ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850

Υποψήφια διδάκτωρ
Βασιλική Σειρηνίδου

Επόπτρια καθηγήτρια
Αν. Καθ. Όλγα Κατσιαρδή – Hering

Τριμελής επιτροπή
Αν. Καθ. Όλγα Κατσιαρδή – Hering
Επικ. Καθ. Μαρία Ευθυμίου
Τακτ. Καθ. Μαρία Στασινοπούλου

Αθήνα, Οκτώβριος 2002

Βάσω Σειρηνίδου

Έλληνες στη Βιέννη
1780 – 1850

Περιεχόμενα

Εισαγωγή 1

Μέρος Πρώτο: Η Μετακίνηση 19

Α. Οι όροι της μετακίνησης 20
1. Οι αφετηρίες 21
2. Εμπορικές μετακινήσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 28
3. Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αψβουργική Μοναρχία 39

Β. Η μετακίνηση ως εμπειρία 50
1. Ποιοι μετακινούνται; 50
2. Η οργάνωση του ταξιδιού 61

Μέρος Δεύτερο: Η Εγκατάσταση 71

Α. Η οργάνωση του χώρου της εγκατάστασης 72

Β. Δημογραφικά μεγέθη και συμπεριφορές 85

Γ. Οικονομική δραστηριότητα 108
1. Οικονομικές δομές του τόπου εγκατάστασης 108

2. Το θεσμικό πλαίσιο της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων στη Βιέννη 121
3. Τα πεδία της οικονομικής δραστηριότητας 131
Εμπόριο 133

Χρηματιστικές δραστηριότητες 146

Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στη Βιέννη 164
α. Μορφή, οργάνωση και αριθμός των επιχειρήσεων 164
β. Διοίκηση των επιχειρήσεων 182
γ. Επαγγελματικοί κώδικες και σχέσεις 187
Μεταποίηση 191
Ακίνητα 204
Άλλες επαγγελματικές ασχολίες 210
4.Οικονομικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των Ελλήνων 226
Μεγέθη περιουσιών 230

Δ. Το υλικό περιβάλλον 241
Ε. Οι μετασχηματισμοί των ταυτοτήτες 254
1. Από τις πολυεθνοτικές στις μονοεθνοτικές κοινότητες 255
2. Οι προδηλώσεις της εθνικής ταυτότητας 272
3. Η συγκρότηση μιας ελληνικής διασποράς 290
4. Υβριδικές ταυτότητες 310

Συμπεράσματα 318
Παράρτημα 324
Πηγές – Βιβλιογραφία 350
Πίνακες – Εικόνες
Πίνακας 1 51
Πίνακας 2 59
Εικόνα 1 63
Πίνακας 3 75
Εικόνα 2 77
Πίνακες.4-7 93
Εικόνα 3 112
Πίνακας 8 180
Πίνακες 9-10 234
Πίνακες 11-12 235
Πίνακας Α΄ 325
Πίνακας Β΄ 338

Συντομογραφίες

AföG:	Archiv für österreichische Geschichte
AHR:	American Historical Review
ASR:	American Sociological Review
AVA:	Allgemeines Verwaltungsarchiv
BBA:	Berliner Byzantinische Arbeiten
BS:	Balkan Studies
ΔΙΕΕΕ:	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΕΕΦΣΠΑ:	Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΕΙΕ/ΚΝΕ:	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών.
ΕΜΑΑΑ:	Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου Ακαδημίας Αθηνών
HKA:	Hofkammerarchiv
ΗΧ:	Ηπειρωτικά Χρονικά
JAEH:	Journal of American Ethnic History
JEEH:	The Journal of European Economic History
JEH:	The Journal of Economic History
JESHO:	Journal of Economic and Social History of the Orient
JGO:	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
JSH:	Journal of Social History
IJMH:	International Journal of Maritime History
ΚΕΜΝΕ:	Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού / Ακαδημία Αθηνών
ΛΕ:	Λόγιος Ερμής (Ερμής ο Λόγιος)
MIföG:	Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung
MÖSTA:	Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs
ΝΕ:	Νέος Ελληνομνήμων
ÖNB:	Österreichische Nationalbibliothek
ÖOH:	Österreichische Osthefte
RHSEE:	Revue Historique du Sud-Est Européen
RESEE:	Revue des Études Sud-Est Européenes
SODF:	Südost Deutsche Forschungen
SOF:	Südost-Forschungen
WGBl:	Wiener Geschichtsblätter
WStLA:	Wiener Stadt- und Landesarchiv

Εισαγωγή

«*Οικουμενική ή ελληνική;*» (Global oder griechisch?), ρωτούσε για τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία ο τίτλος του κύριου άρθρου του αφιερώματος της αυστριακής εφημερίδας *Der Standard* στην έκθεση βιβλίου της Φραγκφούρτης τη χρονιά που μας πέρασε, όπου τιμώμενη χώρα ήταν η Ελλάδα.[1] Τόσο το συγκεκριμένο όσο και μια σειρά σχετικών άρθρων που εμφανίστηκαν στο γερμανόφωνο τύπο, απευθύνονταν σ' ένα κοινό που έχει γνωρίσει τη σύγχρονη Ελλάδα ως τόπο καλοκαιρινών διακοπών ή έχει σχηματίσει για αυτήν μια εικόνα μέσα από τις ταινίες του «Ζορμπά», της «Σίρλεϋ Βάλενταϊν», του «Μεντιτερρανέο» και τα διαφημιστικά φυλλάδια του ΕΟΤ. Η περασμένη έκθεση βιβλίου επεφύλαξε, όμως, μια «έκπληξη», που σχολιάστηκε από τον τύπο και το κοινό. Τα νέα ελληνικά μυθιστορήματα υπονόμευαν την παραδοσιακή εικόνα της Ελλάδας, είχαν ήρωες που η δράση τους ξεπερνούσε τα ελληνικά σύνορα, οι συγγραφείς γνώριζαν ξένες γλώσσες, ήταν πολυταξιδεμένοι, είχαν ζήσει στο εξωτερικό. Με λίγα λόγια, αντί για την αναμενόμενη ελληνική παράδοση, ο επισκέπτης της έκθεσης ανακάλυπτε το ελληνικό κοσμοπολιτισμό.

Αν, στο γερμανόφωνο χώρο, η εικόνα του Έλληνα έξω από τα εθνικά του σύνορα αντιμετωπίστηκε ως καινοτομία και έκπληξη – να υποθέσουμε ότι οι ιδεολογικές ρίζες του οριενταλισμού είναι τόσο βαθιές ώστε να παραγνωρίζεται η παρουσία χιλιάδων ελλήνων μεταναστών στις γερμανικές πόλεις ή ότι η εικόνα του "Gastarbeiter" δε συμπίπτει με αυτή του κοσμοπολίτη; -, για τους ίδιους τους Έλληνες αποτελεί μέρος της παράδοσής τους. Ο ομηρικός θρύλος του Οδυσσέα υπήρξε η βάση. Ο ιστορικός, πολιτικός, δημοσιογραφικός λόγος φρόντισαν για την υπόσταση και τη συνέχεια. Είτε ως ενεργητική εκδήλωση προαιώνιων χαρακτηριστικών της φυλής είτε ως τραύμα, η ιδέα μιας ελληνικής διασποράς, που διατρέχει το χρόνο, ξεκινάει από τον Οδυσσέα και τις «αρχαίες αποικίες», περνά από τις «εμπορικές παροικίες» του 18ου και 19ου αιώνα και φτάνει ως το σύγχρονο «απόδημο ελληνισμό», συνιστά στοιχείο συγκρότησης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ανάμεσα στην εγχώρια εκδοχή της ελληνικής διασποράς και τον προσφάτως ανακαλυφθέντα από το γερμανόφωνο τύπο ελληνικό κοσμοπολιτισμό υπάρχει, βέβαια, μια διαφορά. Ιδεολογικό προϊόν του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα

η πρώτη, συστηματοποιήθηκε μέσα στα συμφραζόμενα του ελληνικού εθνικισμού, προσφέροντας την υπερεδαφική διάσταση του εθνικού περιεχομένου της στην υπηρεσία των αλυτρωτικών επιδιώξεων του ελληνικού κράτους.[2] Οι μεταγενέστερες επικλήσεις της, αν και εξυπηρετούσαν λειτουργίες διαφορετικές από αυτές των διακηρύξεων της Μεγάλης Ιδέας, εξακολούθησαν, ωστόσο, να δίνουν έμφαση στο εθνικό περιεχόμενο της διασποράς.[3] Ιδανικό των τεκτονικών στοών της εποχής του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και modus vivendi φιλελεύθερων αστών και αριστοκρατών κατά την ίδια περίοδο[4], ο κοσμοπολιτισμός και η οικουμενική του ταυτότητα έχουν αποκτήσει στην εποχή της παγκοσμιοποίησης ιδιαίτερη δημοτικότητα και προβάλλονται ως αντίβαρο στον εθνικισμό και την εθνική ταυτότητα. Η κριτική στο εθνικό κράτος από τη σκοπιά του κοσμοπολιτισμού δεν αποτελεί κατ' ανάγκη μια κριτική στην ηγεμονική ιδεολογία. Όπως έχει τονίσει ο Khachig Tölölyan, από τη στιγμή που, με δεδομένη και τη σημερινή δυστοκία της σοσιαλιστικής θεωρίας και πολιτικής πρακτικής, μια εναλλακτική προοπτική για το κράτος δεν εμφανίζεται στον ορίζοντα, η καταγγελία, απλώς, του εθνικού κράτους κινδυνεύει να βρίσκεται σε συμφωνία με τη ρητορική των φορέων του υπερεθνικού κεφαλαίου, της υπερεθνικής γραφειοκρατίας, τύπου Ευρωπαϊκής Ένωσης και Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και των υπερεθνικά συνεργαζόμενων ελίτ των μέσων μαζικής ενημέρωσης ή των think tanks, που στηρίζονται μεν σε εθνικές βάσεις αλλά ταυτόχρονα εμφανίζονται ως σφοδροί πολέμιοι του εθνικού κράτους, κυρίως όταν δεν πρόκειται για χώρες του Βορρά και της Δύσης.[5]

---

[2] A. Kitroeff, The Transformation of Homeland – Diaspora Relations: The Greek Case in the 19th – 20th Centuries, στο J. M. Fossey (εκδ.), Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times, Άμστερνταμ 1991, τ. 2, 235-238. Του ιδίου, The Idea of the Nation and the Diaspora, στο C. P. Ioannides (εκδ.), *Greeks in English-Speaking Countries. Culture, Identity, Politics*, Νέα Υόρκη / Αθήνα κ.α., 1992, 277-278. S. S. Spiliotis, Transterritorialität und Nationale Abgrenzung, Μόναχο 1998, 25-26.

[3] Για τη σχέση ελληνικού κράτους και διασποράς στην περίπτωση της σύγχρονης υπερατλαντικής μετανάστευσης, βλ. Kitroeff, Transformation, 244-247. M. L. Evriviades, Mobilizing the Greek Diaspora: The Role of Athens and Nicosia, στο Ioannides, Greeks in English-Speaking Countries, 401-411. Spiliotis, Tranterritorialität, 214-217.

[4] Βλ. σχετικά, H. Reinalter (εκδ.), Freimaurer und Geheimbünde, Φραγκφούρτη 1983.

[5] Kh. Tölölyan, Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment, *Diaspora* 5 (1996), 5-6 και σημ. 3, 31.

Τόσο στη μία όσο και στην άλλη από τις παραπάνω εκδοχές, πάντως, η παρουσία Ελλήνων έξω από τα σημερινά όρια του ελληνικού κράτους ή έξω από τα εύπλαστα και συχνά ασαφή όρια ενός ευρύτερου χώρου στον οποίο προβάλλονταν αξιώσεις ελληνικότητας[6], είναι μια υπόθεση που έχει να κάνει λιγότερο με το καθεαυτό πεδίο αναφοράς της και περισσότερο με ζητήματα πολιτικής επικαιρότητας. Το γεγονός αυτό καθιστά τη σύγχρονη, ιστορική διαπραγμάτευση θεμάτων, όπως αυτό των Ελλήνων στη Βιέννη το 18ο και 19ο αιώνα, επίπονο εγχείρημα. Η ευελιξία που προσφέρει το συγκεκριμένο θέμα σε διαφορετικές ιδεολογικές ερμηνείες, η αναπόφευκτη αντιπαράθεση με όρους όπως «ελληνική διασπορά» ή «παροικιακός ελληνισμός», όρους που δε λειτουργούν απλά ως σημαίνοντα, αλλά ως ολόκληρες κατηγορίες και ερμηνευτικά πλαίσια, δεν αφήνουν αμφιβολίες για την ανάγκη του μελετητή να ορίσει τις αποστάσεις του.

Το ενδιαφέρον της ελληνικής ιστοριογραφίας για τους Έλληνες της Βιέννης εγκαινιάστηκε με τον πρυτανικό λόγο του Σπυρίδωνος Λάμπρου, το Φεβρουάριο του 1912, με τίτλο «*Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού*».[7] Λίγους μήνες πριν την έκρηξη του πρώτου βαλκανικού πολέμου, ο Λάμπρος δικαιολογούσε την επιλογή του ως εξής: «*Σκόπιμον έκρινα αντί παντός άλλου ως αντικείμενον του εμού λόγου, ιστόρημα εθνικόν, αναφερόμενον εις μιαν των περιποθήτων ελληνικών χωρών, ας δεν σκιάζει μεν επί του παρόντος η σημαία της ελληνικής πολιτείας, αλλά συνδέει προς ημάς παμπάλαιον κοινόν παρελθόν και εις ας*

---

[6] Βλ. για παράδειγμα την άποψη του Νεοκλή Καζάζη για το ζήτημα αυτό το 1901: «*Αι ελληνικαί αποικίαι βρίσκονται εις ξένας χώρας, πολιτισμένας και απολιτίστους. Αύται είναι Κοινότητες αποτελούμεναι εξ ελευθέρων και υποδούλων Ελλήνων, οίτινες μεταναστεύουσιν εκ της ιδιαιτέρας αυτών πατρίδος προσωρινώς ή διαρκώς προς επιζήτησιν τύχης και εργασίας, προς υλικήν και ηθικήν αυτών πρόοδον. Οι εν Τουρκία όμως Έλληνες δεν αποτελούν ούτε αποικίας ούτε παροικίας ελληνικάς, αλλ' είνε μόνιμον ιθαγενές στοιχείον της αλυτρώτου εισέτι Ελλάδος.*» Ν. Καζάζης, Εθνική Κατήχησις, Αθήνα 1901, 28. Βλ. επίσης, Δ. Ζακυθηνός, Ο Ελληνισμός της Διασποράς, *Παρνασσός* 13 (1971), 389-393.

[7] Σπ. Λάμπρος, Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού, Αθήνα 1912. Άρθρα σχετικά με το ζήτημα που είχαν εμφανιστεί νωρίτερα, είχαν περισσότερο χαρακτήρα δημοσιογραφικού χρονογραφήματος και δε στηρίζονταν σε αρχειακές πηγές ή βιβλιογραφία. Βλ. για παράδειγμα τα δύο άρθρα στο περιοδικό «Ελληνισμός» που στηλίτευαν την αφομοίωση των Ελλήνων της Αυστρίας και της Ουγγαρίας στις αντίστοιχες κοινωνίες υποδοχής τους. Ι. Β., Ο Ελληνισμός εν Ουγγαρία, *Ελληνισμός* 3 (1900), 498-511. Μακεδόνος, Ο Ελληνισμός εν Αυστρία και Ουγγαρία, *Ελληνισμός* 4 (1901), 162-165.

οι τε διδάσκοντες και διδασκόμενοι εν αμφοτέροις τοις Πανεπιστημίοις εύχονται από καρδίας και μέλλον κοινόν, εις την Μακεδονίαν.»[8] Η χρήση από το Λάμπρο εθνικών κατηγοριών για την περιγραφή των Ελλήνων της Βιέννης και η ένταξή τους μέσα στην ελληνική ιστορική συνέχεια ήταν απόλυτα συμβατές με την ιδιότητά του, ως ενός από τους βασικούς εκπροσώπους της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας.[9] Η προσέγγιση αυτή χαρακτήρισε και το σύνολο των δημοσιευμάτων που εμφανίστηκαν μετέπειτα για το θέμα. Στην πλειοψηφία τους, ήταν σύντομες μελέτες για την ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων στη Βιέννη, εκδόσεις πρωτογενών πηγών σχετικά με την οικονομική, πνευματική και πολιτική δραστηριότητα, μονογραφίες για την ιστορία γνωστών οικογενειών, μεταξύ των οποίων, αυτές του Γεωργίου Λαΐου διακρίνονται για την ακριβή γνώση των πηγών, την εγκυρότητα και τον πλούτο των πληροφοριών.[10]

Από αυστριακής πλευράς το ενδιαφέρον για το ίδιο θέμα ήταν περιορισμένο. Εκτός από τις διακατεχόμενες από πνεύμα εξωτισμού και νοσταλγίας σημειώσεις βιεννέζων χρονικογράφων του 18ου και 19ου αιώνα για τους Έλληνες της πόλης[11], μνείες στους τελευταίους βρίσκουμε σε μια επιστημονικών αξιώσεων επισκόπηση της πνευματικής ζωής των διαφόρων εθνοτήτων που διαβιούσαν στην Αψβουργική

---

[8] Λάμπρος, Σελίδες, 5.

[9] F.-E. Gazi, Spyridon Lambros (1851-1919): "Scientific" history in national perspective in nineteenth-century Greece, Φλωρεντία 1996 (αδημ. διδ. διατριβή).

[10] Για ευνόητους λόγους δεν μπορώ να παραθέσω σε μια υποσημείωση όλα τα ελληνικά δημοσιεύματα που αφορούν τους Έλληνες της Βιέννης. Στα περισσότερα παραπέμπω στο κυρίως μέρος της διατριβής, σε σχετικά σημεία. Εδώ, παραθέτω μόνο κάποια ενδεικτικά: Σ. Ευστρατιάδης, Ο εν Βιέννη Ναός του Αγίου Γεωργίου και η Κοινότης των Ελλήνων Οθωμανών Υπηκόων, επιμ./εισ./ευρετ. Χ. Χοτζάκογλου, Αθήνα 1997 (ανατύπωση της α΄ έκδοσης, Αλεξάνδρεια 1912). Π. Κ. Ενεπεκίδης, Συμβολαί εις την μυστικήν, πνευματικήν και πολιτικήν κίνησιν των Ελλήνων της Βιέννης προ της Επαναστάσεως, Βερολίνο 1960. Σπ. Λουκάτος, Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την Τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια, *ΔΙΕΕ* 15 (1961), 287-350. Γ. Λάιος, Σίμων Σίνας, Αθήνα 1972. Του ιδίου, Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.), Θεσσαλονίκη 1982.

[11] Βλ. για παράδειγμα, J. Pezzl, Skizze von Wien, Γκρατς 1923 (ανατύπωση της έκδοσης του 1786 – 1790). A. Peez, Die griechischen Kaufleute in Wien, Separat-Abdruck aus der "Neuen Freien Presse", Βιέννη 1888. K. Fajkmajer, Skizzen aus Alt Wien, Βιέννη /Λειψία 1913.

Μοναρχία το 1830[12] καθώς και σε μελέτες που εμφανίστηκαν στα τέλη του 19ου και στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα και αφορούσαν τις οικονομικές σχέσεις της Αψβουργικής Μοναρχίας με την Ανατολή. Στις μελέτες αυτές, σε γενικές γραμμές η παρουσία των Ελλήνων στη Βιέννη αξιολογείται ως επιζήμια για την εγχώρια οικονομία και η εικόνα τους ανταποκρίνεται στο στερεότυπο του πονηρού και φιλάργυρου ανατολίτη.[13] Με το προλογικό ερώτημα «*κατά πόσο η αδιαμφισβήτητη γερμανική αποστολή που καλείται να διαδραματίσει η Βιέννη στα Βαλκάνια, μπορεί στη βάση ιστορικών δεδομένων να ισχύσει και για την Ελλάδα*», ο βυζαντινολόγος Franz Dölger δημοσίευσε το 1943 τη σύντομη μελέτη του "*Wien und Neugriechenland*", κύριο θέμα της οποίας ήταν η οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων στη Βιέννη το 18ο αιώνα.[14] Τελευταία έχουν δημοσιευτεί εργασίες για την ιστορία ελληνικών οικογενειών με εξέχουσα θέση στην βιεννέζικη κοινωνία, όπως των Δούμπα και Σίνα.[15] Με τους Έλληνες της Βιέννης έχουν ασχοληθεί και Ρουμάνοι ιστορικοί. Το 1932 ο Ion N. Nistor δημοσίευσε άρθρο σχετικά με το «ελληνο-ρουμανικό» σχολείο της Βιέννης.[16] Η χρήση από το συγγραφέα του όρου «ρουμανικό» αντί του «βλαχικό/βλαχική/Βλάχων» που μαζί με το «γραικική/Γραικών» χρησιμοποιούνταν στην επίσημη ονομασία της κοινότητας της Αγίας Τριάδας της Βιέννης, απηχούσε τις διαθέσεις που εκδήλωσε ο ρουμανικός εθνικισμός από το τέλος του 19ου αιώνα, να οικειοποιηθεί εθνικά τους Βλάχους της αυστριακής πρωτεύουσας.[17] Από τη δεκαετία του 1970 εμφανίστηκαν μελέτες σχετικά με τις ελληνικές εμπορικές κομπανίες στην Τρανσυλβανία και κοντά σε

---

[12] F. Sartori, Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geisstesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaisertums nach seinen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen, τ. 1-2, Βιέννη 1830.

[13] A. Beer, Die österreichische Handelspolitik im 19ten Jahrhundert, Βιέννη 1891. H. Landau, Die Entwicklung des Warenhandels in Österreich, (ανάτυπο από το *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* 15) Βιέννη / Λειψία 1906. M.v. Herzfeld, Zur Orienthandelspolitik Österreichs unter Maria Theresia in der Zeit von 1740-1771, *AföG 108 (1920)*, σ. 215-343.

[14] Fr. Dölger, Wien und Neugriechenland, Βιέννη 1943 [=Wiener Wissenschaftliche Vorträge und Reden 6].

[15] E. Konecny, Die Familie Dumba und ihre Bedeutung für Wien und Österreich, Βιέννη 1986. A. Lanier, Die Geschichte des Bank- und Handelhauses Sina, Φραγκφούρτη 1998

[16] I.N. Nistor, Bisericile şi şcoala greco-rômană din Viena, στο Académie Roumaine, Memoires de la Section Historique, σειρά III, τ. XIII, Βουκουρέστι 1932, 1-40.

[17] Βλ. αναλυτικά στο κεφάλαιο «Από τις πολυεθνοτικές στις μονοεθνοτικές κοινότητες».

αυτές μικρά δημοσιεύματα για τους Έλληνες της Βιέννης, με έμφαση στην οικονομική και πνευματική τους δραστηριότητα.[18]

Η αντικατάσταση της εξιδανικευμένης και αχρονικής προοπτικής που εφάρμοζε για τη μελέτη των Ελλήνων της Βιέννης η εθνική ιστοριογραφία, από μια ιστορική προοπτική υποδείχθηκε από εργασίες που δεν είχαν αυτούς ως αποκλειστικό θέμα τους.[19] Το 1956, στο βιβλίο του για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 18° αιώνα που εκδόθηκε στο Παρίσι, ο Νικόλαος Σβορώνος έθεσε το ζήτημα της παρουσίας ελλήνων εμπόρων έξω από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τη σκοπιά της συγκρότησης μιας ελληνικής εμπορικής αστικής τάξης και του ρόλου της στην ανάπτυξη εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια.[20] Τέσσερα χρόνια αργότερα, η δημοσίευση από τον Tr. Stoianovich του πολυσέλιδου άρθρου του "*The Conquering Balkan Orthodox Merchant*" στο περιοδικό The Journal of Economic History σήμανε τομή για τη μελέτη των εμπορικών μετακινήσεων που σημειώθηκαν στα Βαλκάνια τα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης.[21] Ο Stoianovich συνέδεσε το φαινόμενο με εξελίξεις στην οθωμανική και παγκόσμια οικονομία και το μελέτησε στις βαλκανικές του διαστάσεις. Ανέδειξε το πολυεθνοτικό και πολυγλωσσικό, βαλκανικό περιεχόμενο του όρου «Έλληνας», στις περιπτώσεις που αυτός χρησιμοποιείται για να δηλώσει ορθόδοξους εμπόρους

---

[18] O. Cicanci, L' activité commerciale de Kiriaki Polizu dans les Principautés Roumaines vers la fin de l'époque Phanariote. (D' après les archives de l'église grecque de Vienne), στο Συμπόσιον, Η Εποχή των Φαναριωτών. 21-25 Οκτ. 1970, Θεσσαλονίκη1971, 401-411. Της ίδιας, Le rôle de Vienne dans les rapports économiques et culturelles du Sud-Est européen avec le Centre de l'Europe, *RESEE* 24 (1986), 3-16.

[19] Για τη συγγραφή του αποσπάσματος που ακολουθεί στηρίχθηκα σε μεγάλο βαθμό στο άρθρο του Χ. Χατζηιωσήφ, Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα, *Πολίτης* 62 (1983), 28-34.

[20] Ν. Γ. Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 18° αιώνα, Αθήνα 1996 (α΄ έκδοση, 1956 στα γαλλικά).

[21] Tr. Stoianovich, The conquering Balkan orthodox merchant, *JEH* 20 (1960), 234-313. Επανέκδοση του άρθρου στο: του ιδίου, Between East and West 2, Νέα Υόρκη 1992, 1-77. Στην εργασία αυτή παραπέμπω στην ελληνική μετάφραση, «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος – 19ος αιώνας), Αθήνα 1979, 287-345

στα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη[22] και υπονόμευσε έτσι τις αχρονικές και αυθαίρετες προσεγγίσεις της εθνικής ιστοριογραφίας στο θέμα.

Συστηματική προσπάθεια να μελετηθεί η παρουσία Ελλήνων σε εμπορικά κέντρα εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με όρους οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας παρατηρήθηκε στην Ελλάδα κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης. Ήταν η εποχή που εμφανίστηκε ο όρος «νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο» και οι παροικίες αποτέλεσαν απαραίτητο κεφάλαιο σε μελέτες που αφορούσαν τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους και της ελληνικής αστικής τάξης.[23] Παρά τη γενικευτική διάθεση αυτών των μελετών, το γεγονός ότι έβλεπαν τις παροικίες αποκλειστικά ως μέσο για την ερμηνεία του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικοικονομικού σχηματισμού και της «νόθας αστικοποίησης» και, συνεπώς, είχαν ελληνοκεντρική ματιά και αποσπούσαν το φαινόμενο από τις βαλκανικές και ευρωπαϊκές του διαστάσεις, ήταν η πρώτη συστηματική προσπάθεια διατύπωσης ερμηνευτικών πλαισίων που ξέφευγαν από την εξιδανικευμένη και αχρονική κατηγορία του «ελληνισμού της διασποράς» και συναντιόνταν με ιδεολογικά ρεύματα που αναπτύσσονταν εκείνη την εποχή σε ξένα πανεπιστήμια. Οι μελέτες αυτές συνέβαλαν στην αύξηση του ενδιαφέροντος για τις παροικίες, γεγονός που οδήγησε και στην αναθεώρηση των ίδιων τους των συμπερασμάτων. Με το να γίνουν οι παροικίες αντικείμενο της ημερήσιας διάταξης των ιστορικών, άρχισαν τη δεκαετία του 1980 να εμφανίζονται μονογραφίες που αμφισβητούσαν τη γενικευτική διάθεση των προηγούμενων και χρησιμοποιώντας εργαλεία της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, της δημογραφίας, της οικογενειακής ιστορίας άνοιξαν το δρόμο για μια πιο εξειδικευμένη και συστηματική αντιμετώπιση του θέματος. Οι εργασίες για τις ελληνικές κοινότητες της Αλεξάνδρειας και της Τεργέστης, για τους

---

[22] Την ίδια διαπίστωση, με αφορμή τη μαζική συμμετοχή Βλάχων της Μακεδονίας και της Ηπείρου στις εμπορικές μετακινήσεις προς την Κ. Ευρώπη, είχε κάνει και ο D. J. Popović στο σύγγραμά του «Ο Cincarima" (Περί των Τσιντσάρων), Βελιγράδι 1936 (β΄ έκδοση). Στο έργο αυτό που είναι γραμμένο στη σερβοκροατική γλώσσα παραπέμπει και ο Stoianovich και ο Απ. Βακαλόπουλος στο Δ΄ τόμο της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, στο κεφάλαιο που αφορά τις παροικίες στην Κ. Ευρώπη. Προσωπικά, εξ αιτίας της γλώσσας, δεν είχα πρόσβαση στο κείμενο.

[23] Βλ. χαρακτηριστικά, Κ. Μοσκώφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα (1803 – 1909). Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1972. Ν. Ψυρούκης, Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο, Αθήνα 1974. Κ. Τσουκαλάς, Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των

Έλληνες της Οδησσού και πρόσφατα του Λιβόρνου, για ελληνικούς εμπορικούς οίκους με δραστηριότητες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανέδειξαν τη διαφοροποιημένη πραγματικότητα που κρυβόταν πίσω από το γενικό χαρακτηρισμό «παροικιακός ελληνισμός» και διεύρυναν το σχετικό προβληματισμό.[24]

Όταν το 1996 ξεκίνησα να ασχολούμαι συστηματικά με την ιστορία των Ελλήνων στη Βιέννη κατά το 18ο και 19ο αιώνα δεν ήταν, συνεπώς, δύσκολο να ορίσω τις καταρχήν κατευθύνσεις της έρευνάς μου. Η συμβολή του Stoianovich και οι εργασίες των δύο τελευταίων δεκαετιών, που αναφέρθηκαν προηγουμένως, υποδείκνυαν ήδη αρκετά ερωτήματα και αποτελούσαν σημαντικούς οδηγούς. Η σημαντικότερη, ωστόσο, διεύρυνση προέκυψε μέσα από μια προσωπική διαδικασία στοχασμού γύρω από το νόημα που έχει να ασχολείται κανείς σήμερα μ' ένα παρόμοιο θέμα. Οι αναζητήσεις μου με οδήγησαν, πέρα από τις ελληνικές παροικίες και την εμπορική δραστηριότητα στα Βαλκάνια το 18ο και 19ο αιώνα, στη σύγχρονη πραγματικότητα των μεταναστών και της μετανάστευσης. Ξεκινώντας από την ίδια αφετηρία, εξάλλου, και με αφορμή το αυξανόμενο κλίμα ξενοφοβίας και ρατσισμού στην Αυστρία, εκδόθηκαν την τελευταία δεκαετία δύο συλλογικοί τόμοι με θέμα την ιστορία και το παρόν της μετανάστευσης στη Βιέννη, όπου περιέχονταν και συμβολές για τους Έλληνες που ήρθαν στην πόλη κατά το 18ο και 19ο αιώνα.[25] Αν και, τουλάχιστον ο ένας από αυτούς τους τόμους, αναπαρήγε το ιδεολόγημα του αμερικανικού melting pot στη βιεννέζική του εκδοχή (*Schmelztiegel Wien*), η εικόνα των Ελλήνων ως μεταναστών από την προοπτική του τόπου υποδοχής τους, ήταν μια ενδιαφέρουσα πρόταση.

εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922, Αθήνα 1977. Βλ. και την κριτική εξέταση διαφόρων προσεγγίσεων για τις παροικίες στο Χατζηιωσήφ, Εμπορικές παροικίες, 29-31.

[24] Ch. Hadziiosif, *La colonie grecque en Egypte*, Παρίσι 1980 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή). Ο. Κατσιαρδή - Hering, Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751 – 1830), τ. Α΄και Β΄, Αθήνα 1986. A. Kitroeff, The Greeks in Egypt 1919 – 1937. Ethnicity and Class, Λονδίνο 1989. Β. Καρδάσης, Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775 – 1861, Αθήνα 1998. Δ. Βλάμη, Το Φιορίνι, το Σιτάρι και η οδός του Κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750 – 1868, Αθήνα 2000.

[25] M. John /A. Lichtblau, Schmelztiegel Wien – Einst und Jetzt. Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten, Βιέννη / Κολωνία 1990. Για τους Έλληνες, 132-133. Wir. Zur Geschichte und Gegenwart der Zuwanderung nach Wien. 217. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, Βιέννη 1996. Για τους Έλληνες, M. A. Stassinopoulou, Griechen in Wien, 39-43.

Προσανατολίστηκα, έτσι, στην πλούσια βιβλιογραφία γύρω από την υπερατλαντική και σύγχρονη μετανάστευση και διερεύνησα τη δυνατότητα να μελετηθούν οι Έλληνες της Βιέννης με παρόμοιους όρους. Το εγχείρημα ήταν αρκετά ριψοκίνδυνο, καθώς οι σχετικές εργασίες διέθεταν ένα εννοιολογικό οπλοστάσιο, που αφορούσε δομικά συμφραζόμενα, διαφορετικά από αυτά μέσα στα οποία έλαβαν χώρα οι μετακινήσεις εμπόρων από τα Βαλκάνια το 18° και 19° αιώνα. Υποδείκνυαν, ωστόσο, μια σειρά ερωτημάτων που θα μπορούσαν να υποβληθούν και στην περίπτωση των τελευταίων: γιατί οι άνθρωποι φεύγουν από τον τόπο τους και που πάνε; Γιατί κάποιοι μετακινούνται και άλλοι όχι; Ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα στον τόπο εκκίνησης και τον τόπο προορισμού; Ποιες γενικότερες μεταβολές μπορεί να επιφέρει η μεταβολή της γεωγραφικής θέσης; Ποια είναι η σχέση των μεταναστών με την κοινωνία υποδοχής και πως οργανώνουν εκεί τη ζωή τους; Η θεωρητική επεξεργασία τέτοιων ερωτημάτων συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός πλαισίου μελέτης του ερευνητικού μου αντικειμένου, που περιελάμβανε δύο άξονες. Ο πρώτος ήταν αυτός της μετακίνησης και αφορούσε τις προϋποθέσεις και τους όρους κάτω από τους οποίους άνθρωποι από τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία μετακινήθηκαν το 18° αιώνα προς τη Βιέννη. Είδα τη μετακίνηση ως αποτέλεσμα της δομικής διαφοροποίησης του χώρου και επιχείρησα να εξετάσω τις γεωγραφικές, οικολογικές, οικονομικές και πολιτικές πτυχές της διαφοροποίησης αυτής.[26] Παράλληλα, είδα τη μετακίνηση και ως προσωπική επιλογή και αναζήτησα το προφίλ εκείνων που μετακινούνταν.

Ο δεύτερος άξονας μελέτης επικεντρώθηκε στην εγκατάσταση, στον τρόπο που οι άνθρωποι αυτοί οργάνωσαν τη ζωή τους και τις σχέσεις τους στη Βιέννη. Αν στον πρώτο άξονα η έμφαση δόθηκε στην αναζήτηση κοινών χαρακτηριστικών, στο δεύτερο δόθηκε όχι μόνο στην ομοιότητα αλλά και στη διαφορά, όχι μόνο στη συνέχεια αλλά και στην τομή. Δεν είναι μόνο το πολυεθνοτικό, πολυγλωσσικό περιεχόμενο της έννοιας «Έλληνας» που θα καθιστούσε αμφισβητήσιμη μια εκ των προτέρων αντιμετώπιση των Ελλήνων της Βιέννης ως ενιαίας ομάδας. Οι Έλληνες της Βιέννης είναι Έλληνες, Βλάχοι, οθωμανοί κι αψβούργοι υπήκοοι, άνδρες, γυναίκες, νέοι, ηλικιωμένοι, εύποροι, άποροι, μεγαλέμποροι και υπάλληλοι που

[26] G. Albrecht, Soziologie der geographischen Mobilität: zugleich ein Beispiel zur Soziologie des sozialen Wandels, Στουτγάρδη 1972. P. Aydalot, Dynamique spatiale et développment inégal, Παρίσι 1976. M. Bassaud / M.C. Brulhardt, Mobilité spatiale, Λαβώ 1980.

παρουσίαζαν κοινές συμπεριφορές και ταυτόχρονα βίωναν με διαφορετικό τρόπο την εμπειρία της μετανάστευσης. Το ίδιο, και ακόμα περισσότερο, διαφοροποιημένη είναι και η κοινωνία υποδοχής. Παρόλα αυτά, στην περίπτωση των μεταναστών επέλεξα να διατηρήσω τον αμφιλεγόμενο εθνοτικό προσδιορισμό. Στην αρχή επιφυλακτικά και για λόγους πρακτικούς, αφού κανένα άλλο προσδιοριστικό δεν προσφερόταν ως εναλλακτική λύση. Ο προσδιορισμός «Βαλκάνιοι» ήταν αρκετά αφαιρετικός, και σε καμία περίπτωση προσδιορισμός που θα χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι για τον εαυτό τους, ενώ το «ορθόδοξοι» άφηνε ανοιχτά ερωτήματα σχετικά με το γιατί Έλληνες και Σέρβοι, αμφότεροι ορθόδοξοι, είχαν την τάση να συγκροτούν χωριστές κοινότητες στις περιοχές της Αψβουργικής Μοναρχίας, όπου εγκαθίσταντο. Στη γλώσσα της αψβουργικής γραφειοκρατίας, εξάλλου, οι σέρβοι έμποροι ορίζονταν συχνά ως Ιλλυριοί (Illyrer) και ταυτίζονταν με τους σερβικούς πληθυσμούς που από τα μέσα του 15ου αιώνα είχαν μετακινηθεί κι εγκατασταθεί σε εδάφη της Μοναρχίας.[27] Θεωρούνταν, συνεπώς, ως μια διακριτή ομάδα μεταξύ των «μη ηνωμένων Ελλήνων/Ρωμαίων» (nicht unirte Griechen), χαρακτηρισμό που παρέπεμπε στην ορθόδοξη πίστη και όχι στην εθνοτική ένταξη.[28] Μιλώντας με εθνοτικούς όρους, το «Έλληνες» και κυρίως το «Βλάχοι» απέδιδαν πιστότερα την πραγματικότητα που ίσχυε στους τόπους εκκίνησης. Ωστόσο, και για τη διαπίστωση αυτή η συμβολή μελετών για τη σύγχρονη μετανάστευση υπήρξε καθοριστική, οι ταυτότητες των ανθρώπων στον τόπο καταγωγής δεν παραμένουν αμετάβλητες στο νέο τόπο εγκατάστασης. Παρακολουθώντας αυτή τη διαδικασία στην περίπτωση της Βιέννης, κατέληξα να χρησιμοποιώ τον όρο «Έλληνες» όχι πια ως μεθοδολογική αφαίρεση αλλά και συνειδητά. Αρκετά προβληματίστηκα, επίσης, για τη χρήση των όρων «παροικία» και «κοινότητα» ως γενικά προσδιοριστικά της παρουσίας των Ελλήνων στη Βιέννη. Αντί των δύο, επέλεξα τον όρο εγκατάσταση (Settlement, Niederlassung), αφού ο πρώτος είχε ένα ιδεολογικό παρελθόν με έντονα τα σημάδια της εθνικής ιστοριογραφίας και ο δεύτερος αναφερόταν μόνο σε μια πτυχή της ζωής των Ελλήνων, χωρίς να συμπεριλαμβάνει το σύνολο των δραστηριοτήτων τους.

---

[27] Για τις μετακινήσεις σερβικών πληθυσμών προς την Αψβουργική Μοναρχία και το περιεχόμενο του όρου «ιλλυρικός» (illyrisch), βλ. κεφ. «Από τις πολυεθνοτικές στις μονοεθνοτικές ταυτότητες», 253-254.

[28] Για το περιεχόμενο του όρου βλ. ό.π., 254, υποσημ. 8.

Το χρονικό πλαίσιο της έρευνάς μου εκτείνεται από το 1780 ως το 1850 και δεν υπακούει σε λογική συμβατικών χρονολογικών ορίων. Οι μεταναστεύσεις και, κυρίως, οι μεταναστευτικές ταυτότητες είναι, εξάλλου, φαινόμενα που εκδηλώνονται στη μακρά διάρκεια. Μετακινήσεις οθωμανών εμπόρων στη Βιέννη σημειώνονταν, ήδη, απ' τα τέλη του 17ου αιώνα και ο αρχικός οικιστικός πυρήνας συνέχισε να διατηρείται και μετά το 1850. Αν λάβουμε υπόψη ότι η δυναμική και ο όγκος της μετακίνησης και εγκατάστασης στη Βιέννη σχετίζονται άμεσα με τη λειτουργία του εμπορίου ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Αψβουργική Μοναρχία, τότε το υπό έρευνα χρονικό διάστημα συμπίπτει με τις φάσεις ακμής, υποχώρησης και παρακμής της εμπορικής επικοινωνίας. Καλύπτει την περίοδο ακμής του εμπορίου και της συνακόλουθης έντασης του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Κεντρική Ευρώπη, που ξεκινά στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και κορυφώνεται κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων. Συμπεριλαμβάνει, επίσης, την περίοδο σχετικής υποχώρησης του εμπορίου και της μεταναστευτικής δυναμικής από το 1820 κι εξής και σταματά το 1850, οπότε η εμπορική επικοινωνία μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αψβουργικής Μοναρχίας εισέρχεται σε φάση οριστικής παρακμής και η μεταναστευτική κίνηση από την πρώτη στη δεύτερη σταματά να ανανεώνεται. Τις παραπάνω τάσεις ακολουθεί και η χρονολογική κατανομή των διαθέσιμων στοιχείων για την ιστορία των Ελλήνων στη Βιέννη. Η συντριπτική πλειοψηφία των πηγών αφορά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου και τις δύο πρώτες του 19ου αιώνα. Όχι μόνο οι πληροφορίες οικονομικού περιεχομένου αλλά και όσες έχουν να κάνουν με την κοινοτική οργάνωση και την πνευματική δραστηριότητα εντοπίζονται κατά κύριο λόγο σ' αυτό το χρονικό διάστημα. Μετά το 1830, οι πληροφορίες είναι σποραδικές και ασυνεχείς, γεγονός που καθιστά αναπόφευκτη μια ανισότητα στη διήγηση. Παρόλα αυτά πρόκρινα το συγκεκριμένο διάστημα των 70 χρόνων, γιατί το θεώρησα απαραίτητο προκειμένου να παρακολουθήσει κανείς την αποκρυστάλλωση των τάσεων και να σχηματίσει εικόνα για τις συμπεριφορές τουλάχιστον δύο γενεών μεταναστών.

Το διαθέσιμο υλικό προσέφερε δυνατότητες, έθεσε, όμως, και όρια στους στόχους της έρευνάς μου. Σημαντικό μέρος της εργασίας στηρίχθηκε σε αρχειακές πηγές, κατά κύριο λόγο, από το Hofkammerarchiv και το Wiener Stadt- und Landesarchiv, αρχεία του αψβουργικού «υπουργείου οικονομικών» και της πόλης της Βιέννης αντίστοιχα. Στο πρώτο μελέτησα υλικό οικονομικού περιεχομένου,

ανομοιογενές και αρκετά αποσπασματικό: διατάγματα που καθόριζαν το πλαίσιο οικονομικής δράσης των Ελλήνων, τόσο οθωμανών όσο και αψβούργων υπηκόων, εκθέσεις των αρχών και εγχώριων οικονομικών παραγόντων για το μέγεθος και τη φύση των δραστηριοτήτων των παραπάνω, εκθέσεις συνοριακών υπαλλήλων, αναφορές και αιτήσεις των ίδιων των Ελλήνων για ζητήματα οικονομικής φύσεως που τους απασχολούσαν. Στοιχεία αναζήτησα, επίσης, στο Allgemeines Verwaltungsarchiv (αρχείο της Διοίκησης), όπου βρίσκονται φάκελοι με δικαστικές υποθέσεις οθωμανών υπηκόων για οικονομικά ζητήματα, στο αρχείο της πόλης της Βιέννης, όπου σώζονται αιτήσεις πρωτοκόλλησης επιχειρήσεων στο εμποροδικείο (Merkantilgericht). Το υλικό μου πλούτισαν, επίσης, οι πληροφορίες από τα εμπορικά ημερολόγια της Βιέννης (Handelskalender) και φυσικά οι δευτερογενείς πηγές. Ο χαρακτήρας των διαθέσιμων πηγών δεν επέτρεψε την εξαγωγή μιας ποσοτικής εικόνας της οικονομικής δραστηριότητας. Πρόσφερε, ωστόσο, δυνατότητες για την κατανόηση του είδους της, της οργάνωσης και λειτουργίας των επιχειρήσεων, του ρόλου των Ελλήνων της Βιέννης μέσα στην οικονομική ζωή της Αψβουργικής Μοναρχίας. Η αρχική μου πρόθεση να εντάξω την οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων σ' ένα ευρύτερο πρότυπο, συγκρίνοντάς την με αυτή των εβραίων, αρμενίων, λιβανέζων, κινέζων εμπόρων που έχουν χαρακτηριστεί ως «μειονότητες – μεσάζοντες» (middlemen minorities) ή «εμπορικές διασπορές» (trade diasporas), εξ αιτίας των ενδιάμεσων οικονομικών λειτουργιών και εξειδικεύσεων που αναλάμβαναν στις κοινωνίες όπου είχαν εγκατασταθεί,[29] αποδείχθηκε γρήγορα ιδιαίτερα φιλόδοξη, καθώς προϋπέθετε ακριβή εποπτεία οικονομικών φαινομένων σε παγκόσμιο επίπεδο. Αποδείχθηκε, επίσης, ριψοκίνδυνη, εξ αιτίας των δομικών διαφορών που παρουσίαζε η οικονομία και κοινωνία της Βιέννης το 19ο αιώνα από τα οικονομικοκοινωνικά και πολιτικά συστήματα των αποικιών και της ημιφεουδαλικής Ανατολικής Ευρώπης, που αποτέλεσαν την ίδια εποχή τα κατεξοχήν

---

[29] Η βιβλιογραφία για το ζήτημα είναι πολύ μεγάλη. Το ίδιο και η κριτική. Βλ. ενδεικτικά, E. Bonacich, A Theory of Middlemen Minorities, *ASR* 38 (1973), 583-594. Ph. Curtin, Cross-Cultural Trade in World History, Καίμπριτζ 1984. K.N. Chaudhuri, Trade and Civilization in the Indian Ocean. An Economic History from the Rise of Islam, Καίμπριτζ 1985. A. Chun, Pariah Capitalism and the Overseas Chinese of Southeast Asia: Problems in the Definition of the Problem, *Ethnic and Racial Studies* 12 (1989), 233-256 W. Zenner, The Jewish Diaspora and the Middlemen Adaptation, στο E. Levine (εκδ.), Diaspora: Exile and the Contemporary Jewish Condition, Νέα Υόρκη 1986, 117-123. S. F. Dale, Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750, Καίμπριτζ 1994.

γεωγραφικά πεδία δράσης των μειονοτήτων μεσαζόντων. Για τους λόγους αυτούς η συγκεκριμένη πρόθεση δεν πραγματώθηκε, τουλάχιστον στην παρούσα μελέτη.

Στο Αρχείο της Πόλης της Βιέννης μελέτησα 275 πιστοποιητικά θανάτου, συνοδευόμενα από απογραφές περιουσιών και 75 διαθήκες (57 ανδρικές, 17 γυναικείες, και μια κοινή συζυγική) Ελλήνων που πέθαναν στην πόλη κατά το διάστημα 1780 – 1850. Κριτήριο επιλογής τους, εκτός από περιπτώσεις ονομάτων γνωστών οικογενειών της ελληνικής εγκατάστασης, υπήρξε η ένδειξη «griechischer Handelsmann, Handlungscommis, Buchhalter, Warensensal» (έλληνας έμπορος, υπάλληλος εμπορικού οίκου, λογιστής, εμποροµεσίτης ανατολικών ειδών) ή ανάλογα με τη σχέση προς τον επικεφαλής της οικογένειας «griechischen Handelsmanns Ehegattin, Wittwe, Tochter, Sohn» (σύζυγος, χήρα, κόρη, γιος έλληνα εμπόρου), που αναγραφόταν δίπλα στο όνομα του νεκρού στους καταλόγους θανόντων (Totenprotokolle). Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι στην επιλογή του δείγματος, η αντίληψη της αψβουργικής γραφειοκρατίας για το ποιος είναι Έλληνας λειτούργησε καθοριστικά. Παρόλα αυτά, όσο ήταν δυνατό, προσπάθησα να εξακριβώσω και από άλλες πηγές την ταυτότητα των ατόμων, ώστε να περιοριστούν οι περιπτώσεις αυθαιρεσίας. Ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο τα πιστοποιητικά θανάτου συνίστανται σε ένα δίπτυχο στο οποίο αναγράφονταν κατά σειρά το όνομα, το επάγγελμα, η οικογενειακή κατάσταση, η κατοικία, η ημερομηνία θανάτου του νεκρού, - σε περίπτωση που υπάρχουν - το όνομα συζύγου, ο αριθμός, το όνομα και ο τόπος κατοικίας των ανήλικων και ενήλικων τέκνων. Αναφερόταν, επίσης, αν ο νεκρός είχε συντάξει διαθήκη ή συμβόλαιο γάμου, το όνομα και ο τόπος κατοικίας των πλησιέστερων συγγενών και το όνομα των προτεινόμενων κηδεμόνων ή διαχειριστών της περιουσίας του. Στη συνέχεια απογραφόταν το σύνολο της κινητής και ακίνητης περιουσίας του. Οι απογραφές γίνονταν από υπαλλήλους του Μαγιστράτου της Βιέννης και αφορούσαν όλους όσοι είχαν πεθάνει εντός των ορίων της πόλης και υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Πολιτικού Δικαστηρίου (Wiener Magistrat). Σε αντίθεση με τους έλληνες αψβουργικούς υπηκόους που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του τελευταίου, οι έλληνες οθωμανοί υπήκοοι υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου της Κάτω Αυστρίας (NÖ Landrecht) και, δυστυχώς, δε σώζονται γι αυτούς περιουσιακές ενδείξεις, παρά μόνο αναγραφή προσωπικών στοιχείων. Οι φάκελοι με τα περιουσιακά τους στοιχεία μεταφέρθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα στο Μέγαρο της Δικαιοσύνης της Βιέννης (Justizpalast), το αρχείο του

οποίου καταστράφηκε το 1927 από πυρκαγιά. Σε πολλές περιπτώσεις, οι φάκελοι με τα πιστοποιητικά και τις απογραφές εμπεριέχουν συνοδευτικά έγγραφα (αναφορές κηδεμόνων, καταγγελίες πιστωτών, αποφάσεις του δικαστηρίου για κληρονομικά ζητήματα, αποδείξεις είσπραξης δωρεών), που καλύπτουν διάστημα ακόμα και πολλών δεκαετιών μετά τη διενέργεια της απογραφής.

Το είδος των πηγών αυτών, σε συνδυασμό με άλλες δευτερογενείς, πρόσφερε δυνατότητες για την ανάδειξη πτυχών της καθημερινής ζωής, των κοινωνικών, οικογενειακών και έμφυλων σχέσεων, της οικιστικής συγκρότησης, της δημογραφίας, της υλικής κουλτούρας, των συμπεριφορών και των ταυτοτήτων. Έκανε, επίσης, δυνατή τη διαμόρφωση μιας εικόνας σχετικά με τις οικονομικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις και τη δοκιμή μιας ανθρωπολογικής προοπτικής στη μελέτη της οικονομικής δραστηριότητας. Μελέτες που έχουν βασιστεί σε καταγραφές περιουσιών και διαθήκες αποτέλεσαν πολύτιμο οδηγό για την επεξεργασία του υλικού και τη διατύπωση των επιμέρους ερωτημάτων. Τόσο σε αυτές όσο και στα προβλήματα που ανέκυψαν από τη φύση του υλικού γίνεται αναφορά στα σχετικά κεφάλαια.

Μια μελέτη για τους Έλληνες της Βιέννης δεν μπορεί να προβάλει αξιώσεις πληρότητας, ελπίζω όχι και εγκυρότητας, αν δεν έχει έποψη των αρχείων των δύο κοινοτήτων που σήμερα φυλάσσονται στο οίκημα της ορθόδοξης εκκλησίας της Αγίας Τριάδας στη Βιέννη. Δυστυχώς, η πρόσβαση σε αυτά, ή τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος τους, δεν είναι σήμερα επιτρεπτή από τους εκκλησιαστικούς αρμόδιους. Το κενό κάλυψα μερικά από τα πρακτικά συνελεύσεων του Αγίου Γεωργίου που δημοσίευσε ο Σωφρόνιος Ευστρατιάδης[30], από ποικίλες δημοσιευμένες αρχειακές και δευτερογενείς πηγές και από τις χειρόγραφες σημειώσεις των Καταλοίπων του χαλκέντερου ερευνητή Γεωργίου Λαΐου, που είχε την ευκαιρία να δει ένα μέρος του αρχείου της Αγίας Τριάδας.[31] Ευχαριστώ θερμά και από τη θέση

---

[30] Ευστρατιάδης, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, ό.π. Σύμφωνα με πληροφορία που δημοσίευσε η κ. Μ. Στασινοπούλου, η τύχη του υλικού, πάνω στο οποίο βασίστηκε η δημοσίευση του Ευστρατιάδη, σήμερα αγνοείται. M. A. Stassinopoulou, Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph, Φραγκφούρτη κ. α. 1992, 34.

[31] Το αρχείο της Αγίας Τριάδας επισκέφτηκε το 1969 η Ρουμάνα ιστορικός Olga Cicanci και δημοσίευσε τη μελέτη της L'activité commerciale de Kiriaki Polizu, ό.π. Διδακτορική διατριβή για τους Έλληνες της Βιέννης με βάση υλικό από το κοινοτικό αρχείο έχει ξεκινήσει εδώ και αρκετά χρόνια ο κ. Γ. Κιουτούτσκας (Θεσ/νίκη). Μέχρι αυτή να ολοκληρωθεί, το αρχείο δεν είναι

αυτή τον κ. Κώστα Λάππα, Διευθυντή του Κέντρου Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών για την ευγενή παραχώρηση αυτού του πολύτιμου υλικού.

Με βάση τους στόχους και τα ερωτήματα που προέκυψαν από το πλαίσιο μελέτης που εκτέθηκε παραπάνω και από τις δυνατότητες και τα όρια που έθεσε το υλικό, η εργασία αυτή διαρθρώθηκε σε δύο μέρη. Στο πρώτο εξετάζω, χωρίς αυστηρή χρονική και γεωγραφική ακολουθία μια διαδρομή, στην οποία συμμετέχουν άνθρωποι κι εμπορεύματα, η οποία ξεκινά από τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία και φτάνει στη Βιέννη. Διερευνώντας τους όρους και τις προϋποθέσεις αυτής της μετακίνησης, στράφηκα καταρχήν στις αποδημητικές αφετηρίες και αναζήτησα τα στοιχεία εκείνα που ευνόησαν τη δημιουργία ενός μεταναστευτικού δυναμικού από τις περιοχές αυτές. Στη συνέχεια, αποδέσμευσα το φαινόμενο από την τοπική του ιδιαιτερότητα και το ενέταξα σε μια ευρύτερη προβληματική που αφορούσε τις προϋποθέσεις συγκρότησης εμπορικών μετακινήσεων εντός κι εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για να ξαναγυρίσω στους ειδικούς όρους της μετακίνησης προς την Αψβουργική Μοναρχία, γενικά, και τη Βιέννη συγκεκριμένα. Στη δεύτερη ενότητα του πρώτου μέρους, βλέπω τη μετακίνηση από τη σκοπιά όσων συμμετέχουν σ' αυτήν. Επιχειρώ, δηλαδή, τη σκιαγράφηση πτυχών του προφίλ εκείνων που παίρνουν το δρόμο και στη συνέχεια παρακολουθώ το ταξίδι τους.

Το δεύτερο μέρος, που καταλαμβάνει και τον κύριο όγκο της εργασίας, έχει ως θέμα την εγκατάσταση στη Βιέννη. Στην πρώτη ενότητα, εξετάζω το χώρο που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη οικιστική συγκέντρωση Ελλήνων κατά τη διάρκεια της υπό έρευνα περιόδου και τη θέση του μέσα στην κοινωνική γεωγραφία της Βιέννης. Με αφορμή το συγκεκριμένο χώρο, τα κριτήρια επιλογής του και την οργάνωσή του αναζητούνται, παράλληλα, οι ταυτότητες των ανθρώπων που εγκαθίστανται σε αυτόν. Στη δεύτερη ενότητα επιχειρώ να παρουσιάσω μια εικόνα σχετικά με το μέγεθος και τις δημογραφικές συμπεριφορές των Ελλήνων στη Βιέννη. Στην περίπτωση αυτή, ο ερευνητικός φακός μεταφέρθηκε από τον εξωτερικό χώρο εγκατάστασης στο εσωτερικό των σπιτιών. Ερωτήματα για το είδος των οικιακών ομάδων που συγκροτούνται, τη σχέση μεγέθους των τελευταίων και μεγέθους των κατοικιών, τις συνθήκες οικιστικής διαβίωσης, τις ομοιότητες και διαφορές που παρουσιάζουν οι

προσβάσιμο σε άλλο μελετητή. Προς το παρόν, ο κ. Κιουτούτσκας δεν έχει κάνει κάποια δημοσίευση σχετικά με το θέμα, ενώ η διατριβή του ακόμα αναμένεται.

δημογραφικές συμπεριφορές των Ελλήνων με τις κυρίαρχες δημογραφικές τάσεις άλλων ομάδων και του συνόλου της πόλης, τις τυχόν αποκλίσεις στο εσωτερικό τους, συνδέθηκαν με ζητήματα που αφορούσαν την οικονομική ζωή, τις κοινωνικές σχέσεις και τις ταυτότητες. Στην τρίτη ενότητα μελετώ την οικονομική δραστηριότητα. Θεώρησα σκόπιμο να επιμείνω στο θέμα της οικονομικής δομής της Αψβουργικής Μοναρχίας και της Βιέννης ειδικότερα και στις απόψεις που έχουν διατυπωθεί από διάφορους ιστορικούς γι αυτό, προκειμένου να γίνει κατανοητό το δομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων. Στη συνέχεια, ερευνώ το θεσμικό πλαίσιο της δραστηριότητας αυτής, τα διαφορετικά πεδία που καταλαμβάνει, τον τρόπο που οργανώνεται σε καθένα από αυτά, τις σχέσεις που προϋποθέτει και παράγει. Τις οικονομικές διαφοροποιήσεις αλλά και τις διαφοροποιημένες δυνατότητες πρόσβασης στον πλούτο προσπαθώ να δείξω συσχετίζοντας, με τη βοήθεια στοιχείων από τα πιστοποιητικά θανάτου και τις απογραφές περιουσιών, το μέγεθος και τη σύνθεση των τελευταίων με το προφίλ των κατόχων τους. Στην τέταρτη ενότητα ο ερευνητικός φακός ξαναμπαίνει στο εσωτερικό των σπιτιών, αυτή τη φορά για να δει τα υλικά αντικείμενα και μέσα από αυτά, τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, τους έμφυλους ρόλους, τις νοοτροπίες. Στην τελευταία ενότητα ασχολούμαι συστηματικά με ένα ζήτημα που με τη μια ή την άλλη αφορμή έχει ανακύψει σε όλες τις προηγούμενες: με το μετασχηματισμό των ταυτοτήτων που επιφέρει η μεταναστευτική εμπειρία, με το διφορούμενο και υβριδικό χαρακτήρα τους. Μέσα από τα επεισόδια της κοινοτικής οργάνωσης, τη στάση απέναντι στην εκπαίδευση και την ελληνόγλωσση πνευματική κίνηση που αναπτύχθηκε στη Βιέννη, τον τρόπο που γίνονται αντιληπτές οι σχέσεις με τον τόπο καταγωγής, παρακολουθώ τις προδηλώσεις της εθνικής ταυτότητας και τη σταδιακή συγκρότηση μιας ελληνικής διασποράς. Την ίδια στιγμή παρακολουθώ και την άλλη όψη αυτής της διαδικασίας: την ενσωμάτωση στην κυρίαρχη γερμανική κουλτούρα ως κοινωνική επιλογή. Είναι πρωτίστως σ' αυτήν την ενότητα, που η αδυναμία πρόσβασης στο κοινοτικό αρχείο δημιούργησε έλλειμμα πληρότητας και υπονόμευσε την προσπάθεια εξαγωγής έγκυρων συμπερασμάτων. Η συμβολή μου, συνεπώς, περιορίζεται, στη διατύπωση λογικών υποθέσεων με βάση το υλικό που είχα στη διάθεσή μου και κυρίως στην υπόδειξη ενός πλαισίου μελέτης, οι αντοχές του οποίου μπορούν να δοκιμαστούν μόνο, όταν το αρχείο της Αγίας Τριάδας ανοίξει για όλους ανεξαιρέτως τους ερευνητές.

Η ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής σημαίνει και τυπικά το τέλος της φοιτητικής μου ιδιότητας. Αισθάνομαι υποχρεωμένη να ευχαριστήσω θερμά από τη θέση αυτή τις καθηγήτριές μου στο Τμήμα Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, κυρίες Μαρία Ευθυμίου, Όλγα Κατσιαρδή – Hering, Νατάσα Παπαδία – Λάλα. Η μαθητεία δίπλα τους ήταν καθοριστική για τη συγκρότηση της επιστημονικής μου σκέψης και την απόφασή μου να ασχοληθώ με την έρευνα. Η συγγραφή της παρούσας μελέτης υπήρξε, επίσης, αποτέλεσμα συμβολής γυναικών ιστορικών: της κ. Όλγας Κατσιαρδή – Hering, που με βοήθησε στην αρχική σύλληψη της ιδέας, μου υπέδειξε το υλικό και με τις βαθιές και εμπεριστατωμένες γνώσεις της επί του θέματος, με καθοδήγησε στη συγγραφή αυτής της εργασίας από την αρχή ως το τέλος. Την ευχαριστώ τόσο για την επιστημονική όσο και για τη ζεστή, προσωπική συνεργασία μας. Της κ. Μαρίας Ευθυμίου, που μου έδωσε ερεθίσματα να δω τους «Έλληνες της Βιέννης» έξω από την ιστορική τους μοναδικότητα, να αναζητήσω παράλληλα σε άλλες μεταναστευτικές ομάδες, σε άλλους τόπους και άλλες χρονικές στιγμές και να διευρύνω έτσι την ερευνητική μου ματιά. Της κ. Μαρίας Α. Στασινοπούλου, καθηγήτριας στο Ινστιτούτο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Βιέννης, που με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της υποστήριξε την προσπάθειά μου και με τις υποδείξεις της πάνω σε ζητήματα θεωρίας και μεθόδου, με έβγαλε, συχνά, από αδιέξοδα στα οποία είχα περιέλθει κατά τη διάρκεια της συγγραφής. Ευχαριστώ και τις τρεις για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν, τις υποδείξεις τους και την τιμή που μου έκαναν να είναι επόπτριες της διατριβής μου. Ευχαριστώ, επίσης, όλους, όσοι σε διάφορες ευκαιρίες άκουσαν τους προβληματισμούς μου και με βοήθησαν με τις παρατηρήσεις τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον κ. Χρήστο Χατζηιωσήφ για τις υποδείξεις του κατά την αρχική και ιδιαίτερα σημαντική φάση επεξεργασίας του θέματος, στην κ. Νατάσα Παπαδία – Λάλα και στον κ. Χρήστο Λούκο για την ενθαρρυντική τους στάση και στην κ. Ιωάννα Πεπελάση – Μίνογλου για τις παρατηρήσεις της πάνω στο, εξαιρετικά δύσκολο για μένα, θέμα της οργάνωσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διασπορά.

Μια έρευνα που απαιτούσε συχνά ταξίδια και παραμονή στη Βιέννη δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την οικονομική υποστήριξη του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, του Österreichischer Akademischer Austauschdienst και του Ιδρύματος Κωστόπουλου. Ευχαριστώ θερμά τους φορείς αυτούς για τη συμβολή τους.

Η έρευνα δε θα μπορούσε, επίσης, να ολοκληρωθεί χωρίς την ευγενή βοήθεια του προσωπικού των αρχείων και βιβλιοθηκών στις οποίες δούλεψα. Ευχαριστώ ιδιαιτέρως την κ. Brigitta Psarakis του Wiener Stadt- und Landesarchiv που με εξοικείωσε με ένα άγνωστο και ξενόγλωσσο αρχείο και τον κ. Κώστα Λάππα του Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών για την ευγενή παραχώρηση των Καταλοίπων του Γεωργίου Λαΐου.

Ευχαριστώ τους φίλους μου Γιώργο Δουρδουμπάκη, Χριστίνα Κωνσταντακοπούλου, Γιάννη Κολοβό, Γιάννη Ντινιακό, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, Julia Schneeberger, Διονύση Σταθακόπουλο, Κατερίνα Χριστέα, που μοιράστηκαν τους προβληματισμούς μου και έδειξαν κατανόηση για τα αναπόφευκτα κατά την εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής άγχη και εμμονές. Την οικογένειά μου για τη συμπαράσταση και την αισιοδοξία και τον Erik Eberhard για την έμπνευση και όλα τα άλλα.

Πρώτο Μέρος

Η ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ

Α. Οι όροι της μετακίνησης

Ο Traian Stoianovich, αναφέροντας το παράδειγμα της οικογένειας Δάρβαρη, μέλη της οποίας ξεκίνησαν από το βλάχικο αγωγιατοχώρι Κλεισούρα, εγκαταστάθηκαν το 1750 στο Σεμλίνο κι αφού συγκέντρωσαν εκεί ένα μικρό εμπορικό κεφάλαιο, μετέφεραν το κέντρο των επιχειρήσεών τους στη Βιέννη και βρέθηκαν το 1800 να κατέχουν περιουσία αξίας ενός εκατομμυρίου φιορινίων, έδειξε τα βήματα που ακολουθούσε η καριέρα ενός «*κατακτητή, ορθόδοξου, βαλκάνιου εμπόρου*». Βήματα στο χώρο: Ήπειρος, Βόρεια Βαλκανική, Κεντρική Ευρώπη. Βήματα στο είδος και το εύρος της οικονομικής δραστηριότητας: μεταφορέας, παραγγελιοδόχος, εμπορικός πράκτορας, ανεξάρτητος έμπορος, μεγαλέμπορος και χρηματιστής.[1] Η προφανής, στην προκειμένη περίπτωση, αντιστοιχία μεταξύ γεωγραφικής και οικονομικοκοινωνικής κινητικότητας δεν ήταν τυχαία. Οικολογικές, δημογραφικές, τεχνικές, οικονομικές, πολιτικές προϋποθέσεις ευνόησαν τις μετακινήσεις ανθρώπων κι εμπορευμάτων εντός κι εκτός της οθωμανικής επικράτειας και τη δημιουργία λαμπρών εμπορικών σταδιοδρομιών από εκπροσώπους του κυριαρχούμενου πληθυσμού. Ταυτόχρονα, οι μετακινήσεις αυτές υπήρξαν έκφραση του γεωγραφικά διαφοροποιημένου καταμερισμού εργασίας που ίσχυε όχι μόνο ανάμεσα σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και ανάμεσα στην τελευταία και σε άλλα οικονομικά και πολιτικά συστήματα. Ο «κατακτητής, ορθόδοξος, βαλκάνιος έμπορος» είναι, συνεπώς, κάτι περισσότερο από ένα «βαλκανικό» ή «οθωμανικό» φαινόμενο και δεν μπορεί παρά να κατανοηθεί μέσα στα συμφραζόμενα της παγκόσμιας οικονομίας του 18ου και του 19ου αιώνα.

Ξεκινώντας με τις προϋποθέσεις που επέτρεψαν τη συγκρότηση ενός μεταναστευτικού δυναμικού στους τόπους καταγωγής, επιχειρώ στην ενότητα αυτή να εξετάσω τους δομικούς όρους της μετακίνησης στη Βιέννη.

[1] Stoianovich, Βαλκάνιος έμπορος, 323-325.

1. Οι αφετηρίες

Το 1766, στην πρώτη απογραφή των εμπορευόμενων οθωμανών υπηκόων στη Βιέννη που διενέργησαν οι αψβουργικές αρχές, από τους 82 συνολικά ορθοδόξους, με εξαίρεση ενός Χιώτη, όλοι οι υπόλοιποι δήλωσαν ότι κατάγονταν από χωριά και πόλεις της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας.[2] Η κατά φθίνουσα σειρά εκπροσώπηση αυτών των τριών γεωγραφικών περιοχών μεταξύ των ορθόδοξων εμπόρων στη Βιέννη παρέμεινε σταθερή ως τα μέσα του 19ου αιώνα.[3] Πιο συγκεκριμένα, με τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζονταν ως τόποι καταγωγής η Βλάστη, η Κοζάνη, η Καστοριά, η Σέλιτσα, η Σιάτιστα και άλλοι μικρότεροι οικισμοί στη βόρεια περιοχή της μέσης κοιλάδας του Αλιάκμονα, που διατέμνεται από τους ορεινούς όγκους της Πίνδου, Σινιάτσικου και Βούρινου καθώς και το Μελένικο στις νότιες πλαγιές της οροσειράς της Ροδόπης στην Ανατολική Μακεδονία, το Αργυρόκαστρο, τα Γιάννενα, η Κλεισούρα και η Μοσχόπολη στην Ήπειρο, η Αγιά, τα Αμπελάκια και ο Τύρναβος.

Παρά τη μεταξύ τους γεωγραφική απόσταση, οι παραπάνω οικισμοί παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, σε βαθμό που να μας επιτρέπουν να επιχειρήσουμε μια τυπολογία των αποδημητικών αφετηριών. Ως προς τη γεωγραφική τους θέση, όλοι τους είναι ορεινοί ή ημιορεινοί και βρίσκονται κοντά σε υδάτινες ροές. Τουλάχιστον για τους οικισμούς της Δ. Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, για την ιστορική εξέλιξη των οποίων έχουν γίνει πιο συστηματικές μελέτες, γνωρίζουμε ότι, με εξαίρεση την Καστοριά που αναπτύχθηκε ως πόλη στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους (12ος αιώνας), όλοι τους συγκροτήθηκαν

---

[2] Συνολικός κατάλογος της απογραφής, συμπεριλαμβανομένων και των αρμενίων, εβραίων και μουσουλμάνων εμπόρων από τον V. Popović, Les Marchands Ottomans à Vienne en 1767, *RHSEE* XVII/7-9 (1940), 166-187. Κατάλογος μόνο των 82 ορθοδόξων που στην απογραφή χαρακτηρίζονται ως «Griechen», στο P. Enepekides, Griechishe Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766 (Ein Konskriptionsbuch). Θεσσαλονίκη 1959. Πρβλ. με τους καταλόγους που δημοσίευσε ο Ö. Füves για τους Έλληνες της Πέστης. Ε. Φιούβες, Απογραφές των Ελλήνων παροίκων του νομού Πέστης, *Μακεδονικά* 5 (1961 – 1963), 194-241 και του ιδίου, Κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων παροίκων της Πέστης και Βούδας στην περίοδο 1687 – 1848, *Μακεδονικά* 6 (1964),106-119.

[3] Βλ. και κεφ. «Ποιοι μετακινούνται;», 53-56.

μεταξύ του δεύτερου μισού του 15ου και του πρώτου μισού του 16ου αιώνα.[4] Μικρές κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις ή υστεροβυζαντινοί οικισμοί που είχαν ερημώσει κατά τη διάρκεια της μεγάλης δημογραφικής κρίσης του 14ου αιώνα δέχτηκαν μετά την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης νέους εποίκους.[5] Η γεωγραφική προέλευση των εποίκων δεν μπορεί να εντοπιστεί σε κάθε περίπτωση με ακρίβεια. Η εδραιωμένη στην ελληνική ιστοριογραφία άποψη, σύμφωνα με την οποία οι ορεινοί και ημιορεινοί οικισμοί δημιουργήθηκαν από τις μαζικές μεταναστεύσεις χριστιανικού πληθυσμού από τα πεδινά εξ αιτίας του φόβου απέναντι στον κατακτητή[6], έχει τελευταία, τουλάχιστον για την περίπτωση της Θεσσαλίας, αμφισβητηθεί. Νεότερες πληροφορίες δείχνουν επιστροφή του πληθυσμού που είχε καταφύγει στα ορεινά κατά το 14ο αιώνα προς ημιορεινές και πεδινές θέσεις, μετά τη στερέωση της pax ottomanica στην περιοχή.[7] Μετοικεσίες ηπειρωτών και θεσσαλών

---

[4] M. Kiel, Das türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands, στο Reinhart Lauer/Peter Schreiner (εκδ.), Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit, Γκαίτινγκεν 1996, 109-196. Μ.Χ. Χατζηιωάννου, Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας, Αθήνα 2000. Τις πληροφορίες για τη συγκρότηση των οικισμών στη Θεσσαλία και τη Δ. Μακεδονία άντλησα κατά κύριο λόγο από τις δύο παραπάνω μελέτες. Στοιχεία υπάρχουν και σε διάφορες τοπικές ιστορίες (βλ. επιλογή βιβλιογραφίας ανά οικισμό, από Χατζηιωάννου, ό.π., 333-358). Επίσης, B.G. Spyridonakis, Essays on the Historical Geography of the Greek World During the Turkokratia, Θεσσαλονίκη 1977.

[5] Ο επανοικισμός εγκαταλελειμμένων υστεροβυζαντινών οικισμών κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα παρατηρείται ιδιαίτερα στη Θεσσαλία. Kiel, Thessalien, 169. Ερήμωση οικισμών το 14ο αιώνα παρατηρείται σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο. Βλ. École Pratique des Hautes Etudes (εκδ.), Villages Désertés et Histoire Économique, XIe – XVIIIe siècle, Παρίσι 1965, όπου και η σχετική με την ελληνική περίπτωση συμβολή από την H. Antoniadis – Bibicou, Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire, 343-417. (Ελληνική μετάφραση, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα. Ένας προσωρινός απολογισμός, στο Ασδραχάς, Οικονομική δομή, 191-259), η οποία έχει προκαλέσει αρκετή κριτική συζήτηση.

[6] A.E. Vakalopoulos, La retraite des populations grecques vers des regions éloignées et montagneuses pendant la domination turque, *BS* 4 (1963), 265-276. Του ιδίου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1976, τ. Β΄, 74 κ.ε. Spyridonakis, Historical Geography, 109-111.

[7] Kiel, Thessalien. Ο Kiel χρησιμοποιώντας οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα, υποστηρίζει ότι μετά την οθωμανική κατάκτηση της Θεσσαλίας, ο πληθυσμός της πεδιάδας αυξήθηκε πιο γρήγορα από αυτόν του βουνού. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, πάντως, στη ζώνη της βαμβακοκαλλιέργειας που εκτεινόταν στη νοτιοδυτική και κεντρική Θεσσαλία υπήρχαν μικρές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις σε

κτηνοτρόφων και τεχνιτών καθώς και κατοίκων των γειτονικών ορεινών σημειώθηκαν κατά πάσα πιθανότητα στην Κοζάνη και τη Σιάτιστα.[8] Ανεξάρτητα, πάντως, από την προέλευση των εποίκων, αυτό που αξίζει να τονιστεί είναι η έντονη γεωγραφική κινητικότητα που παρουσιάζεται στις περιοχές που μας ενδιαφέρουν, η εξοικείωση των κατοίκων τους με τις μετακινήσεις και η τάση οικιστικής συσπείρωσης του χριστιανικού πληθυσμού.[9] Οι νέοι οικισμοί ήταν αμιγώς ή κατά πλειοψηφία χριστιανικοί – στην Καστοριά και στα Γιάννενα, όπου είχαν δημιουργηθεί παλαιότερα, υπήρχαν και Εβραίοι – αποτελούμενοι, σε διαφορετική ανά περίπτωση αναλογία, από ελληνόφωνους και βλαχόφωνους πληθυσμούς.[10]

Το τρίτο στοιχείο που διακρίνει την πλειοψηφία των εν λόγω οικισμών είναι ότι ταυτόχρονα με τη συγκρότησή τους ή, τουλάχιστον, μέσα στο α΄ μισό του 16ου αιώνα[11] χαρακτηρίστηκαν ως χάσια και βακούφια, κτήσεις της βασιλομήτορος και μελών της σουλτανικής οικογένειας ή κτήσεις μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων αντίστοιχα. Οι κάτοικοι βακουφίων και χασίων εξαιρούνταν από το τιμαριωτικό σύστημα, απολάμβαναν το πλεονέκτημα της απευθείας εξάρτησής τους από την κεντρική εξουσία, κι επομένως της απαλλαγής τους από την παρουσία και τις πιθανές αυθαιρεσίες ενδιάμεσων αξιωματούχων, σε συνδυασμό με την απαλλαγή

αντίθεση με την πυκνότητα του πληθυσμού στην ορεινή και ημιορεινή Αν. Θεσσαλία. Βλ. Μ. Σταματογιαννοπούλου, Βιοτεχνίες βαφής στην Αγιά και αγορές πρώτης ύλης (1780 – 1800), *Ερανιστής* 17 (1981), 131-132.

[8] Για τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη γεωγραφική καταγωγή των εποίκων της Κοζάνης και της Σιάτιστας, βλ. Χαζηιωάννου, Αλιάκμονας, 33-35 και 39-40.

[9] Βλ. Κ. Δ. Καραβίδας, Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική, Αθήνα 1978 (ανατύπωση της έκδοσης του 1933), 64-69.

[10] Βλ. γραφήματα των χριστιανικών και μουσουλμανικών οικισμών στην Αν. Θεσσαλία, στο Kiel, 192-196. Για τη θρησκευτική και εθνοτική σύνθεση των νέων εγκαταστάσεων στην κοιλάδα του μέσου Αλιάκμονα, Χατζηιωάννου, 28-29, 35-37, 39. Πυκνή παρουσία Βλάχων υπήρχε στη Βλάστη, στην Κλεισούρα, στη Μοσχόπολη, στη Σιάτιστα και στους οικισμούς που βρίσκονταν κατά μήκος των πλαγιών της Πίνδου, μεταξύ Ηπείρου και Ν.Δ. Μακεδονίας. Βλ. A.J.B. Wace / M.S Thompson, Οι νομάδες των Βαλκανίων, Θεσσαλονίκη 1989 (ελ. μετάφραση της αγγλικής έκδοσης του 1914). Β. Γούναρης / Α. Κουκούδης, Από την Πίνδο έως την Ροδόπη: Αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων, *Ιστωρ* 10 (1997), 91-137.

[11] Για παράδειγμα, ο Τύρναβος ήταν μέρος τιμαρίου, όταν ιδρύθηκε το 1446. Στις αρχές του 16ου αιώνα αναφέρεται σε κατάστιχα ως βακούφιο. Kiel, Thessalien, 126-127.

από ορισμένους φόρους και τη διατήρηση δικαιωμάτων αυτοδιοίκησης.[12] Οικισμοί που ανήκαν σε βακούφια και χάσια προτιμούνταν κατά κανόνα ως μεταναστευτικοί προορισμοί. Όταν μεταξύ των ετών 1792 – 1827 τα άλλοτε χάσια της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας έγιναν τσιφλίκια του Αλή Πασά σημειώθηκαν μετακινήσεις του πληθυσμού τους προς άλλα ασφαλέστερα κέντρα της Β. Βαλκανικής.[13]

Ως προς την παραγωγική τους δομή οι περιοχές αυτές χαρακτηρίζονταν από τις τυπικές λειτουργίες του ορεινού και ημιορεινού χώρου, την κτηνοτροφία και της μικρής κλίμακας αγροτική καλλιέργεια. Όπως έχει σημειώσει ο Braudel, ένα από τα πλεονεκτήματα του βουνού είναι ότι διαθέτει μια ποικιλία πόρων, μόνο που οι πόροι αυτοί είναι λίγοι σε ποσότητα.[14] Οι ορεινές κοινωνίες είναι, συνεπώς, αναγκασμένες

---

[12]Από την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με το καθεστώς των τιμαρίων, των βακουφίων και των χασίων, βλ. ενδεικτικά B. Cvetkova, Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ΄ έως τα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα, στο Ασδραχάς, Οικονομική δομή, H. Inalcik, The Ottoman State: Economy and Society, 1300 – 1600, στο H. Inalcik (εκδ.), An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914, Καίμπριτζ 1994, 70-72, 114-117. V. Mutafčieva, Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.), μτφ. Ουρ. Αστρινάκη / Ευ. Μπαλτά, Αθήνα 1999 (α΄ έκδοση, Σόφια 1962). Το προνομιακό καθεστώς που είχαν τα χωριά του Πηλίου ως βακούφια έχει επισημανθεί και από τους Δημητριείς: *«Η διοίκηση αυτών των βακουφίων εκ φύσεως και καθ' εαυτήν είναι καλή, ωσάν οπού αυτά εξαρτώνται αμέσως από την Πόλι κι έχουν πάντοτε προστάτας δυνατούς. Τούρκος δεν έχει εξουσία να έμβη εις αυτά και να ενεργήση τη θηριώδη βαρβαρότητά του. Κτίζουν εκκλησίαις όταν θέλουν. Τα δοσίματά τους είναι προσδιορισμένα και πολλά ελαφρά»*, Δ. Φιλιππίδης / Γρ. Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1988, 103.

[13] Για τα μεταναστευτικά ρεύματα που προέκυψαν από την τσιφλικοποίηση των χασίων της Δ. Μακεδονίας, Απ. Βακαλόπουλος, Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1958, 13,17,25,27. Για αποδημίες Βλαστιωτών στο Σεμλίνο και τη Βλαχία μετά την υπαγωγή του χωριού σε τσιφλίκι το 1806, Μ. Α. Καλινδέρης, Ο βίος της κοινότητος Βλάστης επί Τουρκοκρατίας εις το πλαίσιον του δυτικομακεδονικού περιβάλλοντος, Θεσσαλονίκη 1982, 61-62. Για το πασαλίκι της Ηπείρου, βλ. Γ. Α. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος κατά τα τέλη του 18ου αρχάς 19ου αι. Τα πασαλίκια της Δυτικής Αλβανίας επί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Μόσχα 1963. Μ. Κοκολάκης, Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση, και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913), Αθήνα 1993 (αδημ. διδ. διατριβή). Κ. Καρανάτσης, Νομός Ιωαννίνων: σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία, στο Κ. Καρανάτσης / Β. Νιτσιάκος / Μ. Αράπογλου (επιμ.), Γιάννενα, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων 1998.

[14] F. Braudel, Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας. Τόμος Α΄ «Ο ρόλος του περιγύρου», μτφ. Κλ. Μιτσοτάκη, Αθήνα 1993, 48, 50.

να δοκιμάσουν εναλλακτικές λύσεις προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που προκύπτουν από την ευαίσθητη ισορροπία μεταξύ παραγωγικών αποθεμάτων και αριθμού ψυχών. Μια πρώτη λύση, αρκετά διαδεδομένη στο χώρο της νοτιοδυτικής Βαλκανικής, ήταν η προσφυγή στη ληστεία.[15] Μια δεύτερη, η εποχιακή μετανάστευση για αναζήτηση εργασίας ή η οριστική αποδημία. Την εποχιακή μετανάστευση φαίνεται να επέλεγαν οι ηπειρώτες τεχνίτες και μαθητευόμενοι που ξενιτεύονταν για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα σε διάφορα σημεία εντός κι εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[16] Εποχιακές ήταν και οι μεταναστεύσεις των Βλάχων αγωγιατών (κιρατζήδων), οδηγών καραβανιών που γνωρίζοντας τους δρόμους από την εποχή της βοσκής, μετέφεραν με ζώα για λογαριασμό των εντολέων τους εμπορεύματα στους τόπους πώλησης.[17] Νέες αποδημίες από τους οικισμούς που σχηματίστηκαν μετά την οθωμανική κατάκτηση, σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα. Η δημογραφική ανάπτυξη των περιοχών αυτών το 16ο αιώνα σε συνδυασμό με τη γενικότερη οικονομική κρίση του 17ου αιώνα[18], τις επιδημίες πανώλης και την πρωτοφανή επιδείνωση του κλίματος την ίδια εποχή απείλησαν σοβαρά την επιβίωση του πληθυσμού.[19] Ένα μέρος του

---

[15] Για τη σχέση ποιμενικών πληθυσμών με τη ληστεία, E. Hobsbawm, Bandits, Σάφφολκ 1972. Ειδικά για το χώρο της νοτιοδυτικής Βαλκανικής, Καραβίδας, Αγροτικά, 210, 408, 584-592. J. K. Campbell, Honour, Family and Patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community, Νέα Υόρκη 1976, 26. K. Kaser, Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats, Βιέννη/Κολωνία 1992, 343. Ι. Κολιόπουλος, Περί λύχνων αφάς. Η ληστεία στην Ελλάδα, 19ος αιώνας, Θεσσαλονίκη 1994.

[16] Οι εποχιακές μεταναστεύσεις τεχνιτών και εργατών ήταν αρκετά σύνηθες φαινόμενο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Bruce McGowan επισημαίνοντας τον μεγάλο αριθμό εργένηδων στις οθωμανικές πόλεις, μιλά για παράλληλο φαινόμενο με αυτό των μετακινήσεων τεχνιτών και μαθητευόμενων στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους. B. McGowan, The Age of Ayans, 1699-1812, στο Inalcik, Economic and Social History, 647. Πρβλ., Γ. Παπαγεωργίου, Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος – 20ος αι.), Αθήνα 1980 και J. Ehmer, Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert, Φραγκφούρτη /Νέα Υόρκη 1994.

[17] Πληροφορίες για τα δρομολόγια και την ποιότητα των δρόμων που ακολουθούσαν τα καραβάνια, στο Σ. Π. Παπαγεωργίου, Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς, Αθήνα 1990, 127 κ.ε.

[18] G.P.-L. Smith (εκδ.), The General Crisis of the 17th Century, Λονδίνο 1978.

[19] Πρβλ. για παράδειγμα τους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού στους οικισμούς της ανατολικής Θεσσαλίας κατά το 15ο, 16ο και 17ο αιώνα, στους πίνακες του Kiel, 195 κ.ε.

βρήκε διέξοδο στη μετανάστευση προς τα πεδινά ή προς παλαιότερα και πρόσφατα σχηματισμένα παράλια και μεσόγεια εμπορικά κέντρα.[20]

Μια τρίτη λύση ήταν η εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των διαθέσιμων πόρων. Σε επίπεδο αγροτικής παραγωγής, αυτό σήμαινε την αντικατάσταση της αρχικής ισχνής καλλιέργειας του σιταριού από τις αποδοτικότερες της ελιάς, της μουριάς, του βαμβακιού και του καπνού. Σε επίπεδο κτηνοτροφίας, την εκμετάλλευση των δυνατοτήτων δευτερογενούς παραγωγής. Η νηματουργία του μαλλιού και η παραγωγή μάλλινων ειδών (κάπες, κουβέρτες, κ.λ.π.) ήταν οι πρώτες δραστηριότητες βιοτεχνικού τύπου που εμφανίστηκαν στον ορεινό χώρο.[21] Στα χωριά του Πηλίου η καλλιέργεια της μουριάς έγινε η βάση για την ανάπτυξη της σηροτροφίας και κατ' επέκταση της μεταξουργίας. Οι χρωστικές ίνες των φυτών που καλλιεργούνταν στη Θεσσαλία, αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για τη βαφή βαμβακερών νημάτων που παράγονταν επιτόπου στις ζώνες της βαμβακοκαλλιέργειας.[22]

Τα προϊόντα της ορεινής οικονομίας διοχετεύονταν στις τοπικές και διατοπικές αγορές και ανταλλάσσονταν με προϊόντα του κάμπου και χρήματα.[23] Η

---

[20] Τις πιο σημαντικές αποδημητικές αφετηρίες το 17ο αιώνα αποτελούσαν οι ορεινές περιοχές των Αγράφων και του Ασπροποτάμου καθώς και τα βλαχοχώρια της Ηπείρου, Θεσσαλίας και Δ. Μακεδονίας. Στοιχεία για την κάθοδο των ορεινών πληθυσμών προς παλαιά και νέα εμπορικά κέντρα στο Α. Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας. 1454 – 1833, Θεσσαλονίκη 1969, 139-143. Χαρακτηριστική περίπτωση μιας τέτοιας μετακίνησης ήταν αυτή της οικογένειας Δούμπα από τη Βλάστη στις Σέρρες. Καλινδέρης, Βλάστη, 60.

[21] Για την κτηνοτροφική οικονομία στη Δυτική Μακεδονία στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, βλ. τη διεξοδική μελέτη του Καραβίδα, Αγροτικά, ό.π.

[22] Για τις τοπικές εξειδικεύσεις της δευτερογενούς παραγωγής, Φιλιππίδης/Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική, 106 κ.ε. (για την περιοχή του Πηλίου και διάσπαρτα στοιχεία σε όλο το έργο που αφορά την Ελλάδα για άλλες περιοχές). Φ. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797), μτφ. Ε. Γαρίδη, Αθήνα 1974 (α΄ έκδοση στα γαλλικά, Παρίσι 1800), 41 κ.ε. Σταματογιαννοπούλου, Αγιά, 131-133. Βλ. επίσης, S. D. Petmezas, Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The case of Eastern Thessaly, *JEEH* 19 (1990), 575-601.

[23] Σχετικά με τη λειτουργία των τοπικών και διατοπικών αγορών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. ενδεικτικά A. Mehlan, Der Bazaar auf dem Balkan, *SOF* 5 (1940), 832-863. Σπ. Ασδραχάς, Η ελληνική κοινωνία και οικονομία στον ΙΗ΄ αιώνα. Οι μηχανισμοί, στο του ιδίου, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία, Αθήνα 1982, 33 κ.ε. Tr. Stoianovich, Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurentielle et économie de bazar, 1500 – 1800, στο του ιδίου, Between East and West.

εμπειρία του πληθυσμού στις μετακινήσεις εμπλουτίστηκε από ένα άλλο είδος μετακινήσεων που οριζόταν από τη λειτουργία των αγορών. Ο προσανατολισμός στο εμπόριο, φαινόμενο που χαρακτηρίζει ιστορικά τις κτηνοτροφικές και νομαδικές κοινωνίες[24], λειτούργησε ως διέξοδος για τα περισσεύματα του πληθυσμού από τις ορεινές και ημιορεινές περιοχές. Παλιές και γνωστές διαδρομές αξιοποιήθηκαν για τη μεταφορά εμπορευμάτων, ενώ δοκιμάστηκαν και οι οικονομικές ευκαιρίες που πρόσφεραν, μακρινότεροι προορισμοί. Η γεωγραφική θέση των ορεινών οικισμών της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου ευνοούσε τη μετακίνηση των κατοίκων τους προς τα βόρεια της Βαλκανικής. Η κοιλάδα που σχηματίζει ο άνω ρους του Αλιάκμονα, υπήρξε πάντα ο φυσικός δρόμος επικοινωνίας των κατοίκων του βόρειου και του νοτιοδυτικού άκρου της χερσονήσου.[25] Από τα μέσα του 17ου αιώνα συναντάμε Βλάχους κι Έλληνες από τη Δ. Μακεδονία και την Ήπειρο να εμπορεύονται σε εδάφη της Τρανσυλβανίας και της Ουγγαρίας, ενώ στα τέλη του ίδιου αιώνα κάποιοι από αυτούς έφταναν μέχρι τη Βιέννη, για να ξεκινήσουν να μετακινούνται μαζικά προς αυτήν κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

Το ότι στην απογραφή των εμπορευόμενων οθωμανών υπηκόων το 1766, η αναλογία στεριανών Μακεδόνων, Ηπειρωτών, Θεσσαλών και κατοίκων παραλίων περιοχών σε μια πόλη της Κεντρικής Ευρώπης ήταν συντριπτικά υπέρ των πρώτων, δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί, αν λάβουμε υπόψη τους γεωγραφικούς καθορισμούς. Η αναλογία αυτή, εξάλλου, αλλάζει, αν αναζητήσουμε την καταγωγή εκείνων που μετακινούνταν σε λιμάνια εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[26] Την κατεύθυνση

The Balkan and Mediterranean Worlds, Νέα Υόρκη 1992, τ. 1, 39-88. Κ. Καρανάτσης, Οι ετήσιες αγορές στην Ήπειρο (17ος – 18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης, *Τα Ιστορικά* 21 (1994), 311-338.

[24] Σύμφωνα με τον Philip Curtin, ένας από τους βασικούς λόγους που κάποιοι άνθρωποι ασχολούνται με το εμπόριο και κάποιοι όχι, είναι τα διαφορετικά αποθέματα ανάμεσα σε περιοχές που προσφέρονται για αγροτική καλλιέργεια και σε περιοχές όπου μόνο η κτηνοτροφική παραγωγή είναι δυνατή. Ο νομαδικός – κτηνοτροφικός πληθυσμός είναι αυτός που κατεξοχήν προσανατολίζεται στο εμπόριο, καθώς είναι αναγκασμένος να μετακινείται, παράγει μόνο κτηνοτροφικά προϊόντα και δεν έχει την αυτάρκεια του αγροτικού νοικοκυριού. Curtin, Cross-cultural Trade, 16.

[25] Όπως σημ. 16 και Χατζηιωάννου, Αλιάκμονας.

[26] Π.χ στην Τεργέστη, το 1780 ήταν υψηλό το ποσοστό των Πελοποννήσιων και ιδιαίτερα χαμηλό των Μακεδόνων. Αργότερα αυξήθηκε η εκπροσώπηση των Χιωτών. Για τη σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού της Τεργέστης με βάση τον τόπο καταγωγής, Κατσιαρδή - Hering, Τεργέστη, 72-74. Επίσης, στα τέλη του 19ου αιώνα συναντάμε κατά κύριο λόγο Χιώτες στο Λονδίνο, την Αλεξάνδρεια,

των διαδρομών δεν όριζαν, ωστόσο, αποκλειστικά οι γεωγραφικοί καθορισμοί. Κι αυτό γιατί οι μετακινήσεις ανθρώπων κι εμπορευμάτων εξαρτώνταν κι από εξελίξεις που ξεπερνούσαν τα στενά όρια της φύσης, της οικονομίας και της δημογραφίας των τόπων εκκίνησης.

2. Εμπορικές μετακινήσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

Διερευνώντας τους όρους συγκρότησης εμπορικών μετακινήσεων από τα νοτιοδυτικά Βαλκάνια στην Κεντρική Ευρώπη, είναι ανάγκη να σταθούμε στο ζήτημα της λειτουργίας του εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σε αντίθεση με την άποψη που θέλει τα μουσουλμανικά κράτη να διάκεινται εχθρικά προς τις κερδοσκοπικές δραστηριότητες και το εμπόριο, γεγονός είναι ότι το τελευταίο κατείχε σημαντική θέση μέσα στο οθωμανικό σύστημα.[27] Το οθωμανικό κράτος προσπάθησε, ήδη, από το 14ο αιώνα να ελέγξει τους εμπορικούς δρόμους και η απόφασή του αυτή προσδιόρισε στην πραγματικότητα και την εξάπλωση της αυτοκρατορίας. Βάζοντας, το 1468 τέλος, στην ηγεμονία των Καραμανιδών και καταλαμβάνοντας το 1516 – 1517 τη Συρία και το 1534 τη Μεσοποταμία, έθετε υπό τον έλεγχό του όλους τους δρόμους που ακολουθούσαν τα καραβάνια του περσικού μεταξιού. Το Χαλέπι και κυρίως η Προύσα έγιναν τα μεγαλύτερα κέντρα εμπορίας μεταξιού για την αναπτυσσόμενη βιομηχανία μεταξωτών ειδών στην Ευρώπη.[28]

Οι βενετοί και γενοβέζοι έμποροι συνέχισαν και μετά την οθωμανική κατάκτηση της Ανατολικής Μεσογείου, καθ' όλη τη διάρκεια του 15ου αιώνα, να διατηρούν το ρόλο που είχαν κατά την προηγούμενη περίοδο ως οι σημαντικότεροι

τη Μασσαλία και την Κων/λη, ενώ Ηπειρώτες στη Ρωσία, τη Ρουμανία και στα υπόλοιπα Βαλκάνια. Β. Θεοδώρου, Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870 – 1920), *Τα Ιστορικά* 7 (1987), 139.

[27] Είναι χαρακτηριστικό ότι στα μουσουλμανικά ιερά κείμενα βρίσκονται καταχωρημένοι κανόνες συντροφίας κι εμπορίας. Εξάλλου, ο ισλαμικός νόμος και το ισλαμικό ιδανικό της κοινωνίας διαμορφώθηκαν από την πρώτη στιγμή σε συμφωνία με τα ενδιαφέροντα των εμπορικών τάξεων. Επρόκειτο για μια τάση που βρισκόταν όχι μόνο σε συμφωνία με τη θρησκεία αλλά και με την παραδοσιακή αντίληψη του κράτους και της κοινωνίας που επικρατούσε στη Μέση Ανατολή κατά την προϊσλαμική περίοδο. H. Inalcik, Capital Formation in the Ottoman Empire, *JEH* 19 (1969), 99-101. (Η ελληνική μετάφραση, Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στο, Ασδραχάς, Οικονομική δομή, 499-525.)

μεσάζοντες του εμπορίου της περιοχής με τη Δύση. Οι διομολογήσεις ανάμεσα στο οθωμανικό κράτος και τη Γαλλία, το 1535, που εξασφάλιζαν σε όσους εμπορεύονταν υπό γαλλική σημαία φορολογικά και νομικά προνόμια, σε συνδυασμό με την κρίση της βενετικής και γενοβέζικης οικονομίας το 16ο αιώνα, άνοιξαν το δρόμο για την επικράτηση της Γαλλίας στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου. Η γαλλική υπεροχή παρέμεινε αδιαφιλονίκητη μέχρι το 1580, οπότε η Αγγλία απέσπασε καθεστώς διομολογήσεων για τους εμπόρους της. Στις αρχές του 17ου αιώνα, οι διομολογήσεις επεκτάθηκαν και σε ολλανδούς εμπόρους.[29] Παρόλα αυτά, το 16ο αιώνα, οι οθωμανοί υπήκοοι δεν απουσίαζαν από το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων. Στο εμπόριο του περσικού μεταξιού όσο και στο εμπόριο μπαχαρικών από την Ινδία, η συμμετοχή μουσουλμάνων εμπόρων ήταν σημαντική, ενώ το εμπόριο ειδών πολυτελείας μεταξύ Δαμασκού – Προύσας βρισκόταν αποκλειστικά στα χέρια τους.[30] Η μέριμνα του κράτους να εξασφαλίσει το συνεχή ανεφοδιασμό και την τροφοδοσία της πρωτεύουσας ευνόησε σημαντικά την ανάπτυξη μιας αυτόχθονης εμπορικής τάξης. Μουσουλμάνοι και μη μουσουλμάνοι οθωμανοί έμποροι, εφοδιασμένοι με ειδικές άδειες και μονοπωλιακά προνόμια αγόραζαν σιτηρά και πρώτες ύλες διατροφής από τις αγροτικές περιοχές των Βαλκανίων και τις διοχέτευαν με πλοία διαμέσου της Μαύρης Θάλασσας στην Κωνσταντινούπολη.[31] Αντικατέστησαν έτσι Βενετούς και Γενοβέζους που μέχρι και το 15ο αιώνα είχαν κυρίαρχο ρόλο στο εμπόριο σιτηρών της περιοχής και ήταν οι αποκλειστικοί προμηθευτές της πρωτεύουσας.[32] Από το θαλάσσιο εμπόριο σιτηρών διαμέσου Μαύρης Θάλασσας, το 16ο αιώνα, ευνοήθηκαν ιδιαίτερα έλληνες έμποροι από την Κωνσταντινούπολη και τη Χίο, πολλοί από τους οποίους μετέφεραν φορτία

---

[28] H. Inalcik, Bursa and the Commerce of the Levant, *JESHO* 3 (1960), 131-147.

[29] Σχετικά με τον ανταγωνισμό Γάλλων, Άγγλων και Ολλανδών για τον οικονομικό έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου κατά το 16ο και 17ο αιώνα, βλ. Γ. Λεονταρίτης, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1455-1850), Αθήνα 1981, 8-23.

[30] H. Inalcik, The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy, στο M. A. Cook (εκδ.), Studies in the Economic History of the Middle East, Λονδίνο 1970, 211. S. Faroqui, Crisis and Chance, 1590 – 1699, στο Inalcik, Economic and Social History, 517.

[31] Inalcik, Capital Formation, 107, 119-120. Sugar, Southeastern Europe, 84-85.

[32] Σύμφωνα με τον Inalcik «*Η πιο σημαντική αλλαγή που επέφερε η οθωμανική κατάκτηση, ήταν ότι έβαλε τέλος στην κυριαρχία των ιταλών εμπόρων στην Ανατολική Μεσόγειο, προς όφελος των μη μουσουλμάνων οθωμανών υπηκόων, Αρμενίων, Ελλήνων και Εβραίων. Μετά την οθωμανική κατάκτηση οι Έλληνες αντικαθιστούν τους Ιταλούς στη Μαύρη Θάλασσα*». Inalcik, Ottoman State, 209.

με δικά τους καράβια.[33] Οι λαθραίες μεταφορές σιτηρών για λογαριασμό ιταλών εμπόρων κατά τη διάρκεια του αποκλεισμού των ξένων πλοίων από τη Μαύρη Θάλασσα (1592-1783) συνέβαλαν αποφασιστικά στο σχηματισμό κεφαλαίων για την ελληνική εμπορική ναυτιλία. Μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), ελληνικά πλοία υπό ρωσική σημαία ήταν αναλάμβαναν την εμπορική σύνδεση της Μαύρης Θάλασσας με τη Μεσόγειο.[34]

Το εσωτερικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οργανωμένο από το τέλος του 16ου αιώνα στη βάση ενός δικτύου τοπικών και διατοπικών αγορών, εξασφάλιζε τη λειτουργία μιας αρκετά εκχρηματισμένης οικονομίας, συνδέοντας την αγροτική παραγωγή με τη μικρή βιοτεχνική παραγωγή των πόλεων και προμήθευε με καταναλωτικά αγαθά την άρχουσα τάξη.[35] Παράλληλα, αποτελούσε μια βασική πηγή κρατικού εισοδήματος, μέσω της δασμολόγησης των προϊόντων και της φορολόγησης των συναλλαγών, ενώ οι έμποροι, με δεδομένη την έλλειψη μετρητού στην αυτοκρατορία, ήταν οι κυριότεροι χρηματοδότες της αυλής, είτε ως πιστωτές, είτε ως ενοικιαστές φόρων.[36] Η αναγνώριση από πλευράς του κράτους της σημασίας του εμπορίου συνοδεύτηκε από τη συστηματική προσπάθεια υπαγωγής του τελευταίου στα πλαίσια του πολιτικού ελέγχου, μέσα από ένα σύστημα απαγορεύσεων και περιορισμών. Ο έλεγχος αφορούσε τόσο στις αγορές, όσο και στις τιμές και τη διακίνηση των προϊόντων. Ιδιαίτερα στο εσωτερικό εμπόριο, η κατεύθυνση διακίνησης των προϊόντων αποτελούσε τη βασικότερη μέριμνα των αρχών. Το κράτος με το να περιορίζει το δικαίωμα αγοράς αγαθών πρώτης ανάγκης από τις τοπικές αγορές σε επίσημα εξουσιοδοτημένους εμπόρους, εξασφάλιζε την κατεύθυνση των αγαθών αυτών προς τις μεγάλες πόλεις και κυρίως προς την Κωνσταντινούπολη.[37] Μέσα από την εξουσιοδότηση για αγορές και πωλήσεις σε συγκεκριμένους εμπόρους και την απαγόρευση εξαγωγής βασικών διατροφικών προϊόντων επιτυγχανόταν και ο έλεγχος του εξωτερικού εμπορίου.

---

[33] Λεονταρίτης, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 26-27.

[34] Ό.π.

[35] Όπως σημ. 20. Βλ. Επίσης H. Islamoglu / S. Faroqui, Crop Patterns and Agricultural Production Trends in 16th century Anatolia, *Review* 2 (1979), 402-403.

[36] Inalcik, Capital Formation, 103.

[37] Σχετικά με τις διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης, βλ. R. Mantran, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, Παρίσι 1962, 179 κ.ε.

Ωστόσο, από τα τέλη του 16ου αιώνα το οθωμανικό κράτος δυσκολευόταν να επιβάλει τον έλεγχό του στο εμπόριο. Οι πολεμικές συρράξεις με την Περσία στο α΄ μισό του 17ου αιώνα, η είσοδος Άγγλων και Ολλανδών στον Ινδικό, σε συνδυασμό με τη γενικότερη οικονομική κρίση του ίδιου αιώνα έπληξαν τη θέση της αυτοκρατορίας ως κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξιού και μπαχαρικών μεταξύ Περσίας, Ινδίας και Δυτικής Ευρώπης. Ο δρόμος του περσικού μεταξιού διαμέσου της ανατολικής Ανατολίας καταστράφηκε, εμπορικά κέντρα όπως το Χαλέπι και η Προύσα παρήκμασαν και το κράτος έχασε σημαντικά έσοδα από τη φορολόγηση του διαμετακομιστικού εμπορίου.[38] Παράλληλα, η άνοδος των τιμών των δημητριακών και των πρώτων υλών στην Ευρώπη από τα τέλη του 16ου αιώνα οδήγησε στην αύξηση του παράνομου εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι έμποροι που ήταν εξουσιοδοτημένοι με ειδικές άδειες, προτιμούσαν να διοχετεύουν τα προϊόντα τους στις επικερδέστερες ευρωπαϊκές αγορές παρά στην Κωνσταντινούπολη και το κράτος αδυνατούσε να ελέγξει τη ροή των αγαθών. Η δημογραφική αύξηση που γνώρισε στα τέλη του 16ου αιώνα η Αυτοκρατορία και η συνακόλουθη αυξημένη ζήτηση δημητριακών στις πόλεις επιδείνωσε την κατάσταση, καθώς η επιβολή απαγορεύσεων στις εξαγωγές έδωσε μεγαλύτερη ώθηση στο λαθρεμπόριο και τα μονοπωλιακά δικαιώματα οδήγησαν σε εκτίναξη των τιμών των ειδών διατροφής.[39]

Ακριβώς σε αυτό το σημείο, στην απόδραση, δηλαδή, του εμπορίου από τον έλεγχο του κράτους και στην ένταξή του, μέσα σ' ένα σύστημα διακίνησης και συναλλαγών, που ήταν υποκείμενο όχι σε πολιτικό αλλά σε οικονομικό ορθολογισμό βλέπουν αρκετοί οθωμανολόγοι ιστορικοί την αρχή της ενσωμάτωσης της οθωμανικής οικονομίας στην καπιταλιστική παγκόσμια οικονομία.[40] Επρόκειτο για

---

[38] Inalcik, Bursa, 144-147. H. Islamoglu / G. Keyder, Agenda for Ottoman History, *Review* 1 (1977), 43.

[39] Islamoglu / Faroqui, Crop Patterns, 404-405. Λεονταρίτης, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 13, 27.

[40] Islamoglu / Keyder, Agenda, 44. Islamoglu / Faroqui, Crop Patterns, 407. C. Keyder / Y. Özveren / D. Quataert, Port Cities in the Ottoman Empire. Some Theoretical and Historical Perspectives, *Review* 16 (1993), 519-520. Γενικά για τη συγκρότηση και τις φάσεις εξάπλωσης της καπιταλιστικής παγκόσμιας οικονομίας, βλ. Im. Wallerstein, The Modern World System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the 16th century, Νέα Υόρκη 1974; The Modern World System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600 – 1750,

μια διαδικασία μακρόχρονη, που δεν παρουσίαζε ενιαίους ρυθμούς και τάσεις, καθώς κάποιες περιοχές ενσωματώθηκαν νωρίτερα, κάποιες αργότερα και μέσα από διαφορετικούς δρόμους.

Ο προσανατολισμός του εμπορίου προς την ευρωπαϊκή ζήτηση συναρθρώθηκε και με μια σειρά εξελίξεων στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας. Η πρώτη αφορούσε τη διείσδυση του εμπορικού κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα, η οποία επιτεύχθηκε μέσα από το σύστημα ενοικίασης φόρων (iltizam) που αντικατέστησε το τιμαριωτικό σύστημα ως τρόπο απόσπασης πλεονάσματος. Πλούσιοι έμποροι και υψηλοί κρατικοί αξιωματούχοι, με αποθέματα μετρητών, προπλήρωναν τους καθορισμένους φόρους μιας περιοχής, για να τους εισπράξουν στη συνέχεια κατευθείαν από τους παραγωγούς με μέγιστες αποδόσεις κερδών.[41] Η διαιώνιση του συστήματος ενοικίασης φόρων σε συνδυασμό με την εξασθένιση της κεντρικής εξουσίας είχαν ως αποτέλεσμα την εξάπλωση των τσιφλικιών, που σηματοδότησαν μια αλλαγή της οργάνωσης της παραγωγής στον τομέα της αγροτικής οικονομίας.[42] Ήταν γαίες όπου κυριαρχούσαν μονοκαλλιέργειες προσανατολισμένες στην αγορά και των οποίων, αν όχι την πλήρη ιδιοκτησία, τουλάχιστον την κληρονομική επικαρπία αξίωναν πρόσωπα, που ήταν άλλα από τον καλλιεργητή και τον τιμαριώτη: μουσουλμάνοι και μη μουσουλμάνοι ενοικιαστές φόρων, ισχυροί τοπικοί άρχοντες, υψηλοί κρατικοί αξιωματούχοι.[43] Αν και δεν ήταν

Νέα Υόρκη 1980; The Modern World System III. The Second Era of Great Expansion and the Capitalist World Economy, 1730 – 1840, Νέα Υόρκη 1989.

[41] Η ενοικίαση φόρων ήταν η πιο επικερδής δραστηριότητα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, περισσότερο κι από το εμπόριο και την τοκογλυφία. Συχνά, αμέσως μετά την υπογραφή συμβολαίου ενοικίασης φόρων με το κράτος, ο κάτοχός του πουλούσε το δικαίωμα σε τρίτο ενδιαφερόμενο με κέρδη μέχρι και 100%. Οι ενοικιαστές είχαν το δικαίωμα να προσδιορίσουν οι ίδιοι τόσο τον τρόπο (είδος ή χρήμα) όσο και το χρόνο απόσπασης, με στόχο τη μεγιστοποίηση των κερδών τους. R. Kasaba, Was There a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-Century Western Anatolia?, *Review* 9 (1988), 217.

[42] Από τη πλούσια βιβλιογραφία, σχετικά τη διαδικασία με την οποία τα τιμάρια μετατράπηκαν σε τσιφλίκια, βλ. ενδεικτικά Tr. Stoianovich, Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, *JEH* 13 (1953), 398-411. B. McGowan, Economic Life in Ottoman Europe, Καίμπριτζ 1981, Mutavčieva, Αγροτικές σχέσεις, ό.π.

[43] Stoianovich, Land Tenure, 401-402. Με τα ίδια χαρακτηριστικά περιγράφει τον όρο τσιφλίκι και ο McGowan, Economic Life, 122.

όλα τα τσιφλίκια προσανατολισμένα προς την ευρωπαϊκή ζήτηση[44], η τελευταία ήταν αυτή που συνέβαλε στην επικράτησή τους και όριζε το είδος και την έκταση της παραγωγής. Χαρακτηριστική ήταν η εντατικοποίηση της τσιφλικάδικης βαμβακοπαραγωγής στη Μακεδονία και την Ανατολία το 18ο αιώνα ως απάντηση στην αυξημένη ζήτηση των υφασματοβιομηχανιών της Αυστρίας και της Γαλλίας.[45] Από το 1720 έως το 1800 η παραγωγή βάμβακος στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία τριπλασιάστηκε.[46] Στη Μακεδονία, που αποτελούσε και το μεγαλύτερο προμηθευτή βάμβακος, η καλλιέργεια ήταν συγκεντρωμένη σε 300 περίπου χωριά του κάμπου των Σερρών, που ήταν τσιφλίκια των αγάδων της περιοχής, κυρίως του Ισμαήλ Μπέη. Η ετήσια παραγωγή στα τέλη του 18ου αιώνα υπολογιζόταν σε 70.000 μπάλες, από τις οποίες οι 20.000 απορροφούνταν στην εσωτερική αγορά και οι υπόλοιπες εξάγονταν στο εξωτερικό.[47]

Η εικόνα που αποκομίζεται από το είδος και την εμπορευματική κατεύθυνση της παραγωγής παραπέμπει σε μια σαφή διαφοροποίηση του χώρου στα πλαίσια ενός παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας που χαρακτηριζόταν από τοπικές εξειδικεύσεις. Το τσιφλίκι του 18ου αιώνα εγκαινίασε μια σχέση επικοινωνίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την παγκόσμια οικονομία, που επιφύλασσε για την πρώτη το ρόλο του προμηθευτή πρώτων υλών και καταναλωτή βιομηχανικών προϊόντων των χωρών του κέντρου της δεύτερης.[48] Μέσα στα συμφραζόμενα αυτής

---

[44] Για παράδειγμα, το 17ο αιώνα τα τσιφλίκια της βουλγαρικής ακτής της Μ. Θάλασσας προσανατολίζονταν στην παραγωγή προς την Κωνσταντινούπολη. Ειδικά για τα τσιφλίκια που παρήγαν σιτάρι η αγορά της Κωνσταντινούπολης παρέμενε ακόμα επικερδής. McGowan, Economic Life, 75.

[45] Για τους Ολλανδούς το βαμβάκι ήταν είδος μικρής σημασίας ενώ οι Άγγλοι είχαν ως πηγή προμήθειας βαμβακιού την Καραϊβική. McGowan, Economic Life, 43.

[46] Λεονταρίτης, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 34.

[47] Απ' τις 50.000 μπάλες που ήταν προορισμένες για την εξωτερική αγορά, η Γερμανία απορροφούσε 30.000, η Γαλλία 12.000, η Βενετία 4.000, το Λιβόρνο και η Γένοβα 1.500 και η Αγγλία και Ολλανδία από ένα φορτίο καραβιού. Βλ. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου, 15. Stoianovich, Modèle du commerce, 71. Βλ. και πίνακα εξαγωγών άγνεστου βαμβακιού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 283-284 και 286. Για το μέγεθος και την κατεύθυνση της παραγωγής σε άλλα τσιφλίκια των Βαλκανίων (Βουλγαρία, Μοναστήρι), βλ. επίσης McGowan. Economic Life, 59, 75, 135.

[48] Ο Stoianovich ορίζει το τσιφλίκι ως επιχείρηση με αποικιοκρατικό χαρακτήρα. Θεωρεί χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα βασικά προϊόντα του τσιφλικιού, το βαμβάκι και το καλαμπόκι,

ακριβώς της σχέσης μπορούμε να δούμε και την προώθηση των εμπορικών μετακινήσεων οθωμανών υπηκόων εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Αναγνωρίζοντας τον κίνδυνο νά αποδοθεί υπερβολική σημασία στο ρόλο των πολεμικών συρράξεων και του ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών δυνάμεων κατά το β΄ μισό του 18ου αιώνα, δύσκολα, ωστόσο, μπορούμε να αγνοήσουμε τη συμβολή τους στην στερέωση της οικονομικής σταδιοδρομίας μιας ομάδας οθωμανών υπηκόων. Αν και μετά τις υπερπόντιες ανακαλύψεις η οικονομική σημασία της Ανατολικής Μεσογείου ατόνησε, η τελευταία ξαναήρθε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ευρωπαϊκών δυνάμεων, πολύ πριν τη διάνοιξη του Σουέζ. Το 18ο αιώνα εντάθηκαν οι ανταγωνισμοί Αγγλίας και Γαλλίας στην Ανατολική Μεσόγειο, που αποτέλεσε εκ νέου ένα από τα κεντρικά σημεία άσκησης της ευρωπαϊκής πολιτικής.[49] Παράλληλα, στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σημειώθηκε μια μετατόπιση του κέντρου βάρους του εμπορίου από τις νότιες επαρχίες στις βόρειες. Οι συνθήκες ανασφάλειας και βίας που επικρατούσαν στις οθωμανικές αραβικές επαρχίες, εξαιτίας των συγκρούσεων τοπικών πασάδων και των επαναλαμβανόμενων συρράξεων με την Περσία, ήταν μια από τις αιτίες παρακμής των σημαντικών εξαγωγικών κέντρων της Συρίας και της Αιγύπτου. Στη θέση του Χαλεπιού, της Αλεξάνδρειας, της Τρίπολης αναπτύχθηκαν το 18ο αιώνα εμπορικά κέντρα στα Βαλκάνια και τη Δυτική Μ. Ασία, περιοχές με μεγάλο ποσοστό μη μουσουλμανικού πληθυσμού.[50] Η δράση των ευρωπαίων εμπόρων επικεντρώθηκε σε σκάλες του Αιγαίου, εκεί όπου κατευθυνόταν, καταρχήν, η παραγωγή των τσιφλικιών, προκειμένου να διοχετευθεί στις ξένες αγορές. Η ανάπτυξη της Σμύρνης και της Θεσσαλονίκης, ως των σημαντικότερων εμπορικών λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου, ήταν αποτέλεσμα τόσο της σύνδεσης της οθωμανικής οικονομίας με την παγκόσμια όσο και της συγκυρίας που δημιούργησε ο ευρωπαϊκός ανταγωνισμός στην περιοχή. Ήταν, ταυτόχρονα, και η έκφραση της σύνδεσης αυτής στο χώρο.[51]

ήταν κλασικά αποικιακά προϊόντα και επισημαίνει παρόμοιες τάσεις την ίδια εποχή όχι μόνο στα Βαλκάνια αλλά και στη Ρωσία και την Πολωνία. Stoianovich, Land Tenure, 403. Βλ. επίσης, Λεονταρίτης, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 33 και McGowan, Economic Life, 46.

[49] Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 381-383. Β. Κρεμμυδάς, Συγκυρία και εμπόριο στην Πελοπόννησο (1793 – 1821), Αθήνα 1980, 33. Λεονταρίτης, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 32.

[50] McGowan, Economic Life, 27.

[51] Σύμφωνα με οθωμανολόγους ιστορικούς οι πόλεις-λιμάνια (Port-Cities) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αναδύθηκαν ως προνομιακοί τόποι σύνδεσης με την παγκόσμια καπιταλιστική

Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης είναι χαρακτηριστικό του τρόπου που το ευρωπαϊκό εμπορικό ενδιαφέρον για την περιοχή συνέβαλε στην ανάπτυξη μιας εύρωστης ομάδας μη μουσουλμάνων εμπόρων, υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στις αρχές του 18ου αιώνα λίγοι γάλλοι έμποροι ήταν εγκατεστημένοι στην πόλη και τα μοναδικά ξένα προξενεία ήταν το γαλλικό και το βενετικό. Στα τέλη του ίδιου αιώνα προξενεία και εμπόρους στη Θεσσαλονίκη είχαν τόσο οι Άγγλοι, όσο και οι Ολλανδοί και οι Αυστριακοί. Έλληνες και Εβραίοι οθωμανοί υπήκοοι, εκμεταλλευόμενοι των ανταγωνισμό των Ευρωπαίων αλλά και τη γνώση της περιοχής λειτουργούσαν ως μεσίτες των ξένων εμπορικών οίκων. Αγόραζαν για λογαριασμό των τελευταίων πρώτες ύλες από τον τόπο παραγωγής και διοχέτευαν στις τοπικές αγορές τα εισαγόμενα προϊόντα της ευρωπαϊκής βιομηχανίας, επωφελούμενοι από τις ενδιάμεσες προμήθειες αλλά και καθιστώντας τον εαυτό τους απαραίτητο στην ευόδωση των συναλλαγών.[52] Στη Σμύρνη, πάλι, όπου οι Ευρωπαίοι συνήθιζαν να κάνουν αγοραπωλησίες με βάση την πίστωση σε είδος, ανταλλάσσοντας υφάσματα με βαμβάκι ή μαλλί, οι έλληνες, εβραίοι και αρμένιοι έμποροι ήταν εκείνοι που εξασφάλιζαν, έναντι πίστωσης, το φορτίο της επιστροφής τη στιγμή που το πλοίο ήταν έτοιμο να αναχωρήσει.[53]

Από το 17ο αιώνα, μουσουλμάνοι έμποροι έθεταν εαυτούς υπό προξενική προστασία, απολαμβάνοντας τον προνομιακό δασμό του 3% για εισαγωγές κι εξαγωγές που ίσχυε για τους μουσουλμάνους και τους Ευρωπαίους, τα κράτη των

οικονομία. Τέτοιες περιοχές υπήρχαν και πριν την καπιταλιστική εξάπλωση μέσα στις αυτοκρατορίες (π.χ. Οθωμανική Αυτοκρατορία, Κίνα), είχαν, όμως, διαφορετικές λειτουργίες, καθώς η εμπορική δραστηριότητα σ' αυτές προσδιοριζόταν με διοικητικά μέτρα με στόχο την ελαχιστοποίηση των επιδράσεων του εξωτερικού εμπορίου στην ευρύτερη οικονομία. Οι πόλεις-λιμάνια αντανακλούν όλη τη διαδικασία της ενσωμάτωσης στην καπιταλιστική οικονομία και η δομή τους, η ταξική τους διαστρωμάτωση και πολιτισμική ζωή δεν μπορούν παρά να εννοηθούν μέσα στα συμφραζόμενα της διαδικασίας αυτής. R. Kasaba / C. Keyder / F. Tabak, Eastern Mediterranean Port-Cities and their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects and Nation-States, *Review* 10 (1986), σ. 121-135. Keyder / Özveren / Quataert, Port-Cities in the Ottoman Empire, 519-558. Βλ. επίσης τις μονογραφίες, Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, ό.π. και H. Frangakis – Syrett, The Commerce of Smyrna in the 18th century (1700 – 1820), Αθήνα 1992.

[52] Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 118, 234.

[53] Frangakis – Syrett, The Commerce of Smyrna, 105-110.

οποίων είχαν κάνει ειδικές εμπορικές συνθήκες με την Πύλη.[54] Αυτοί οι «προστατευόμενοι» έμποροι είχαν τη δυνατότητα να δημιουργούν ακόμα μεγαλύτερα κέρδη από τους ξένους, καθώς αγόραζαν τις πρώτες ύλες με μεγάλες προθεσμίες εξόφλησης τη στιγμή που οι «προστάτες», σε ορισμένα προϊόντα, έπρεπε να πληρώνουν το 1/3 της αξίας κι αυτό 3 ή 4 μήνες πριν την παραλαβή.[55] Στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Σουλτάνος Σελίμ ο Γ΄, αντιλαμβανόμενος την απειλή που σήμαινε για την οθωμανική οικονομία η ύπαρξη μιας τάξης ντόπιων εμπόρων υπό ξένη προστασία, ευνόησε τη συγκρότηση μιας άλλης ομάδας οθωμανών εμπόρων, που ήταν εξουσιοδοτημένοι να ασκήσουν εξωτερικό εμπόριο κι απολάμβαναν τα προνόμια αντίστοιχα με αυτά των ξένων εμπόρων και των προστατευόμενών τους. Η εγκατάσταση οθωμανών προξένων σε ευρωπαϊκές χώρες ήταν ένα ακόμα μέτρο που αποσκοπούσε στην προώθηση του διεθνούς εμπορίου από πλευράς υπηκόων της Αυτοκρατορίας.[56]

Στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα οι αγγλογαλλικοί, ρωσοτουρκικοί και Ναπολεόντειοι πόλεμοι και ο συνακόλουθος κλονισμός της θέσης των Γάλλων στη Μεσόγειο δημιούργησαν μια ευνοϊκή συγκυρία για το ελληνικό εμπόριο και τη ναυτιλία. Μεγάλο μέρος του εμπορίου των Γάλλων, που ήταν αυτό με την ισχυρότερη παρουσία στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, πέρασε στα χέρια των Ελλήνων. Στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο 1793-1821 η αναλογία μεταξύ ελληνικής και μη οθωμανικής εμπορικής παρουσίας αντιστράφηκε σε σχέση με τα μέσα του 18ου αιώνα προς όφελος των πρώτων.[57] Σε σχέση με τους Εβραίους και τους Αρμένιους, που έδρασαν επίσης ως ενδιάμεσοι των ξένων εμπόρων, οι Έλληνες ήταν εκείνοι που ευνοήθηκαν περισσότερο από τη νέα συγκυρία. Ενώ, δηλαδή, οι Αρμένιοι δραστηριοποιούνταν στο εξωτερικό εμπόριο, ήδη, από το 17ο αιώνα –τη στιγμή που οι Έλληνες είχαν ως κύρια ασχολία το διατοπικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– και κυριαρχούσαν στο χώρο της Μικράς Ασίας, στα τέλη του 18ου παρουσίαζαν στασιμότητα σε σχέση με τον

---

[54] Ο δασμός εισαγωγών – εξαγωγών για τους μη μουσουλμάνους οθωμανούς υπηκόους στη Θεσσαλονίκη ήταν 5%. Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 117.

[55] Π. Κοντογιάννης, Οι προστατευόμενοι, Αθήνα 1917. Σβορώνος, ό.π., 148.

[56] D. Quataert, The Age of Reforms, 1812 - 1914, στο Inalcik, Economic and Social History of the Ottoman Empire, 838.

[57] Κρεμμυδας, Συγκυρία και εμπόριο, 48.

προηγούμενο αιώνα.[58] Οι Εβραίοι της Σμύρνης, από την άλλη, στα τέλη του 17ου αιώνα εμφανίζονταν ως οι βασικότεροι ανταγωνιστές των Άγγλων και των Γάλλων, πουλώντας μάλλινα υφάσματα Αγγλίας και Ολλανδίας ή μεταξωτά Ιταλίας τα οποία προμηθεύονταν απευθείας από τους ομόδοξους συνεργάτες τους που ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι σε πόλεις της Ευρώπης.[59] Συνολικά, όμως, παρουσίαζαν μικρότερη δραστηριότητα από αυτή που είχαν στο β΄ μισό του 16ου αιώνα. Ούτε στο χερσαίο βαλκανικό εμπόριο του 18ου αιώνα συμμετείχαν ενεργά. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια του ίδιου αιώνα, παρατηρείται το φαινόμενο να εγκαταλείπουν οι Εβραίοι τις βαλκανικές πόλεις, καθώς η επεκτεινόμενη ελληνική, βλαχική και σερβική δραστηριότητα τους βγάζει έξω από την εμπορική κίνηση της περιοχής.[60]

Όπως έχει επισημάνει ο Νικόλαος Σβορώνος, οι Έλληνες έως τα μέσα του 18ου αιώνα δεν ήταν επικίνδυνοι αντίπαλοι για τους Ευρωπαίους. Ήταν απλοί μεταφορείς και τοπικοί έμποροι που, επωφελούμενοι από την παρουσία ξένων εμπορικών οίκων στην περιοχή, έγιναν παραγγελιοδόχοι τους, εισαγωγείς και διανομείς των προϊόντων στις αγορές του τελικού προορισμού τους. Απ' το δεύτερο μισό του αιώνα, οι «υπάλληλοι» αυτοί άρχισαν να ανεξαρτητοποιούνται και διεύρυναν το πεδίο δραστηριότητάς τους.[61] Στο χερσαίο εμπόριο, με ένα δίκτυο μεταφορέων και εμπορικών πρακτόρων έλεγχαν τη ροή των προϊόντων απ' τους τόπους παραγωγής, τις αγροτικές περιοχές των Βαλκανίων, έως τα καταναλωτικά κέντρα της Ευρώπης. Στη βάση του ίδιου δικτύου διοχέτευαν στην αγορά της Ανατολής βιομηχανικά προϊόντα της Δύσης. Στο θαλάσσιο εμπόριο, ευνοημένοι κι απ' την πολιτική συγκυρία (συνθήκη Κιουτσούκ Καϊναρτζή, ναπολεόντειοι

---

[58] Faroqui, Crisis and Change, 518. Frangakis – Syrett, Smyrna, 88-91.

[59] Frangakis – Syrett, Smyrna, 105-110.

[60] Faroqui, Crisis and Change, 519. Ο δημογραφικός μαρασμός των Εβραίων της Βαλκανικής κατά το 18ο αιώνα είναι δυνατό να σχετίζεται και με την εσωτερική, θρησκευτική κρίση που γνώρισαν οι εβραϊκές κοινότητες στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, εξ αιτίας της αιρετικής, μυστικιστικής διδασκαλίας του Σαββατάι Σεβί (1625-1676). Ο σαββατιανισμός προκάλεσε μεγάλα πάθη και τάσεις αποστασίας μέσα στις ορθόδοξες εβραϊκές κοινότητες. Απότοκος της διδασκαλίας του Σαββατάι Σεβί αλλά και της αυξανόμενης μισαλλοδοξίας των Οθωμανών απέναντι στους μη μουσουλμάνους από τα τέλη του 16ου αιώνα, ήταν ο εξισλαμισμός Εβραίων της Θεσσαλονίκης, που έμειναν γνωστοί ως dönme (ντονμέδες). G. G. Scholem, Sabbatai Sevi; The Mystical Messiah, Πρίνστον 1973. E. Petropulos, Les juifs de Salonique. In Memoriam. The Jews of Salonica, Παρίσι, 1983. G. Hering, Die Juden von Saloniki, *SOF* 58 (1999), 23-39, όπου και βιβλιογραφία.

[61] Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 385-386.

αποκλεισμοί) εκτόπισαν τους ευρωπαίους εμπόρους κι ανέλαβαν με το δικό τους εμπορικό στόλο το εξαγωγικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για αποτελεσματικότερο έλεγχο των ξένων αγορών ίδρυαν υποκαταστήματα κι εγκαθίσταντο στα ευρωπαϊκά καταναλωτικά κέντρα και στους σταθμούς του διαμετακομιστικού εμπορίου, τάση που ενισχυόταν κι απ' τις συνθήκες αστάθειας και ανασφάλειας για τα άτομα και τα κεφάλαια που επικρατούσαν στην οθωμανική επικράτεια.[62]

Η παρακολούθηση των προϋποθέσεων και των βημάτων της σταδιοδρομίας του έλληνα εμπόρου, που στην πραγματικότητα αποτελεί τη συμπύκνωση μιας ευρείας κλίμακας οικονομικών και μη οικονομικών δραστηριοτήτων, μεταξύ των οποίων τις ενοικιάσεις φόρων, τις χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις αλλά και τις απολαβές από τα φαναριώτικα κρατικά αξιώματα, υποδεικνύει και την απάντηση στο ερώτημα σχετικά με το ρόλο του στη διαδικασία συνάντησης της οθωμανικής με την παγκόσμια οικονομία. Η ελληνική εμπορική τάξη λειτουργώντας ως ενδιάμεση μεταξύ των οθωμανικών και των ευρωπαϊκών αγορών αποτέλεσε το όχημα ενσωμάτωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, και, μάλιστα, σε ρόλο περιφέρειας: προμηθευτή πρώτων υλών και καταναλωτή βιομηχανικών προϊόντων. Θα ήταν, ωστόσο, λάθος να αξιολογηθεί η θέση της μέσα σε αυτή τη διαδικασία, ως φορέα εμφύτευσης και αναπαραγωγής του ξένου κεφαλαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[63] Η ανεξαρτητοποίηση των ελλήνων εμπόρων από τους ξένους εμπορικούς οίκους αποτελεί μια ένδειξη ότι τα συμφέροντά τους ήταν μάλλον συγκρουόμενα παρά σε αρμονία. Όπως, μάλιστα, θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε στην περίπτωση της Βιέννης, οι έλληνες έμποροι έδρασαν μέσα στην οικονομική ζωή του ίδιου του «κέντρου», αναλαμβάνοντας, ακόμα και πρωταγωνιστικούς ρόλους.

---

[62] Χατζηιωσήφ, Εμπορικές παροικίες, 33.

[63] Είναι χαρακτηριστικό, ότι στην περιοχή της Μικράς Ασίας, από το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων ως το 1840, οι ντόπιοι ενδιάμεσοι ήταν εκείνοι που είχαν την υπεροχή στα τοπικά δίκτυα,

3. Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αψβουργική Μοναρχία

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναζητήσουμε το νήμα σύνδεσης μεταξύ των διαδρομών και των εξελίξεων που αναφέρθηκαν στα δύο προηγούμενα. Θα παρακολουθήσουμε τους Μακεδόνες, Ηπειρώτες και Θεσσαλούς που αφήσαμε κάπου στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου να μετακινούνται προς την Αψβουργική Μοναρχία. Η επιλογή να εξεταστεί αυτή η συγκεκριμένη μετακίνηση ξεχωριστά δεν προέκυψε μόνο από λόγους πραγματολογικού ενδιαφέροντος. Δεδομένου του γεγονότος ότι η ευρωπαϊκή οικονομία δε συνιστούσε ένα σύστημα ομοιογενές και ότι για τις περιοχές που βρίσκονταν στο εσωτερικό της δεν επιφυλάσσονταν οι ίδιοι ρόλοι, η ξεχωριστή μελέτη της μετακίνησης προς την Αψβουργική Μοναρχία αποτέλεσε μεθοδολογική ανάγκη.

Στα τέλη του 18ου αιώνα, η Αυστρία, ήταν η χώρα με το μεγαλύτερο αριθμό εισαγωγών και εξαγωγών από και προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αφήνοντας κατά πολύ πίσω την παραδοσιακά κυρίαρχη στο εμπόριο της περιοχής Γαλλία και την επίσης δυναμική Αγγλία.[64] Η πλεονεκτική θέση της Αυστρίας αποκτά μεγαλύτερη σημασία, αν αναλογισθεί κανείς ότι η χώρα αυτή στις αρχές του 18ου αιώνα ήταν ουσιαστικά απούσα από τις εμπορικές δραστηριότητες στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου και δε συνιστούσε σοβαρό αντίπαλο για τους Γάλλους, Άγγλους και Ολλανδούς που ανταγωνίζονταν στην περιοχή. Η αλλαγή του σκηνικού έναν αιώνα αργότερα σχετιζόταν άμεσα με τη μετακίνηση που αποτελεί το κύριο θέμα του κεφαλαίου αυτού.

Η Αυστρία, στην ουσία οι Γερμανικές Κληρονομικές Χώρες (*Deutsche Erbländer*),[65] συγκροτούσε τον πυρήνα της πολυεθνικής Αψβουργικής Μοναρχίας, ενός πολιτικού σχηματισμού που χαρακτηριζόταν από την ανομοιογένεια των ρυθμών ανάπτυξης των περιοχών που βρίσκονται στο εσωτερικό του. Στο

ματαιώνοντας μάλιστα και προσπάθεια της Αγγλίας να επενδύσει στη γεωργική παραγωγή της ενδοχώρας. Kassaba, Compradore Bourgeoisie, 219 και Quataert, Age of Reforms, 839-840.

[64] Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου, 27.

[65] Οι γερμανικές κληρονομικές χώρες αποτελούνταν από την Άνω και Κάτω Αυστρία (Ober – Nieder österreich), την Έσω Αυστρία (Innerösterreich), που περιελάμβανε τις περιοχές Στυρία, Καρινθία,

οικονομικά προωθημένο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας αντιστοιχούσε και η φεουδαλικού τύπου αγροτική παραγωγή του ανατολικού τμήματος, της Ουγγαρίας, της Γαλικίας και της Μπουκοβίνας.[66] Στις αυστριακές χώρες από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα καταβλήθηκε προσπάθεια για εκμηχάνιση της παραγωγής που εκφράστηκε και με την παραχώρηση προνομίων σε ξένους επιχειρηματίες που σκόπευαν να ιδρύσουν εργοστασιακές μονάδες και στην πρόσκληση Άγγλων τεχνικών προκειμένου να εξοπλίσουν μηχανικά τις νέες μονάδες.[67] Τα εργοστάσια βαμβακουργίας του Schwechat και του Pottendorf, στα περίχωρα της Βιέννης, υπολογίζονται για την εποχή τους ανάμεσα στα μεγαλύτερα της Ευρώπης.[68] Ανάπτυξη γνώριζε και η μεταλλουργία, η χαρτοβιομηχανία, η βιομηχανία μεταξωτών και υαλικών.[69] Ωστόσο, στους περισσότερους τομείς της μεταποίησης συνέχιζε να ισχύει το λεγόμενο "*Verlagssystem*". Επρόκειτο για μια μεταβατική μορφή μεταξύ οικιακής χειροτεχνίας και βιοτεχνίας, κατά την οποία η παραγωγή εξακολουθούσε να έχει οικοτεχνικό χαρακτήρα κατ' εντολή, όμως, μεγαλεμπόρων που έδιναν στον παραγωγό τις πρώτες ύλες και εγγυώνταν την απορρόφηση του τελικού προϊόντος.[70]

Καρνιόλη, Ιστρία, Τεργέστη, Γκορίτσια, το Τιρόλο, το Voralberg και την Έξω Αυστρία (Vorderösterreich) που περιελάμβανε κάποιες μικρές περιοχές στη νότια και δυτική Γερμανία.

[66] Αναλυτικά για το ζήτημα αυτό, βλ. κεφ. «Η οικονομική δομή του τόπου εγκατάστασης».

[67] M. Leth, Westeuropäische Manufakturisten und Fabrikanten in Wien in der 2.Hälfte des 18. Jahrhunderts, Βιέννη 1933 (διδ. διατριβή). G. Otruba, Englische Fabrikanten und Maschinisten zur Zeit Maria Theresias und Josephs II in Österreich, *Tradition* 2 (1967), 365-377. H. Matis, Der österreichische Unternehmer, στο K.H. Manegold (εκδ.), Wissenschaft – Wirtschaft – Technik, Μόναχο 1969, 293-297.

[68] Το εργοστάσιο στο Pottendorf ιδρύθηκε το 1802 και το 1811 απασχολούσε 1.800 εργάτες. H. Matis, Die Manufaktur und frühe Fabrik im Viertel unter dem Wiener Wald. Eine Untersuchung der grossbetrieblichen Anfänge vom Zeitalter des Merkantilismus bis 1848, Βιέννη 1964 (διδ. διατριβή), 260. Η πληροφορία για 60.000 εργαζόμενους στα δύο εργοστάσια του Schwechat το 1785 είναι υπερβολική και προφανώς ανακριβής. Βλ. Peez, Die griechischen Kaufleute in Wien, 10.

[69] J. Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I, Βιέννη 1914. Matis, Manufaktur, 252 κ.ε. Βλ. και κεφάλαιο «Η οικονομική δομή του τόπου εγκατάστασης».

[70] Ο Ζόμπαρτ χαρακτήρισε το Verlagssystem ως τη σημαντικότερη περίπτωση πρώιμης καπιταλιστικής εξαρτημένης εργασίας. Β. Ζόμπαρτ, Ο αστός, Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού, Αθήνα 1998 (α΄ έκδοση στα γερμανικά 1913), 105. Βλ.

Στις αρχές του 18ου αιώνα η Αυστρία δε διέθετε κάποιο αξιόλογο εξαγωγικό κέντρο, ενώ από τους ντόπιους εμπόρους έλειπαν τα κίνητρα και η εμπειρία για την ενασχόληση με το εξαγωγικό εμπόριο. Το τελευταίο καθώς και το χονδρικό εμπόριο βρίσκονταν στα χέρια των "*Niederleger*" («αποθηκάριων», προφανώς από το δικαίωμα που είχαν να διατηρούν αποθήκες χονδρικής πώλησης), γερμανών κι ελβετών προτεσταντών, που στη βάση ειδικών προνομίων είχαν προσκληθεί προκειμένου να τονώσουν την εξαγωγική δραστηριότητα της αυτοκρατορίας.[71] Ακόμα περισσότερο, η Αυστρία δε διέθετε καμία αποικία ούτε και θαλάσσια ναυσιπλοΐα και συνεπώς βρισκόταν σε μειονεκτική θέση απέναντι στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Την ανάγκη μιας πιο δυναμικής πολιτικής στο ζήτημα του εξωτερικού εμπορίου είχαν συνειδητοποιήσει οι κρατικοί λειτουργοί, ήδη, από το 17ο αιώνα. Ο χώρος της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, λόγω και της φυσικής γειτνίασης, θεωρήθηκε ο προσφορότερος για οικονομική διείσδυση. Με σκοπό να αναλάβει το εμπόριο της Αυστρίας με την Ανατολή, ιδρύθηκε το 1667 η πρώτη "*Orientalische Kompanie*", σε μορφή μετοχικής εταιρείας και κατά το πρότυπο της αγγλικής "*Levant Company*". Η εταιρεία παρήκμασε με την έναρξη του αυστροτουρκικού πολέμου το 1683, για να επανιδρυθεί το 1719 ως δεύτερη "Orientalische Kompanie", να δημιουργήσει αποθήκες προϊόντων σε Βελιγράδι και Κωνσταντινούπολη και να χρεοκοπήσει τελικά το 1740.[72] Οι συνθήκες του Κάρλοβιτς (1699) και, κυρίως, του Πασάροβιτς (1718) που όριζαν το τέλος των πολέμων του «Ιερού Συνασπισμού του Linz» (1683-1699 και 1714-1718), αποτελούσαν ορόσημα για την εδραίωση των εμπορικών σχέσεων των δύο αυτοκρατοριών. Με τις συνθήκες αυτές θεσμοθετήθηκε το ελεύθερο εμπόριο δια ξηράς και θαλάσσης μεταξύ των οθωμανών και αψβούργων υπηκόων με προνομιακό δασμό 3% επί των εισαγόμενων κι εξαγόμενων ειδών, παρέχονταν εγγυήσεις για ελευθερία ναυσιπλοΐας στο Δούναβη και εγκαινιάζονταν διπλωματικές σχέσεις με

επίσης, F. Braudel, Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, XVe – XVIIIe Siècles, τ.2: Les jeux de l' Echange, Παρίσι 1979, 276-278.

[71] H.L. Mikoletzky, Schweizer Händler und Bankiers in Österreich vom 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag, Γκρατς/Βιέννη 1965, 149-181. M. Wagner, Handel im vorindustriellen Zeitalter: Der kanalisierte Güterstrom, στο συλλογικό τόμο Geschichte der Stadt Wien, Βιέννη 1991, σ, 1001-1004.

[72] Landau, Entwicklung des Warenhandels in Österreich, 210-21. Herzfeld, Orienthandelspolitik 218.

την εγκατάσταση προξενικών αρχών και από τις δύο πλευρές.[73] Τη συνθήκη του Πασάροβιτς ακολούθησε μια σειρά συνθηκών που επιβεβαίωναν τους όρους της πρώτης και σταθεροποιούσαν τις εμπορικές σχέσεις των συμβαλλόμενων μερών. Η ανακήρυξη το 1719 της Τεργέστης και του Fiume ως ελεύθερων λιμένων και η προσέλκυση με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Καρόλου ΣΤ΄ ξένων εμπόρων, πλοιοκτητών και βιοτεχνών για να επανδρώσουν την οικονομία της πόλης ήταν ακόμα ένα βήμα που σκόπευε στο άνοιγμα της Αψβουργικής Μοναρχίας προς τη νοτιοανατολική Μεσόγειο.[74]

Από τις σημαντικότερες εξελίξεις που προέκυψαν από τη συνθήκη του Πασάροβιτς ήταν η αξιοποίηση των χερσαίων εμπορικών δρόμων που οδηγούσαν από τα Βαλκάνια στην Κεντρική Ευρώπη. Ως τα τέλη του 17ου αιώνα το εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανίων διεξαγόταν δια θαλάσσης μέσω Δυρραχίου και Ραγούζας προς τις ιταλικές πόλεις, κυρίως τη Βενετία και την Αγκώνα. Στο εμπόριο αυτό η συμμετοχή Ελλήνων ήταν αρκετά σημαντική, όχι όμως τέτοια ώστε να μπορεί να αντέξει τον ανταγωνισμό των ραγουζαίων και βενετών εμπόρων.[75] Στο 18ο αιώνα η κυριαρχία της Ραγούζας και της Βενετίας ως διαμεσολαβητών του βαλκανικού εμπορίου με τη Δύση παρήκμασε. Σε τούτο συνέβαλε τόσο η ανάπτυξη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, απ' όπου πλέον τα προϊόντα κατευθύνονταν απευθείας στις ευρωπαϊκές αγορές όσο και το γεγονός ότι έγιναν ασφαλείς και πρόσφοροι οι χερσαίοι, βαλκανικοί εμπορικοί δρόμοι.[76] Από αυτή την τελευταία εξέλιξη ωφελήθηκαν ιδιαίτερα οι μακεδόνες και ηπειρώτες αγωγιάτες και οι σέρβοι έμποροι ζώων. Δεν ήταν μόνο εξοικειωμένοι με το χερσαίο εμπόριο και γνώριζαν τις διαδρομές ως οδηγοί καραβανιών και μεταφορείς αλλά και κάποιοι από αυτούς είχαν αρχίσει να συμμετέχουν στο εμπόριο μεταξύ Βαλκανίων και περιοχών της Αψβουργικής Μοναρχίας ήδη από το 17ο αιώνα. Ήταν η εποχή που με κυρίαρχη μορφή οργάνωσης την εμπορική κομπανία και στη βάση ειδικών προνομίων από τις

---

[73] Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 4-7.

[74] Ό.π., 7-8.

[75] Από την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τη Ραγούζα, βλ. ενδεικτικά, F.W.Carter, Dubrovnik (Ragusa). A classic City-State, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1972. A. DiVittorio, Ragusa (Dubrovnik), Μιλάνο 1994. Για τις εμπορικές επαφές Μακεδόνων με το Δυρράχιο και τη Βενετία, Κων/νος Δ. Μέρτζιος. Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 209-255.

[76] Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 255. Carter, Dubrovnik, 406, 412. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 3.

αρχές Έλληνες, Βλάχοι και Σέρβοι συγκρότησαν εγκαταστάσεις στην Τρανσυλβανία (Sibiu, Braşov) και στην Ουγγαρία (Tokaj, Kecskemet, Miskolcz, Eger, Debrecen, Raab κ.α.).[77] Οι έμποροι των κομπανιών δεν εμπορεύονταν μόνο προϊόντα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά συχνά αναλάμβαναν το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο των περιοχών στις οποίες εγκαθίσταντο, συσσωρεύοντας με τον τρόπο αυτό όχι μόνο κεφάλαια αλλά και εμπειρία από τις μετακινήσεις.[78]

Η θητεία στο εμπόριο και η γνώση της περιοχής, οι ευνοϊκοί όροι της συνθήκης του Πασάροβιτς, η αξιοποίηση των χερσαίων δρόμων, η αυξημένη ζήτηση ακατέργαστου βαμβακιού από την αυστριακή βαμβακουργία και η πολιτική απόφαση των Αψβούργων να ευνοήσουν την εγκατάσταση οθωμανών εμπόρων στα εδάφη της αυτοκρατορίας τους με απώτερο στόχο την τόνωση του ανατολικού εμπορίου της τελευταίας υπήρξαν οι βασικές προϋποθέσεις που επέτρεψαν τη δυναμική διείσδυση Μακεδόνων, Ηπειρωτών και Θεσσαλών στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης. Το κύριο προϊόν αυτού του εμπορίου ήταν το ακατέργαστο και κατεργασμένο βαμβάκι και ακολουθούσαν το μαλλί, τα δέρματα, το μετάξι, οι

---

[77] Στοιχεία για την εσωτερική οργάνωση και δράση των ελληνικών εμπορικών κομπανιών στην Τρανσυλβανία, C. Papacostea- Danielopolu, L'Organisation de la companie grecque de Braşov (1777-1850), *BS* 14 (1973), 313- 323 και Δ. Τσούρκα- Παπαστάθη, Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπιού Τρανσυλβανίας 1636- 1848. Οργάνωση και Δίκαιο, Θεσσαλονίκη 1994. Δεν κατόρθωσα να συμβουλευτώ το βιβλίο της O. Cicanci, Companiile Greceşti din Transilvania şi Comerţul European în anii 1636-1746, Βουκουρέστι 1981. Για τις ελληνικές εγκαταστάσεις στην Ουγγαρία, Ö. Füves, Οι Έλληνες της Ουγγαρίας, Θεσσαλονίκη 1965. Ειδικότερα για τις εμπορικές κομπανίες, M. Bur, Handelsgesellschaften-Organisationen der Kaufleute der Balkanländer in Ungarn im 17. 18. Jahrhundert, *BS* 25 (1984), 267- 307 καθώς και Z. Ács, Marchands grecs en Hongrie aux 17e- 18e siècles. Études Historiques Hongroises 1990, publiées a l'occasion du 17e Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, Βουδαπέστη 1990, τ.2 «Ethnicity and Society in Hungary», 41- 58. Από δημοσίευματα σχετικά με ελληνικές εμπορικές κομπανίες στην Ουγγαρία, βλ. G. Hering, Die griechische Handelsgesellschaft in Tokaj. Ihre innere Ordnung und ihre Auflösung 1801, *SOF* 46 (1987), 79- 93. Για την ελληνική κοινότητα της Πέστης, βλ. του ιδίου, Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde, στο: του ιδίου (εκδ.), Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag, Φραγκφούρτη κ.α. 1993, 145-160.

[78] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ελλήνων του Tokaj που πλούτισαν με το εμπόριο των κρασιών της περιοχής, Hering, Tokaj, 84. Επίσης, οι Έλληνες του Kecskemet έκαναν εμπόριο ουγγρικών προϊόντων στη Βιέννη και διοχέτευαν αυστριακά προϊόντα στις αγορές της Ουγγαρίας. Ács, Marchands grecs, 48.

γούνες, το κρασί, η ζάχαρη, ο καφές.[79] Οι εισαγωγές μακεδονικού βαμβακιού στην Αψβουργική Μοναρχία παρουσίαζαν μια εντυπωσιακή πορεία: ενώ το 1752 η αξία του συνόλου των προϊόντων που εισάγονταν από την Ανατολή υπολογιζόταν σε 1.017.756 φιορίνια. Το 1766 μόνο το βαμβάκι που εισαγόταν απ' τη στεριά υπολογιζόταν σε 1.900.000 φιορ., ενώ το 1771 η αξία του εισαγόμενου βαμβακιού και μαλλιού έφτανε τα 5.000.000 φιορ.[80] Σύμφωνα με στοιχεία του Μπωζούρ οι Αυστριακοί και οι Γερμανοί πλήρωναν το 1/3 του ποσού των εισαγωγών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε προϊόντα της βιομηχανίας τους - μάλλινα υφάσματα Λειψίας, λινά Κάτω Αυστρίας και Καρινθίας, μουσελίνες Αυστρίας, Βοημίας, Σαξωνίας, υαλικά Βοημίας, σίδηρο Στυρίας και βιεννέζικες πορσελάνες - και τα υπόλοιπα 2/3 σε τάλιρα και τσεκίνια.[81] Στα τέλη του 18ου αιώνα τα γερμανικά μάλλινα υφάσματα είχαν υποσκελίσει τα γαλλικά στις προτιμήσεις της αγοράς της Θεσσαλονίκης και οι γερμανικές και αυστριακές εισαγωγές ξεπερνούσαν αυτές των άλλων ευρωπαϊκών χωρών.[82]

Η Θεσσαλονίκη από τη μια πλευρά και η Βιέννη από την άλλη αποτελούσαν τα δυο βασικά κέντρα αυτού του εμπορίου. Η θαλάσσια οδός Θεσσαλονίκη – Τεργέστη αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του πολέμου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Αυστρία και τη Ρωσία (1787 – 1792). Οι εξαγωγές βάμβακος, ωστόσο, στο μεγαλύτερο μέρος τους ακολουθούσαν τη χερσαία οδό Βελιγράδι – Σεμλίνο – Βουδαπέστη – Βιέννη – Λειψία.[83] Από το 1780 κι εξής κέρδισε έδαφος και η πλωτή οδός μέσω Δούναβη, η οποία αν και δαπανηρή ήταν η συντομότερη.[84] Κατά τη διάρκεια των επαναστατικών αναταραχών στη Σερβία (1804 – 1813) αποφεύχθηκε η διαδρομή μέσω Βελιγραδίου και προτιμήθηκε αυτή μέσω Βιδινίου –

---

[79] Λεπτομερειακός κατάλογος όλων των προϊόντων εισαγωγής από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, Herzfeld, Orienthandelspolitik, 277-281 και V. Pascaleva, Shipping and Trade on the lower Danube in the 18th and 19th centuries, Southeast European maritime commerce and naval policies from the mid- eighteenth century to 1914. Proceedings of the 17th Conference on War and Society in East – Central Europe, Θεσσαλονίκη 1988, 146.

[80] Τα στοιχεία προέρχονται από Herzfeld, Orienthandelspolitik, 277.

[81] Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου, 190-199.

[82] Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 214.

[83] Ό.π., 154, 214.

[84] Pascaleva, Shipping and Trade, 136.

Mehadia – Ορσόβας.[85] Στη Θεσσαλονίκη συγκεντρωνόταν το βαμβάκι από την περιφέρεια των Σερρών κι από εκεί φορτωνόταν στα άλογα με κατεύθυνση την Κεντρική Ευρώπη. Την τιμή των προϊόντων επιβάρυναν το κόστος μεταφοράς και μια σειρά δοσίματα σε τοπικούς πασάδες από τις επικράτειες των οποίων περνούσαν τα καραβάνια.[86] Μια ανταπόκριση από το Σεμλίνο στα 1803 προς τους έλληνες εμπόρους στη Βιέννη κάνει ρητά λόγο και για την ανάγκη δωροδοκίας σε είδος των οθωμανών αξιωματούχων του Βελιγραδίου, προκειμένου να διατηρηθούν τα δοσίματα όπως είχαν.[87] Τα έξοδα προστασίας (protection costs), χαρακτηριστικό γνώρισμα των προκαπιταλιστικών επιχειρήσεων, συμμετείχαν, συνεπώς, κι εδώ στη διαμόρφωση των τιμών.[88] Παρ' όλες τις επιβαρύνσεις στο κόστος των προϊόντων, τα τελικά κέρδη ήταν σημαντικά. Αυτό οφειλόταν στη μεγάλη υπεραξία που έφεραν τα εμπορεύματα εξαιτίας των φθηνών πρώτων υλών, ως αποτέλεσμα της υποκατανάλωσης στο εσωτερικό.[89]

Η Βιέννη από την άλλη αποτελούσε τη χρηματαγορά που ρύθμιζε τη συναλλαγματική διακίνηση μεταξύ αγορών της Κεντρικής Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεδομένου του γεγονότος ότι το εμπορικό ισοζύγιο της Αυστρίας στο εμπόριο του Λεβάντε ήταν αρνητικό και η πρώτη ήταν υποχρεωμένη να πληρώνει το μεγαλύτερο μέρος σε μετρητά, υπήρξε η χώρα με τις μεγαλύτερες αποστολές σε χρήμα προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία.[90] Μέσω της Βιέννης,

---

[85] Stoianovich, Modèle du commerce, 72.

[86] Ενδεικτικά, ο φόρος στους διάφορους πασάδες ήταν 5 παράδες για κάθε δέμα βαμβάκι. Ο πασάς του Βιδινίου, όμως, φαίνεται να ζητούσε περισσότερα. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας, 354.

[87] Σπ. Λάμπρος, Έρευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης, *NE* 20 (1926), 183-184.

[88] Για την οικονομική σημασία των protection costs, F.C. Lane, Profits from Power. Readings in Protection Rent and violence-controlling enterprises, Νέα Υόρκη 1977. Επίσης, Curtin, Cross-cultural Trade, 41.

[89] Σ. Μάξιμος, Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού, Αθήνα 1973 (γ΄ έκδοση), 25. Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 126. Λεονταρίτης, Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 30.

[90] Το 1797, για παράδειγμα, το ποσό των αυστριακών εισαγωγών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν 1.544.500 πιάστρα και το αντίστοιχο των οθωμανικών εισαγωγών στην Αψβουργική Μοναρχία ήταν 4.663.600 πιάστρα. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου, 27. Σχετικά με τα νομίσματα, βλ., Ε. Λιάτα, Φλορία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος - 19ος αι., Αθήνα 1996. Για το αρνητικό ισοζύγιο της Αυστρίας στο ανατολικό εμπόριο και

μάλιστα, γίνονταν χρηματαποστολές όχι μόνο για λογαριασμό των αυστριακών, αλλά και άλλων ευρωπαϊκών αγορών. Γάλλοι, Ολλανδοί και Ιταλοί που εισήγαν προϊόντα στην Αυστρία και είχαν να κάνουν πληρωμές στην Ανατολή επιφόρτιζαν την αγορά της Βιέννης να εξοφλήσει το λογαριασμό με τους οθωμανούς.[91]

Βασικοί φορείς όλης αυτής της οικονομικής δραστηριότητας που περιγράφηκε πιο πάνω αναδείχθηκαν οι Έλληνες και οι Βλάχοι. Στη βάση ενός εκτεταμένου συστήματος πρακτόρων και ανταποκριτών, συνδεδεμένων, συχνά, με συγγενικούς δεσμούς, έλεγχαν τη διακίνηση των προϊόντων από τον τόπο παραγωγής μέχρι τον τόπο κατανάλωσης. Η εικόνα που παρουσίαζαν οι ελληνικές και βλαχικές εμπορικές επιχειρήσεις ήταν, σε γενικές γραμμές, η ίδια: κάποια μέλη της οικογένειας παρέμεναν στον τόπο προέλευσης διευθύνοντας το εκεί εμπορικό κατάστημα, άλλα εγκαθίσταντο στα κέντρα αγροτικής παραγωγής και στις μεγάλες αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και άλλα ως *σπεδιτόροι* στους κυριότερους σταθμούς των εμπορικών δρόμων (Σεμλίνο, Orsova, Neusatz), φροντίζοντας για την ασφαλή μεταφορά των προϊόντων στους τελικούς προορισμούς της Κεντρικής Ευρώπης.[92] Για καλύτερο έλεγχο των ξένων αγορών ίδρυαν υποκαταστήματα κι εγκαθίσταντο στους τόπους κατανάλωσης.

Η αποτελεσματικότητα της οργάνωσης της επιχειρηματικής δραστηριότητας των Ελλήνων επισημάνθηκε από το Γάλλο πρόξενο στη Θεσσαλονίκη Arasy, όταν σε έκθεσή του για το αυστριακό εμπόριο το 1776 σημείωνε: «*Οι Έλληνες αγοράζουν οι ίδιοι το εμπόρευμά τους στους τόπους παραγωγής και οι ίδιοι πηγαίνουν να το πουλήσουν στους τόπους κατανάλωσης, κάνοντας πολύ λίγα έξοδα γιατί έχουν συνηθίσει σε μια πολύ λιτή ζωή. Εξοικονομούν έτσι όλες τις προμήθειες [...]. Μεγάλο μέρος του εσωτερικού εμπορίου της Βιέννης με άλλα αυστριακά μέρη είναι σε χέρια Ελλήνων, εν μέρει εγκατεστημένων εκεί ή πλανόδιων που διαθέτουν σημαντικά χρηματικά κεφάλαια. Εξαιτίας αυτών των περιστάσεων θα ήταν επικίνδυνο να τους απαγορευτεί το εμπόριο με τη χώρα τους και να αναγκαστούν να εγκαταλείψουν τη*

την υποχρέωση πληρωμών των εισαγόμενων προϊόντων σε μετρητά, βλ. Herzfeld, Orienthandelspolitik, 228.

[91] Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου, 203.

[92] Για τις εγκαταστάσεις Ελλήνων σε κόμβους των εμπορικών δρόμων, Ε. Ι. Νικολαΐδου, Συμβολή στην ιστορία τεσσάρων ελληνικών κοινοτήτων της Αυστρουγγαρίας (Zemun, Novi Sad, Orsova, Temesvar), *Δωδώνη* 9 (1980), 323- 373 και Ι. Α. Παπαδριανός, Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος- 19ος αι.), Θεσσαλονίκη 1988. Για τους σπεδιτόρους, Λάμπρος, Σελίδες εκ της Ιστορίας, 27.

Βιέννη αποσύροντας σε άλλα μέρη τα κεφάλαιά τους, γιατί θα προέκυπτε κενό στο εμπόριο της Βιέννης.»[93] Την κυριαρχία των Ελλήνων στο εμπόριο της Αυστρίας με την Ανατολή αναγνωρίζουν και οι ίδιοι οι αψβουργικοί αξιωματούχοι: «*Ο Τούρκος και ο Έλληνας κάνει πλανόδιο εμπόριο. Έρχεται εδώ μαζί με τα προϊόντα του και φεύγει πίσω μ' εκείνα που απέκτησε ανταλλάσσοντάς τα. Αρχικά, αρκείται σε ένα μικρό κέρδος και ζει εξαιρετικά λιτά. Για το λόγο αυτό κανένας γερμανικός εμπορικός οίκος δεν μπορεί να αντέξει τον ανταγωνισμό μαζί του, όπως απέδειξαν και οι περιπτώσεις των οίκων Willishofen, Tauferer, Arens και πολλών άλλων. Από τη άλλη, οι τούρκοι υπήκοοι που βρίσκονται εδώ, διατηρούν στενές επαφές με τους συγγενείς τους στις οθωμανικές επαρχίες. Ένας γερμανικός εμπορικός οίκος που θα εγκαθίστατο σε μια οθωμανική επαρχία δε θα μπορούσε να εμπορευτεί περισσότερα προϊόντα από αυτά που θα του επέτρεπαν οι εκεί Έλληνες. Έπειτα, θα αντιμετώπιζε πρόβλημα με τη συναλλαγματική διαφορά, γιατί οι ισοτιμίες ορίζονται με βάση το κούρσο στην Κωνσταντινούπολη το οποίο οι Τούρκοι κρατούν επίτηδες σε μη ευνοϊκά επίπεδα, με αποτέλεσμα κανένας γερμανικός οίκος να μη θέλει να ιδρύσει μια χρηματιστική επιχείρηση στην Κωνσταντινούπολη.»* [94]

Για την μερκαντιλιστική οικονομική πολιτική των Αψβούργων η κατάσταση που περιγράφει πιο πάνω η έκθεση της κυβέρνησης της Κάτω Αυστρίας δεν ήταν η πλέον επιθυμητή. Επιπλέον, το μονίμως αρνητικό ισοζύγιο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπονόμευε στην ουσία τη λογική του «προστατευτικού – δασμολογικού συστήματος» (*Prohibitiv-Verbotsystem*) που θέσπισε ο Κάρολος ΣΤ΄ και σκόπευε στη μείωση των εισαγωγών και την αύξηση των εξαγωγών της αυτοκρατορίας. Στην ίδια κατεύθυνση προστατευτισμού κινήθηκαν και τα διατάγματα της Μαρίας Θηρεσίας, το 1764, και του Ιωσήφ Β΄, το 1784, που προέβλεπαν την απαγόρευση εισαγωγής προϊόντων τα οποία παράγονταν και στις αψβουργικές χώρες (*Einfuhrverbot*).[95] Οι φωνές για περιορισμό της δράσης των οθωμανών εμπόρων πλήθαιναν, καθώς γινόταν σαφές ότι σε οικονομικό επίπεδο η συνθήκη του Πασάροβιτς απέβη προς όφελος των ηττημένων. Συχνά, οι διαμαρτυρίες αποκτούσαν και πολιτική απόχρωση. Η κατηγορία ότι οι Έλληνες

[93] Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 232.

[94] HKA, Litorale Kommerz F.132/1, rote Nr .683, φ. 862 v. (6 Αυγούστου 1804).

περιδιαβαίνοντας τις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης παρείχαν στρατιωτικές πληροφορίες στους Τούρκους κι επομένως συνιστούσαν απειλή για την ασφάλεια της χώρας, υπήρξε αρκετά διαδεδομένη.[96] Την ίδια στιγμή, ωστόσο, αναγνωριζόταν και η αναγκαιότητα της παρουσίας τους, δεδομένου του γεγονότος ότι οι ντόπιοι έμποροι δεν ήταν σε θέση να διεξάγουν μόνοι τους το ιδιαίτερης σημασίας για τη Μοναρχία ανατολικό εμπόριο.

Όφελος από την παρουσία ελλήνων εμπόρων είχαν οι βιομήχανοι (*Fabrikanten*), αφού μέσω των πρώτων εξασφαλιζόταν η προμήθεια βαμβακιού για την υφασματοβιομηχανία αλλά, όπως αποδεικνύεται, όφελος είχε και η ευρύτερη αγορά της Βιέννης. Το μέτρο για την απαγόρευση εισαγωγών του 1764 είχε ως αποτέλεσμα την πτώση της προσφοράς στην αγορά της πόλης και τον προσανατολισμό των Ελλήνων στην αγορά της Λειψίας. Το 1773, μάλιστα, οι τελευταίοι εξέθεσαν τα προβλήματα που δημιούργησε η απαγόρευση των εισαγωγών και απείλησαν να στραφούν σε άλλες χώρες για να καλύψουν τις ανάγκες τους. Η αυστριακή κυβέρνηση συνειδητοποιώντας τις αρνητικές οικονομικές επιπτώσεις που θα είχε για την αγορά η απουσία των ελλήνων εμπόρων, ήρε ένα χρόνο αργότερα την απαγόρευση εισαγωγής για εκείνα τα προϊόντα που, αν και είχαν την κρατική υποστήριξη, δεν μπόρεσαν να συναγωνιστούν σε ποιότητα και τιμές τα ξένα.[97]

Η στάση των αρχών απέναντι στους οθωμανούς εμπόρους δεν υπαγορευόταν μόνο από τα οικονομικά ενδιαφέροντα αλλά εξαρτιόταν άμεσα κι από την πολιτική συγκυρία. Η Αυστρία ενδιαφερόταν να έχει στο πλευρό της την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στις πολεμικές διαμάχες της με την Πρωσία. Για το λόγο αυτό οι αρχές ήταν ιδιαίτερα ανεκτικές απέναντι στη δράση των οθωμανών εμπόρων. Η στάση προς τους τελευταίους σκλήρυνε, όταν στα μέσα της δεκαετίας του 1760

---

[95] Landau, Entwicklung des Warenhandels, 27,33. G. Otruba, Wirtschaft und Wirtschaftspolitik im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, Institut für Österreichskunde (εκδ.), Wirtschaftsgeschichte Österreichs , Βιέννη 1971, 128. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 20.

[96] Herzfeld, Orienthandelspolitik, 293. Acs, Marchands grecs, 42.

[97] Landau, Entwicklung des Warenhandels, 38. Το περιστατικό αυτό υπονοείται και στην έκθεση του γάλλου προξένου Arasy το 1776: «*Η αυστριακή αυλή γεύτηκε αυτούς τους κινδύνους όταν δημοσίευσε πρόσφατα ένα νόμο που έθετε όρια στην ελευθερία που παραδοσιακά απολάμβαναν οι Έλληνες στη Βιέννη. Δεν άργησαν να μεταφέρουν τα κεφάλαιά τους στη Λειψία και η αυστριακή κυβέρνηση, συνειδητοποιώντας το κενό πήρε πίσω αυτόν το νόμο κι έδωσε στο έθνος αυτό το επιπλέον προνόμιο να κτίσει εκκλησία*». Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 232.

έγινε, πλέον, εμφανές ότι μια συμμαχία Τουρκίας – Πρωσίας δεν επρόκειτο να υλοποιηθεί. Με το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768 - 1774 και την ανάδειξη της Αυστρίας ως μεσολαβήτριας στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη μεταξύ του Τσάρου και της Πύλης δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για μια πιο δυναμική πολιτική των Αψβούργων στο ανατολικό εμπόριο.[98]

Πράγματι, από τη δεκαετία του 1770 κι εξής συστηματοποιήθηκε η προσπάθεια να περάσει το ανατολικό εμπόριο στα χέρια των αψβούργων υπηκόων. Προς την κατεύθυνση αυτή ιδρύθηκαν εμπορικές ακαδημίες στη Βιέννη και την Τεργέστη για την εκπαίδευση Αυστριακών, ειδικευμένων στο εμπόριο με την Ανατολή[99] και λήφθηκε μια σειρά περιοριστικών μέτρων αστυνομικού και τελωνειακού χαρακτήρα ενάντια στη δράση των οθωμανών εμπόρων, τα οποία θα εξεταστούν αναλυτικότερα σε επόμενο κεφάλαιο. Η σημαντικότερη πτυχή των μέτρων ήταν ότι, αν και δε θεσμοθετούσαν επίσημα, στην ουσία άνοιγαν το δρόμο για την εξομοίωση του καθεστώτος μεταξύ οθωμανών και αψβούργων υπηκόων στο εμπόριο του Λεβάντε. Στις 27 Ιανουαρίου 1771 εκδόθηκε στη Βιέννη η ανακοίνωση ότι εξομοιώνονται οι αυστριακοί υπήκοοι με τους οθωμανούς στο ζήτημα της προνομιακής δασμολόγησης προϊόντων που έρχονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η εξέλιξη αυτή προσανατόλισε πολλούς Έλληνες στην απόκτηση της αυστριακής υπηκοότητας. Η μεταφορά της οικογένειας του ενδιαφερόμενου στη Βιέννη, ως προϋπόθεση για την απόκτηση αυστριακής υπηκοότητας, σήμαινε επανακαθορισμό των όρων της μετακίνησης και προκάλεσε νέα μεταναστευτικά ρεύματα από τους τόπους καταγωγής.

Παρόλα τα προστατευτικά μέτρα των αρχών η κυριαρχία των Ελλήνων είτε ως αυστριακών είτε ως οθωμανών υπηκόων στο ανατολικό εμπόριο της Αψβουργικής Μοναρχίας παρέμεινε αδιαμφισβήτητη. Κι όταν αμφισβητήθηκε, αυτό δεν ήταν αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων αλλά οικονομικών ανακατατάξεων σε παγκόσμια κλίμακα που οδήγησαν στην παρακμή των εμπορικών σχέσεων Αψβουργικής Μοναρχίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο β΄ μισό του 19ου αιώνα.

---

[98] Herzfeld, Orienthandelspolitik, 237-239. Γενικότερα για την ανατολική πολιτική και διπλωματία της Αυστρίας, A. Beer, Die orientalische Politik Österreichs seit 1774, Πράγα / Λειψία 1883.

[99] Herzfeld, Orienthandelspoltik, 264-265.

Β. Η μετακίνηση ως εμπειρία

1. Ποιοι μετακινούνται;

Με βάση τα δεδομένα που προκύπτουν από τους γεωγραφικούς καθορισμούς, τις παραγωγικές και δημογραφικές συνθήκες, τις οικονομικές δομές, τις οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες, άνθρωποι από τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία μετακινούνται προς τη Βιέννη. Η μετακίνηση, ωστόσο, είναι κάτι περισσότερο από μια έκφραση δομικών φαινομένων. Αλλιώς, πως θα μπορούσε να ερμηνευτεί το γεγονός ότι οι άνθρωποι αντιδρούν με διαφορετικό τρόπο στα ίδια δεδομένα; Ότι, δηλαδή, δε μετακινούνται όλοι, αλλά κάποιοι, άλλοι νωρίτερα και άλλοι αργότερα, άλλοι μια φορά και άλλοι διαρκώς, άλλοι επιστρέφουν κι άλλοι όχι; Η μετακίνηση είναι, συνεπώς, μια διαδικασία επιλεκτική. Το ποια διαδρομή θα διανυθεί, αν θα διανυθεί, πότε και με ποιο τρόπο, ποιοι θα είναι συνοδοιπόροι και ποιοι όχι αφορά σε αποφάσεις που λαμβάνονται με βάση τα συμφραζόμενα της κοινωνικής ομάδας, της οικογένειας, των συστημάτων σκέψης της εποχής, της ηλικίας, του φύλου ή ακόμα με αποφάσεις που ανταποκρίνονται σε ατομικά κίνητρα και ψυχολογικές διαθέσεις.[1]

Στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης έχουν προταθεί διάφορα μοντέλα σχετικά με τα κίνητρα που ωθούν τους ανθρώπους στην απόφαση να αφήσουν τον τόπο τους και να μετακινηθούν προς κάποιον άλλον κι έχουν διατυπωθεί υποθέσεις σχετικά με το δημογραφικό, κοινωνικό και ψυχολογικό προφίλ εκείνων που διατίθενται περισσότερο ευνοϊκά προς τη μετανάστευση.[2] Παρά το γεγονός ότι τα μοντέλα αυτά αφορούν στη σύγχρονη υπερατλαντική μετανάστευση και η

---

[1] L. Page- Moch, Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650, Indiana University Press 1992, 6-13. D. Baines, Migration from Europe 1815-1930, Καίμπριτζ 1995, 8. J. Lucassen / L. Lucassen, Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives, στον τόμο που εξέδωσαν οι ίδιοι υπό τον ίδιο τίτλο, Βέρνη / Βερολίνο 1997, 9-39.

[2] Επισκόπηση των κυριότερων θεωριών περί κινήτρων της μετανάστευσης στο Bassaud / Brulhardt, Mobilité Spatiale, 26 κ.ε. Επίσης, H-J. Hoffmann – Nowotny, Paradigmen und Paradigmenwechsel in der sozialwissenschaftlichen Wanderungsforschung. Versuch einer Skizze einer neuen Migrationstheorie, στο G. Jaritz / A. Müller (εκδ.), Migration in der Feudalgesellschaft, Φραγκφούρτη / Ν. Υόρκη 1988, 21-41.

εγκυρότητά τους έχει σφοδρά αμφισβητηθεί από νεότερες συμβολές[3], είναι δυνατό να εντοπιστεί μια συμφωνία γύρω από τους παράγοντες που υποστηρίζουν τη μεταναστευτική ετοιμότητα και που θα μπορούσαν να δοκιμαστούν και σε περιπτώσεις προγενέστερων μετακινήσεων.

Ο νεαρός, άγαμος άνδρας είναι αυτός που ιστορικά εμφανίζεται περισσότερο έτοιμος να πάρει το δρόμο.[4] Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της μετακίνησης προς τη Βιέννη. Με βάση την απογραφή του 1766, τη μοναδική πηγή που προσφέρει ενδείξεις για την ηλικία τη στιγμή της πρώτης εισόδου στα αψβουργικά εδάφη, δημιουργείται η ακόλουθη εικόνα σχετικά με την αναλογία ηλικιακής φάσης κι ετοιμότητας προς μετακίνηση:

Πίνακας 1: Ηλικίες κατά την πρώτη είσοδο στα εδάφη της Αψβουργικής Μοναρχίας.

Ηλικίες	**0 -10**	**11 - 20**	**21 - 30**	**31 - 40**	**41 κ.άνω**	**Σύνολο**
Περιπτώσεις	2	40	28	8	2	80*
%	2,5%	50%	35%	10%	2,5%	100%

Πηγή: Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften.
* Ο συνολικός αριθμός των αναγραφόμενων ως «Ελλήνων» ("Griechen") στην απογραφή του 1767 είναι 82. Ένδειξη ηλικίας όμως υπάρχει για τους 80.

Πάνω από τους μισούς «Έλληνες» που βρίσκονταν στη Βιέννη το 1766 είχαν, συνεπώς, ξεκινήσει το ταξίδι προτού μπουν στην τρίτη δεκαετία της ζωή τους. Η μεγαλύτερη πύκνωση περιπτώσεων (συνολικά 24) παρατηρείται, μάλιστα, στις ηλικίες μεταξύ 11 και 17 χρονών, στην περίοδο, δηλαδή, της ύστερης παιδικής ηλικίας και εφηβείας.[5] Στην κατηγορία των νεαρών ανδρών μεταξύ 21 και 30

[3] Κριτική στα κυρίαρχα παραδείγματα της ιστορίας και της κοινωνιολογίας της μετανάστευσης ως τη δεκαετία του '60 και κυρίως στη θεωρία «push – pull» (έλξης – απώθησης), σύμφωνα με την οποία η επιλογή για μετανάστευση συνδέεται με τη δύναμη έλξης που έχουν άλλες κοινότητες και τη δύναμη απώθησης που έχει η κοινότητα από την οποία προέρχεται ο μετανάστης, εξαιτίας της διαφοράς ευκαιριών ευημερίας που επικρατούν στους δύο τόπους, στο E. Morawska, The Sociology and Historiography of Immigration, στο V. Yans – McLaughlin (εκδ.), Immigration Reconsidered. History, Sociology and Politics, Οξφόρδη 1990, 189-193. Επίσης, Λ. Βεντούρα, Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές σχέσεις, Αθήνα 1994.

[4] Page – Moch, Moving Europeans, 13. Ehmer, Soziale Traditionen, 45.

[5] Ως το 1765 παρατηρείται μεγάλη εκπροσώπηση των ατόμων που μετακινούνται για πρώτη φορά σε νεαρές ηλικίες (15-19, 20-24, 25-29) και στην Τεργέστη. Αντίθετα το 1775, παρατηρείται μείωση του

χρονών, σίγουρα οι μισοί (14 περιπτώσεις) ήταν άγαμοι κατά τη στιγμή της πρώτης εισόδου τους στα αψβουργικά σύνορα. Για τους υπόλοιπους γνωρίζουμε ότι ήταν έγγαμοι κατά τη στιγμή της απογραφής, δεν μπορούμε, όμως, να μιλήσουμε με σιγουριά για την οικογενειακή τους κατάσταση, όταν έκαναν το πρώτο τους ταξίδι. Το ίδιο ισχύει και για τα 8 άτομα της ηλικιακής κατηγορίας 31 – 40 ετών: σίγουρα οι μισοί ήταν άγαμοι, όταν μετακινήθηκαν για πρώτη φορά στην Αψβουργική Μοναρχία. Αξίζει να σημειωθεί, ότι για μια περίπτωση της κατηγορίας αυτής γνωρίζουμε ότι η πρώτη είσοδος δεν έγινε διαμέσου των οθωμανικών και αψβουργικών συνοριακών σταθμών, αλλά διαμέσου Ολλανδίας και Αμβούργου, γεγονός που μπορεί να σημαίνει ότι το συγκεκριμένο άτομο είχε ξεκινήσει σε νεαρότερη ηλικία τις μετακινήσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.[6] Στην ίδια κατηγορία, επίσης, μια περίπτωση δεν αντιστοιχεί σε μετακίνηση εμπορικού τύπου, αλλά πρόκειται για απόδραση προκειμένου να αποφευχθεί ο εξισλαμισμός. Μια παρόμοια περίπτωση απαντά και στην κατηγορία 21 – 30 ετών. Είναι χαρακτηριστικό ότι και τα δύο άτομα δεν δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο και ως επαγγελματική ασχολία στη Βιέννη δήλωσαν αυτή του μεταφραστή και του καφετζή αντίστοιχα.[7]

Η απογραφή του 1766 προσφέρει τη δυνατότητα για διατύπωση ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά εκείνων που παρουσίαζαν μεγαλύτερη ετοιμότητα για το ταξίδι. Τα συμπεράσματα αυτά, ωστόσο, αφορούν αναγκαστικά σε μια δεδομένη χρονική περίοδο, αφού η απουσία μεταγενέστερων απογραφών δε μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε πιθανές αλλαγές ή συνέχειες στην εκπροσώπηση των ηλικιών κατά τη στιγμή της πρώτης μετακίνησης στη Βιέννη. Τα άτομα της κατηγορίας 11 – 20 ετών μπορούν με αρκετή σιγουριά να θεωρηθούν ενεργητικοί φορείς της μετακίνησης, υπό την έννοια ότι συμμετείχαν σε αυτήν ως βοηθοί κι εκπαιδευόμενοι και όχι, απλά. ως μέλη της

ποσοστού εκείνων που φτάνουν στην πόλη στην ηλικία των 10-25 ετών, σταθεροποίηση του ποσοστού εκπροσώπησης των ηλικιών μεταξύ 25 και 29 ετών και αύξηση του ποσοστού των ηλικιών μεταξύ 30 και 34 ετών. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 73-76.

[6] Πρόκειται για την περίπτωση του Χιώτη Λεωνή Άμοιρου. Enepekides, Griechische Handelsgesselschaften, 37.

[7] Πρόκειται για τους Νικόλαο Ζάχο από τον Τύρναβο και τον Απόστολο Συμεών Πόποβιτς από τα Τρίκαλα. Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften, 35,39.

οικογένειας που ακολουθούσαν τον αρχηγό του νοικοκυριού στη μετακίνησή του.[8] Στην παραπάνω θέση μας παραπέμπει το γεγονός ότι η απογραφή του 1766 αποτυπώνει μεταναστευτικές πρακτικές μιας περιόδου προγενέστερης της δεκαετίας του 1770, όταν η μεταφορά της οικογένειας στη Βιέννη έγινε προϋπόθεση για απόκτηση αυστριακής υπηκοότητας κι, επομένως, άρχισε η μετακίνηση γυναικείου και παιδικού πληθυσμού που δε συνδεόταν οργανικά με το εμπόριο.

Η μετακίνηση προς τη Βιέννη στην ηλικία μεταξύ 11 και 20 ετών φαίνεται να σηματοδοτεί την αρχή μιας φιλόδοξης εμπορικής καριέρας. Από τα 34 άτομα που δήλωσαν στην απογραφή ετήσια εισοδήματα μεταξύ 20.000 και 50.000 φιορινίων τα 15 ανήκαν στην κατηγορία όσων ταξίδεψαν για πρώτη φορά στη Βιέννη μεταξύ 11 και 20 ετών και 1 στην κατηγορία των 0 – 10 ετών, σε ηλικία 7 ετών. Από την κατηγορία 11 έως 20 ετών προέρχονταν και τα 5 από τα 9 άτομα που δήλωσαν περιουσία ανώτερη των 50.000 φιορινίων. Τα νεαρά αγόρια έφευγαν μαζί με συγγενείς και συντοπίτες τους για τη Βιέννη, εξοικειώνονταν με τις μετακινήσεις και τις εμπορικές πρακτικές, εργάζονταν ως βοηθητικοί υπάλληλοι σε εμπορικούς οίκους και κάποια από αυτά στη συνέχεια έφταναν να γίνουν επικεφαλής των επιχειρήσεων ή να ανοίξουν δικές τους. Στην περίπτωση του Θεόδωρου Νικολάου από την Κοζάνη –στο βαθμό, βέβαια, που η δήλωσή του ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα και δεν βρίσκονταν από πίσω του άλλοι συγγενείς- παρατηρούμε, μάλιστα, ότι η διαδικασία ανεξαρτητοποίησης ήταν ιδιαίτερα σύντομη: στα έντεκά του χρόνια πέρασε για πρώτη φορά μαζί με τον πατέρα του τα αψβουργικά σύνορα και στα δεκαέξι του, ορφανός πλέον, βρέθηκε να διευθύνει στη Βιέννη τον εμπορικό οίκο που έφερε το όνομά του και να δηλώνει ετήσια εισοδήματα 40.000 φιορινίων.[9]

Το παράδειγμα του μικρού Κοζανίτη καθώς και των άλλων νεαρών αγοριών που ταξιδεύουν κι εμφανίζονται αργότερα με μεγάλες περιουσίες παραπέμπουν στο ζήτημα των ευκαιριών οικονομικής και κοινωνικής κινητικότητας που προκύπτουν από τη μετανάστευση. Η οικονομική διαφοροποίηση, δηλαδή, που παρατηρείται μεταξύ των ελλήνων εμπόρων στη Βιέννη ήταν αποτέλεσμα διαφορετικών στρατηγικών και πρακτικών κατά τη μετανάστευση κι εγκατάσταση ή αντανακλούσε

[8] Κατά την Κατσιαρδή – Hering, τα άτομα που έφταναν στην Τεργέστη σε ηλικία μεταξύ 10 και 19 ετών ήταν μάλλον υπηρέτες παρά αυτοδύναμοι έμποροι. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 75. Στην περίπτωση της Βιέννης, ωστόσο, τα στοιχεία που δίνει η απογραφή του 1766 δε συνηγορούν προς μια παρόμοια υπόθεση για τις αντίστοιχες ηλικίες.

απλά μια κατάσταση που προϋπήρχε στους τόπους καταγωγής; Με άλλα λόγια: από αυτούς που έφυγαν κάποιοι έγιναν «πλούσιοι», κάποιοι «λιγότερο πλούσιοι» και κάποιοι «φτωχοί» ή αυτοί που έφυγαν «πλούσιοι», έγιναν «πλουσιότεροι» κι αυτοί που έφυγαν «φτωχοί», έμειναν «φτωχοί»; Δυστυχώς, στοιχεία για την οικονομική κατάσταση κατά τη στιγμή της πρώτης μετακίνησης προς τη Βιέννη απουσιάζουν. Η ανάλυση των εισοδηματικών διαφοροποιήσεων που θα γίνει σε επόμενο κεφάλαιο, ίσως ρίξει φως στο πρόβλημα της οικονομικής και κοινωνικής κινητικότητας, αν και πάλι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αφορούν την πριν την μετακίνηση περίοδο αλλά την ολοκλήρωση της εμπορικής καριέρας στη Βιέννη.

Αξίζει, ωστόσο, παρά την απουσία δεδομένων, να επιμείνουμε στο θέμα του οικονομικοκοινωνικού προφίλ των μεταναστών κατά τη στιγμή της εκκίνησης, καθώς συνδέεται άμεσα με τη συζήτηση γύρω από τους παράγοντες που υποστηρίζουν τη μεταναστευτική ετοιμότητα. Μια αρκετά διαδεδομένη άποψη στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης βλέπει την κρίση του οικονομικοκοινωνικού συστήματος στον τόπο καταγωγής ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας μεταναστευτικής δυναμικής και τη φτώχεια ως την κινητήρια δύναμη που ωθεί τους ανθρώπους στην απόφαση να αφήσουν τον τόπο τους.[10] Αν και η θέση αυτή

---

[9] Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften, 38.

[10] Παρά το γεγονός ότι η φτώχεια στον τόπο καταγωγής θεωρείται ένα από τα δεδομένα της μετανάστευσης, δε γίνεται από όλα τα θεωρητικά ρεύματα το ίδιο αντιληπτή η σχέση μεταξύ συνθηκών στον τόπο εκκίνησης και στον τόπο προορισμού και της απόφασης για μετανάστευση. Με βάση, πάντα, παραδείγματα από τα σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα του τέλους του 19ου και του 20ου αιώνα, το μοντέλο push – pull αλλά και οι πρόσφατες τροποποιήσεις του βλέπουν την απόφαση για μετανάστευση ως το αποτέλεσμα μιας ορθολογικής σύγκρισης από πλευράς του υποκειμένου, που στηρίζεται στο γεγονός ότι μεταξύ δύο τόπων υπάρχουν οικονομικοκοινωνικές ανισότητες. Βλ. P. Marschalk, Deutsche Überseewanderung im 19. Jahrhundert. Ein Beitrag zur soziologischen Theorie der Bevölkerung, Στουτγάρδη 1973, 13. A. Aengenvoort, Migration – Siedlungsbildung – Akkulturation. Die Auswanderung Nordwestdeutscher nach Ohio, 1830-1914, Στουτγάρδη 1999, 16, 46-51. Για τις νεότερες μαρξιστικές προσεγγίσεις, οι συνθήκες στη χώρα προέλευσης δεν είναι ανεξάρτητες από τις συνθήκες που επικρατούν στην χώρα προορισμού. Χώρα προέλευσης και χώρα προορισμού συγκροτούν μαζί ένα σύστημα που χαρακτηρίζεται από τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης μέσα στον παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας. Μετανάστευση στην πραγματικότητα είναι « η δημιουργία εργατικού δυναμικού στο σωστό τόπο και με το μικρότερο δυνατό κόστος». Βλ. Im. Wallerstein, Der historische Kapitalismus, γερμανική έκδοση Βερολίνο 1984, 16. R. Cohen, The new helots. Migrants in the international division of labor, Άλντερσχοτ 1988, 111-144. Ch. Parnreiter, Migration und Arbeitsteilung, Βιέννη 1994, 10-43.

αναφέρεται σε σύγχρονες μεταναστευτικές κινήσεις, θα είχε ενδιαφέρον να δοκιμαστεί η εγκυρότητά της και στην περίπτωση της μετακίνησης στη Βιέννη το 18ο αιώνα. Αποτελούσε, άραγε, η τελευταία έκφραση μιας κρίσης στις κοινωνίες προέλευσης και ήταν, τελικά, τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού που επέλεγαν τη συγκεκριμένη λύση ως στρατηγική επιβίωσης;

Όπως φάνηκε στο πρώτο κεφάλαιο, το εμπόριο αποτελούσε στην πραγματικότητα τη διέξοδο που έβρισκε εκείνο το «περίσσευμα» του πληθυσμού που προέκυπτε από τη διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ αριθμού ψυχών και παραγωγικών αποθεμάτων στα πλαίσια της τοπικής οικονομίας. Συνεπώς, οι εμπορικές μετακινήσεις των κατοίκων των νοτιοδυτικών Βαλκανίων από τα τέλη του 16ου αιώνα ενείχαν το στοιχείο μιας δομικής κρίσης στις κοινωνίες προέλευσης. Επρόκειτο για κοινωνίες ιδιαίτερα εκτεθειμένες στις δημογραφικές διακυμάνσεις, των οποίων η αναπαραγωγή απαιτούσε σταθερές ισορροπίες. Σε περίπτωση που αυτές δεν υπήρχαν, η φυγή ενός τμήματος του πληθυσμού συνιστούσε λύση επιβίωσης. Η δράση ληστρικών συμμοριών και οι πολεμικές συρράξεις, κυρίως, αυτή των ετών 1768 – 1774, μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρωσίας προκαλούσαν αναγκαστικές αποδημίες και ερημώσεις οικισμών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, αυτό της Μοσχόπολης, που καταστράφηκε από αλβανικές ληστρικές συμμορίες το 1788.[11] Την προβληματική εικόνα συμπλήρωνε η πολιτική αστάθεια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 18ου αιώνα και το γεγονός ότι άνθρωποι και κεφάλαια βρίσκονταν σε συνθήκες ανασφάλειας, υποκείμενοι στην αυθαιρεσία των τοπικών αρχόντων.[12] Υπό αυτό το πρίσμα και η εμπορική μετακίνηση προς τη Βιέννη έφερε στον πυρήνα της τα χνάρια μιας κρίσης. Ωστόσο, οι κύριοι φορείς τόσο της τελευταίας όσο και των άλλων αντίστοιχων μετακινήσεων εκτός οθωμανικών ορίων κατά το 18ο και 19ο αιώνα δεν προέρχονταν από τα φτωχά αλλά από εύπορα στρώματα της κοινωνίας καταγωγής. Πολλές από τις εξέχουσες

---

[11] Για τις ερημώσεις οικισμών στη Δ. Μακεδονία και Σερβία κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774), βλ. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας, 304. Για τη Μοσχόπολη, βλ. ενδεικτικά, M. D. Peyfuss, Die Druckerei von Moschopolis, 1731 – 1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida, Βιέννη / Κολωνία 1989, 1-46.

[12] Σχετικά με τους τοπικούς άρχοντες (ayan), V. Mutavčieva, L' institution de l' ayanlik pendant les dernières décennies du XVIIIe siècle, *Études Balkaniques* 2-3 (1965), 233-247. Ειδικά για την περιοχή της Πελοποννήσου, J. G. Alexander, Brigandage and public order in the Morea (1685-1806), Αθήνα 1985, 39 κ.ε.

οικογένειες στις ελληνικές εμπορικές εγκαταστάσεις της Ευρώπης και της Μαύρης Θάλασσας κατείχαν, ήδη, υψηλή κοινωνική θέση στους τόπους προέλευσης. Η σιατιστινή οικογένεια Χατζημιχαήλ είχε σχηματίσει κεφάλαια μέσω εμπορικών συναλλαγών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Βενετία, προτού τα μέλη της αρχίσουν να μεταναστεύουν προς τη Βιέννη.[13] Το ίδιο ίσχυε και για τις οικογένειες Σίνα, Δούμπα για τις οποίες υπάρχουν ενδείξεις για την προηγούμενη οικονομική τους κατάσταση.[14] Η υπόθεση ότι μετά την καταστροφή της Μοσχόπολης και την αναγκαστική φυγή των κατοίκων από την περιοχή, το ευπορότερο τμήμα του πληθυσμού κινήθηκε προς τις εμπορικές εγκαταστάσεις της Αψβουργικής Μοναρχίας ενώ τα υπόλοιπα προς την ανατολική Μακεδονία[15] ενισχύει την άποψη περί του διαφοροποιημένου κοινωνικά χαρακτήρα της μετακίνησης προς τη Βιέννη.

Η ένταξη της Ανατολικής Μεσογείου μέσα στα οικονομικά ενδιαφέροντα των ευρωπαϊκών χωρών και η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρόσφεραν ευκαιρίες για καριέρα και πλουτισμό σε μη μουσουλμάνους οθωμανούς υπηκόους. Οι τελευταίοι ήταν, όμως, κατά κύριο λόγο άνθρωποι που μέσα στις οικονομικά και κοινωνικά διαφοροποιημένες τοπικές κοινωνίες κατείχαν, ήδη, ευνοϊκότερες θέσεις. Το γεγονός αυτό δε σήμαινε ότι άνθρωποι λιγότερο εύποροι ή και φτωχοί απουσίαζαν από τις εξελίξεις αυτές. Ωστόσο, ήταν οι εκπρόσωποι των ευπορότερων στρωμάτων των κοινωνιών προέλευσης που αποτελούσαν τους κύριους φορείς της συγκεκριμένης μετακίνησης, το μοχλό που προκάλεσε και τη συμμετοχή ευρύτερου πληθυσμού. Η μετακίνηση προς τη Βιέννη εντάσσεται στο μοντέλο της «αλυσιδωτής μετανάστευσης» (chain migration): ένα τμήμα που έφευγε πρώτο, λειτουργεί ως βάση υποδοχής για νέους μετανάστες, δημιουργώντας αλυσιδωτά κύματα μετακινήσεων από τον τόπο καταγωγής.[16] Θετικές ειδήσεις από τον τόπο προορισμού για προοπτικές

---

[13] Γ. Λάιος, Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος – 19ος αι.), Θεσ/νίκη 1982, 103.

[14] Βλ. Λάιος, Σίμων Σίνας, 14-16. M.D. Peyfuss / E. Konecny, Der Weg der Familie Dumba von Mazedonien nach Wien, *MIföG* 58 (1980), 316. A. Lanier, Die Geschichte des Bank- und Handelhauses Sina, Φραγκφούρτη 1998, 7.

[15] Peyfuss / Konecny, Dumba, 315.

[16] Η chain migration αποτελεί μια από τις κατηγορίες μετανάστευσης που συμπεριλαμβάνονται στην κατάταξη που έχει προτείνει ο Charles Tilly, λαμβάνοντας υπόψη την απόσταση και στο μέγεθος της τομής των δεσμών με τον τόπο καταγωγής. Ch. Tilly, Migration in Modern European History, στο

οικονομικής βελτίωσης, γράμματα[17] και διηγήσεις όσων είχαν ήδη εμπειρία του ταξιδιού υποστήριζαν την ετοιμότητα μετακίνησης και των φτωχότερων στρωμάτων. Η μεταφορά των εμπορικών επιχειρήσεων στη Βιέννη, εξάλλου, προσέφερε δυνατότητες επαγγελματικής απασχόλησης σε τμήματα του πληθυσμού, που απειλούνταν από τις διάφορες κρίσεις στον τόπο καταγωγής. Τους εμπόρους ακολουθούσε ένα βοηθητικό, υπηρετικό προσωπικό και νεαροί άνδρες που έφευγαν, για να εργαστούν ως υπάλληλοι στους εμπορικούς οίκους. Αυτός ο εμπορικός πυρήνας αποτέλεσε τη βάση υποδοχής αλλά και το έναυσμα για μη εμπορικού χαρακτήρα μετακινήσεις: γυναίκες και παιδιά, νεαροί σπουδαστές[18], λόγιοι, πρόσφυγες και ονειροπόλοι επαναστάτες πήραν το δρόμο για τη Βιέννη.

Σύμφωνα με τον Charles Tilly αυτοί που μετακινούνται δεν είναι μεμονωμένα υποκείμενα ή νοικοκυριά αλλά δίκτυα ανθρώπων που συνδέονται μεταξύ τους μέσω συγγένειας, επαγγελματικής εμπειρίας, κοινής τοπικής καταγωγής. Στην πλειονότητά τους, όσοι σκοπεύουν να αφήσουν τον τόπο τους, διαθέτουν μια τράπεζα δεδομένων γύρω από την προοπτική της μετανάστευσης, που συγκροτείται από πληροφορίες προερχόμενες από μέλη του διαπροσωπικού τους δικτύου που έχουν, ήδη, φύγει. Στα δίκτυα αυτά στηρίζονται για βοήθεια, τόσο κατά τη μετακίνησή τους όσο και κατά την εγκατάστασή τους στον τόπο προορισμού. Φεύγοντας και οι ίδιοι αναπαράγουν κι επεκτείνουν τη λειτουργία των δικτύων, στο βαθμό που αποκτούν τη δυνατότητα αλλά και την υποχρέωση να παρέχουν

W.H. McNeil / R.S. Adams (εκδ.), Human Migration. Patterns and Policies, Indiana University Press 1978, 53.

[17] Ταχυδρομική σύνδεση Κωνσταντινούπολης – Βιέννης, μέσω Μακεδονίας και Σερβίας υπήρχε, από το 1723, μια φορά το μήνα. Αντίθετα, οι αποστολές από τη Βιέννη προς την Κωνσταντινούπολη ήταν ακανόνιστες, μέχρι το 1746, όπου αποκαταστάθηκε μηνιαίο ταχυδρομείο προς της πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από το 1837 τις αποστολές αναλάμβανε δια υδάτινου δρόμου η Πρώτη Ατμοπλοϊκή Εταιρεία του Δουνάβεως (DDSG). βλ. K. Vodrazka, Der Postdienst der Ersten Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft 1834 – 1845, στο 150 Jahre DDSG. Früher Postdienst, Βιέννη 1979. A. Patera, Die Rolle der Habsburgermonarchie für den Postverkehr zwischen dem Balkan und den übrigen Europa, στο H. Heppner (εκδ.), Der Weg führt über Österreich. Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtswesens von und nach Südosteuropa. (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart), Βιέννη 1999, 41-45.

[18] Βλ. κατάλογο ελλήνων σπουδαστών στο πανεπιστήμιο της Βιέννης κατά την περίοδο 1775-1821. Em. Turczynski, Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen und die griechischen Zeitungen,στο J. Irmscher (εκδ.), Probleme der neugriechischen Literatur, τ.2, Βερολίνο 1960, 95-96.

πληροφορίες και υποστήριξη σε νέους πιθανούς μετανάστες.[19] Η κεντρική θέση που κατέχουν τα διαπροσωπικά δίκτυα στην όλη μεταναστευτική διαδικασία εξηγεί και τη συγκέντρωση μεταναστών από τον ίδιο τόπο μόνο σε κάποιους προορισμούς από το σύνολο των θεωρητικά διαθέσιμων.[20] Έτσι, η Βιέννη και άλλες περιοχές της Αψβουργικής Μοναρχίας που εξαιτίας και γεωγραφικών παραγόντων, όπως φάνηκε στο πρώτο κεφάλαιο, προσέλκυσαν εμπόρους από τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, εξακολούθησαν να είναι οι κατεξοχήν τόποι προορισμού Μακεδόνων, Ηπειρωτών και Θεσσαλών και μόνο μιας μικρής μειοψηφίας Χιωτών.[21] Αν και συνολικά μετρήσιμα στοιχεία απουσιάζουν, στην περίπτωση της Βιέννης μπορούμε με σιγουριά να υποθέσουμε ότι βασικά τη μετακίνηση τροφοδότησαν καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου αυτές οι τρεις γεωγραφικές περιοχές.[22]

Με βάση την απογραφή του 1766 κι έναν κατάλογο 178 οθωμανών υπηκόων (131 ορθόδοξοι, 32 εβραίοι, 9 αρμένιοι και 6 μουσουλμάνοι), ευρισκόμενων στη Βιέννη κατά το έτος 1825 παρατηρούνται οι ακόλουθες αναλογίες στην εκπροσώπηση των διαφόρων γεωγραφικών περιοχών στη μετακίνηση:

---

[19] Ch. Tilly, Transplanted Networks, στο Yans – McLaughlin, Immigration Reconsidered, 84.

[20] Στην κεντρική θέση των διαπροσωπικών δικτύων κατά τη διαδικασία της μετανάστευσης αποδίδει η Leslie Page-Moch το γεγονός ότι οι μετανάστες έχουν ανεπαρκή γνώση των προοπτικών που τους ανοίγονται και κατά ότι η απόφαση να φύγουν από τον τόπο τους δεν είναι πάντα προϊόν ορθολογικής εξέτασης όλων των δεδομένων. Page – Moch, Moving Europeans, 16.

[21] Για την επιχειρηματική δράση των Χιωτών εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Τζ. Χαρλάυτη, Εμπόριο και ναυτιλία το 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η «χιώτικη» φάση 1830- 1860, *Μνήμων* 15 (1993), 69-127.

[22] Αντίθετα, στην ελληνική παροικία της Τεργέστης η εκπροσώπηση των γεωγραφικών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι ευρύτερη και παρουσιάζει ασυνέχειες. Π.χ το 1750 το μεγαλύτερο ποσοστό έρχεται από τα Επτάνησα, ενώ το 1780 από την Πελοπόννησο. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 72-74.

Πίνακας 2: Γεωγραφικές περιοχές καταγωγής των ορθόδοξων οθωμανών υπηκόων στη Βιέννη κατά τα έτη 1766, 1825.

	Μακεδονία	**Ήπειρος**	**Θεσσαλία**	**Σμύρνη**	**Χίος**	**Βουλγαρία**	**Αλλού***	**Σύνολο**
1766	32	22	13	-	1	9	5	82
	39,02%	26,82%	15,85%		1,2%	10,97%	6,09%	100%
1825	40	25	25	6	11	8	16	131**
	30,53%	19,08%	19,08%	4,5%	8,4%	6,1%	12,21%	100%

Πηγή: Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften.
H.K.A., Kommerz-Präsidium Nr.274.
*Πρόκειται για τις περιοχές: 1766: Κων/λη (2), Ερζεγοβίνη (2), Σκύρος (1)
1825: Κων/λη (3), Ερζεγοβίνη (1), Μυτιλήνη (2), Πελοπόννησος (2), Σερβία (1), Τεργέστη (6), Λιβόρνο (1)
** Στον πίνακα υπολογίζονται οι τόποι καταγωγής μόνο των ορθόδοξων οθωμανών υπηκόων. Για τους 32 Εβραίους ισχύουν τα εξής: Καστοριά (7), Βουκουρέστι (6), Βιδίνιο (6), Βελιγράδι (4), Σεράγιεβο (2), Βιέννη (2), Κων/λη (2), Σόφια (2), Φιλιππούπολη (1).
Για τους 9 Αρμενίους: Κων/λη (5), Σμύρνη (2), Κιουτάχεια (1), Ερζερούμ (1)
Για τους 6 μουσουλμάνους: Κων/λη (4), Ανατολία (1), Σεράγιεβο (1).

Οι ενδείξεις γεωγραφικής καταγωγής δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να εκληφθούν και ως ενδείξεις εθνοτικής σύνθεσης όσων μετακινούνται στη Βιέννη, δεδομένου και του γεγονότος ότι τα στοιχεία αφορούν σε μια εποχή προγενέστερη της συγκρότησης εθνικών κρατών στα Βαλκάνια, όπου η σχέση γεωγραφικών και εθνοτικών ορίων ήταν ιδιαίτερα ρευστή. Αμφιβόλου εγκυρότητας κριτήριο για την εθνοτική ένταξη των μεταναστών θεωρώ, επίσης, το ονοματεπώνυμο. Ένα τέτοιο κριτήριο παραβλέπει το γεγονός ότι τα ονόματα κατά τη μεταγραφή από τους κρατικούς υπαλλήλους στα γερμανικά έχουν υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις και πολύ περισσότερο δε λαμβάνει υπόψη τη φωνητική εξέλιξη των ονομάτων από το 18ο αιώνα ως σήμερα και την ομογενοποίηση που υπέστησαν στα πλαίσια των εθνικών κρατών. Η γλώσσα θα μπορούσε να αποτελέσει ασφαλέστερη ένδειξη, αν τα φαινόμενα κοινωνικής διγλωσσίας ή πολυγλωσσίας δεν έθεταν υπό αμφισβήτηση μια εκ των προτέρων εξίσωση της γλωσσικής διαλέκτου που χρησιμοποιεί το άτομο με την εθνοτική ομάδα στην οποία ανήκει.[23]

Τέτοια φαινόμενα είναι δυνατό να εντοπιστούν στους τόπους καταγωγής των μεταναστών, σ' εκείνες τις περιοχές της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένοι, κατά κύριο λόγο, ελληνικοί και βλαχικοί πληθυσμοί. Οι τελευταίοι, γνωστοί και ως Αρωμούνοι, Κουτσόβλαχοι, ή

[23] Για το φαινόμενο της κοινωνικής πολυγλωσσίας, G. Kremnitz, Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Institutionelle gesellschaftliche und individuelle Aspekte. Ein einführender Überblick, Βιέννη 1990.

Μακεδονοβλάχοι, απόγονοι του πληθυσμού που ζούσε μεταξύ του κάτω ρου του Δούναβη και του Αίμου και κατά τη διάρκεια του 6ου και 7ου αιώνα εκτοπίστηκε από τους Σλάβους στις νοτιότερες περιοχές της Βαλκανικής, μιλούσαν ένα ρωμανικό γλωσσικό ιδίωμα, τα αρωμουνικά, που αποτελούνται από τέσσερις διαλέκτους, τυπολογικά συγγενεύουν με τα δακορουμανικά και δε διαθέτουν γραπτή παράδοση.[24] Ήταν ορθόδοξοι και συνιστούσαν μια διακριτή εθνοτική ομάδα. Στις εγκαταστάσεις τους κατά μήκος της Πίνδου, μεταξύ Ηπείρου και νοτιοδυτικής Μακεδονίας, δε διέθεταν εκκλησιαστική οργάνωση ούτε γλώσσα λειτουργίας αλλά ήταν ενταγμένοι σε μια εκκλησία, της οποίας τόσο η γλώσσα όσο η παράδοση και η διοίκηση ήταν ελληνικές. Η εξοικείωσή τους με την ελληνική γλώσσα ενισχυόταν και από το γεγονός ότι η τελευταία συνιστούσε γλώσσα εμπορικής επικοινωνίας στην περιοχή. Για εκείνους τους Βλάχους που δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο, η χρήση της ελληνικής δεν υπαγορευόταν μόνο από επαγγελματικούς λόγους. Καθώς η ένταξη στην ελληνική κουλτούρα αποτελούσε την κοινωνική επισφράγιση της οικονομικής ισχύος των εμπορικών τάξεων των Βαλκανίων, η χρήση της ελληνικής απέβη για τους συγκεκριμένους Βλάχους, όχι μόνο προϋπόθεση οικονομικής ανέλιξης αλλά κι επικύρωση της ανέλιξης αυτής σε κοινωνικό επίπεδο [25]. Συνεπώς, κάτω από τον όρο "Griechen" που χρησιμοποιούσαν οι αψβουργικές αρχές για να

---

[24] J. Kramer, Rumänisch: Areallinguistik II. Aromunisch, στο Lexikon der Romanistischen Linguistik, Τίπινγκεν 1989, τ. 3, 423-435. A. Azelis, Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 10 (1995), 73-83. Βλ. επίσης, Wace / Thompson, Οι νομάδες των Βαλκανίων, ό. π. M. Caragiu – Marioţeanu, Definition einer Volksgruppe. Glotta und Ethnos der Aromunen, *ÖOH* 13 (1971), 140-151. M.D. Peyfuss, Die Aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Oesterreich – Ungarns, Βιέννη κ.α. 1974 και του ιδίου, Moschopolis, ό.π. 1-46. Μιχ. Ν. Ρωμανός, Απόψεις και θέσεις για το όνομα, την καταγωγή και γλώσσα των Κουτσοβλάχων, Αθήνα 1983. Α. Γ. Λαζάρου, Βαλκάνια και Βλάχοι, Αθήνα 1993. Γούναρης / Κουκούδης, Από την Πίνδο έως την Ροδόπη, ό.π.

[25] Για τη θέση της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας ανάμεσα στις εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, προτού οι τελευταίες γίνουν φορείς μιας καθαρά εθνικής συνείδησης, Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 389-390. Stoianovich, Βαλκάνιος έμπορος, 317-318. Για τον κοινωνικό χαρακτήρα της χρήσης της ελληνικής από τους Βλάχους στους τόπους καταγωγής, Hering, Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen, 147-148. Για το ίδιο θέμα, Ο. Κατσιαρδή – Hering, Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας; στο

καταχωρήσουν τους ορθόδοξους εμπόρους που έφταναν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Βιέννη, πίσω από τις συντεταγμένες στα ελληνικά εμπορικές πράξεις και τα συμβόλαια, πρέπει να δούμε όχι μόνο Έλληνες αλλά και Βλάχους, ακόμα και μέλη άλλων εθνοτικών ομάδων των Βαλκανίων, με μικρότερη εκπροσώπηση στη συγκεκριμένη μετακίνηση.[26]

Η επιμονή στα στοιχεία εκείνα που συγκροτούσαν την ταυτότητα των μεταναστών στον τόπο καταγωγής δεν είναι χωρίς νόημα. Οι άνθρωποι μετακινούνται και μαζί τους μετακινούνται τα οικογενειακά, τοπικά, επαγγελματικά δίκτυα, οι κατηγορίες γύρω από τις οποίες οργανώνεται η ζωή στον τόπο καταγωγής, οι συλλογικές και ατομικές ταυτότητες. Ωστόσο, οι τελευταίες δε θα μείνουν συμπαγείς και απαράλλακτες, αφού θα δοκιμαστούν άμεσα απ' την ένταση της σχέσης με άλλα δίκτυα καθώς κι από το είδος των κατηγοριών γύρω από τις οποίες οργανώνουν τη ζωή τους οι άνθρωποι στον τόπο προορισμού. Τι θα επιβιώσει του ταξιδιού και τι θα τροποποιηθεί, θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, παρακολουθώντας τους ίδιους ανθρώπους εγκατεστημένους, πλέον, στη Βιέννη.

2. Η οργάνωση του ταξιδιού

Η μετακίνηση, πάνω απ' όλα, είναι ταξίδι, δρόμος, μεταφορικά μέσα, συνοριακοί σταθμοί, διαβατήρια. Το ταξίδι και η οργάνωσή του είναι το σημείο

Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Αθήνα 1995, 172 – 174.

[26] Εκτός 4 περιπτώσεων δεν έχω συναντήσει σε όλο το σώμα του υλικού, άλλες διαπιστωμένες περιπτώσεις Σέρβων που να καταχωρίζονται υπό τον όρο "Griechen". Αντιθέτως, οι Σέρβοι αρκετά συχνά στις πηγές χαρακτηρίζονται ως"Raizen". Πάντως, στη Βιέννη κατά την υπό εξέταση περίοδο δε φαίνεται να υπάρχει μια ιδιαίτερα έντονη εμπορική παρουσία των Σέρβων. Ωστόσο, υπάρχουν μαρτυρίες για εμπορική παρουσία τους στη Βιέννη κατά τη δεκαετία 1660-1670 που διακόπηκε κατόπιν εκδίωξής τους από τις αψβουργικές αρχές το 1678 με αφορμή τον πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. Σχετικά, C.v. Peez, Alte serbische Handelsbeziehungen zu Wien, *MIföG* 36 (1915), 498-510. Επίσης, Η Virginia Paskaleva έχει εντοπίσει τρεις Βούλγαρους στην απογραφή του 1766 κι εγώ δύο στον κατάλογο του 1825. Άλλους 3 βούλγαρους εμπόρους της Βιέννης που αναφέρει, δεν τους έχω συναντήσει πουθενά ως "Griechen". V. Paskaleva, Wien und die bulgarischen Kaufleute im 18. und 19. Jahrhundert, *ÖOH* 8 (1996), σ.109-110. Στις περιπτώσεις ατόμων με τόπο καταγωγής την Ερζεγοβίνη αδυνατώ να προσδιορίσω εθνοτική ένταξη.

εκείνο στο οποίο η γεωγραφία, η οικονομία, η πολιτική, οι νοοτροπίες συναντιούνται.

Τα φυσικά όρια ήταν δεδομένα. Το ίδιο και οι δρόμοι που οδηγούσαν στην Βιέννη. Από τη Θεσσαλονίκη, όπου συγκεντρωνόταν το βαμβάκι της πεδιάδας των Σερρών, ξεκινούσαν τρεις χερσαίοι δρόμοι προς την Κεντρική Ευρώπη. Ο ένας, λιγότερο προτιμητέος, μέσω Βοσνίας, ο δεύτερος μέσω Σερρών, Μελενίκου, Σόφιας, Βιδινίου περνούσε τα αψβουργικά σύνορα στην Ορσόβα και συνεχίζοντας μέσω Τεμεσβάρ και Ραάμπ, έφτανε στη Βιέννη. Ο τρίτος ακολουθούσε την κοιλάδα του Στρυμώνα κι από τη Σόφια μέσω Νίσσας (Niš) έφτανε στο Βελιγράδι κι έμπαινε στα εδάφη της Μοναρχίας από το συνοριακό σταθμό του Σεμλίνου (Zemum). Όσοι μετακινούνταν απευθείας από την Ήπειρο και τη νοτιοδυτική Μακεδονία, περνούσαν από το Μοναστήρι, ακολουθούσαν την κοιλάδα του Αξιού, στη συνέχεια του Μοράβα και έφταναν στο Βελιγράδι. Συνέχιζαν προς Σεμλίνο κι από εκεί προς Βιέννη και Βουδαπέστη.[27] Κατά τη διάρκεια του Β΄ ρωσοτουρκικού πολέμου (1787-1792) και του Ηπειρωτικού Αποκλεισμού (1806 – 1814), όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κέρδισε έδαφος η θαλάσσια επικοινωνία Θεσσαλονίκης – Τεργέστης, καθώς και η πλωτή οδός του Δούναβη. Με βάση την απογραφή του 1766 και τον κατάλογο των οθωμανών υπηκόων της Βιέννης του 1825, όπου αναφέρονται οι συνοριακοί σταθμοί απ' τους οποίους εισήλθαν για πρώτη φορά στην Αψβουργική Μοναρχία είναι δυνατό να εντοπίσουμε μια αναλογία μεταξύ τόπου καταγωγής και διαδρομής που επιλέχθηκε. Έτσι, όσοι κατάγονταν από τη Χίο, τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη επέλεγαν το θαλάσσιο δρόμο μέσω Τεργέστης. Οι Μακεδόνες, Θεσσαλοί και Ηπειρώτες ταξίδευαν δια ξηράς και έφταναν στη Βιέννη, σχεδόν αποκλειστικά, μέσω Σεμλίνου στην απογραφή του 1766, μέσω περισσότερων συνοριακών σταθμών στον κατάλογο του 1825: Ορσόβα, Braşov, Brod, Mehadia, Tömös (εικ. 1).

---

[27] Για τους χερσαίους δρόμους που οδηγούσαν από τα Βαλκάνια στην Κεντρική Ευρώπη βλ., Α. Mehlan, Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία, στο Ασδραχάς, Οικονομική και κοινωνική δομή, 375. V. Pascaleva, Contribution aux relations commerciales des provinces de l' Empire Ottoman avec les états européens au cours du XVIIIe et la première moitie du XIXe s., *Études Historiques* 4 (1968), 272. Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Δ΄, 198. Faroqui, Crisis and Change, 486. Παπαγεωργίου, Χερσαίο οδικό δίκτυο, ό.π.

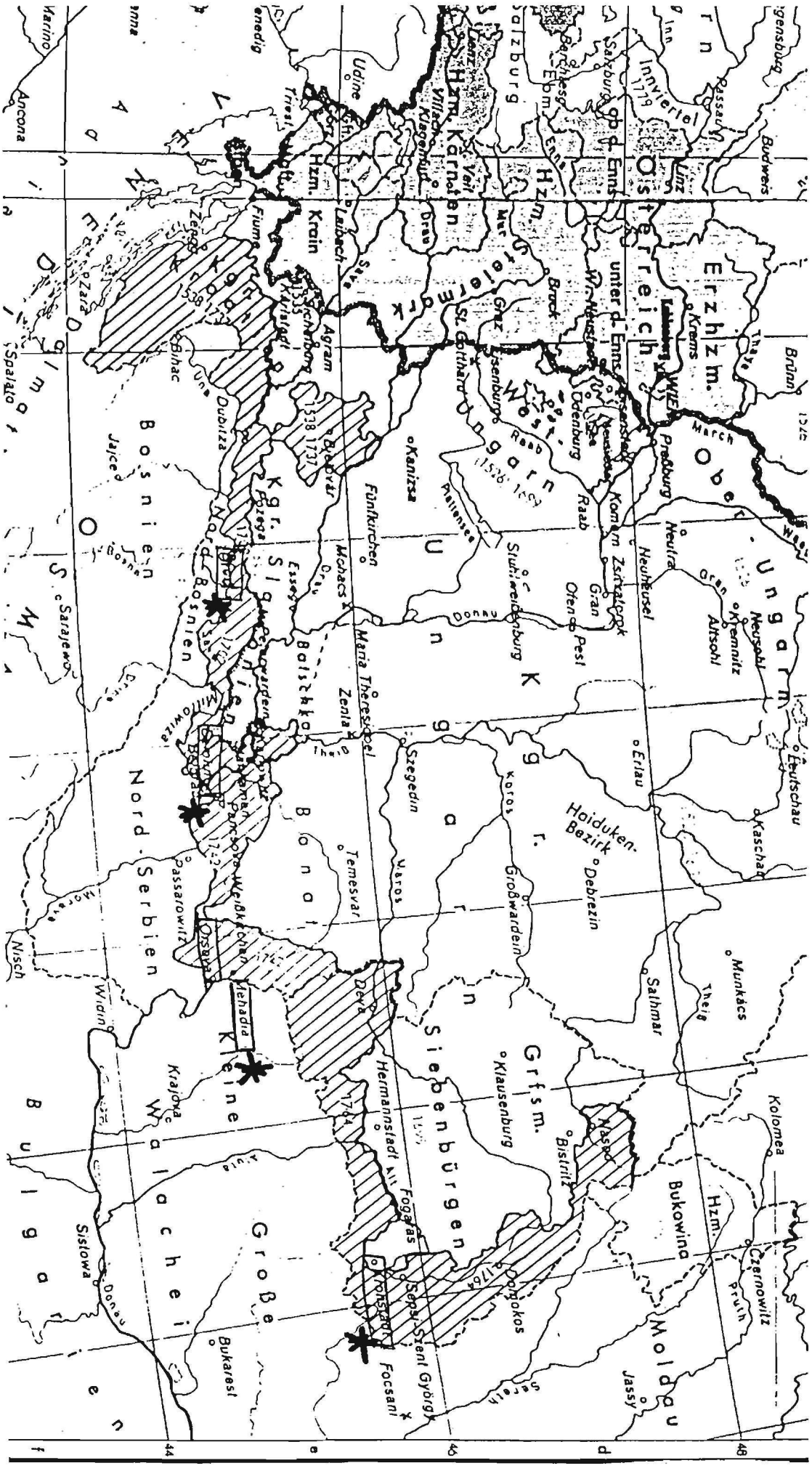

Εικ. 1: Συνοριακοί σταθμοί εισόδου των Ελλήνων στην Αψβουργική μοναρχία (σημ. με *).

Πηγή: F. W. Putzger / E. Lendl / W. Wagner, Historischer Weltatlas, Βιέννη 1977.

Τα εμπορεύματα φορτώνονταν σε άλογα και η μετακίνηση οργανωνόταν σε πολυπληθή καραβάνια. Υπήρχαν καραβάνια με 100, 200 ή πάνω από 1000 άλογα, ενώ κάποτε χρησιμοποιούνταν και καμήλες οι οποίες, όμως, αν και σήκωναν διπλάσιο βάρος, παρουσίαζαν προβλήματα στη μετακίνηση εξαιτίας της ακατάλληλης για αυτές μορφολογίας του εδάφους κατά τη διαδρομή. Η ημερήσια πορεία ήταν 8 ώρες και το ταξίδι Θεσσαλονίκη – Βιέννη διαρκούσε 35 ημέρες. Η διανυκτέρευση γινόταν σε χάνια και καραβάν – σεράγια που στην πλειονότητά τους βρίσκονταν στα χέρια Βλάχων της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Καθ' όλη τη διάρκεια του ταξιδιού, τα καραβάνια συνοδεύονταν από ένοπλους ιδιώτες.[28]

Μετακινήσεις οργανώνονταν, επίσης, σε επίπεδο ατομικό ή μικρότερων ομάδων. Για τους περισσότερους από τους εμπόρους, η διαδρομή ήταν οικεία, καθώς οι ανάγκες των επιχειρήσεων απαιτούσαν πολλαπλά ταξίδια. Στη βάση της προϋπάρχουσας εμπειρίας είχε δημιουργηθεί μια τράπεζα πληροφοριών, απαραίτητη για όποιον σκόπευε να ταξιδέψει για πρώτη φορά: πληροφορίες για τη διάρκεια και τους κινδύνους της διαδρομής, τους τελωνειακούς σταθμούς, τα καταλύματα. Ακόμα πιο σημαντική ήταν η παρουσία οικείων προσώπων – συγγενών και συντοπιτών - σε σταθμούς του ταξιδιού που αποτελούσαν ταυτόχρονα και κόμβους του διαμετακομιστικού εμπορίου, γεγονός άμεσα συνδεδεμένο με την οργάνωση και τη δομή των επιχειρήσεων. Η βιογραφική εξιστόρηση της πρώτης αποδημίας προς τη Λειψία του καστοριανού Παναγιώτη Ναούμ το 1822, η μοναδική σωζόμενη στο είδος της, αποκαλύπτει γλαφυρά τη σημασία που είχαν για ένα νεαρό ταξιδιώτη τα τοπικά, συγγενικά και επαγγελματικά δίκτυα κατά τη διάρκεια της διαδρομής.[29]

Η ιδιαίτερη μέριμνα για την οργάνωση της μετακίνησης, αποτελεί ένδειξη της κεντρικής οικονομικής σημασίας του ταξιδιού στο εμπόριο μεταξύ Βαλκανίων και Αψβουργικής Μοναρχίας. Στο ταξίδι μεταφέρονταν εμπορεύματα και από την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εξαρτιόταν η άφιξη και απορρόφηση των προϊόντων στους τόπους κατανάλωσης. Προβλήματα κατά τη μεταφορά μπορούσαν να

---

[28] Γ. Θ. Λυριτζής, Αι μακεδονικαί κοινότητες της Αυστροουγγαρίας επί Τουρκοκρατίας, Κοζάνη 1952, 17, 20. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας, 353-354. Παπαγεωργίου, Χερσαίο οδικό δίκτυο, 99 κ.ε.

[29] Αποσπάσματα της αυτοβιογραφίας του Π. Ναούμ δημοσίευσε ο Π. Μουλλάς, Ένας Μακεδόνας απόδημος στην Κεντρική Ευρώπη. Η αυτοβιογραφία του Π. Ναούμ, *Εποχές* 15 (1964), 83-104. [επαναδημοσίευση στο, του ιδίου, Ρήξεις και Συνέχειες. Μελέτες για το 19ο αιώνα, Αθήνα 1993, 137-143, η εξιστόρηση της πρώτης αποδημίας].

οδηγήσουν σε σημαντικές απώλειες κέρδους. Οι πολεμικές συρράξεις και οι αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων επηρέαζαν άμεσα την ομαλή λειτουργία της μετακίνησης. Εκτός αυτών, οι κλοπές και η κακή κατάσταση στην οποία έφτανε το φορτίο στη Βιέννη αποτελούσαν τα βασικά προβλήματα του ταξιδιού. Σε γράμμα της αδελφότητας των οθωμανών εμπόρων της Βιέννης το 1810 προς τους σπεδιτόρους της Πέστης, που ήταν αρμόδιοι για την επιμελή συσκευασία και ασφαλή μεταφορά των προϊόντων αποτυπώνεται η οργή τους για την κατάσταση αυτή: «*επ' αληθείας με κανέναν τρόπο δεν υποφέρεται ο πραγματευτής να πληρώνη άπειρα έξοδα έως ου να ίδη το πράγμα του και εις το τέλος να το λάβη αφανισμένον και αντί βαμβάκι να λαμβάνη σκούπρα*».[30] Σε απάντησή τους οι σπεδιτόροι της Πέστης μετέφεραν την ευθύνη στους σπεδιτόρους της Ρωσσάβας (Ορσόβα/Orsova) και υποστήριζαν ότι όσο καιρό τα βαμβάκια έφταναν στα αψβουργικά εδάφη μέσω του τελωνειακού σταθμού του Σεμλίνου, αν και πάλι υπήρχαν προβλήματα, βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση. Από τότε, όμως, που άνοιξε ο τελωνειακός σταθμός της Ορσόβας και οι εισαγωγές πολλαπλασιάστηκαν, τα φορτία έφταναν στην Πέστη ως ένα χρονικό σημείο τακτικά, τους τελευταίους μήνες, ωστόσο στέλνονταν σε άθλια κατάσταση, σαπισμένα και νοθευμένα. Υποπτεύονταν, μάλιστα, ότι στις κλοπές και τις νοθείες συμμετείχαν άτομα της άμεσης εμπιστοσύνης των εμπόρων.[31]

Το ταξίδι, τέλος, είναι αντικείμενο διοικητικού διακανονισμού, πολύ περισσότερο μάλιστα, όταν πρόκειται για ταξίδι που διασχίζει τα σύνορα διαφορετικών γεωπολιτικών οντοτήτων. Το διαβατήριο στη σημερινή του μορφή, ως έκφραση της κινητικότητας των ανθρώπων ως υπηκόων μέσα σ' ένα σύστημα εθνικών κρατών, αποτελεί κληρονομιά της γαλλικής επανάστασης.[32] Παρόλα αυτά, η ιδέα του διαβατηρίου, ως διοικητικής ρύθμισης της διακίνησης του πληθυσμού, υπήρχε και κατά την προηγούμενη περίοδο.

Στην Αψβουργική Μοναρχία κατά το 18ο αιώνα δεν υπήρχε ένας ενιαίος τύπος διαβατηρίων. Στα μέσα του αιώνα τα περισσότερα διαβατήρια ήταν εμπορικά (*Warenpässe, Warenbegleitende Pässe, Kommerzpässe*) και παρά το γεγονός ότι

---

[30] Σπ. Λάμπρος, Έρευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις, *NE* 20 (1926), 191.

[31] Σπ. Λάμπρος, Έρευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις, *NE* 21 (1927), 174-175.

[32] J. Torpey, Passports and the Development of Immigration Controls in the North-Atlantic World during the 19th century, Λος Άντζελες 1997, 14.

είχαν προσωπικό χαρακτήρα, αφορούσαν τα προϊόντα και όχι τον έμπορο, κάτοχο του διαβατηρίου. Σαφή δείγματα μερκαντιλιστικής οικονομικής πολιτικής, τα εμπορικά διαβατήρια στόχευαν στον έλεγχο της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, ατόνησαν από το 1830 κι εξής, όταν άρχισαν να τίθενται οι βάσεις για την επικράτηση των αρχών του ελεύθερου εμπορίου.[33] Το 1784 ο Ιωσήφ Β΄ εξέδωσε τον κανονισμό μετανάστευσης (*Auswanderungspatent*) που όριζε τις προϋποθέσεις για την απονομή διαβατηρίων σε αψβούργους υπηκόους που ήθελαν να ταξιδέψουν εντός κι εκτός των ορίων της Μοναρχίας. Υποχρέωση διαβατηρίου για ξένους που επιθυμούσαν να εισέλθουν στην αψβουργική επικράτεια εισήχθη το 1801 και συνδέθηκε με την έξαρση των μέτρων επιτήρησης των ξένων και ταξιδιωτών μετά τη γαλλική επανάσταση και την έναρξη των πολέμων με τη Γαλλία το 1792. Σύμφωνα με το καταστατικό της αστυνομίας αλλοδαπών (*Fremden-Polizey*), ξένοι στην Αυστρία ήταν «*εκείνοι οι οποίοι έχουν γεννηθεί είτε σε μια επαρχία της Μοναρχίας, οι κάτοικοι της οποίας εξαιρούνται της υποχρέωσης στρατολόγησης είτε σε ξένα κράτη και δεν είναι υπήκοοι καμιάς αψβουργικής επαρχίας, οι κάτοικοι της οποίας υποχρεούνται σε στρατολόγηση*».[34] Στο εσωτερικό της Αυστρίας, πάντως, οι ρυθμίσεις που ίσχυαν για την είσοδο σε μια πόλη ή μια επαρχία ποίκιλλαν ανά περίπτωση. Σ' ένα εγχειρίδιο του 1831, όπου βρίσκονται συγκεντρωμένοι όλοι οι κανονισμοί για τα διαβατήρια που είχαν εκδοθεί ως τότε, βλέπουμε ότι επιτροπή για υποθέσεις αλλοδαπών στη Βιέννη (*Fremdenkomission*) εξέδιδε διαβατήρια για όσους ξένους ήθελαν να εισέλθουν στην πόλη, δηλαδή για «*Ρώσους, Πρωσους, Γάλλους, Ιταλούς, Ιλλυριούς, Έλληνες, Μωαμεθανούς, Τιρολέζους, όσους κατάγονται από το Voralberg, Εβραίους (εφόσον είναι τούρκοι υπήκοοι), φοιτητές, ηθοποιούς και όλους τους αυστριακούς υπηκόους που έρχονται στη Βιέννη για δικαστικές υποθέσεις.*»[35] Ενώ πριν το 1801 μπορούσε κάποιος με ξένο διαβατήριο να ταξιδέψει στην αψβουργική επικράτεια, ήταν, πλέον, υποχρεωμένος να φέρει διαβατήριο που είχε εκδοθεί από την αυλική καγκελαρία ή από αυστριακές διπλωματικές αρχές στο εξωτερικό. Το έγγραφο αυτό περιείχε μια λεπτομερή περιγραφή των

---

[33] H. Burger, Passwesen und Staatsbürgerschaft, στο W. Heindl / E. Saurer (εκδ.), Grenze und Staat. Passwesen, Staatsbügrgerschaft, Heimatrecht und Fremdgesetzgebung in der österreichischen Monarchie, 1750 – 1867, Βιέννη / Κολωνία 2000, 55-57.

[34] Burger, Passwesen und Staatsbürgerschaft, 81.

[35] F. Raffelsperger, Der Reisesecretär. Ein geographisches Posthandbuch für alle Reisende, Kaufleute, Post- und Geschäftsmänner, Βιέννη 1831, τ.3, 6.

χαρακτηριστικών και χειρόγραφη υπογραφή του κατόχου του, ήταν αυστηρά προσωπικό, μη μεταβιβάσιμο, πιστοποιητικό της ταυτότητας του ταξιδιώτη.[36]

Οι εμπορευόμενοι οθωμανοί υπήκοοι συνιστούσαν προνομιακή ομάδα ξένων, καθώς απολάμβαναν ιδιαίτερης μεταχείρισης όσον αφορά τη μετακίνησή τους στην Αψβουργική Μοναρχία. Ως έμποροι κατατάσσονταν, καταρχήν, ανάμεσα σε αυτούς που έκαναν «ωφέλιμα» ταξίδια, σε αντιδιαστολή με τα ταξίδια που γίνονταν για λόγους σπουδών ή αναψυχής και θεωρούνταν «μη ωφέλιμα».[37] Από την άλλη, οι όροι μετακίνησής τους ήταν κατοχυρωμένοι από τις διμερείς συνθήκες ειρήνης και εμπορικές συμφωνίες. Η αμοιβαία ελευθερία εμπορικής μετακίνησης για τους υπηκόους των δύο αυτοκρατοριών ορίστηκε, ήδη, στη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699) και επικυρώθηκε στις συνθήκες του Πασάροβιτς (1718), του Βελιγραδίου (1739) και Σιστόβου (1791). Το 1784 υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη η εμπορική συμφωνία, γνωστή με το όνομα "Sened", στην οποία παρατηρείται μια διάκριση σχετικά με τις ελευθερίες μετακίνησης που απολάμβαναν οι υπήκοοι των συμβαλλόμενων μερών. Ενώ, δηλαδή, για τους αψβούργους υπηκόους προβλεπόταν πλήρης ελευθερία μετακίνησης, με ελάχιστη προϋπόθεση ότι θα έφεραν το διαβατήριό τους, σε όλη την οθωμανική επικράτεια, δεν ίσχυε κάτι παρόμοιο για τη μετακίνηση των οθωμανών υπηκόων στην αψβουργική επικράτεια.[38] Αντίθετα, σε κανονισμούς για τη μεταχείριση των οθωμανών εμπόρων που εκδόθηκαν στην Αυστρία μετά το 1784, λεπτομερείς όσο για καμία άλλη ομάδα ξένων, ήταν φανερή η προσπάθεια να τεθούν οι μετακινήσεις τους υπό την εποπτεία των αρχών. Οι «*τούρκοι έμποροι*» (*türkische Handelsmänner*) χωρίστηκαν σε 4 κατηγορίες: τους νεοεισερχόμενους οθωμανούς υπηκόους, τους οθωμανούς υπηκόους που βρίσκονταν για περισσότερο από ένα χρόνο στην Αψβουργική Μοναρχία, τους οθωμανούς υπηκόους που είχαν λάβει, ήδη, αψβουργική υπηκοότητα ή είχαν κάνει αίτηση για την απόκτησή της και τους Εβραίους οθωμανούς υπηκόους.[39] Όσοι ανήκαν στην πρώτη κατηγορία ήταν υποχρεωμένοι κατά την είσοδό τους στους τελωνειακούς σταθμούς να φέρουν μια άδεια από τις τουρκικές αρχές (*Erlaubniss-Schein* ή

---

[36] Z. Stoklaskova, Fremdsein in Böhmen und Mähren, στο Heindl / Saurer , Grenze und Staat, 642-643.

[37] Burger, Passwesen und Staatsbürgerschaft, 11.

[38] Για τις ελευθερίες μετακίνησης στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που παραχωρούσε το Sened στους αψβούργους υπηκόους, βλ. Stoklaskova, Fremdsein, 670.

[39] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1061, φφ. 52r.-62r. (28 Ιουλίου 1806).

Caratsch-Zettel), από τη στιγμή που προϋπόθεση για την απόκτησή της ήταν η ετήσια καταβολή του κεφαλικού φόρου) στην οποία θα αναγράφονταν το όνομα του κατόχου, ο τόπος καταγωγής του και ο τόπος κατοικίας του, αν ήταν όντως οθωμανός υπήκοος, το επάγγελμά του, ο σκοπός του ταξιδιού του. Εκτός των ατομικών στοιχείων έπρεπε να υπάρχει και μια λεπτομερής περιγραφή του προσώπου του κατόχου. Η επίδειξη της άδειας αρκούσε μόνο για την είσοδο στην Αψβουργική Μοναρχία, όχι όμως και για ταξίδια στο εσωτερικό της. Στους συνοριακούς σταθμούς, οι οθωμανοί έμποροι υποχρεώνονταν σε καραντίνα για λόγους πρόληψης επιδημιών και αφού ελάμβαναν το πιστοποιητικό υγείας (*Sanitäts-Fede*), αποκτούσαν ένα αψβουργικό διαβατήριο (*Grenz-Commando-Pass*), το οποίο ίσχυε για διάστημα 6 μηνών και μόνο για μια συγκεκριμένη επαρχία. Στην πρωτεύουσα της επαρχίας όπου σκόπευε να εμπορευτεί, ο ενδιαφερόμενος όφειλε να εμφανιστεί στις αρμόδιες αρχές και να παραδώσει το διαβατήριο προς επικύρωση. Η ίδια διαδικασία απαιτείτο και όταν κάποιος επιθυμούσε να μετακινηθεί μεταξύ επαρχιών. Ως οθωμανοί υπήκοοι ήταν ελεύθεροι να εγκαταλείψουν μαζί με την περιουσία τους, που όμως σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσε να είναι ακίνητη, τα εδάφη της Μοναρχίας. Την ελευθερία αυτή είχαν και οι οθωμανοί υπήκοοι που βρίσκονταν για περισσότερο από ένα χρόνο στην αψβουργική επικράτεια. Η διαφορά με τους πρώτους έγκειτο, ωστόσο, στο γεγονός ότι αυτοί αντί για διαβατήριο που έπρεπε να ανανεώνεται κάθε εξάμηνο, έπαιρναν κατόπιν απόφασης του εμποροδικείου (Merkantil –und Wechselgericht) μια άδεια εξάσκησης εμπορίου για μη προσδιορισμένο χρονικό διάστημα. Για να πάρουν την άδεια ήταν υποχρεωμένοι να δηλώσουν τις εμπορικές τους φίρμες στις αρμόδιες αρχές και για να συνεχίσουν να την κατέχουν έπρεπε να επιδεικνύουν ετησίως αποδεικτικό (Caratsch-Zettel) ότι πλήρωσαν τον κεφαλικό φόρο στην Τουρκία.[40]

Όσοι αποκτούσαν την αψβουργική υπηκοότητα υπόκειντο στους ίδιους ταξιδιωτικούς κανονισμούς που ίσχυαν για τους ντόπιους. Για να αποφευχθεί, όμως, το ενδεχόμενο να επιστρέψουν μαζί με την περιουσία τους στην πατρίδα τους, υποχρεούνταν στην καταβολή μιας χρηματικής εγγύησης, την οποία παρακρατούσαν οι αρχές σε περίπτωση εξόδου του κατόχου της από την Αψβουργική Μοναρχία χωρίς άδεια. Παράλληλα, δυσχεραινόταν η δυνατότητα συχνών ταξιδιών προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και περιοριζόταν το επιτρεπτό

[40] Ό.π., φφ. 52v.-56r.

χρονικό διάστημα παραμονής σε αυτήν. [41] Παρόλα αυτά φαίνεται ότι στα ταξίδια τους οι πρώην οθωμανοί υπήκοοι χρησιμοποιούσαν παρανόμως την παλαιά τους ιδιότητα, αφού μια από τις διαμαρτυρίες των τελωνειακών υπαλλήλων ήταν, ότι στην περίπτωση των Ελλήνων αδυνατούσαν να αναγνωρίσουν την πραγματική τους υπηκοότητα.[42] Οι περιορισμοί εξόδου των υπηκόων από τη χώρα, πάντως, δεν ήταν μόνο χαρακτηριστικό της αυστριακής πολιτικής. Την υπερβολική διαρροή εμπόρων προς την Κεντρική Ευρώπη προσπαθούσε να ανακόψει και η Πύλη με σουλτανικό φιρμάνι του 1768.[43]

Για τους οθωμανούς Εβραίους, τέλος, ορίζονταν τα ίδια που ίσχυαν και για τους υπόλοιπους οθωμανούς υπηκόους.[44] Στην απογραφή του εβραϊκού πληθυσμού της Βιέννης το 1761, κοντά στους 469 γερμανούς Εβραίους εμφανίζονται και 17 σεφαρδίτες, οθωμανοί υπήκοοι.[45] Στην απογραφή των οθωμανών εμπόρων του 1766 ο αριθμός τους ανέρχεται σε 19 και στον κατάλογο των οθωμανών υπηκόων της Βιέννης, το 1825, σε 32. Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο το 1766 όσο και το 1825 κανένας από τους απογεγραμμένους Εβραίους δεν καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη. Η απουσία Εβραίων της Θεσσαλονίκης από την εμπορική μετακίνηση προς τη Βιέννη δεν αποκλείεται να αποτελεί αντίκτυπο της θρησκευτικής κρίσης που ταλάνισε την εβραϊκή κοινότητα της πόλης στα τέλη του 17ου αιώνα.[46] Η θέση των οθωμανών Εβραίων στη Βιέννη διέφερε ριζικά από εκείνη των υπόλοιπων ομόθρησκών τους. Οι πρώτοι είχαν δικαίωμα να αποκτήσουν την ιδιότητα του πολίτη (*Bürgerrecht*) χωρίς να εγκαταλείψουν την πίστη τους, δικαίωμα που δεν απολάμβαναν ούτε οι «*υπό καθεστώς ανοχής Εβραίους*» (*tolerierte Juden*) της Μοναρχίας.[47] Για το λόγο αυτό, δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που Εβραίοι της

---

[41] Ό.π., φφ. 56r.-60r.

[42] HKA, Litorale Kommerz, F.132, rote Nr. 683, φ. 855 r. (6 Αυγούστου 1804)

[43] Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 376.

[44] Όπως σημείωση 37, φ. 60.

[45] R. Till, Geschichte der spanischen Juden in Wien, *Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* 5/6 (1945), 117.

[46] Βλ. κεφάλαιο «Εμπορικές μετακινήσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», 37, υποσημ. 60.

[47] Τόσο ο Κάρολος VI όσο και η Μαρία Θηρεσία ακολουθούσαν μια εχθρική πολιτική απέναντι στους Εβραίους και προσπαθούσαν να μειώσουν τη μετανάστευσή τους προς τη Μοναρχία. Με τον κανονισμό περί ανεξιθρησκίας του 1782 (*Toleranzpatent*) του Ιωσήφ Β΄ εξακολουθούσαν μεν να υφίστανται περιορισμοί στην εβραϊκή μετανάστευση, έγινε όμως σαφές ότι οι Εβραίοι μπορούσαν να φανούν χρήσιμοι για το κράτος, αν ενσωματώνονταν οικονομικά σε αυτό. Επιτράπηκε έτσι η

Βιέννης ταξίδευαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, πλήρωναν τον κεφαλικό φόρο κι εμφανίζονταν πάλι στα αψβουργικά σύνορα ως οθωμανοί υπήκοοι, απολαμβάνοντας τα προνόμια που απέρρεαν από την ιδιότητα αυτή.[48]

Τέλος, μια ομάδα που δεν εμφανίζεται καθόλου στις σχετικές πηγές είναι οι γυναίκες. Στοιχεία δεν υπάρχουν ούτε για τις συνθήκες μετακίνησής τους, αν ταξίδευαν μόνες ή σε μικρότερες ομάδες ή συμμετείχαν στα καραβάνια προς τη Βιέννη, ούτε για το καθεστώς μετακινήσεών τους μέσα στην αψβουργική επικράτεια. Στους πίνακες εισόδου που κατάρτιζαν οι συνοριακοί υπάλληλοι και οι αρμόδιες αρχές των διαφόρων επαρχιών, δεν απαντά το όνομα καμίας γυναίκας. Προφανώς, αυτό συνέβαινε επειδή δεν υπήρχε προσωπικό γυναικείο διαβατήριο και οι γυναίκες εκλαμβάνονταν ως συνοδευτικά πρόσωπα του άνδρα, κατόχου διαβατηρίου.[49] Παρόλα αυτά, η γυναικεία κινητικότητα ήταν δεδομένη. Δεν εξυπακούεται μόνο από το γεγονός ότι η αναγκαστική μεταφορά της οικογένειας στη Βιέννη ως προϋπόθεση για απόκτηση αυστριακής υπηκοότητας σήμαινε τη μετακίνηση γυναικών, αλλά και από ενδείξεις που υπήρχαν στα πιστοποιητικά θανάτου για γυναίκες που πέθαναν κατά τη διάρκεια ταξιδιού ή επίσκεψης σε τόπους άλλους από αυτόν της μόνιμης κατοικίας τους.

Η διάβαση των συνόρων δεν αποτελεί απλά ένα γεγονός διοικητικού διακανονισμού. Είναι ταυτόχρονα και διάβαση σε μια άλλη οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση, σ' ένα άλλο πολιτισμικό περιβάλλον. Με τον τρόπο που οι άνθρωποι θα οργανώσουν τη ζωή τους, σ' αυτό το νέο περιβάλλον, τη Βιέννη, σκοπεύω να ασχοληθώ στις ενότητες που ακολουθούν.

εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα σε κάποιες οικογένειες, που χαρακτηρίστηκαν "*Tolerierte*", ο αριθμός των οποίων, ωστόσο, σε σχέση με το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού ήταν περιορισμένος. H. Tietze, Die Juden Wiens. Geschichte, Wirtschaft, Kultur, Βιέννη 1987 (α΄ έκδοση 1933), 113-121.

[48] HKA, Kommerz-Kammer, F.10, rote Nr. 1295/1, φ. 225 (19 Ιανουαρίου 1836).

[49] Burger, Passwesen und Staatsbürgerschaft, 71.

Δεύτερο Μέρος

Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Α. Η οργάνωση του χώρου εγκατάστασης

Είτε ως κίνηση είτε ως μόνιμη ή προσωρινή στάση, κάθε μετανάστευση ενέχει το στοιχείο του χώρου. Αν η μετακίνηση είναι μια διαδικασία διάβασης δομικά διαφοροποιημένων χώρων, η εγκατάσταση ξεκινά με την κατάληψη ενός συγκεκριμένο χώρου μέσα στο διαφοροποιημένο κοινωνικά και γεωγραφικά τοπίο του τόπου προορισμού. Πρόκειται για διαδικασίες αλληλοσυνδεόμενες, καθώς το είδος και η οργάνωση της μετακίνησης επηρεάζουν αποφασιστικά τη χωροταξία και την οργάνωση της εγκατάστασης. Ωστόσο, οι αντιστοιχίες δεν είναι απόλυτες ούτε δεδομένες. Οι «αποσκευές» της μετακίνησης είναι καθοριστικές για την οργάνωση του χώρου εγκατάστασης, καθοριστικό, όμως, είναι κι αυτό που οι μετανάστες συναντούν, όταν φτάνουν στον τόπο προορισμού: το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον, οι λειτουργίες του χώρου, η κατανομή του πληθυσμού σε αυτόν, οι μορφές κατοικίας και συνύπαρξης, οι βουλήσεις της εξουσίας σχετικά με τη χωρική διάταξη των ανθρώπων που βρίσκονται στο πεδίο κυριαρχίας της.

Η εικόνα που αντίκριζαν οι Μακεδόνες, Θεσσαλοί και Ηπειρώτες όταν έφταναν στη Βιέννη, ήταν διαφορετική από αυτή που είχαν συνηθίσει στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Χτισμένη στα βόρεια της πεδιάδας που σχηματίζεται μεταξύ των Άλπεων και των Καρπαθίων και παραπλεύρως του Δούναβη, η πρωτεύουσα της Αψβουργικής Μοναρχίας, με πληθυσμό 233.431 άτομα το 1800, ήταν μετά το Λονδίνο και το Παρίσι η τρίτη μεγαλύτερη πόλη της Ευρώπης.[1] Η λειτουργία της ως πρωτεύουσας κι έδρας του αυτοκράτορα (Haupt- und Residenzstadt) αποτυπωνόταν στην αρχιτεκτονική της δόμηση. Δημιουργήματα της απόλυτης μοναρχίας, οι πόλεις – αυτοκρατορικές έδρες χαρακτηρίζονταν από την προτεραιότητα των διοικητικών τους λειτουργιών, εξέφραζαν κι αναπαριστούσαν τη συγκεντρωτική δομή της εξουσίας. Στη θέση των αστικών σπιτιών και των στενών δρόμων των μεσαιωνικών πόλεων δημιουργήθηκαν μνημειώδη κτίσματα, φαρδιές αλέες, πάρκα. Το βασιλικό

[1] Από το 1810 ως το 1850 στην τρίτη θέση βρισκόταν η Πετρούπολη, ενώ στην τέταρτη και πέμπτη θέση εναλλάσσονταν η Βιέννη και η Μόσχα. Από το 1850 τη θέση της Μόσχας πήρε το Βερολίνο. C. Nödl (εκδ.), Die k. k. Haupt- und Residenzstadt Wien und das Kaiserreich Österreich 1800 – 1850. Fakten, Listen, Tabellen, Statistiken, Βιέννη 1990, 82. Επεξεργασία δημογραφικών στοιχείων για τον πληθυσμό της Αυστρίας από τα μέσα του 18ου αιώνα, βλ. στο B. Bolognese – Leuchtenmüller, Bevölkerungsgeschichte und Bevölkerungspolitik im gesellschaftlichen Wandel seit Mitte des 18. Jahrhunderts, Βιέννη 1978 (διατριβή επ' υφηγεσία).

ανάκτορο, κέντρο της πόλης και βάση για την κατανομή του πληθυσμού στο χώρο, αποτελούσε το αρχιτεκτονικό πρότυπο για τους ευγενείς που συνέρεαν στην υπηρεσία της αυλής. Οι αισθητικές προτιμήσεις αυτής της τελευταίας ομάδας άφησαν έντονα τα ίχνη τους στην ανοικοδόμηση της μεσαιωνικής πόλης.[2]

Η Βιέννη απέκτησε τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά της πόλης – αυτοκρατορικής έδρας σχετικά καθυστερημένα. Σε αντίθεση με τους γάλλους βασιλείς, τους Hohenzollern της Πρωσίας, τους Wittelsbacher της Βαυαρίας οι Αψβούργοι δεν ακολούθησαν αμέσως μια πολιτική ανοικοδόμησης της πρωτεύουσάς τους. Η οικοδομική δραστηριότητα άρχισε μετά το τέλος της δεύτερης πολιορκίας της πόλης από τους Τούρκους, το 1683, κι εγκαινίασε την μπαρόκ περίοδο της Βιέννης που διήρκεσε ως τα τέλη του 18ου αιώνα. Στον κεντρικό πυρήνα της πόλης, τη λεγόμενη Innenstadt, που χωριζόταν με τείχος (*Stadtmauer)* από τα προάστια (*Vorstädte*), ο νέος τύπος κατοικίας της υψηλής αριστοκρατίας ήταν το ανάκτορο (*Palast*). Κτίρια που ήδη υπήρχαν, συνενώθηκαν και απέκτησαν μνημειώδη πρόσοψη ενώ ταυτόχρονα αναγέρθηκαν νέα ανάκτορα. Ακριβώς σ' αυτήν την περίοδο τοποθετείται η ανέγερση των γνωστότερων, σήμερα, μπαρόκ οικοδομημάτων της Βιέννης: του χειμερινού ανακτόρου Hofburg και της βασιλικής βιβλιοθήκης Hofbibliothek, της εκκλησίας Karlskirche, των μεγάρων Harrach, Kinsky, Stahremberg. Στα προάστια χτίστηκαν την ίδια εποχή τα θερινά ανάκτορα Shönbrunn, Belvedere και το παλάτι Liechtenstein και σχεδιάστηκαν οι μπαρόκ κήποι Belvedere, Augarten και το πάρκο του Prater.[3] Στα πρότυπα των αριστοκρατικών μεγάρων έχτιζαν τα σπίτια τους, κατά το 19ο αιώνα, και οι εξέχοντες μεγαλέμποροι, τραπεζίτες και βιομήχανοι της πόλης. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ξεκίνησε μια νέα φάση ανοικοδόμησης (*Gründerzeit*), κατά τη διάρκεια της οποίας μορφοποιήθηκαν τα βασικά πολεοδομικά χαρακτηριστικά της σημερινής Βιέννης. Με το γκρέμισμα των τειχών που περιέβαλλαν την Innenstadt επιχειρήθηκε η σύνδεση κέντρου και προαστίων. Στη θέση των τειχών δημιουργήθηκε ένας φαρδύς δακτύλιος (*Ringstrasse*), που αποτελούσε το νέο χώρο έκφρασης της αισθητικής του κράτους και των κυρίαρχων ομάδων. Κατά μήκος του

---

[2] E. Lichtenberger, Wien – Das sozialökologische Modell einer barocken Residenz um die Mitte des 18. Jahrhunderts, στο W. Rausch (εκδ.), Städtische Kultur in der Barockzeit, Λιντς 1982, 236.

[3] Για την μπαρόκ αρχιτεκτονική της Βιέννης το 18ο αιώνα, βλ. S. Mattl – Wurm, Wien vom Barock bis zur Aufklärung, Βιέννη 1999, 11-38.

αναγέρθηκαν δημόσια κτίρια, όπως το κοινοβούλιο, το δημαρχείο, η όπερα, τα δίδυμα κτίρια των μουσείων ιστορίας της τέχνης και φυσικής ιστορίας και μεγαλοπρεπείς κατοικίες ευγενών και μεγαλοαστών. Με τη δημιουργία ενός ακόμα δακτυλίου (*Gürtel*) στη θέση του επιχώματος (*Linienwall*) που περιέβαλλε τα προάστια, εντάχθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και τα περίχωρα (*Vororte*) στον πολεοδομικό ιστό.

Για τους μετανάστες από την Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, η μπαρόκ Βιέννη ήταν από την πρώτη ματιά μια πόλη ανοίκεια κι εντυπωσιακή. Τόσο, ώστε τα παλάτια και οι κήποι της να γίνουν μοτίβο στις εσωτερικές τοιχογραφίες των αρχοντικών που κάποιοι από αυτούς έχτισαν αργότερα στις ιδιαίτερες πατρίδες τους.[4] Ο προσανατολισμός στην άγνωστη πόλη ξεκινούσε με την αναζήτηση του χώρου διαμονής τους. Για εκείνους που έφταναν για πρώτη φορά στη Βιέννη στα τέλη του 18ου αιώνα, η διαδικασία ήταν πιο απλή, καθώς συγγενείς, συντοπίτες, συνεταίροι τους που έχουν μεταναστεύσει νωρίτερα, είχαν, ήδη, δημιουργήσει έναν οικιστικό πυρήνα, στο βορειοανατολικό τμήμα της Innenstadt, μεταξύ των πυλών του τείχους *Stubentor*, *Schanzeltor* και της οδού *Rotenturm*, στην περιοχή της παλιάς κρεαταγοράς (*Alter Fleischmarkt*). Σε αυτά τα οικοδομικά τετράγωνα συγκεντρώνεται και η συντριπτική πλειοψηφία των 275 περιπτώσεων που απαρτίζουν το δείγμα που συγκροτήθηκε μέσα από απογραφές περιουσιών και πιστοποιητικά θανάτου της περιόδου 1780 – 1850. Οι υπόλοιπες περιπτώσεις κατανέμονται ανάμεσα στα προάστια Leopoldstadt και Landstrasse, βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά των τειχών της Innenstadt αντίστοιχα. (πιν. 3).

[4] Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Καστοριά. Τα αρχοντικά, Αθήνα 1962. Α. Στρατή, Οι τοιχογραφίες του αρχονταρικίου στην Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, *Μακεδονικά* 29 (1993/1994), 280.

Πίνακας 3: Οικιστική κατανομή των περιπτώσεων του δείγματος, 1780 – 1850.

κατοικία	**περιπτώσεις**
Innenstadt	178 (64,7%)
Leopoldstadt	49 (17,8%)
Landstrasse	27 (9,8%)
Αλλού*	10 (3,7%)
Άγνωστος**	11 (4%)
Σύνολο	275 (100%)

Πηγή: WStLA, Verlassenschaftsakten 1780 – 1850.

* Πρόκειται για τα προάστια Wieden (3 περιπτώσεις), Alsergrund (2), Josephstadt (2), Gumpendorf (1), Rossau (1) και το Döbling (1) που ανήκει στα περίχωρα.

** Δεν υπάρχει ένδειξη τόπου κατοικίας στα πιστοποιητικά θανάτου.

Η επιλογή του συγκεκριμένου σημείου ως τόπου εγκατάστασης δεν ήταν αυθαίρετη αλλά ακολουθούσε το πρότυπο κατανομής του χώρου που επέβαλλε ο καταμερισμός εργασίας. Το κέντρο και τα προάστια, η Innenstadt και τα Vorstädte, διακρίνονταν όχι μόνο τοπογραφικά (εικ. 2) αλλά και όσον αφορά τις λειτουργίες τους και την κοινωνική σύνθεσή των κατοίκων τους. Η διάκριση των χρήσεων του χώρου έγινε αισθητή από την τελευταία τριακονταετία του 18ου αιώνα, όταν ξεκίνησε η διαδικασία απώθησης προς τα προάστια των εργαστηρίων χειροτεχνίας που βρίσκονταν στο κέντρο.[5] Η Innenstadt εξειδικεύτηκε σε διοικητικές και

[5] Η συγγραφή του αποσπάσματος που ακολουθεί στηρίχθηκε στις μελέτες των E. Lichtenberger, Die Wiener Altstadt. Von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City, Βιέννη 1977, 121 κ.ε. Της ίδιας, Wien – Sozialökologisches Modell, ό.π. R. Banik – Schweizer, Berlin – Wien – Budapest. Zur sozialräumlichen Entwicklung der drei Hauptstädte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, στο W. Rausch (εκδ.), Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert, Λιντς 1983,139-154. P. Eigner,

εμπορικές – χρηματιστικές λειτουργίες και τα προάστια στη χειροτεχνία. Στην πρώτη βρίσκονταν τα ανάκτορα, τα κτίρια της διοίκησης και οι κατοικίες των ευγενών και των υπαλλήλων της αυλής. Τα καταστήματα ειδών μόδας και πολυτελείας συγκεντρώνονταν κατά μήκος των οδών Kärnten και Graben, ενώ το χονδρικό εμπόριο στην περιοχή της Fleischmarkt, όπου βρίσκονταν οι αποθήκες και τα γραφεία των εμπορικών οίκων. Σε αυτά ακριβώς τα σημεία της Innenstadt παρατηρείται και η μεγαλύτερη οικιστική συγκέντρωση μεγαλεμπόρων και τραπεζιτών. Η πυκνότητα δόμησης, υψηλότερη από οποιοδήποτε άλλο τμήμα της πόλης, και η αυξημένη ζήτηση για επαγγελματικούς χώρους συνέβαλλαν στην άμεση γειτνίαση των τελευταίων με τους χώρους διαμονής. Το ισόγειο και, σταδιακά, ο πρώτος όροφος χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες, καταστήματα και γραφεία και οι υπόλοιποι όροφοι που έφταναν μέχρι και τέσσερις, συμπεριλαμβανομένης της σοφίτας, ως κατοικίες.[6] Από τις αρχές του 19ου αιώνα το εμπορικό κέντρο διευρύνθηκε, καλύπτοντας το ήμισυ, σχεδόν, του χώρου που πριν καταλάμβαναν τα εργαστήρια. Η αυξανόμενη σημασία της Innenstadt στον τομέα του εμπορίου και των χρηματιστικών σε συνδυασμό με την εκβιομηχάνιση, από τη δεκαετία του 1830, και τη δημιουργία εργοστασίων στα προάστια[7] μετέβαλαν σταδιακά το χαρακτήρα της Βιέννης από πόλη – αυτοκρατορική έδρα που χαρακτηριζόταν πρωτίστως από διοικητικές λειτουργίες, σε πόλη που αναπτυσσόταν με βάση οικονομικό ορθολογισμό. Η εξέλιξη αυτή, προώθησε ακόμα περισσότερο τη διάκριση του χώρου αλλά και την κοινωνική ομοιογένεια στο εσωτερικό των διαφορετικών τμημάτων του. Η επέκταση του εμπορικού κέντρου στην Innenstadt συνοδεύτηκε από μια αύξηση της τιμής των οικοπέδων και των ενοικίων των

Mechanismen urbaner Expansion am Beispiel der Wiener Stadtentwicklung, στο συλλογικό έργο Geschichte der Stadt Wien, Βιέννη 1991, τ. 5, 625-756.

[6] Πληροφορίες για τη χρήση των ορόφων στα σπίτια της Innenstadt δίνει ο Pezzl, Skizze von Wien, 66. Για το ίδιο θέμα, βλ. Lichtenberger, Sozialökologisches Modell, 255-256.

[7] Εξ αιτίας του φόβου κοινωνικών αναταραχών που θα μπορούσε να δημιουργήσει η συγκέντρωση εργατών κοντά στην πόλη, ο Φραγκίσκος ο Α΄ εξέδωσε το 1802 διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο μόνο στα περίχωρα επιτρεπόταν η ίδρυση μεγάλων μονάδων παραγωγής. Το διάταγμα διακατεχόταν από το πνεύμα αντίδρασης που επικράτησε στην πολιτική ζωή της Αψβουργικής Μοναρχίας μετά τη γαλλική επανάσταση. Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie, 15-17.

Εικ. 2: Τοπογραφική διάταξη Innenstadt και Vorstädte στο β΄ μισό του 18ου αιώνα.

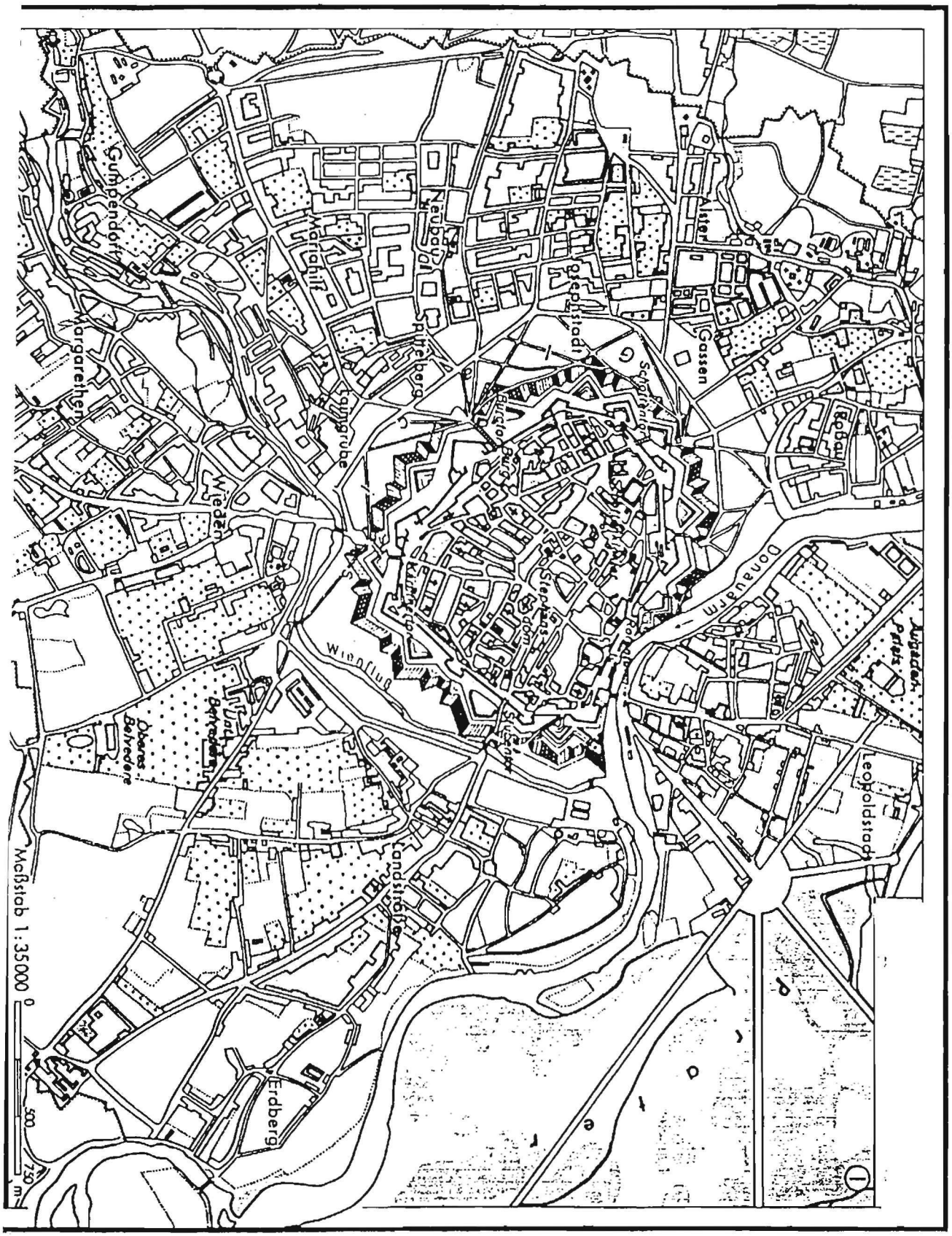

Πηγή: F. W. Putzger / E. Lendl / W. Wagner, Historischer Weltatlas, Βιέννη 1977.

σπιτιών[8], γεγονός που απώθησε προς τα προάστια μεγάλο μέρος των μεσαίων και κατώτερων κλιμακίων του προσωπικού της αυλής και άλλων επαγγελματιών με μεσαία και χαμηλότερα εισοδήματα. Αυτή η μεσαία τάξη εγκαταστάθηκε σε σημεία που γειτόνευαν άμεσα με το κέντρο. Με την παρακμή της μικρής κλίμακας χειροτεχνικής παραγωγής που είχε ως έδρα τα προάστια[9], απωθήθηκαν προς τα περίχωρα όσοι απασχολούνταν σε αυτή ως βοηθοί και μαθητευόμενοι. Στα περίχωρα συγκεντρώθηκαν και μετανάστες από διάφορες περιοχές της Μοναρχίας, κυρίως από τη Βοημία και Μοραβία, αναζητώντας δουλειά στα εργοστάσια. Η κατανομή των κοινωνικών ομάδων στο χώρο έτεινε να συμμορφώνεται προς τον άξονα κέντρο – περιφέρεια. Αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις των περιχώρων Hietzing, Währing και Döbling, η κοινωνική σύνθεση των οποίων περιείχε εκπροσώπους των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων, παρατηρούμε ότι, όσο αυξάνεται η γεωγραφική απόσταση από την Innenstadt, τόσο αυξάνεται η οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ του πληθυσμού.

Καθ' όλη τη διάρκεια των χωροκοινωνικών ανακατατάξεων στη Βιέννη, η οικιστική συγκέντρωση των ατόμων του δείγματος στην περιοχή της Fleischmarkt παρέμεινε σταθερή. Ο αρχικός πυρήνας εγκατάστασης που δημιουργήθηκε από την εποχή των πρώτων, σποραδικών μετακινήσεων στη Βιέννη, δε μεταβλήθηκε μέχρι το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οπότε παρήκμασε η εμπορική επικοινωνία μεταξύ Αψβουργικής Μοναρχίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έπαψε να ανανεώνεται το μεταναστευτικό δυναμικό από την τελευταία. Το είδος της επαγγελματικής δραστηριότητας υποδείκνυε τη Fleischmarkt ως τόπο εγκατάστασης, ενώ το οικονομικό και κοινωνικό status που προέκυπτε από αυτή εξασφάλιζε τη διάρκεια της παρουσίας στην Innenstadt σε μια περίοδο που τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού απωθούνταν προς την περιφέρεια.

---

[8] Η Innenstadt είχε τα μεγαλύτερα και ακριβότερα σπίτια στη Βιέννη. Στη δεύτερη θέση από πλευράς ποιότητας και κόστους των κατοικιών ερχόταν η περιοχή Jägerzeile, τμήμα του προαστίου Leopoldstadt. Πίνακες με την εξέλιξη των τιμών του ενοικίου που αναλογούσε ανά κάτοικο και οικογένεια στο κέντρο και τα προάστια από το 1827 ως το 1851 από τους R. Banik–Schweizer / W. Pircher, Zur Wohnsituation der Massen in Wien des Vormärz, στο R. Banik – Schweizer κ.ά. (εκδ.), Wien im Vormärz, Βιέννη / Μόναχο 1980, 160.

[9] Βλ. J. Ehmer, Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien, Βιέννη 1980. Του ιδίου, Produktion und Reproduktion in der Wiener Manufakturperiode, Banik – Schweizer, Wien im Vormärz, 107-132. Επίσης, βλ. ενότητα Γ΄, υποκεφ. «μεταποίηση».

Ωστόσο, στην περίπτωση που εξετάζουμε, οι αντιστοιχίες μεταξύ χωρικής και κοινωνικής διάταξης είναι πιο περιορισμένες. Η ύπαρξη απόρων και φτωχών μεταξύ των ατόμων του δείγματος που ζούσαν στην Innenstadt παραπέμπει στην αναζήτηση και άλλων, παράλληλων, προτύπων κατανομής στο χώρο που οργανώνονταν στη βάση όχι κάθετων αλλά οριζόντιων διαφοροποιήσεων: της οικογένειας – συγγένειας, του τόπου καταγωγής, της θρησκευτικής, γλωσσικής κι εθνοτικής ένταξης. Αν η εγκατάσταση στη Fleischmarkt επιλέχθηκε με βάση κριτήρια οικονομικά και κοινωνικά, η πυκνή οικιστική συγκέντρωση υπαγορευόταν , καταρχήν, από τις αρχές της συγγένειας και συντοπικότητας. Η οικογενειακή και συν-τοπική οργάνωση του εμπορίου και της μετακίνησης μεταφερόταν και στον τόπο κατοικίας. Μαζί της μεταφέρονταν και όλες εκείνες οι πατριαρχικές – προστατευτικές αρχές που τη χαρακτήριζαν και καθιστούσαν ηθικό χρέος την περίθαλψη των συγγενών και των συγχωριανών.

Το γεγονός, όμως, ότι άτομα από διαφορετικά οικογενειακά και τοπικά δίκτυα που μιλούσαν διαφορετικές γλωσσικές διαλέκτους και ανήκαν σε διαφορετικές εθνοτικές ομάδες, επέλεξαν να κατοικήσουν στην ίδια περιοχή, υπονοεί την ύπαρξη και άλλων δεσμών εκτός από αυτούς της συγγένειας και της συντοπικότητας. Σε μια εποχή που η θρησκευτική πίστη συνιστούσε δομικό στοιχείο των συλλογικών ταυτοτήτων και κριτήριο για την κατηγοριοποίηση του πληθυσμού από πλευράς εξουσίας και σε μια πόλη, η πλειοψηφία των κατοίκων της οποίας ανήκε σε άλλα δόγματα, το κοινό ορθόδοξο δόγμα αποτελούσε βάση για την οριοθέτηση του χώρου. Το ίδιο συνέβαινε και με τους οθωμανούς εβραίους που, αν και η μετακίνησή τους στη Βιέννη εντασσόταν μέσα στα ίδια οικονομικά και πολιτικά πλαίσια με αυτή των ορθοδόξων, κατοικούσαν ξεχωριστά, στο προάστιο Leopoldstadt, όπου ίδρυσαν τη συναγωγή και το σχολείο τους.[10] Στο προάστιο αυτό υπήρχε μεταξύ 1626 και 1670 εβραϊκό γκέτο.[11] Στο Leopoldstadt εγκαταστάθηκαν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και οι γερμανόφωνοι Εβραίοι από τη Γαλικία και τη Μπουκοβίνα, ενώ εβραϊκές οικιστικές συγκεντρώσεις εντοπίζονται στην

[10] Η συναγωγή και το σχολείο λειτουργούσαν από τις αρχές του 19ου αιώνα στην οδό Obere Donaustrasse και από το 1825 στη οδό Grosse Hafnergasse σε μη ιδιόκτητο οίκημα. Το 1860, κατόπιν έγκρισης από τις αρχές, αγοράστηκε οικόπεδο στην οδό Zirkusgasse και χτίστηκε συναγωγή που πυρπολήθηκε το 1938. Till, Geschichte der spanischen Juden, 112.

[11] Τα προνόμια εγκατάστασης στο Leopoldstadt έδωσε στους Εβραίους ο αυτοκράτορας Λεοπόλδος ο Α΄. K. Stimmer, Leopoldstadt, Βιέννη 1978, 51-58.

Innenstadt, στην περιοχή που συνορεύει προς βορρά με τη Fleischmarkt, και στο προάστιο Alsergrund.[12] Όπως στην περίπτωση της ορθόδοξης, έτσι και στις εβραϊκές γειτονιές της Βιέννης ήταν χαρακτηριστική η συνύπαρξη ατόμων διαφορετικής οικονομικής κατάστασης και κοινωνικού status.[13]

Παρόλα αυτά η Fleischmarkt δεν έμεινε απλά μια γειτονιά ορθοδόξων, αλλά μετατράπηκε σε ελληνική γειτονιά. Η υπερίσχυση του εθνοτικού έναντι του θρησκευτικού χαρακτήρα της εγκατάστασης απηχεί διεργασίες στο πεδίο των συλλογικών ταυτοτήτων, που, πιθανώς, είχαν ξεκινήσει στους τόπους καταγωγής, στη Βιέννη, όμως, προωθήθηκαν και ολοκληρώθηκαν. Η επικράτηση του ελληνικού χαρακτήρα έναντι του σερβικού οφειλόταν στο γεγονός ότι οι Σέρβοι, ήδη, από τις αρχές του 18ου αιώνα υποσκελίστηκαν οικονομικά και αριθμητικά από τους Έλληνες και τους Βλάχους. Η υπερίσχυση του ελληνικού στοιχείου έναντι του βλαχικού είχε να κάνει με το διαφορετικό βαθμό επεξεργασίας από πλευράς εκπροσώπων των δύο εθνοτικών ομάδων των στοιχείων που συγκροτούν την εθνική ταυτότητα σε μια εποχή αναδυόμενων εθνικισμών. Αυτές οι ιδεολογικές εξελίξεις – τα επεισόδιά τους θα παρακολουθήσουμε αναλυτικά σε ανάλογο κεφάλαιο – αποτυπώθηκαν στο χώρο μέσα από ορατά σύμβολα. Κατά το διάστημα 1725 – 1776 οι γλωσσικές και εθνοτικές διαφορές μεταξύ Ελλήνων και Σέρβων στη Βιέννη συνοψίστηκαν στην κυριότητα του χώρου λατρείας. Η τελική αναγνώριση, από πλευράς των αρχών, του δικαιώματος κυριότητας στους πρώτους, στέρησε τους δεύτερους από ένα σημείο αναφοράς μέσα στο χώρο.[14] Αν οι εθνοτικές διαφορές οδήγησαν και σε οικιστικό διαχωρισμό των ορθοδόδων, είναι άγνωστο. Πάντως, χωρίς να αμφισβητείται το γεγονός ότι στη Fleischmarkt ζούσαν και Σέρβοι, φαίνεται, πως η περιοχή από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα δεν αποτελούσε χώρο συστηματικής εγκατάστασης

[12] Το 1880, το 75% των Εβραίων της Βιέννης ζούσε σε αυτές τις περιοχές: 48,3% στο Leopoldstadt, 17,1% στην Innenstadt, 9,5% στο Alsergrund. M. L. Rosenblit, Die Juden Wiens 1867 – 1914. Assimilation und Identität, Βιέννη / Κολωνία / Γκρατς 1989, 85.

[13] Ό.π., 83-84.

[14] Λεπτομέρειες για τη διαμάχη Ελλήνων – Σέρβων, βλ. Ευστρατιάδης, Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου, 7-35. Ch. Papastathis, Un document inédit de 1726-1727 sur le conflit Hellèno-Serbe concernant la chapelle Grecque à Vienne, *BS* 24 (1983), 581-607. Βλ. επίσης και ενότητα Ε΄, κεφάλαιο «Από τις πολυεθνοτικές στις μονοεθνοτικές κοινότητες».

μελών της συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας.[15] Σύμφωνα με μια πληροφορία του βιεννέζου χρονικογράφου Karl Fajkmajer, το προάστιο Magdalenengrund ήταν γνωστό – χωρίς να διευκρινίζεται πότε - και ως *Raizenstadt* (πόλη των Ραϊσίων), εξαιτίας της παρουσίας Σέρβων σ' αυτό.[16] Το 1860 ιδρύθηκε σερβικό ορθόδοξο παρεκκλήσιο (Άγιος Σάββας) στην οδό Veithgasse, κοντά στα σύνορα του προαστίου Landstrasse με το Wieden.[17] Στον παράλληλο δρόμο (Marokannergasse) ζούσε από το 1813 ως το 1864, ο Vuk Stevanović Karadžić, μεταρρυθμιστής της νεότερης σερβικής γλώσσας[18]. Το προάστιο Landstrasse φαίνεται ότι αποτελούσε γενικότερα χώρο οικιστικής συσπείρωσης των Σέρβων στη Βιέννη. Η γεωγραφική του θέση, στα ανατολικά όρια της πόλης, έπαιξε προφανώς σημαντικό ρόλο για την επιλογή του από τους Σέρβους που εισέρχονταν από ανατολάς. [19]

Η συγκρότηση ξεχωριστής κοινότητας από τους ορθόδοξους αψβουργικούς υπηκόους το 1787, εξέλιξη που διαπερνά τις θρησκευτικές και εθνοτικές ταυτότητες,[20] εκφράστηκε, επίσης, στο χώρο με την ίδρυση διαφορετικού ναού. Δύο οικήματα, η εκκλησία του Άγιου Γεώργιου στο νούμερο 713[21] και η εκκλησία της

---

[15] Στη δεκαετία 1660 – 1670 επιτρεπόταν στους σέρβους εμπόρους να φτάνουν μέχρι το Schwechat, 10 χιλιόμετρα ανατολικά της Innenstadt. Από το 1671 ως το 1678 υπάρχουν πληροφορίες ότι Σέρβοι διατηρούσαν μαγαζιά στη Fleischmarkt. Το 1678 εκδιώχθηκαν από τη Μοναρχία, ως ύποπτοι για κατασκοπία υπέρ των Τούρκων. Εμπορικές σχέσεις ξανάρχισαν μετά την ειρήνη του Κάρλοβιτς, το 1669. Peez, Alte serbische Handelsbeziehungen, 508-509.K. Fajkmajer, Skizzen aus Alt Wien, Βιέννη /Λειψία 1913, 17.

[16] Fajkmajer, ό.π, 19.

[17] W. M. Plöchl, Die Wiener Orthodoxen Griechen, Βιέννη 1982, 75.

[18] Από την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με το Vuk Karadžić, βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *ÖOH* 29 (1987), "Vuk Stefanović Karadžić".

[19] G. Fischer, Serben in Wien, στο Wir, 86.

[20] Βλ. ενότητα Ε΄, κεφάλαιο «Από τις πολυεθνοτικές στις μονοεθνοτικές κοινότητες».

[21] Επειδή οι οθωμανοί υπήκοοι δεν είχαν δικαίωμα ακίνητης ιδιοκτησίας στη Βιέννη, ο ναός του Αγίου Γεωργίου φιλοξενείτο σε ενοικιαζόμενα οικήματα. Η πρώτη λειτουργία λέγεται ότι έγινε στην οικία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του Εξ Απορρήτων (1641-1709), που βρισκόταν ως Μ. Δραγουμάνος στη Βιέννη κατά τα διαστήματα 1688-1692 και 1698-1699, όπου και συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της συνθήκης του Κάρλοβιτς. Βλ. N. Camariano, Alexandre Mavrokordato. Le grand Drogman. Son activité diplomatique 1673-1709, Θεσσαλονίκη 1970. Μετά την επιστροφή του Μαυροκορδάτου στην Κωνσταντινούπολη ενοικιάστηκε άλλος χώρος, δε γνωρίζουμε όμως που. Μεταξύ των ετών 1724 – 1730 η λειτουργία τελούνταν στο Dampfingerhof, σε χώρο που είχε ενοικιάσει ο Σέρβος μητροπολίτης και από το 1730 ως το 1803 σε ενοικιαζόμενο χώρο

Αγίας Τριάδας στο νούμερο 705[22] της Innenstadt έγιναν τα σύμβολα της κοινοτικής συσπείρωσης των ορθόδοξων οθωμανών και αψβούργων υπηκόων αντίστοιχα. Ορατό σημάδι του ελληνικού χαρακτήρα της γειτονιάς ήταν το οίκημα της οδού Untere Bäckerstrasse 748, που ανήκε στο ελληνικό σχολείο.[23] Με τη δημιουργία τέτοιων σημαινόντων τόπων επιχειρούνταν, ταυτόχρονα, η εξοικείωση με το νέο περιβάλλον. Τόσο τα οικήματα των εκκλησιών και του σχολείου όσο και το ελληνικό καφενείο[24], οι αποθήκες με το μακεδονικό βαμβάκι, οι γειτονικές

στο Steyrerhof. Όταν το οίκημα αυτό πουλήθηκε από τους ιδιοκτήτες τους και δεν υπήρχε δυνατότητα ανανέωσης του ενοικίου για την αδελφότητα, η τελευταία αποφάσισε να αγοράσει τα δύο διπλανά κτίρια, νούμερο 757 και 758 που πωλούνταν. Εξουσιοδότησε τον αψβουργικό υπήκοο Γεώργιο Κάραγιαν να αγοράσει τα οικήματα, που αργότερα ενώθηκαν σε ένα, και να τα μεταπουλήσει στην αδελφότητα. Οι αρχές δεν αναγνώρισαν την ιδιοκτησία από πλευράς αδελφότητας, αναγνώρισαν, όμως, την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου – όχι την αδελφότητα - ως τον εγγυητή των ακινήτων που αγόρασε ο Κάραγιαν. Επιβλήθηκε, επίσης, ως όρος ότι το κτίριο θα έπρεπε να χρησιμοποιείται μόνο ως εκκλησία και κατοικία ιερέων και απαγορεύτηκε η ενοικίαση χώρων του. Το 1834 το κτίριο αναγνωρίστηκε ως κτήμα της αδελφότητας. Με την ανοικοδόμηση που χρηματοδότησε ο Νικόλαος Δούμπας το 1902, η εκκλησία απέκτησε τη σημερινή της μορφή. Βλ. Ευστρατιάδης, 35-42. Plöchl, 34-35, 44-47. Στα έγγραφα που αφορούν την αγοραπωλησία των οικημάτων χρησιμοποιείται η αρίθμηση σπιτιών που ίσχυε μεταξύ των ετών 1795 – 1821 (αντικατέστησε την παλαιότερη του 1770). Σύμφωνα με την αρίθμηση που ίσχυσε μετά το 1821, τα οικήματα 757 και 758 αντιστοιχούσαν στο νούμερο 713. Βλ. K. A. Schimmer, Ausführliche Häuser-Chronik der inneren Stadt Wien, Βιέννη 1849, 133. Για το θέμα των αριθμήσεων, H. Wohrab / F. Czeike, Die Wiener Häusernummer und Strassentafeln, *WGBl.* 27 (1972), 332-353.

[22] Η εκκλησία της Αγίας Τριάδας στεγάστηκε σε ιδιόκτητο κτίριο της κοινότητας. Αρχικά, ως μη καθολική εκκλησία, απαγορευόταν να έχει καμπαναριό και άμεση πρόσβαση στο δρόμο. Τα δικαιώματα αυτά παραχωρήθηκαν το 1796. Η ανοικοδόμηση της εκκλησίας κατά τα έτη 1856 – 1858 έδωσε στην Αγία Τριάδα τη σημερινή της μορφή. Plöchl, 47-48.

[23] Το οίκημα ήταν δωρεά του Κυριάκου Πολύζου προς την εκκλησία της Αγίας Τριάδας. Στο αυλικό θέσπισμα του 1804, με το οποίο επιτρεπόταν στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας η ίδρυση σχολείου στη Βιέννη, αναφερόταν ότι αυτό θα λειτουργούσε «*εις το δεύτερον πάτωμα του οσπητίου της εκκλησίας της Αγίας Τριάδος και θα είχεν ευρυχώρους και φωτεινάς αιθούσας*». Λουκάτος, Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης, 325. Εικόνα του κτιρίου υπό τον τίτλο «*οίκος του φόντου της σχολής εν Βιέννη εις το Ούντερε μπεκερστράσσε Νο 748*» βρίσκεται στην τελευταία σελίδα της έκδοσης των προνομίων του Φραγκίσκου Β΄ προς την Αγία Τριάδα το 1822. Για τα προνόμια, βλ. ενότητα Ε΄, κεφάλαιο «Από τις πολυεθνοτικές στις μονοεθνοτικές κοινότητες».

[24] Σε έγγραφο της αυστριακής αστυνομίας το 1811 αναφέρεται ότι Έλληνες συχνάζουν στο καφενείο zum weissen Ochsen στη Fleischmarkt. Ενεπεκίδης, Συμβολαί εις την μυστικήν πνευματικήν και πολιτικήν κίνησιν των Ελλήνων της Βιέννης, 28. Το καφενείο αυτό ήταν ιδιοκτησίας του καφεπώλη

κατοικίες, όλοι εκείνοι οι χώροι που παρέπεμπαν σε βιώματα από τους τόπους καταγωγής, αποτελούσαν μέσα οικειοποίησης του τοπίου και δήλωναν το ιδιαίτερο «χρώμα» της περιοχής μέσα στην πόλη.[25] Έτσι, η Fleischmarkt δεν αναγνωριζόταν μόνο ως τόπος άσκησης του χονδρικού εμπορίου αλλά και ως η ελληνική γειτονιά της Βιέννης.[26]

Η δημιουργία οικείων χώρων δεν αφορούσε μόνο την επίγεια ζωή· επεκτεινόταν και στο θάνατο. Το 1837 οι κοινότητες της Αγίας Τριάδας και του Αγίου Γεωργίου αγόρασαν από κοινού μια έκταση στο νεκροταφείο *Sankt Marx*, όπου «*και όντως χωρισμένοι από τους Κατολίκους οι ιερείς μας δύνανται να διαβάζουν ανεπηρεάστως τα συνήθη τρισάγια*».[27] Στον «ελληνορθόδοξο τομέα» («*Griechisch-orthodoxe Abteilung*») του νεκροταφείου θάβονταν ως το 1883

Eckmayer και βρισκόταν στο νούμερο 684 της Fleischmarkt. F. Czeike, Historisches Lexikon Wien, Βιέννη 1995, τ. 4, 439. Σε άλλο έγγραφο της αυστριακής αστυνομίας το 1813 πληροφορούμαστε ότι Έλληνες σύχναζαν στο καφενείο που βρισκόταν στο Fischhof (στοά με καταστήματα ψαριών κοντά στη Fleischmarkt, Czeike, Historisches Lexikon, τ. 3, 318). ΚΕΜΝΕ, Κατάλοιπα Γ. Λαΐου, Φακ. 43. Σε ελαιογραφία του Leopold Theodor Weller απεικονίζονται Έλληνες σε βιεννέζικο καφενείο το 1824, δεν υπάρχει, όμως, καμία ένδειξη για το ποιο είναι το καφενείο αυτό. Βλ. εικόνα 5/2 στον κατάλογο του τόμου Wir, ό.π. Η ύπαρξη ελληνικού καφενείου πιστοποιείται κι από ένα ανώνυμο θεατρικό του 1837, σύμφωνα με την εισαγωγή του οποίου «*Die Handlung spielt meist am alten Fleischmarkt und hauptsächlich im griechischen Caféhaus*». M. D. Peyfuss, Eine griechische Kaffeehausrunde in Wien im Jahre 1837, στο G. Hering (εκδ.), Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag, Φραγκφούρτη κ.α. 1993, 161-175.

[25] Για το ρόλο της εθνοτικής γειτονιάς (ethnic neighborhood) ως μηχανισμού που βοηθά τους μετανάστες να ενταχθούν στην κοινωνία υποδοχής, βλ. Morawska, Sociology and Historiography of Immigration, 213. D. Hoerder / D. Knauf, Einleitung: Wanderungen in Europa und ihre Ausbreitung über die Welt, στο οι ίδιοι (εκδ.), Aufbruch in die Fremde, Βρέμη 1992, σ. 14. Λ. Βεντούρα, Μετανάστευση και Έθνος, 18.

[26] Την ελληνική παρουσία στη Fleischmarkt επισημαίνουν οι χρονικογράφοι της εποχής (Pezzl, Fajkmajer και Peez.) Επίσης, σε σύγχρονες μελέτες αυστριακών για την ιστορία της Βιέννης η Fleischmarkt αναφέρεται ως ελληνική γειτονιά. Βλ. Lichtenberger, Wiener Altstadt, 137, 188. John / Lichtblau, Schmelztigel Wien, 132.

[27] Ευστρατιάδης, 207. Προηγουμένως οι ορθόδοξοι, ανάλογα με την περιοχή που κατοικούσαν θάπτονταν στα καθολικά νεκροταφεία που βρίσκονταν εκτός των τειχών της πόλης (μεταξύ αυτών και στο Sankt Marx, στο οποίο θάπτονταν οι κάτοικοι της Innenstadt). Plöchl, Wiener orthodoxe Griechen, 43.

ορθόδοξοι διάφορων εθνικοτήτων.[28] Διαφορετικά απ' ό, τι συνέβαινε στην επίγεια ζωή, στο θάνατο η θρησκευτική πίστη εξακολουθούσε να είναι η κυρίαρχη ταυτότητα.

[28] Μετά την ίδρυση του Κεντρικού Νεκροταφείου (Zentralfriedhof) το 1874, το δημοτικό συμβούλιο αποφάσισε το 1878 την αναστολή της λειτουργίας του Sankt Marx. Η κοινότητα της Αγίας Τριάδας έκανε ένσταση εναντίον της απόφασης και πέτυχε παράταση της λειτουργίας του ορθόδοξου τμήματος για 5 ακόμα χρόνια. Νέα ένσταση το 1883 δεν έγινε δεκτή και οι ενταφιασμοί μαζί με κάποιο αριθμό λειψάνων από το Sankt Marx μεταφέρθηκαν σε ξεχωριστό τμήμα του Zentralfriedhof. H. Pemmer, Der Friedhof zu St. Marx in Wien. Seine Toten, seine Grabdenkmäler, Βιέννη 1959. Το ορθόδοξο τμήμα του νεκροταφείο είναι σήμερα σχεδόν ερημωμένο. Με πρωτοβουλία του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Βιέννης βρίσκεται σε εξέλιξη πρόγραμμα διάσωσης και καταγραφής των επιτύμβιων επιγραφών.

Β. Δημογραφικά μεγέθη και συμπεριφορές

Κάθε μετανάστευση είναι και ένα γεγονός δημογραφικό. Επαναπροσδιορίζει τον τρόπο που οι ανθρώπινες ομάδες οργανώνουν τη δημογραφική τους αναπαραγωγή μέσα από μια διττή δράση. Οι δημογραφικές συνέπειες της μετανάστευσης εντοπίζονται, καταρχήν, στους τόπους εκκίνησης. Την εύλογη πληθυσμιακή συρρίκνωση που προκαλούν τα πρώτα κύματα μετακίνησης ακολουθούν νέες διαρροές ανθρώπινου δυναμικού, αφού οι ήδη εγκατεστημένοι στον τόπο προορισμού, καθώς λειτουργούν ως δίκτυο υποδοχής, διευκολύνουν τη μεταναστευτική ετοιμότητα αυτών που έχουν μείνει πίσω. Οι δημογραφικές απώλειες συνοδεύονται κι από μια διατάραξη της αναλογίας των φύλων και των ηλικιών. Σε μετακινήσεις οικονομικού χαρακτήρα στις προβιομηχανικές κοινωνίες είναι, κατά κύριο λόγο, οι νέοι, άγαμοι άνδρες που παρουσιάζουν τα μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής. Τα φαινόμενα, ωστόσο, δεν εμφανίζουν πάντα την ίδια ένταση: συχνά σε κάθε ρεύμα μετακίνησης αντιστοιχεί ένα αντίθετο ρεύμα επιστροφής στον τόπο καταγωγής.[1] Ακόμα πιο σύνθετες είναι οι επιδράσεις της μετανάστευσης στους τόπους προορισμού. Αυτό που δοκιμάζεται δεν είναι μόνο η δημογραφική τάξη της κοινωνίας εγκατάστασης αλλά και τα δημογραφικά πρότυπα της κοινωνίας προέλευσης. Οι μετανάστες ενεργοποιούν στρατηγικές αναπαραγωγής και προσαρμογής στο νέο περιβάλλον, έχοντας ακόμα νωπές τις δημογραφικές συμπεριφορές στον τόπο καταγωγής τους. Το αν οι τελευταίες θα διατηρηθούν, θα αντικατασταθούν ή θα συμπληρωθούν από νέες εξαρτάται τόσο από τον τρόπο οργάνωσης της υλικής αναπαραγωγής στην κοινωνία υποδοχής όσο κι από το βαθμό ετοιμότητας ή δυνατότητας των μεταναστών για ενσωμάτωση.

Στην αρχική μου πρόθεση να παρακολουθήσω αυτή τη διττή δράση της μετανάστευσης στην περίπτωση των Ελλήνων της Βιέννης, οι διαθέσιμες πηγές μου έθεσαν ευθύς εξαρχής τα όρια. Η μελέτη των δημογραφικών συνεπειών της μετανάστευσης στους τόπους καταγωγής – κάλλιστα από μόνη της αντικείμενο μιας ξεχωριστής μονογραφίας – προϋπέθετε όχι μόνο πληροφορίες για τον πληθυσμό και τις δημογραφικές συμπεριφορές στη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία κατά το 18° και 19° αιώνα, αλλά και μια ακριβή εικόνα για το μέγεθος, τη συχνότητα και

[1] Την τάση αυτή παρατηρεί η L. Page-Moch σε μετακινήσεις οικονομικού χαρακτήρα στην προβιομηχανική Ευρώπη. Page-Moch, Moving Europeans, 18.

τη διάρκεια των μετακινήσεων. Αν για το πρώτο ζήτημα οι γνώσεις μας είναι εξαιρετικά περιορισμένες[2], για το δεύτερο είναι ανύπαρκτες. Ακόμα περισσότερο, ακριβής εικόνα για το συνολικό αριθμό των εγκατεστημένων στη Βιέννη Ελλήνων δεν υπάρχει για καμία χρονική στιγμή της παρουσίας τους εκεί. Η απογραφή του 1766 περιλαμβάνει μόνο οθωμανούς υπηκόους και οι 82 που καταγράφονται ως «Έλληνες» δεν είναι κατ' ανάγκη μέλη της αντίστοιχης εθνοτικής ομάδας. Στην ίδια απογραφή καταγράφονται από κοινού, χωρίς εθνοτικά ή θρησκευτικά προσδιοριστικά, ακόμα 134 οθωμανοί υπήκοοι που εμπορεύονταν μεν στη Βιέννη αλλά εκείνη τη στιγμή απουσίαζαν.[3] Αν αφαιρέσουμε τα ονόματα που παραπέμπουν σε μουσουλμάνους ή εβραίους, απομένουν 103 άτομα. Ωστόσο, κι εδώ, πρόκειται για ορθόδοξους οθωμανούς υπηκόους και όχι για Έλληνες με το εθνικό περιεχόμενο του όρου. Το ζήτημα της εθνοτικής ταύτισης των «Ελλήνων» – ζήτημα, άλλωστε, για το οποίο έχουν διατυπωθεί σκέψεις σε προηγούμενο κεφάλαιο – δεν είναι το μοναδικό που αφήνει ανοιχτό η απογραφή του 1767. Ακόμα πιο σημαντικό για το θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ, είναι το γεγονός ότι η ένδειξη «82 Έλληνες» αφορά άνδρες που εμπορεύονται στην πόλη, χωρίς να συμπεριλαμβάνει συζύγους, τέκνα ή υπηρετικό προσωπικό. Για 14 από αυτούς αναφέρεται ότι είναι έγγαμοι και για άλλους 24 ότι είναι έγγαμοι και με τέκνα. Αν και σε κάποιες περιπτώσεις ο τόπος διαμονής της συζύγου και των τέκνων (Βιέννη ή Οθωμανική Αυτοκρατορία) δηλώνεται, στην πλειοψηφία η πληροφορία αυτή παραλείπεται. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Peter Schmidtbauer που επεξεργάστηκε την απογραφή, με δεδομένο ότι όλες οι σύζυγοι και τα τέκνα για τις οποίες δεν υπάρχει σαφής ένδειξη τόπου

---

[2] Γενικές και σποραδικές πληροφορίες για τον πληθυσμό των παραπάνω περιοχών το 18° και 19° αιώνα μπορεί κανείς να βρει σε διάφορες τοπικές ιστορίες. Από τη δεκαετία του 1980 εμφανίστηκαν μονογραφίες που εφάρμοσαν μεθόδους της ιστορικής δημογραφίας για τη μελέτη περιοχών του ελλαδικού χώρου αξιοποιώντας τις διαθέσιμες απογραφές και τα φορολογικά κατάστιχα. Σχετικά με τις περιοχές που μας ενδιαφέρουν, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος – 18ος αι., Αθήνα 1985, όπου και πληροφορίες για τον πληθυσμό της Μακεδονίας με βάση βυζαντινά φορολογικά έγγραφα του β΄ μισού του 14ου αιώνα, 27-44. Για την περιοχή του Στρυμώνα την ίδια περίοδο, A. Laiou – Thomadaki, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Studies, Πρίσντον 1977. Για την περιοχή της Θεσσαλίας, Kiel, Türkisches Thessalien, ό.π. Για την αναλογία των φύλων, την οικογενειακή κατάσταση και το μέγεθος των οικιακών ομάδων στην Ήπειρο κατά την ύστερη τουρκοκρατία, Μ. Κοκολάκης, Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι (1820 – 1913), Αθήνα 1993 (διδ. διατριβή)

[3] Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften, 42-46.

διαμονής, ζούσαν στη Βιέννη και ότι ο μέσος όρος αριθμού τέκνων και υπηρετικού προσωπικού στα ελληνικά νοικοκυριά δε διέφερε δραματικά από εκείνον που ίσχυε για το συνολικό πληθυσμό της πόλης, ο αριθμός των Ελλήνων το 1766 υπολογίζεται σε 170 άτομα . Σ' αυτά προστίθενται και 164 άτομα υπηρετικό προσωπικό, χωρίς, όμως, να σημαίνει ότι στο σύνολό τους μετακινήθηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ακολουθώντας τους κυρίους τους στη Βιέννη.[4]

Ενδείξεις για τον αριθμό των ορθόδοξων κατοίκων της αψβουργικής επικράτειας, χωρίς περαιτέρω εθνοτικό προσδιορισμό, υπάρχουν στους στατιστικούς πίνακες της Μοναρχίας που εκδόθηκαν σε τόμους από το 1828 έως το 1871.[5] Δεν αφορούν, όμως, τη Βιέννη, αλλά ολόκληρη την Κάτω Αυστρία, αφού η κατανομή του πληθυσμού με βάση το θρήσκευμα γίνεται σε επίπεδο επαρχιών και όχι πόλεων. Ο αριθμός των ορθοδόξων στη συγκεκριμένη επαρχία παρουσιάζει σημαντικές αυξομειώσεις μέσα σε μικρά χρονικά διαστήματα: από 340 το 1828, φτάνει σε 492 το 1831, για να πέσει σε 100 το 1836. Το 1840 ανεβαίνει σε 390 και δέκα χρόνια αργότερα σε 563. Μια ενδιαφέρουσα αλλά πολύ γενική πληροφορία έρχεται από τον τόμο του 1829, όπου εξετάζεται σύντομα η πολιτιστική ιστορία των λαών που διαβιούν στην Μοναρχία. Μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνονται και οι "*Neugriechen*" (Νεοέλληνες), ο αριθμός των οποίων στη Βιέννη, την Τεργέστη και τη Βενετία, υπολογίζεται συνολικά σε 5.000 περίπου. Γνωρίζουμε ότι την ίδια χρονιά στην Τεργέστη ο ελληνικός πληθυσμός ανέρχονταν σε 2.000 άτομα[6] και ότι κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης οι ορθόδοξοι στη Βενετία ήταν 1.000 με 1.200 ψυχές.[7] Μένει, συνεπώς, ένα υπόλοιπο 2.000 περίπου για τη Βιέννη.

Η απογραφή του έτους 1856 –τα αποτελέσματά της εκδόθηκαν σε δύο τόμους, το 1857 και το 1861 αντίστοιχα - είναι η πρώτη που κατατάσσει τον πληθυσμό της Βιέννης, εκτός των άλλων, με βάση το θρήσκευμα και τον τόπο γέννησης. Οι ενδείξεις που αφορούν τους ορθοδόξους είναι αρκετές, αλλά δε

---

[4] P. Schmidtbauer, Zur Familienstruktur der Griechen in Wien, *WGBl.*, 35 (1980), 151-152.

[5] ÖNB, Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, Βιέννη 1827 – 1871.

[6] Κατσιαρδή – Hering, 71.

[7] Στον αριθμό αυτό υπολογίζονται και οι πρόσφυγες που κατέφυγαν στη Βενετία μετά την ελληνική επανάσταση. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1829, ο αριθμός των μελών της ελληνικής κοινότητας Βενετίας ήταν μόνο 174. Α. Ξανθοπούλου – Κυριακού, Η ελληνική Κοινότητα της Βενετίας (1797 – 1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα, Θεσσαλονίκη 1978, 11-12.

συμπίπτουν μεταξύ τους. Για παράδειγμα, στον τόμο του 1857, στον πίνακα σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση των μελών των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων της πόλης, αναφέρονται 821 ορθόδοξοι – 599 άνδρες και 222 γυναίκες – εκ των οποίων οι μισοί, σχεδόν (405), ζουν στην Innere Stadt.[8] Στον πίνακα σχετικά με το θρήσκευμα των «εντοπίων» (Einheimische) και των «ξένων» (Fremde)[9] που κατοικούσαν στη Βιέννη, αναφέρονται 191 «εντόπιοι» ορθόδοξοι και 309 «ξένοι», συνολικά, δηλαδή, 500.[10] Για την ίδια κατηγορία, ο τόμος του 1861 δίνει 229 και 705 αντίστοιχα, συνολικά 924.[11] Πληροφορίες για τον τόπο γέννησης υπάρχουν στον τόμο του 1857. Για 71 άτομα (50 άνδρες και 21 γυναίκες) υπάρχει ένδειξη ότι έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα και 599 (428 άνδρες και 171 γυναίκες) στην Τουρκία. Στον πίνακα που αφορά τον τόπο γέννησης των «ξένων» οι αντίστοιχοι αριθμοί είναι 47 (37 άνδρες και 10 γυναίκες) και 493 (364 άνδρες και 129 γυναίκες).[12] Μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα 110 άτομα που υπολείπονται, αν αφαιρέσουμε το άθροισμα των γεννηθέντων στην Ελλάδα και την Τουρκία του πρώτου πίνακα από το άθροισμα των «ξένων» του δεύτερου πίνακα, έχουν Heimatrecht στη Βιέννη κι επομένως είναι αψβουργικοί υπήκοοι.

---

[8] Statistik der Stadt Wien, Probeheft, Βιέννη 1857, 44-45.

[9] Οι όροι "Einheimische" - "Fremde" (εντόπιοι – ξένοι) διαφέρουν από νομικής πλευράς από τους όρους "Inländer" - "Ausländer" που στα ελληνικά μεταφράζονται με τις ίδιες λέξεις. Στο πρώτο ζεύγος η διάκριση βασίζεται στην κατοχή ή μη του λεγόμενου "Heimatrecht" ή "Heimatberechtigung". Πρόκειται για το δικαίωμα που εξασφαλίζει στον κάτοχό του την ανενόχλητη και χωρίς κίνδυνο απέλασης διαμονή στην κοινότητα όπου βρίσκεται η κατοικία του καθώς και την προνοιακή μέριμνα εκ μέρους της κοινότητας σε περίπτωση ανάγκης. Το δικαίωμα αυτό προέκυπτε είτε μέσω γέννησης σε μια συγκεκριμένη κοινότητα, είτε μέσω κατάληψης μιας δημόσιας θέσης σ' αυτήν, είτε μέσω ειδικής απονομής από τις αρχές. Μεταφερόταν από τον άνδρα στη σύζυγο και στη συνέχεια στα τέκνα. Στις αρχές του 20ου αιώνα ίσχυσε ως προϋπόθεση η 10ετής παραμονή. Το Heimatrecht δεν ταυτιζόταν με την υπηκοότητα. Όσοι είχαν το Heimatrecht της ίδιας κοινότητας, είχαν αναγκαστικά την ίδια υπηκοότητα, δεν ίσχυε όμως και το αντίστροφο. Για παράδειγμα, ο κάτοχος Heimatrecht της πόλης Linz στην Άνω Αυστρία, ήταν αυστριακός υπήκοος, στη Βιέννη, όμως, θεωρούταν «Fremd» (ξένος). Στο δεύτερο ζεύγος η διάκριση βασιζόταν στον αν ο τόπος καταγωγής βρισκόταν εντός ή εκτός των αυστριακών επαρχιών της Μοναρχίας. H. Wendelin, Schub- und Heimatrecht, στο Heindl / Sauer, Grenze und Staat, 193-195.

[10] Όπως σημ. 6, 50-51.

[11] Statistik der Stadt Wien, 2. Heft, Βιέννη 1861, 82-83 και 88-89.

[12] Statistik der Stadt Wien, 1857, 46 και 58-59.

Η απογραφή του 1856 δε διαφωτίζει περαιτέρω το ζήτημα της εθνοτικής ένταξης των ορθοδόξων. Ανάμεσά στους τελευταίους υπάρχουν Έλληνες και εξελληνισμένοι Αρωμούνοι Βλάχοι, υπάρχουν, όμως, και Σέρβοι, Ρώσοι ή ορθόδοξοι από διάφορα μέρη της Μοναρχίας. Ωστόσο, μπορούμε με σιγουριά να υποθέσουμε ότι η πλειοψηφία των ορθοδόξων της Innere Stadt, και της Leopoldstadt αλλά και μέρος των ορθοδόξων της Landstrasse (στο προάστιο αυτό, όπως δείξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, υπήρχε οικιστική συγκέντρωση Σέρβων) συνδέεται με τις εμπορικές μετακινήσεις Ελλήνων και Βλάχων και ταυτίζεται με τον πληθυσμό της ελληνικής εγκατάστασης. Δεν είναι τυχαίο ότι στις περιοχές αυτές, όπου κατανέμονται οικιστικά οι περιπτώσεις του δείγματος, εντοπίζεται το σύνολο των γεννηθέντων στο ελληνικό κράτος και το μεγαλύτερο ποσοστό των ορθοδόξων στη Βιέννη.[13]

Εκτός από τις απογραφές και τους στατιστικούς πίνακες, δευτερογενείς πηγές προσφέρουν διάφορες εκδοχές σχετικά με το μέγεθος της ελληνικής εγκατάστασης. Η πιο διαδεδομένη αλλά και ατεκμηρίωτη εκδοχή εκτιμά ότι το 1814 ο αριθμός των Ελλήνων στη Βιέννη ανερχόταν σε 4.000.[14] Υψηλά νούμερα για τη δεκαετία του 1820 έδωσε και χρονικογράφος Johann Pezzl, που έγραψε για 3.000 Έλληνες το 1822[15]. Ο Franz Sartori που έκανε, μάλιστα, και διαχωρισμό μεταξύ Ελλήνων και Βλάχων, ανέφερε 500 ελληνικές οικογένειες το 1830.[16] Πιο συγκρατημένες είναι οι εκτιμήσεις του Γ. Λαΐου που υπολόγισε το μέγεθος της ελληνικής εγκατάστασης στις αρχές του 19ου αιώνα σε 1.000 άτομα[17]. Αυτή η εκδοχή φαίνεται να πλησιάζει

---

[13] Σύμφωνα με υπολογισμούς του Schmidtbauer, το 1857 οι ορθόδοξοι αποτελούσαν το 5% του πληθυσμού που ζούσε στη βόρεια πλευρά της Innenstadt. Σε ολόκληρη την Innenstadt το ποσοστό τους ήταν 0,5%, ενώ στο σύνολο της Βιέννης δεν ξεπερνούσαν το 0,1% του πληθυσμού. Schmidtbauer, 152.

[14] Τον αριθμό αυτό αναφέρει για πρώτη φορά ο R. Walsh, Reise von Konstantinopel [...], Δρέσδη / Λειψία 1828 (γερμανική μετάφραση του αγγλικού πρωτότυπου), τ. 2, 90.

[15] J. Pezzl, Neueste Beschreibung von Wien, Βιέννη 1822, 220. Από τον ίδιο συγγραφέα υπάρχει η πληροφορία για 600 Έλληνες το έτος 1786. Βλ. του ιδίου, Skizze von Wien, Γκρατς 1923, 395 (ανατύπωση της έκδοσης του 1786 – 1790).

[16] Sartori, Historisch-ethnographische Übersicht, τ.1, 180

[17] G. Laios, Die griechischen Zeitungen und Zeitschriften (1784 – 1821), στο J. Irmscher / M. Mineemi (εκδ.), Probleme der neugriechischen Literatur, Βερολίνο 1960, τ.2, 111, υποσημ.3. Στην ίδια υποσημείωση ο Λάιος δίνει την πληροφορία ότι σε ένα μνημόνιο γραμμένο στα ελληνικά προς τον μητροπολίτη του Κάρλοβιτς, το 1760, αναφέρεται ότι η αδελφότητα των ορθόδοξων οθωμανών

περισσότερο την πραγματικότητα για την εποχή γύρω στο 1800. Αν υποθέσουμε ότι η ευνοϊκή για το ελληνικό εμπόριο συγκυρία των ναπολεόντειων πολέμων συμπίπτει με τη δημογραφική άνθιση της ελληνικής εγκατάστασης στη Βιέννη και αν λάβουμε υπόψη τους στατιστικούς πίνακες από το 1828 κι εξής που δίνουν κατά μέσο όρο 350 ορθοδόξους στην Κάτω Αυστρία, με δυσκολία μπορούμε να δεχτούμε τα υψηλά νούμερα των υπόλοιπων εκδοχών. Μια τόσο δραματική μείωση μέσα σε μικρό, σχετικά, χρονικό διάστημα θα άφηνε οπωσδήποτε αναγνωρίσιμα ίχνη στην οικονομική ζωή της εγκατάστασης. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν παρατηρείται. Αντίθετα, όπως θα φανεί σε επόμενο κεφάλαιο, η οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων στη Βιέννη συνεχίστηκε με αυξομειώσεις ώς και τα πρώτα χρόνια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία για τον ελληνικό πληθυσμό της Τεργέστης κατά τα έτη 1800 – 1820, που δίνουν ένα μέσο όρο περίπου 1.000 ατόμων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο αριθμός των Ελλήνων της Βιέννης κατά την ίδια περίοδο θα ήταν μεγαλύτερος, μια και η Βιέννη ήταν το κέντρο της εμπορίας βάμβακος κι επιπλέον δεν υπέστη, με την ίδια ένταση, τις οικονομικές και δημογραφικές συνέπειες των γαλλικών πολέμων, όπως η Τεργέστη.[18] Στην πιο πολυάνθρωπη φάση της, η ελληνική εγκατάσταση πρέπει να αριθμούσε γύρω στα 1.500 με 2.000 άτομα, τη στιγμή που ο συνολικός πληθυσμός της Βιέννης στα μέσα της δεκαετίας 1810 – 1820 ανερχόταν, σχεδόν, σε 240.000.[19] Το 1856 ο αριθμός των Ελλήνων υποδιπλασιάστηκε και ο πληθυσμός της Βιέννης υπερδιπλασιάστηκε.[20] Σε επίπεδο Innenstadt η δυσαναλογία δεν παρουσίαζε τόσο αυξητικές τάσεις, αφού ο πληθυσμός της παρέμεινε σταθερός στις 50.000 – 53.000 από το 1700 ώς τις αρχές του 20ου αιώνα.[21] Η δημογραφική άνοδος που εντοπίζεται κατά τη δεκαετία 1830 – 1840 στα προάστια οφειλόταν στη μαζική μετανάστευση εργατών και τεχνιτών από άλλες επαρχίες της Μοναρχίας. Η μεγαλύτερη δυσαναλογία παρατηρείται, συνεπώς,

---

υπηκόων της Βιέννης, Άγιος Γεώργιος, αριθμεί 300 μέλη. Σύμφωνα, πάντως, με μια άλλη πληροφορία το 1763 ζούσαν στη Βιέννη 51 οθωμανοί υπήκοι. Herzfeld, Orienthandelspolitik, 293.

[18] Κατσιαρδή – Hering, 71, 123-124.

[19] Statistisches Jahrbuch, Βιέννη 1890, 26.

[20] Στην απογραφή του 1856 ο συνολικός πληθυσμός της Βιέννης ανερχόταν σε 476.222 άτομα. Statistik der Stadt Wien, 1861, 81.

[21] F. Czeike, Probleme Wiens in der Ringstrassenära, στο Wilhem Rausch (εκδ.), Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert, Λιντς 1983, 127.

στη σχέση μεταξύ Ελλήνων και άλλων ξένων ("Fremde" και "Ausländer"). Οι τελευταίοι, από 36.592 το 1827, έφτασαν τους 183.272 το 1851.[22]

Η δυσκολία διατύπωσης έγκυρων συμπερασμάτων για το μέγεθος της ελληνικής εγκατάστασης απηχεί τη ρευστότητα και την έντονη κινητικότητα που επικρατούσαν στο εσωτερικό της. Πρόκειται για φαινόμενα, άμεσα συνδεδεμένα με τον εμπορικό χαρακτήρα της μετακίνησης, το είδος της οικονομικής δραστηριότητας και τον τρόπο οργάνωσης των επιχειρήσεων. Το εκτεταμένο γεωγραφικά δίκτυο της επιχειρηματικής δράσης δημιουργούσε την ανάγκη συχνών μετακινήσεων. Η ένταση της ψυχολογικής διάστασης μεταξύ τόπου εκκίνησης και τόπου προορισμού δεν ήταν ανάλογη της μεταξύ τους γεωγραφικής απόστασης. Για πολλούς το ταξίδι, η σύντομη παραμονή στη Βιέννη και η επιστροφή αποτελούσε μια επαναλαμβανόμενη πραγματικότητα. Άλλοι εγκαθίσταντο για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, γνωρίζοντας, όμως, ότι η φύση των ασχολιών τους δε θα τους κρατήσει για αρκετό καιρό εκεί. Στην απογραφή των οθωμανών υπηκόων του 1766, μόνο 8 από τους 82 ορθοδόξους δήλωσαν ότι δε σκόπευαν να επιστρέψουν στις πατρίδες τους. Οι υπόλοιποι εξαρτούσαν την παραμονή τους στη Βιέννη από τις απαιτήσεις των εμπορικών τους επιχειρήσεων. Στην ίδια απογραφή, η αριθμητική υπεροχή του ανδρικού έναντι του γυναικείου πληθυσμού (πίνακας 4) και το χαμηλό ποσοστό έγγαμων ανδρών σε σχέση με το αντίστοιχο επί του συνόλου του πληθυσμού της Αυστρίας (46% έναντι 75%) αποτελούν ενδείξεις της διάθεσης για πρόσκαιρη εγκατάσταση.[23]

Η προοπτική της μόνιμης ή της πρόσκαιρης εγκατάστασης δεν υπαγορεύεται αποκλειστικά από οικονομικές αναγκαιότητες και ατομικές επιλογές. Συχνά, οι κρατικές παρεμβάσεις οδηγούν σε επαναπροσδιορισμό των δεδομένων. Μια τέτοια εξέλιξη μπορούμε να παρακολουθήσουμε από τη δεκαετία του 1770, όταν τα περιοριστικά μέτρα των αρχών έναντι των οθωμανών εμπόρων, σε συνδυασμό με τις προϋποθέσεις που θεσπίστηκαν για την απόκτηση αψβουργικής υπηκοότητας διαφοροποίησαν τους μέχρι τότε όρους της μετακίνησης και εγκατάστασης στη Βιέννη και επηρέασαν ανάλογα τις δημογραφικές συμπεριφορές. Με την αναγκαστική μεταφορά στη Βιέννη της συζύγου και των τέκνων όσων ενδιαφέρονταν να πολιτογραφηθούν αψβούργοι υπήκοοι, αυξήθηκε η παρουσία

[22] Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, 1827, 1851.

[23] Schmidtbauer, 151.

γυναικείου και παιδικού πληθυσμού καθώς και το ποσοστό των νοικοκυριών που διευθύνονταν από ανδρόγυνα.[24]

Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις αποτυπώνονται αρκετά καθαρά στα 275 πιστοποιητικά θανάτου της περιόδου 1780 – 1850, στα οποία υπάρχουν ενδείξεις για την οικογενειακή κατάσταση των θανόντων. Τα 190 ανήκουν σε αψβούργους υπηκόους, 80 σε οθωμανούς, 3 σε Έλληνες (ένας διαζευγμένος και δύο έγγαμοι άνδρες) και 2 σε Ρώσους (μια χήρα κι ένας έγγαμος άνδρας) υπηκόους. Σε σχέση με την απογραφή του 1767, η αναλογία των φύλων στους οθωμανούς υπηκόους του δείγματος αυξάνεται ακόμη περισσότερο υπέρ των ανδρών, όπως, επίσης, αυξημένο εμφανίζεται και το συνολικό ποσοστό των αγάμων. (πίνακας 5). Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι η δυσαναλογία μεταξύ άγαμων και έγγαμων ανδρών είναι μεγαλύτερη στα πρώτα 40 χρόνια της υπό εξέταση περιόδου. Στο διάστημα 1780 – 1820 σε σύνολο 39 ανδρών μόνο 4 (10,25%) ήταν έγγαμοι, ενώ μεταξύ 1821 – 1850 το ποσοστό των εγγάμων σχεδόν τριπλασιάστηκε (28,5%). Ισχνότατη στο δείγμα είναι η παρουσία παιδιών (2 αγόρια, 5 μηνών κι ενός έτους αντίστοιχα) και εφήβων (1 κορίτσι, 14 ετών).[25]

Η αυξημένη παρουσία γυναικών καθώς και έγγαμων και χήρων ανδρών είναι το στοιχείο που διαφοροποιεί τη δημογραφική εικόνα των αψβούργων υπηκόων από αυτή των προηγούμενων (πίνακας 6). Αυξημένος είναι, επίσης, κι ο αριθμός των

---

[24] Μείωση της διαφοράς στην αναλογία των φύλων παρατηρείται από το 1775 και στην ελληνική εγκατάσταση της Τεργέστης. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 77. Πάντως, η αριθμητική υπεροχή του ανδρικού πληθυσμού ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των ελληνικών εγκαταστάσεων στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη. Βλ. Δ. Μαγκριώτης, Η ελληνική παροικία του Λονδίνου: δημογραφία, *Τα Ιστορικά* 6.(1986), 350. Δ. Βλάμη, Η οικογένεια των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς: μερικές παρατηρήσεις για την περίπτωση του Λιβόρνο, *Τα Ιστορικά* 24/25 (1996), 186.

[25] Ο αριθμός βρεφών, παιδιών στο δείγμα δεν είναι αντιπροσωπευτικός σύτε της παρουσίας τους μέσα στην ελληνική εγκατάσταση σύτε της βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας. Τα πιστοποιητικά θανάτου βρεφών και παιδιών βρίσκονται σε διαφορετική αρχειακή σειρά, η οποία, όμως, εξαιτίας τεχνικών προβλημάτων στο Wiener Stadt- und Landesarchiv δεν ήταν προσβάσιμη. Στην υπό μελέτη αρχειακή σειρά απαντούν περιστασιακά πιστοποιητικά θανάτου παιδιών και βρεφών που έχουν κληρονομήσει περιουσία από γονέα ή παππού. Είναι, επίσης, ανάγκη να τονιστεί ότι οι χαρακτηρισμοί «παιδιά», «έφηβοι», «νέοι» χρησιμοποιούνται εδώ με επίγνωση του γεγονότος ότι αντιστοιχούν σε διαφορετικά σημαινόμενα ανά εποχή και κοινωνικό σχηματισμό και δεν αποτελούν βιολογικές κατηγορίες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η χρήση τους έχει περισσότερο εργαλειακό χαρακτήρα. Για την ιστορική συγκρότηση της παιδικής ηλικίας, βλ. Ph. Ariès, Geschichte der Kindheit, Μόναχο 1998 (12η έκδοση).

Πίνακας 4: Οικογενειακή κατάσταση ανά φύλο των ορθόδοξων οθωμανών υπηκόων στην απογραφή του 1766.

	Άγαμοι/ες	Έγγαμοι/ες	Χήροι/ες	Σύνολο
Άνδρες	40 (49%)	38 (46%)	4 (5%)	82 (100%)
Γυναίκες	-	31* (91%)	2** (9%)	34 (100%)

Πηγή: Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften.
Schmidtbauer, Zur Familienstruktur, 151-152.
* Ο αριθμός προκύπτει, αν υποθέσουμε ότι οι σύζυγοι των εγγάμων ανδρών της απογραφής για τις οποίες δεν υπάρχει ένδειξη τόπου διαμονής, ζουν στη Βιέννη.
** Ο αριθμός προκύπτει από τη δήλωση δύο αγάμων ανδρών ότι ζουν στη Βιέννη με τις μητέρες τους.

Πίνακας 5: Οικογενειακή κατάσταση ανά φύλο των οθωμανών υπηκόων άνω των 18 ετών κατά το διάστημα 1780 – 1850.

	Άγαμοι/ες	Έγγαμοι/ες	Χήροι/ες	Σύνολο
Άνδρες	53 (80%)	12 (18%)	2 (2%)	67 (100%)
Γυναίκες	1 (10%)	2 (20%)	7 (70%)	10 (100%)

Πηγή: WStLA, Verlassenschaftsakten.

Πίνακας 6: Οικογενειακή κατάσταση ανά φύλο των αψβουργικών υπηκόων άνω των 18 ετών κατά το διάστημα 1780 – 1850.

	Άγαμοι/ες	Έγγαμοι/ες	Χήροι/ες	Σύνολο
Άνδρες	54 (46%)	50 (43%)	13 (11%)	117 (100%)
Γυναίκες	7 (12%)	29 (50%)	22 (38%)	58

Πηγή: WStLA, Verlassenschaftsakten.

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση ανά φύλο του ορθόδοξου πληθυσμού της Innenstadt, με βάση την απογραφή του 1856.

	Άγαμοι/ες	Έγγαμοι/ες	Χήροι/ες	Σύνολο
Άνδρες	236 (80%)	50 (17%)	8 (3%)	294 (100%)
Γυναίκες	67 (60%)	34 (30%)	10 (10%)	111 (100%)

Πηγή: Statistik der Stadt Wien. Probeheft 1857, 44.

παιδιών (6 αγόρια και 3 κορίτσια, από 2 μηνών έως 11 χρονών) και των εφήβων (4 κορίτσια και 2 αγόρια, από 14 έως 18 χρονών). Ωστόσο κι εδώ το ποσοστό των εγγάμων υπολείπεται του αντίστοιχου που ίσχυε στο σύνολο της πόλης. Κατά τα έτη 1780 – 1820 τα ποσοστά του έγγαμου πληθυσμού στη Βιέννη ήταν τα υψηλότερα σε σχέση με το προηγούμενο και το επόμενο διάστημα. Πρόκειται, ακριβώς, για την περίοδο, όπου οι όροι οργάνωσης της παραγωγής στη μικρής κλίμακας βιεννέζικη βιοτεχνία ευνοούσαν τη συγκρότηση νοικοκυριών με επικεφαλής ανδρόγυνα καθώς και την αύξηση του ρυθμού γονιμότητας ανά ζεύγος, αφού τα τέκνα υπολογίζονταν ως εργατική δύναμη. Η ταύτιση χώρου κατοικίας και χώρου παραγωγής κατέστησε την οικογένεια πηγή άντλησης εργατικών χεριών.[26] Οι Έλληνες της Βιέννης, ασχολούμενοι, κατά κύριο λόγο, με το εμπόριο δε συμμορφώθηκαν προς αυτήν την τάση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Innenstadt, όπου κατοικούσε η πλειονότητά τους, η πλειονότητα των εκπροσώπων του εμπορικού και χρηματιστικού κεφαλαίου, οι ευγενείς και οι ανώτεροι υπάλληλοι της Αυλής, παρουσιάζονταν την ίδια εποχή τα χαμηλότερα ποσοστά γάμων και γεννήσεων από οποιοδήποτε άλλο διαμέρισμα της Βιέννης.[27] Η εικόνα παραμένει ίδια και στην απογραφή του 1856. Το ποσοστό των νοικοκυριών που διευθύνονταν από ζεύγη συζύγων μεταξύ των ορθοδόξων που ζούσαν στο βόρειο τμήμα της Innenstadt ήταν 38,6%, όταν το αντίστοιχο στους Εβραίους της Βιέννης ήταν 80,9% και στον υπόλοιπο πληθυσμό 61,5%.[28] Η στενή συνάφεια μεταξύ οικονομικών και δημογραφικών δομών αναδεικνύει και τα όρια της κρατικής παρέμβασης στη διαμόρφωση των δημογραφικών τάσεων. Η δημογραφική εικόνα των αψβουργικών υπηκόων δεν διέφερε, ουσιαστικά, από εκείνη των οθωμανών, ήταν, όμως, προσαρμοσμένη στα νέα δεδομένα που προέκυψαν από τους όρους της πολιτογράφησης και από την προοπτική μιας μόνιμης εγκατάστασης στη Βιέννη.

Για την αναλογία μεταξύ μικτών και αμιγώς ορθόδοξων γάμων μπορούν να διατυπωθούν μόνο γενικές υποθέσεις. Γεγονός, πάντως, είναι ότι το κλειστό, ενδογαμικό πρότυπο δεν ήταν το αποκλειστικά κυρίαρχο. Ήδη, στην απογραφή του 1766 δύο ορθόδοξοι οθωμανοί έμποροι εμφανίζονται παντρεμένοι με καθολικές

χαρακτήρα. Για την ιστορική συγκρότηση της παιδικής ηλικίας, βλ. Ph. Ariès, Geschichte der Kindheit, Μόναχο 1998 (12η έκδοση).

[26] Ehmer, Familienstruktur und Arbeitsorganisation , 40.

[27] Ό.π., 49.

γυναίκες, προφανώς, αυστριακές.[29] Με την εδραίωση της εγκατάστασης ο αριθμός των μικτών γάμων αυξήθηκε σε τέτοιο σημείο, ώστε στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα αυτοί να αποτελούν τα τρία τέταρτα των γάμων που έκαναν οι ορθόδοξοι, όταν παντρεύονταν στη Βιέννη.[30] Η επιλογή ενδογαμικού ή εξωγαμικού προτύπου δε παρουσιάζει κάποια κανονικότητα με βάση την οικονομική και κοινωνική κατάσταση. Για τις ισχυρές εμπορικές οικογένειες, οι επιγαμίες μεταξύ των μελών τους συνιστούσαν μέρος μιας ευρύτερης οικονομικής στρατηγικής που στόχευε στην επέκταση των επιχειρηματικών δικτύων. Επιγαμίες δεν υπήρχαν μόνο μεταξύ οικογενειών που κατοικούσαν στη Βιέννη αλλά και μεταξύ των τελευταίων και ελληνικών οικογενειών, εγκατεστημένων σε άλλα εμπορικά κέντρα εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γνωστή είναι, για παράδειγμα, η εξ αγχιστείας συγγένεια της οικογένειας Κούρτη με την οικογένεια Τοσίτζα απ' το Λιβόρνο.[31] Στο βαθμό που η ενσωμάτωση γινόταν βασικός στόχος και όσο εξελισσόταν η διαδοχή των γενεών, κριτήριο για την επιλογή συζύγου ήταν η ανάδειξη όχι μόνο μέσα στα πλαίσια της ελληνικής εγκατάστασης αλλά στην ευρύτερη βιεννέζικη κοινωνία. Οι δεσμοί αγχιστείας με οικογένειες ευγενών και ανώτερων υπαλλήλων λειτουργούσαν ως όχημα και στις δύο περιπτώσεις.[32] Ωστόσο, η τάση αυτή δεν είναι απόλυτη. Οικογένειες με αψβουργικούς τίτλους ευγένειας, όπως, οι Χατζημιχαήλ, Μανούση, Σίνα, ακολούθησαν το ενδογαμικό πρότυπο για περισσότερες γενιές. Στη διαθήκη του το 1843, ο Στέργιος Νικολίδης Πίνδο συμβούλευε το γιο του « *σε περίπτωση που επιλέξει σύζυγο, να επιλέξει μια που να έχει βαπτιστεί και διαπαιδαγωγηθεί σύμφωνα με το δικό μας ορθόδοξο δόγμα, γιατί η εμπειρία έχει δείξει ότι η διαφορά*

---

[28] Schmidtbauer, 153.

[29] Πρόκειται για τους Κωνσταντίνο Ντάμσκο και Μιχαήλ Βρέττα – Ζουπάν. Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften, 17.

[30] Schmidtbauer, 154.

[31] Η κόρη του Μιχαήλ Δημητρίου Κούρτη παντρεύτηκε τον Κωνσταντίνο Τοσίτζα. Βλ. WStLA, Verlassenschaft Michael Demeter Kourti 4671/1833. Βλ. Και Peyfuss, Eine griechische Kaffeehausrunde, 163. Βλάμη, Λιβόρνο, 455. Την Ελένη Πατρινού από το Λιβόρνο είχε νυμφευθεί και ο εγκατεστημένος στη Βιέννη Δημήτριος Ποστολάκας. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, Η μητρική καταγωγή του Αχ. Ποστολάκα από τους Έλληνες του Λιβόρνου, στον κατάλογο της έκθεσης «Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου 1829-1922, Αθήνα 1988, 63-64.

[32] Από τις πιο γνωστές οικογένειες όπου το ενδογαμικό πρότυπο της πρώτης γενιάς δεν ακολουθήθηκε από τις υπόλοιπες είναι αυτές των Δούμπα και Καραγιάννη. Βλ. Peyfuss / Konecny, Dumba,, 325 και Konecny, Die Familie Dumba, πίνακας παραρτήματος 5.

θρησκεύματος μεταξύ του ζευγαριού δεν οδηγεί σε ευτυχισμένες συζυγικές και γονικές σχέσεις».[33] Ο Πίνδο, 67 ετών όταν συνέτασσε τις παραπάνω γραμμές, ανήκε στην παλαιότερη γενιά των Ελλήνων που εγκαταστάθηκαν στη Βιέννη. Η διατύπωση, όμως, μιας τέτοιας άποψης από τον εκπρόσωπο μιας εύπορης οικογένειας με διακεκριμένη θέση στην κοινωνία της Βιέννης[34] δείχνει και τις αντιστάσεις απέναντι στην ενσωμάτωση: στα μέσα, σχεδόν, του 19ου αιώνα, ο αμιγής ορθόδοξος γάμος υπερτερούσε ηθικά του μικτού και θεωρούνταν προϋπόθεση οικογενειακής ευτυχίας.

Αντιστοιχία μεταξύ οικονομικής κατάστασης και γαμήλιου προτύπου δεν εντοπίζεται ούτε μεταξύ των περιπτώσεων του δείγματος που ανήκαν στα μεσαία και κατώτερα στρώματα. Στο βαθμό που τα πιστοποιητικά θανάτου αναφέρουν το πατρικό όνομα της συζύγου ή το μετά το γάμο όνομα της κόρης διαγράφονται και εδώ παρόμοιες τάσεις με αυτές που αναφέρθηκαν πιο πάνω, προσαρμοσμένες, βέβαια, στο αντίστοιχο κοινωνικό περιβάλλον. Αντίθετα, κάποιες αντιστοιχίες μπορούν να διαπιστωθούν στο επίπεδο του φύλου. Οι δεσμοί αγχιστείας των πλούσιων ελληνικών οικογενειών με αντίστοιχες αυστριακές δημιουργούνταν, κατά κύριο λόγο, διαμέσου των θηλυκών μελών των πρώτων. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι ο Νικολίδης Πίνδο, ενώ είχε και μια νεαρή άγαμη κόρη, απηύθυνε τη συμβουλή του μονάχα στο γιο. Η στάση του είναι ένδειξη της διαφορετικής ιεράρχησης των φύλων μέσα στην οικογένεια, έμμεσα, όμως, ενισχύει και την υπόθεση ότι το ανοιχτό γαμήλιο πρότυπο αφορά περισσότερο τις γυναίκες. Η ίδια σχέση παρουσιάζεται αντεστραμμένη στην περίπτωση των οθωμανών υπηκόων. Καμία από τις 9 συνολικά, έγγαμες και χήρες, οθωμανές υπηκόους δεν έχει συνάψει μικτό γάμο, ενώ 4 από τους 14 έγγαμους και χήρους έχουν παντρευτεί καθολικές.

Εκτός από το κλειστό και ανοιχτό γαμήλιο πρότυπο, η ηλικία γάμου των δύο φύλων, η ηλικιακή απόσταση μεταξύ των συζύγων και οι ρυθμοί γονιμότητας ανά γάμο είναι στοιχεία που επιτρέπουν τη μελέτη των δημογραφικών συμπεριφορών ανθρώπινων ομάδων. Για τις ηλικίες γάμου τα πιστοποιητικά θανάτου δε δίνουν καμία πληροφορία Το ότι οι έλληνες έμποροι στη Βιέννη δεν παντρεύονταν ούτε αποκτούσαν παιδιά σε νεαρή ηλικία, είναι μια γενικώς αποδεκτή υπόθεση που την

---

[33] AVA, F. 5-213-1843.

[34] Ο αδελφός του Στέργιου, Ιωάννης Νικολίδης Πίνδο ήταν διακεκριμένος γιατρός στη Βιέννη και κάτοχος τίτλου ευγενείας από τον αυτοκράτορα Λεοπόλδο τον Β΄. K. v. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich, Βιέννη 1869, τ. 20, 316.

υπαινίσσεται και ο μεγάλος αριθμός άγαμων ανδρών άνω των 25 ετών στο δείγμα. Το γεγονός αυτό συνδέεται περισσότερο με τη φύση των οικονομικών ασχολιών και τη ρευστότητα της εγκατάστασής τους παρά αποτελεί πολιτισμική ιδιαιτερότητα. Μεταβολές στο μέσο όρο ηλικίας γάμου των ανδρών παρατηρούνται, εξάλλου, και στον ευρύτερο πληθυσμό της Βιέννης. Με την παρακμή της μικρής κλίμακας βιοτεχνικής παραγωγής και την ανάπτυξη του εργοστασιακού συστήματος από τη δεκαετία του 1830 εξέλιπαν οι παράγοντες που είχαν ευνοήσει την αύξηση των γάμων και των γεννήσεων. Κατά την περίοδο 1830 – 1860 ο αριθμός των εγγάμων μειώθηκε σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα και παράλληλα αυξήθηκε ο μέσος όρος της ηλικίας γάμου για τους άνδρες.[35] Η διαφορά στο γαμήλιο πρότυπο των Ελλήνων σε σχέση με του υπόλοιπου πληθυσμού έγκειτο στην απόσταση ηλικίας μεταξύ των συζύγων. Στο δείγμα στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί η ηλικιακή απόσταση μόνο 4 ζευγαριών, στα οποία οι γυναίκες εμφανίζονται κατά 14 έως 18 χρόνια νεότερες από τους συζύγους τους. Σύμφωνα με υπολογισμούς του Schmidtbauer, στο 86,4% των ορθόδοξων ζευγαριών που ζουσαν στο βόρειο τμήμα της Innenstadt το 1857 ο άνδρας ήταν μεγαλύτερος της γυναίκας και ο μέσος όρος της ηλικιακής τους διαφοράς ήταν 12,8 χρόνια. Στα μικτά ζευγάρια που συμμετείχαν ορθόδοξοι ο μέσος όρος της διαφοράς ανέβαινε στα 13,5 χρόνια, ενώ στους Εβραίους και στον υπόλοιπο πληθυσμό ήταν 8,3 και 8,4 χρόνια αντίστοιχα. Μεταξύ του τελευταίου απαντά και το υψηλότερο ποσοστό περιπτώσεων όπου η γυναίκα ήταν μεγαλύτερη από τον άνδρα (19,7%), με μέσο όρο διαφοράς 3,5 χρόνια. Το αντίστοιχο ποσοστό στα ορθόδοξα ζευγάρια ήταν 13,6% με μέσο όρο διαφοράς 1,7 χρόνια και στα μικτά 12,1% και 3,8 χρόνια.[36] Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, οι ορθόδοξες γυναίκες στο βόρειο τμήμα γίνονταν σε νεότερη ηλικία μητέρες απ' ό, τι οι εβραίες και οι καθολικές (23,5 χρονών, έναντι 24,2 και 27,8 χρόνων). Το αντίστροφο συνέβαινε με τους ορθόδοξους άνδρες. Τα μικτά ζευγάρια ακολουθούσαν και σ' αυτήν την περίπτωση το πρότυπο των αμιγώς ορθόδοξων, παρά αυτό του υπόλοιπου πληθυσμού.[37] Η νεαρή ηλικία γάμου των γυναικών και η μεγάλη ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων έχουν θεωρηθεί ως βασικά

[35] Το ποσοστό των έγγαμων ανδρών κάτω των 30 ετών από 48% το 1811 – 1820, έπεσε σε 40,5% το 1831 – 1840 και σε 33% τη δεκαετία του 1850. Ehmer, Produktion und Reproduktion, 122.

[36] Schmidtbauer, 155.

[37] Schmidtbauer, 156.

γνωρίσματα του γαμήλιου προτύπου που κυριαρχούσε στο χώρο της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης προτού ξεκινήσει η διαδικασία εκβιομηχάνισης και αστικοποίησής της.[38] Το πρότυπο αυτό φαίνεται να μεταφέρεται από τους Έλληνες στους τόπους εγκατάστασής τους στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη[39] και να παρουσιάζει, τουλάχιστον στην περίπτωση της Βιέννης, αντοχή στο χρόνο.

Ο αριθμός τεκνοποιήσεων ανά γάμο δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια, καθώς στα πιστοποιητικά θανάτου των γονέων δεν αναφέρονται τα τέκνα που είχαν πεθάνει πριν από αυτούς. Με δεδομένη αυτήν την παράλειψη προκύπτει η ακόλουθη εικόνα. Από τα 123 ζευγάρια που ανασυγκροτούνται μέσα από τα 275 πιστοποιητικά θανάτου της περιόδου 1780 - 1850, τα 27 είναι άτεκνα, ενώ ο μέσος όρος τεκνοποίησης για τα υπόλοιπα είναι 2,5 παιδιά. Μεταξύ αριθμού παιδιών ανά γάμο και οικονομικής κατάστασης των γονέων παρατηρείται μια αντιστοιχία σε περιπτώσεις ζευγαριών με 4 παιδιά και πάνω. Οι πολύτεκνοι, Μάρκος Δάρβαρης, Δημήτριος Πόσκαρ, Χαρίσιος Οικονόμου, Μιχαήλ Κούρτης, Θεόδωρος Τύρκα, Χριστόδουλος Μποσινός διαθέτουν και αξιόλογη οικονομική δύναμη. Άλλα μέλη των ίδιων και άλλων εύπορων οικογενειών, ωστόσο, εμφανίζονται με λιγότερα παιδιά. Παράλληλα, διαπιστώνεται και σχέση μεταξύ αριθμού παιδιών και φύλου, αφού, με εξαίρεση μια γυναίκα, μόνο άνδρες χήροι ξαναπαντρεύονται κι επομένως ανανεώνουν τη δυνατότητα τεκνοποίησης. Η μεγάλη ηλικιακή διαφορά που εμφανίζεται συχνά ανάμεσα στο πρώτο και στο τελευταίο τέκνο του ίδιου άντρα εξηγείται από το γεγονός ότι αυτός έκανε περισσότερους από ένα γάμους κατά τη διάρκεια της ζωής του.

Τέκνα εκτός γάμου είναι σπάνιο φαινόμενο στα πλαίσια της ελληνικής εγκατάστασης. Οι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου ήταν αρκετά ισχυροί ώστε να εμποδίζουν την επέκταση της τεκνοποίησης εκτός συζυγικών δομών. Στο δείγμα απαντούν μόνο δύο περιπτώσεις ανδρών με εξώγαμα παιδιά. Και οι δύο ανήκαν σε γνωστές και εύπορες οικογένειες. Ο πρώτος ήταν ο μεγαλέμπορος Μιχαήλ

---

[38] J. Hajnal, European marriage patterns in perspectivity, στο D. Glass / D.E.C. Evansley (εκδ.), Population in History. Essays in historical demography, Λονδίνο 1965. W. Conze (εκδ.), Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas, Στουτγάρδη 1976.

[39] Μεγάλη ηλικιακή απόσταση μεταξύ των συζύγων παρατηρείται και στις ελληνικές εγκαταστάσεις της Τεργέστης, του Λονδίνου, του Λιβόρνο. Βλ. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 80. Μαγκριώτης, Η ελληνική παροικία του Λονδίνου, 357. Βλάμη, Λιβόρνο, 186. Κατά το Δ. Μαγκριώτη, το φαινόμενο αυτό αντιστοιχεί σε ένα «μη ευρωπαϊκό πρότυπο γάμου». Ό.π., 358.

Δημητρίου Κούρτης που είχε έξι τέκνα από δύο νόμιμες συζύγους και ένα από την αυστριακή υπηρέτρια που εργαζόταν έως το θάνατό του, το 1834, στο σπίτι του. Στη διαθήκη του ο Κούρτης όρισε κληρονόμους τα νόμιμα τέκνα του και άφησε δωρεές στα εγγόνια και τη σύζυγό του. Ωστόσο, ο εκτός γάμου γιος του έκανε ένσταση, υποστηρίζοντας ότι ο φυσικός πατέρας του είχε φροντίσει για την εξασφάλισή του καταθέτοντας στο όνομά του ένα χρηματικό κεφάλαιο το οποίο και διεκδικούσε.[40] Ο δεύτερος ήταν ο Νικόλαος Δάρβαρης, άγαμος, με γιο από μια αυστριακή ευγενή. Το παιδί ζούσε μαζί με τη μητέρα και έφερε το επίθετο του φυσικού του πατέρα.[41] Σε επίπεδο συνολικού πληθυσμού, ο αριθμός εξώγαμων παιδιών κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα αυξήθηκε ραγδαία. Στα τέλη του 18ου αιώνα το 28% των παιδιών που γεννήθηκαν στη Βιέννη ήταν εκτός γάμου. Στη δεκαετία 1840 – 1850 το ποσοστό έφτασε το 51%. Η αύξηση του αριθμού των εξώγαμων αποτελούσε έκφραση των νέων κοινωνικών συνθηκών που δημιούργησε η εκβιομηχάνιση από τη δεκαετία του 1830. Ο συνωστισμός στα περίχωρα της Βιέννης νεαρών μεταναστών και μεταναστριών και η αποδέσμευση από το οικογενειακό – προστατευτικό πλαίσιο της μικρής κλίμακας βιοτεχνικής παραγωγής που προκάλεσε η εισαγωγή του εργοστασιακού συστήματος ευνόησαν την εκτός γάμου σεξουαλικότητα.[42]

Την άμεση σχέση που υπάρχει μεταξύ δημογραφικών συμπεριφορών και χώρου κατοικίας μπορούμε να ανιχνεύσουμε καλύτερα, χρησιμοποιώντας ως εργαλείο την οικιακή ομάδα (household). Διαφορετικά από την έννοια της οικογένειας που παραπέμπει περισσότερο στη συγγένεια, η έννοια της οικιακής ομάδας / νοικοκυριού έχει ως αφετηρία την κατοικία και περιλαμβάνει όλα τα άτομα που ζουν σε αυτή, ανεξαρτήτως συγγενικών δεσμών.[43] Η συγκρότηση της οικιακής ομάδας είναι μια διαδικασία σύνθετη. Στη σύνθεση και το μέγεθός της αποτυπώνονται συνθήκες παραγωγής, τρόποι συνύπαρξης μεταξύ ανθρώπων,

---

[40] WStLA, Verlassenschaft Michael Demeter Kurti 1771/1834 και Testament 360/1834.

[41] WStLA, Verlassenschaft Nikolaus Darvar 4536/1839.

[42] Ehmer, Produktion, 128.

[43] Ο όρος *νοικοκυριό / οικιακή ομάδα* (household) περιγράφει το σύνολο των ατόμων που ζουν υπό την ίδια στέγη, χωρίς κατ' ανάγκη να συνδέονται με δεσμούς συγγένειας χρησιμοποιήθηκε ως εννοιολογικό εργαλείο από τη νεότερη ιστορική δημογραφία και την οικογενειακή ιστορία, αντικαθιστώντας τον όρο *οικογένεια* (family) που παραπέμπει σε άτομα με συγγενικές σχέσεις που δεν κατοικούν απαραίτητα υπό την ίδια στέγη. Βλ. P. Laslett / R. Wall, Household and Family in Past Time, Καίμπριτζ 1972, 23-25.

αρχιτεκτονικές δομές. Η εξέταση των οικιακών ομάδων στις οποίες συμμετέχουν Έλληνες στη Βιέννη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως απ' τη σκοπιά των επιπτώσεων που προκαλεί στον τρόπο οργάνωσής τους η μεταφορά από το αγροτικό και ημιαστικό οικιστικό τοπίο των χωριών και των κωμοπόλεων της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, στο αστικό τοπίο μιας από της μεγαλύτερες πόλεις της Ευρώπης εκείνη την εποχή. Φυσικά, και στην περίπτωση αυτή το υλικό έθεσε περιορισμούς, αφού στα πιστοποιητικά θανάτου δεν αναπαρίσταται με ακρίβεια η πραγματική σύνθεση και το μέγεθος της οικιακής ομάδας. Για παράδειγμα, από τα άτομα που κατοικούσαν στην ίδια στέγη με το νεκρό, αναφέρονται μόνο όσα συνδέονταν μαζί του με σχέσεις συγγένειας. Συνεπώς, είναι δύσκολο να ανασυγκροτηθούν νοικοκυριά, αποτελούμενα από άτομα χωρίς συγγενική σχέση μεταξύ τους. Αδύνατη καθίσταται, επίσης, η προσέγγιση των δημογραφικών συμπεριφορών από τη σκοπιά του «κύκλου ζωής» του ατόμου και του «οικογενειακού κύκλου».[44] Τα πιστοποιητικά θανάτου, αποτυπώνοντας μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, παρέχουν πληροφορίες αποκλειστικά γι' αυτήν. Δεν μπορούν να αποδώσουν τη διαφορετική σημασία που έχουν τα στάδια της ζωής ενός ατόμου ή μιας οικογένειας, την εξάρτηση δημογραφικών σταθερών από βραχυπρόθεσμες ατομικές επιλογές, από οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες.[45] Εξαιτίας των παραπάνω περιορισμών, μια πλήρης και ποσοτική αναπαράσταση της σύνθεσης και του μεγέθους των οικιακών ομάδων που συγκροτούν οι Έλληνες στη Βιέννη είναι αδύνατη. Αναλύοντας ποιοτικά τις πληροφορίες του δείγματος, μπορούμε, ωστόσο, να διατυπώσουμε κάποιες σχετικές υποθέσεις, να αναζητήσουμε τους παράγοντες που ευνόησαν την επικράτηση συγκεκριμένων οικιστικών μορφών,

---

[44] Η θεωρία του *κύκλου ζωής* (life cycle) και του *οικογενειακού κύκλου* (family cycle) αναπτύχθηκε ως κριτική απάντηση στη συμβολή του P. Laslett και της ομάδας δημογραφίας του Καίμπριτζ. Αυτό που επισημάνθηκε ήταν ο κίνδυνος να εκληφθεί η οικογένεια ως ένα στατικό και στατιστικά αντιληπτό μέγεθος, η μορφή του οποίου μπορεί, μεν, να αλλάζει με την εναλλαγή των γενεών, στο χρονικό διάστημα, όμως, μεταξύ του γάμου και του θανάτου των δύο συζύγων μένει απαράλλακτη. Βλ. T. Hareven, The family as process: The historical study of the life cycle, *JSH* 7 (1974), 320-332.

[45] Βλ. σχετικά, L. K. Berkner, The stem family and the developmental cycle of the peasant household. An eighteenth-century Austrian example, *AHS* 77 (1972), σ. 398-418. R. Sieder / M. Mitterauer, The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results, στο R. Wall (εκδ.), Family Forms in Historic Europe, Καίμπριτζ 1983, 309-345.

τις συνάφειες ή διαφορές τους με αντίστοιχες που παρατηρούνται στον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης.

Κυρίαρχες τάσεις μεταξύ των άγαμων ανδρών της ελληνικής εγκατάστασης ήταν η συγκρότηση οικιακών ομάδων που αποτελούνται από άνδρες με συγγενικό δεσμό (αδέλφια) ή χωρίς (συντοπίτες, συνέταιροι, φίλοι, άλλοι ενοικιαστές) ή οικιακών ομάδων όπου οι ίδιοι ήταν επικεφαλής, μαζί τους, όμως, ζούσαν και άνδρες ή γυναίκες ως υπηρετικό προσωπικό. Για τους λόγους που εξηγήθηκαν προηγουμένως, η ποσοτική αναλογία μεταξύ των τριών τύπων νοικοκυριών δεν μπορεί να υπολογιστεί. Ευπορότεροι, άγαμοι άνδρες συμμετείχαν σε οικιακές ομάδες του τελευταίου τύπου. Αυτοί, μάλιστα, απολάμβαναν και τη δυνατότητα του μέγιστου προσωπικού χώρου, αφού, όπως φαίνεται μέσα στις απογραφές περιουσιών, κατοικούσαν σε σπίτια με δύο και περισσότερα δωμάτια. Για τους υπόλοιπους, αντίθετα, η κατοχή προσωπικού δωματίου δεν ήταν δεδομένη. Εκτός Innenstadt, η επικρατέστερη μορφή κατοικίας στη Βιέννη (88% έως 95% επί του συνόλου των κατοικιών) συνίστατο σε ένα δωμάτιο και μια κουζίνα, τα οποία μοιράζονταν περισσότεροι συγκάτοικοι. Για παράδειγμα, στην περιοχή Leopoldstadt, που από τα μέσα του 19ου αιώνα αποτέλεσε τόπο κατοικίας βιομηχανικών εργατών και φτωχών Εβραίων από την Ανατολική Ευρώπη, ο μέσος όρος μελών ανά οικιακή ομάδα κατά το διάστημα 1827 – 1857 κυμαινόταν από 4,96 έως 6,02.[46] Στην Innenstadt οι κατοικίες αποτελούνταν από περισσότερα δωμάτια. Ωστόσο, και εδώ το ενδεχόμενο να αντιστοιχούσε ένα δωμάτιο σε κάθε μέλος της οικιακής ομάδας είναι μικρό. Για τους νεαρούς υπαλλήλους και λιγότερο εύπορους εμπόρους που ζούσαν στην Innenstadt η συγκατοίκηση με περισσότερα άτομα στον ίδιο χώρο ήταν επιβεβλημένη εξ αιτίας των υψηλών ενοικίων της περιοχής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα που μας απασχολεί παρουσιάζει ο περιορισμένος αριθμός, 25 περιπτώσεις σε σύνολο 107, άγαμων ανδρών που ζούσαν ως υπενοικιαστές ή ως συγγενείς και φιλοξενούμενοι σε οικιακές ομάδες με επικεφαλής τρίτους.[47] Με εξαίρεση νεαρούς συγγενείς και συντοπίτες που κατείχαν υποδεέστερη ιεραρχικά

[46] Banik-Schweizer, 134, 138.

[47] Στα πιστοποιητικά θανάτου η θέση ενός ατόμου ως υπενοικιαστή σε μια οικιακή ομάδα που διευθύνεται από κάποιον τρίτο προκύπτει από την ένδειξη δίπλα στη διεύθυνση κατοικίας: "*Aftermieter bey....*", δηλ. "υπενοικιαστής παρά" και ακολουθεί το όνομα του επικεφαλής της οικιακής ομάδας. Για φιλοξενούμενους και συγγενείς υπάρχει μόνο η ένδειξη "*bey*" και το όνομα του επικεφαλής ή η συγγενική σχέση προς αυτόν.

θέση μέσα σε οικιακές ομάδες με επικεφαλής μέλη των ευπορότερων ελληνικών οικογενειών, η πλειοψηφία των νεαρών άγαμων ανδρών συμμετείχε σε νοικοκυριά αποτελούμενα από περισσότερους άνδρες, οι οποίοι δεν είχαν μεταξύ τους σχέσεις εργοδότη κι εργαζόμενου. Ο νεαρός μαθητευόμενος που διέμενε στο σπίτι του μάστορα ή ο άγαμος άνδρας που ζούσε ως υπενοικιαστής σε άλλες οικιακές ομάδες - επικρατέστερη οικιστική συνθήκη και συστατικό στοιχείο της κουλτούρας του άγαμου, ανδρικού πληθυσμού στη Βιέννη την εποχή της άνθισης της μικρής κλίμακας βιοτεχνικής παραγωγής- δεν ήταν ο κανόνας μεταξύ των άγαμων Ελλήνων.[48] Η διάκριση μεταξύ χώρου κατοικίας και εργασίας, εξέλιξη που χαρακτήριζε την οργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας στον τομέα του χονδρικού εμπορίου, συνέβαλε, πιθανώς, ώστε έμπορος και υπάλληλος να ζούνε σε διαφορετικές οικιακές ομάδες.[49]

Εντελώς διαφορετική ήταν η θέση των άγαμων γυναικών μέσα στις οικιακές ομάδες. Επτά από τις οκτώ άγαμες γυναίκες του δείγματος που παρέχουν τα πιστοποιητικά θανάτου, ηλικίας 20 – 25 ετών, συμμετείχαν σε οικιακές ομάδες ως κόρες και ανιψιά – μια περίπτωση ορφανής – του επικεφαλής. Μοναδική άγαμη γυναίκα που δε ζούσε υπό καθεστώς κηδεμονίας ήταν η 25χρονη Άννα Ανανία, ορφανή και από δύο γονείς. Συντηρούνταν από την αδελφή και το γαμπρό της, δε ζούσε, όμως, στο ίδιο σπίτι μαζί τους. [50] Άγαμες γυναίκες ως υπενοικιάστριες σε οικιακές ομάδες, χωρίς συγγενική σχέση με τους επικεφαλής τους, δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο στη Βιέννη. Με την επέλαση της εκβιομηχάνισης, μάλιστα, ο αριθμός τους αυξήθηκε, καθώς, νεαρές μετανάστριες έφταναν από διάφορα μέρη της μοναρχίας για να απασχοληθούν ως εργάτριες.[51] Το 1856, στο βόρειο τμήμα της Innenstadt το ποσοστό άγαμων γυναικών αρχηγών νοικοκυριών ήταν μηδενικό μεταξύ των ορθοδόξων, 1% μεταξύ των Εβραίων και 5,9% μεταξύ του υπόλοιπου

---

[48] Σχετικά με τις συνθήκες κατοικίας των νεαρών τεχνιτών στη Βιέννη το 19ο αιώνα, Ehmer, Soziale Traditionen, 52-100.

[49] Την ίδια υπόθεση κάνει και ο Schmidtbauer, προκειμένου να ερμηνεύσει το γεγονός ότι στο βόρειο τμήμα της Innenstadt, το 1856, κανένας από τους ορθόδοξους εμπόρους δεν κατοικούσε στο ίδιο σπίτι με τον υπάλληλό του. Schmidtbauer, 158.

[50] WStLA, Verlassenschaft Anna Ananias 310/1792.

[51] Για παράδειγμα, στο προάστιο Gumpendorf της Βιέννης, το 1827, το ποσοστό των άγαμων γυναικών υπενοικιαστριών ήταν 29,5%. Το 1857, ανέβηκε σε 36,2%. Ehmer, Produktion, 125.

πληθυσμού.[52] Η ελληνική οικογένεια στη Βιέννη ήταν εκείνη που ανέπτυσσε τις πιο ισχυρές πατριαρχικές – προστατευτικές διαθέσεις απέναντι στις άγαμες γυναίκες. Οι διαθέσεις αυτές ενισχύονταν στο βαθμό που η μη συμμετοχή των ελληνίδων γυναικών σε εξωοικιακές ασχολίες, καθιστούσε ακόμα πιο δύσκολη την αποδέσμευσή τους από τον πατρικό ή συγγενικό οίκο.

Σύζυγοι με τα παιδιά τους ζούσαν κατά κανόνα μαζί, συμμετείχαν, όμως, ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση σε διαφορετικού τύπου οικιακές ομάδες. Η αρκετά διαδεδομένη συνήθεια στη Βιέννη, οικογένειες να μοιράζονται το ίδιο σπίτι με άλλους ενοικιαστές, όχι συγγενείς, δεν ήταν άγνωστη μεταξύ των λιγότερο εύπορων Ελλήνων, ιδίως, εκείνων που κατοικούσαν στην Innenstadt όπου τα ενοίκια ήταν ακριβά. Στις απογραφές περιουσίας όπου καταγράφονταν τα αγαθά ανά δωμάτιο του σπιτιού (κουζίνα, σαλόνι, υπνοδωμάτιο, κ.λ.π.), συναντάμε περιπτώσεις συζύγων με παιδιά που έχουν μόνο ένα δωμάτιο.Οι πιο εύποροι σύζυγοι σχημάτιζαν μονοεστιακές οικιακές ομάδες με ή χωρίς παιδιά και υπηρετικό προσωπικό. Η αναλογία μεταξύ μεγέθους της οικιακής ομάδας και κατοικήσιμου χώρου, εξαρτιόταν και εδώ από την οικονομική κατάσταση του επικεφαλής ζεύγους. Ένα σπίτι στην Innenstadt με δύο δωμάτια, κουζίνα και δωμάτιο υπηρεσίας ήταν τυπικό για μια ελληνική οικογένεια μεσαίων εισοδημάτων, ανεξαρτήτως του αριθμού των μελών της. Όσο πιο υψηλή ήταν η οικονομική και κοινωνική θέση μιας οικογένειας, τόσο μεγαλύτερος κατοικήσιμος χώρος αναλογούσε στα μέλη της. Σπίτια με 4 έως 6 δωμάτια, με προθαλάμους, εγκαταστάσεις υγιεινής, διακριτούς χώρους συγκέντρωσης, φαγητού και ύπνου αποτυπώνονται συχνά μέσα στις απογραφές περιουσιών.

Η διαφορά εισοδήματος μεταφραζόταν σε μια διαφορετική βίωση της οικογενειακής ζωής. Το ιδανικό της κατοικίας – «καταφυγίου», ιδιωτικού χώρου της οικογένειας αλλά και ιδιωτικού ατομικού χώρου που χαρακτήριζε την αστική οικιακή κουλτούρα του 19ου αιώνα, πληρούσαν μόνο οι πλούσιες ελληνικές οικογένειες.[53] Για τις υπόλοιπες ίσχυε ο συνωστισμός σε μικρότερα σπίτια και στη χειρότερη περίπτωση η συγκατοίκηση με ξένα άτομα στο ίδιο σπίτι.

---

[52] Schmidtbauer, 153.

[53] Για τη διαμόρφωση της αστικής κατοικίας το 19° αιώνα, βλ. N. Elias, Über den Prozess der Zivilisation, Φραγκφούρτη 1969 (α΄ έκδοση 1936), 130-134. (Ελληνική έκδοση: Η Διαδικασία του Πολιτισμού. Μια ιστορία της κοινωνικής συμπεριφοράς στη Δύση, μτφ. Θ. Λουπασάκης, Αθήνα

Το φαινόμενο έγγαμοι άνδρες να ζουν σε ξεχωριστές οικιακές ομάδες από τις συζύγους τους δεν ήταν ασυνήθιστο και συνδεόταν με την οργάνωση και λειτουργία των ελληνικών επιχειρήσεων. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Schmidtbauer, το 1856, τα 14% των ορθόδοξων νοικοκυριών διευθύνονταν από έγγαμους άνδρες που ζούσαν χωριστά από τις συζύγους τους, τη στιγμή που το αντίστοιχο ποσοστό στους Εβραίους ήταν 1,4% και στον υπόλοιπο πληθυσμό του βόρειου τμήματος της Innenstadt 1,1%.[54] Στο δείγμα απαντούν 6 περιπτώσεις έγγαμων ανδρών, οι σύζυγοι των οποίων δεν κατοικούσαν στη Βιέννη, αλλά - τουλάχιστον για τις 4 όπου υπάρχει ένδειξη - σε σημαντικά για το ελληνικό εμπόριο κέντρα της Τρανσυλβανίας και της Ουγγαρίας (Βουδαπέστη, Μπρατισλάβα [Preßburg], Μίσκολτς, Σιμπιού [Hermannstadt]) και 3 περιπτώσεις ανδρών, χωρισμένων.από τις βιεννέζες συζύγους τους. Οι άνδρες αυτοί συμμετείχαν σε οικιακές ομάδες κατά το πρότυπο των αγάμων. Στο δείγμα εμφανίζονται, παράλληλα, και 3 έγγαμες γυναίκες που ζούσαν χωριστά από τους συζύγους τους. Οι δύο πρώτες απαντούν το έτος 1817. Πρόκειται για την Ελισάβετ Ντάμσκο και την Κατερίνα Μπετλή. Η πρώτη, αυστριακής καταγωγής, ζούσε 14 χρόνια χωριστά από τον άνδρα της Νικόλαο. Κατοικούσε μόνη της στην Innenstadt, ενώ οι γονείς της βρίσκονταν στο προάστιο Döbling.[55] Η δεύτερη, τα δέκα τελευταία χρόνια, όταν ο σύζυγός της εγκαταστάθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, χωρίς στο διάστημα αυτό να έχει επισκεφθεί τη Βιέννη, κατοικούσε στο ίδιο σπίτι με τον πατέρα της, μεγαλέμπορο Νικόλαο Δήμο Δόρα.[56] Η τρίτη γυναίκα ήταν η Αλεξάνδρα Μαρτύρη. Το 1823 εγκατέλειψε τον άνδρα της και το γιο της και μετακόμισε στο σπίτι που νοίκιασε για λογαριασμό της ο εραστής της, Θεόδωρος Ράλλης.[57] Η νέα της κατοικία βρισκόταν Innenstadt και γειτόνευε με αυτή του πατέρα της και του πρώην άνδρα της. Αν αυτές οι τρεις περιπτώσεις γυναικών αξίωσαν την προσοχή μας, είναι επειδή εκφράζουν η κάθε μια διαφορετικές εκδοχές

1996. Επίσης, R. Sieder, Sozialgeschichte der Familie, Φραγκφούρτη 1987, 125-131. Βλ. επίσης, R. Van Dülmen, Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit, τ.1 "Das Haus und seine Menschen, 16ten-18ten Jahrhundert, Μόναχο 1990, 56-58 και M. Perrot, Formen des Wohnens, στο Ph. Aries / G. Duby (εκδ.), Geschichte des privaten Lebens, Φραγκφούρτη 1992 (γερμανική μετάφραση του γαλλικού πρωτότυπου, Παρίσι 1987), τ.4, 313-329.

[54] Schmidtbauer, 153.

[55] WStLA, Verlassenschaft Elisabeth Damschko 1385/1817.

[56] WStLA, Verlassenschaft Nikolaus Dimodora 1579/1817.

[57] WStLA, Verlassenschaft Alexandra Martyr 204/1826.

στα γυναικεία μέλη της. Η τρίτη περίπτωση σηματοδοτεί απόδραση από τον οικογενειακό έλεγχο και παραβίαση των ηθικών κωδίκων που ίσχυαν στα πλαίσια της ελληνικής εγκατάστασης. Η σκανδαλώδης συμπεριφορά δεν έμεινε, ωστόσο, ατιμώρητη από πλευράς της οικογένειας. Η απάντηση ήρθε από τον πατέρα της Αλεξάνδρας, Αναστάσιο Μαργαρίτη, που στη διαθήκη του την αποκλήρωσε από την περιουσία του.[58] Οι αντιδράσεις από πλευράς του ευρύτερου περίγυρου δεν είναι γνωστές. Το γεγονός, πάντως, ότι η νέα κατοικία της Αλεξάνδρας βρισκόταν μέσα στην «καρδιά» της ελληνικής γειτονιάς και ότι δύο μέλη γνωστών οικογενειών, όπως η Κατερίνα Πατσάνη και ο Ζώης Χαραμής, επιβεβαίωσαν την επιθυμία της να δοθούν τα κοσμήματά της στο Θεόδωρο Ράλλη, σε περίπτωση που αυτή πέθαινε, αφήνουν να εννοηθεί μια στάση ανοχής, πιθανώς, επιβεβλημένης εξ αιτίας της εξέχουσας οικονομικής θέσης του Ράλλη. Από την άλλη, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η στάση του πατέρα να απηχεί νοοτροπίες της παλαιότερης γενιάς μεταναστών που δεν επιβιώνουν με την ίδια ένταση ανάμεσα στα νεότερα μέλη της εγκατάστασης. Στην περίπτωση του Μαργαρίτη και του Ράλλη, θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε ίσως και το διαφορετικό ιδεολογικό κόσμο ενός Ηπειρώτη από το Αργυρόκαστρο κι ενός Χιώτη. Συγκριτική μελέτη διαθηκών Χιωτών στο Λονδίνο, τη Μασσαλία, την Αλεξάνδρεια και Ηπειρωτών στη Ρωσία, τη Ρουμανία και τα Βαλκάνια κατά την περίοδο 1870-1920 έδειξε ότι πρώτοι σε αντίθεση με τους δεύτερους ήταν πιο πρόθυμοι να ενσωματωθούν κοινωνικά και πολιτισμικά στον τόπο εγκατάστασής τους, επιλέγουν τη γειτνίαση πρωτίστως με κριτήρια κοινωνικά και όχι εθνοτικά, παρουσιάζουν μικρή συμμετοχή στην εθνική ευεργεσία.[59] Με άλλα λόγια, στη γεωγραφική καταγωγή αντιστοιχούν δύο διαφορετικά μοντέλα συμπεριφοράς, ένα «ανοιχτό» για τους Χιώτες και ένα «κλειστό» για τους Ηπειρώτες. Στη Βιέννη ο αριθμός των Χιωτών ήταν, βέβαια, μικρός και η εποχή που μας απασχολεί αρκετά προγενέστερη της παραπάνω έρευνας. Η μία διαθήκη και οι πέντε απογραφές περιουσίας ατόμων με καταγωγή από τη Χίο και τη Σμύρνη, που κατόρθωσα να εντοπίσω, δεν παραπέμπουν σε κάποιο διακριτό, «χιώτικο» μοντέλο

[58] WStLA, Testament Anastas Margarit 204/1825.

[59] Β. Θεοδώρου, Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920), *Τα Ιστορικά* 1987 (7), 119-154.

κατόρθωσα να εντοπίσω, δεν παραπέμπουν σε κάποιο διακριτό, «χιώτικο» μοντέλο συμπεριφοράς.[60] Για παράδειγμα, η υπερβολικά πολυτελής ζωή του Αλέξανδρου Ράλλη δεν είναι εξαίρεση αλλά συναντάται και σε Ηπειρώτες και Μακεδόνες όπως ο Μάρκος Δάρβαρης και ο Μιχαήλ Κούρτης. Ούτε για κυριαρχία του εξωγαμικού προτύπου ανάμεσά τους μπορεί να γίνει λόγος, καθώς οι τρεις από τους πέντε ήταν παντρεμένοι με μέλη ελληνικών οικογενειών, ενώ πουθενά δεν υπάρχουν ενδείξεις για συμπεριφορές από μέρους τους που παρεκκλίνουν προς το ελευθεριακότερο, σε σχέση με αυτές των υπόλοιπων μελών της εγκατάστασης.

Οι μοναδικές γυναίκες που απολάμβαναν την ηθική νομιμοποίηση να συμμετέχουν σε οικιακές ομάδες ως επικεφαλής και όχι υπό καθεστώς οικογενειακής κηδεμονίας ήταν οι χήρες. Κι εδώ, όμως, υπήρχαν όρια. Από τις 29 χήρες του δείγματος, οι 14 καταλάμβαναν θέση επικεφαλής. Οι υπόλοιπες ήταν ενταγμένες σε οικιακές ομάδες που διευθύνονταν από το γιο ή το γαμπρό τους, ενώ οι γυναίκες νεαρής ηλικίας επέστρεφαν μετά το θάνατο του συζύγου τους στο σπίτι των γονιών τους. Αντίθετα, μόνο ένας από τους 15 χήρους, κατείχε θέση προστατευόμενου μέλους μέσα στην οικιακή ομάδα που διευθυνόταν από το γιο του.[61] Οι υπόλοιποι, ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση και με το αν είχαν τέκνα ή όχι, ακολουθούσαν τις τάσεις που παρατηρήθηκαν μεταξύ των έγγαμων και άγαμων ανδρών.

Για τον αριθμό υπηρετικού προσωπικού που αντιστοιχούσε ανά οικιακή ομάδα τα πιστοποιητικά θανάτου δε δίνουν καμία πληροφορία. Μπορούμε υποθέσουμε ότι ήταν ανάλογος της οικονομικής κατάστασης του επικεφαλής. Το παράδειγμα των Γεωργίου και Σίμωνος Σίνα που το 1857 διέθεταν υπηρετικό προσωπικό 35 ατόμων δεν ήταν αντιπροσωπευτικό για τις ορθόδοξες οικιακές ομάδες, στις οποίες σύμφωνα με εκτιμήσεις του Shmidtbauer αντιστοιχούσαν κατά μέσο όρο 2 (1,84) υπηρέτες, δηλαδή ελαφρώς λιγότεροι απ' ό, τι στις οικιακές ομάδες των Εβραίων και περισσότεροι απ' ότι στις αντίστοιχες του υπόλοιπου

---

[60] WStLA, Verlassenschaft Anton Niotti 881/1813 και Testament 72/1813. Verlassenschaft Alexander Rally 4864/1816. Verlassenschaft Johann Metaxa 9063/1829. Verlassenschaft Leonardo Metaxa 9063/1848. Verlassenschaft Demeter Stephan Metaxa 9063/1849.

[61] Το 1856 το ποσοστό των γυναικών που ήταν χήρες και ταυτόχρονα αρχηγοί οικιακών ομάδων ανάμεσα στους ορθόδοξους του βόρειου τμήματος της Innenstadt, ήταν 5,3%, στους Εβραίους 8,7%, στον υπόλοιπο πληθυσμό 14%. Τα ίδια ποσοστά για τους χήρους ήταν 10,5%, 3,4%, 6,9% αντίστοιχα. Schmidtbauer, 153.

πληθυσμού.[62] Στις διαθήκες μέλη του υπηρετικού προσωπικού εμφανίζονται, σχεδόν πάντα, ως αποδέκτες δωρεών. Στην πλειοψηφία τους ήταν γυναίκες, χωρίς να λείπουν και οι άντρες, αυστριακής ή βοημικής καταγωγής, όπως, τουλάχιστον μπορούμε να συμπεράνουμε από τα επίθετά τους.

Πολυεστιακές συζυγικές οικιακές ομάδες, με δεσμούς συγγένειας μεταξύ των μελών τους δεν εντοπίζονται στο δείγμα. Τα τέκνα που παντρεύονταν συγκροτούσαν ξεχωριστό νοικοκυριό από αυτό των γονέων τους ακόμα κι αν κατοικούσαν στο ίδιο κτίριο με αυτούς. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η διαμονή σε διαμερίσματα και ορόφους του ίδιου οικοδομήματος να συνιστούσε στην πραγματικότητα μια μορφή εκτεταμένης οικιακής ομάδας. Μια τέτοια εντύπωση δημιουργεί το οικιστικό πρότυπο των εύπορων οικογενειών, όπου οικιακές ομάδες συγγενών και προστατευόμενων συντοπιτών καταλάμβαναν το ίδιο, κατά κανόνα ιδιόκτητο, κτίριο. Παρόμοια εντύπωση δημιουργεί, όμως, και η όλη οργάνωση της εγκατάστασης στο χώρο: ανεξάρτητα από τη δομή και το μέγεθος των ελληνικών οικιακών ομάδων στη Βιέννη, η πυκνή γειτνίαση μεταξύ τους αντικαθιστούσε έως ένα βαθμό τις λειτουργίες εκτεταμένων οικογενειακών σχηματισμών. Οι μηχανισμοί αλληλεγγύης, προστασίας κι ελέγχου που αναπτύσσονταν μέσα στα πλαίσια των τελευταίων, λειτουργούσαν και μέσα στα όρια της ελληνικής γειτονιάς.

[62] Schmidtbauer, 157.

Γ. Η οικονομική δραστηριότητα

1. Οικονομικές δομές του τόπου εγκατάστασης

Το 1853, σε άρθρο του για τις προοπτικές μιας επανάστασης στην Κίνα ο Μαρξ σύγκρινε την οικονομικοκοινωνική κατάσταση της τελευταίας με αυτή της Αυστρίας, της «γερμανικής Κίνας» (*dem deutschen China*), όπως τη χαρακτήριζε.[1] Η μεταφορική εξίσωση Αυστρίας και Κίνας δεν αποτελούσε μια επινόηση του Μαρξ. Ήδη το 1800, η βιεννέζα ευγενής Marianne von Eybenberg παραπονιόταν στον Γκαίτε ότι «*όσον αφορά τη σύγχρονη λογοτεχνία, εδώ ζούμε σαν να ήμασταν στην Κίνα*».[2] Λίγο αργότερα, ο φιλελεύθερος, γερμανός συγγραφέας Ludwig Börne (1786 – 1837) έγραφε: «*Η Αυστρία είναι η ευρωπαϊκή Κίνα, ένα κράτος σε αδράνεια και παρακμή*».[3] Τη γενικευμένη άποψη ότι «*η Αυστρία είναι μια βαρβαρική χώρα (ein ganz barbarisches Land) [...], που δεν αποτελεί στην πραγματικότητα συστατικό τμήμα της Γερμανίας*» παρέθεσε σε άρθρο του το 1851 και ο Ένγκελς.[4]

Η εικόνα της Αυστρίας ως Κίνας της Ευρώπης ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη σκέψη των φιλελεύθερων διανοούμενων του 19ου αιώνα.[5] Με βάση τις νοητικές κατηγορίες της εποχής, στην εξίσωση της Αυστρίας (στην πραγματικότητα της Αψβουργικής Μοναρχίας) με την Κίνα παρέπεμπαν το μέγεθος των δύο πολιτικών οντοτήτων, η αυστηρά ιεραρχική δόμηση των κοινωνικών τάξεων και οι περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας, η γραφειοκρατία και η διοικητική δυσκινησία, η οικονομική και πνευματική απομόνωση από τον υπόλοιπο κόσμο: υψηλοί τελωνειακοί δεσμοί και λογοκρισία από τη μια, σινικό τείχος από την άλλη.[6]

---

[1] K. Marx, Die Revolution in China und in Europa, στο Marx – Engels, Werke, Βερολίνο 1960, τ.9, 97.

[2] Το απόσπασμα προέρχεται από E. Hanisch, Der kranke Mann an der Donau, Βιέννη / Μόναχο / Ζυρίχη 1978, 33.

[3] ό.π.

[4] F. Engels, Revolution und Konterrevolution in Deutschland, στο Marx – Engels, Werke, τ. 8, 25.

[5] Στο βιβλίο του Ernst Hanisch υπάρχουν ευάριθμα αποσπάσματα από απόψεις διανοουμένων του 19ου αιώνα πάνω σε αυτό το ζήτημα.

[6] Βλ. για παράδειγμα Engels, Revolution und Konterrevolution, 29-34.

Η οικονομική και κοινωνική υπανάπτυξη της Αψβουργικής Μοναρχίας σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη και κυρίως με τη Γερμανία αποτέλεσε, τουλάχιστον ώς τη δεκαετία του 1960, κι ένα από τα δεδομένα της σχετικής ιστοριογραφίας. Η έλλειψη επιχειρηματικού πνεύματος και κεφαλαίων, η γεωγραφική θέση και η μορφολογία της περιοχής που προσανατόλιζε την επικοινωνία στην οικονομικά καθυστερημένη Ανατολική Ευρώπη παρά στη Δυτική (μόνο η Βοημία ήταν συνδεδεμένη μέσω του Έλβα με τη Δ. Ευρώπη, ενώ ο Δούναβης κατεύθυνε τη σύνδεση ανατολικά), η οικονομική πολιτική προστατευτισμού και απαγορεύσεων, η σχετικά αργοπορημένη κατάργηση (1848) της δουλοπαροικίας και η επιβίωση φεουδαλικών καταλοίπων στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση θεωρήθηκαν από πολλούς ιστορικούς οι βασικοί λόγοι της οικονομικής υπανάπτυξης .[7] Από τη δεκαετία του 1960 σημειώθηκε μια στροφή στην οικονομική ιστορία περί την Αψβουργική Μοναρχία. Ούγγροι ιστορικοί, εφαρμόζοντας μαρξιστικά εργαλεία ανάλυσης, έδειξαν ότι η τεχνολογική και οικονομική εξέλιξη που έχει αρχίσει, ήδη, από τα μέσα του18° αιώνα και η επακόλουθη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δημιούργησαν αργά ή γρήγορα μια ρήξη στο κοινωνικό πλαίσιο της παραδοσιακής μεσαιωνικής κοινωνίας.[8] Άλλοι ιστορικοί ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το ζήτημα της εκβιομηχάνισης της Αψβουργικής Μοναρχίας και αντί της θέσης περί υπανάπτυξης πρόβαλαν τη θέση περί ασυνεχούς οικονομικής ανάπτυξης.[9]

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες και με την επίδραση της σχολής της «παγκόσμιας ανάλυσης» επιχειρήθηκε η μελέτη της αψβουργικής οικονομίας μέσα στα πλαίσια ενός ευρύτερου ευρωπαϊκού πλαισίου. Η οπτική αυτή επέμεινε στην ανάδειξη των ανισοτήτων ανάπτυξης μεταξύ των γεωγραφικών περιοχών που συγκροτούν την ευρωπαϊκή οικονομία αλλά και στην αλληλεξάρτηση που υπάρχει μεταξύ ανάπτυξης σε μια περιοχή του συστήματος και καθυστέρησης σε

---

[7] Συνοπτική παρουσίαση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί από ιστορικούς σχετικά με τις αιτίες της οικονομικής καθυστέρησης της Αψβουργικής Μοναρχίας στο, N. Gross, The Industrial Revolution in the Habsburg Monarchy 1750 - 1814, στο C. Cipolla (εκδ.), The Fontana Economic History of Europe, Λονδίνο 1973,τ. 4, 229-238.

[8] I. Berend / G. Ránki, Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Νέα Υόρκη 1974, 15.

[9] N. Gross, Industrialization in Austria in the Nineteenth Century, Μπέρκλεϋ 1966.

μια άλλη. Το γεγονός αυτό υπέδειξε και την οργάνωση της συγκριτικής ανάλυσης στη βάση μιας γεωγραφικής διαίρεσης. Η Κεντρική Ευρώπη, η περιοχή δηλαδή που σε μεγάλο βαθμό ταυτιζόταν με τα πολιτικά όρια της Αψβουργικής Μοναρχίας, θεωρήθηκε ένας ενδιάμεσος χώρος μεταξύ αναπτυγμένου βορειοδυτικού και καθυστερημένου νοτιοανατολικού τμήματος της ευρωπαϊκής οικονομίας. Διασκελισμένη μεταξύ Δύσης και Ανατολής, η Αψβουργική Μοναρχία παρουσίαζε μια υβριδική οικονομική και πολιτική δομή, αποτελούσε στην πραγματικότητα μια συμπύκνωση της γενικότερης ευρωπαϊκής ανάπτυξης.[10] Η ιδέα της Κεντρικής Ευρώπης ως ενδιάμεσου χώρου μεταξύ Δύσης και Ανατολής, που υποστηρίχθηκε βασικά από τον Jenő Szücz, με βρίσκει επιφυλακτική, καθώς σε οικονομικό επίπεδο παρόμοιο ρόλο θα μπορούσαν να διεκδικήσουν για τον εαυτό τους και περιοχές όπως η ιταλική ή βαλκανική ή και η σκανδιναβική χερσόνησος.[11] Αντίθετα, η ιδέα της Αψβουργικής Μοναρχίας ως μικρογραφίας του καταμερισμού εργασίας που προκάλεσε η καπιταλιστική οικονομία, αναδεικνύει τις τοπικές ανομοιομορφίες και θέτει όρια σε διατυπώσεις γενικευτικού τύπου.

Προκειμένου να μελετήσει το χαρακτήρα και τις γεωγραφικές ιδιαιτερότητες της αψβουργικής οικονομίας, ο David Good πρότεινε τη διαίρεση της Μοναρχίας σε επτά γεωγραφικές περιοχές, λαμβάνοντας υπόψη κριτήρια όπως η εθνοτική σύνθεση ή η παράδοση αυτόνομης ή ημιαυτόνομης πολιτικής ύπαρξης.[12] Με βάση τα εδάφη που αντιστοιχούσαν στην Αυστρία και την Ουγγαρία μετά τη δημιουργία της Αυστροουγγαρίας 1867, χώρισε την πρώτη σε 4 επαρχίες και τη δεύτερη σε τρεις. Σύμφωνα με το σχήμα του Good, το οποίο θεωρώ σκόπιμο να παρουσιάσω, αφού προσφέρει μια συνολική εικόνα για το

---

[10] D. Good, The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750 – 1914, Μπέρκλεϋ / Λονδίνο 1984, 15. J. Szücz, Die drei historischen Regionen Europas, Φραγκφούρτη 1990 (α΄ έκδοση στα ουγγρικά), 79-80. A. Komlosy, Ökonomische Grenzen, στο Heindl / Saurer, Grenze und Staat, 872.

[11] Ο Hermann Kellenbenz προτείνει μια άλλη διαίρεση: την περιοχή της ατλαντικής οικονομίας που ξεκινάει από τις γαλλικές ακτές του Ατλαντικού ώς την Ολλανδία και τη Β. Θάλασσα, την περιοχή της μεσογειακής οικονομίας που περιλαμβάνει την Ισπανία, την Ιταλία, τις δαλματικές και ελληνικές ακτές και την περιοχή της ηπειρωτικής οικονομίας που εκτείνεται από τη Βαλτική ώς τις Άλπεις και από την Πολωνία ώς την Τρανσυλβανία. Βλ. H. Kellenbenz, The Rise of the European Economy, Λονδίνο 1976, 1-3.

[12] Good, Economic Rise, 15.

χώρο οικονομικής δράσης των Ελλήνων, οι περιοχές της Άνω και Κάτω Αυστρίας, συμπεριλαμβανομένης της Βιέννης, η Στυρία, η Καρινθία, το Σάλτσμπουργκ, το Τιρόλο και το Voralberg αποτελούσαν τις λεγόμενες «αλπικές επαρχίες». (εικ. 3). Συγκροτούσαν τον αρχικό πυρήνα των αψβουργικών εδαφών, με εξαίρεση το Σάλτσμπουργκ που προσαρτήθηκε το 19ο αιώνα και κατοικούνταν βασικά από γερμανικό πληθυσμό. Στο Τιρόλο υπήρχε, επίσης, μια ιταλική μειονότητα, ενώ στη Στυρία και την Καρινθία κατοικούσαν και Σλοβένοι. Οι βοημικές επαρχίες, αποτελούμενες από τη Μοραβία, τη Βοημία και τη Σιλεσία που μετά το τέλος του πρώτου αυστρο-πρωσικού πολέμου (1740 – 1742) προσαρτήθηκε στην Πρωσία, αποτελούσαν τη δεύτερη οικονομική και γεωγραφική ενότητα. Η Μοραβία και η Βοημία κατοικούνταν από Τσέχους αλλά και από έναν μεγάλο αριθμό Γερμανών. Στη Σιλεσία δεν υπήρχε κάποια πλειοψηφική εθνοτική ομάδα. Σε αριθμό υπερίσχυαν οι Γερμανοί και ακολουθούσαν οι Τσέχοι και οι Πολωνοί. Στα ανατολικά βρίσκονταν οι λεγόμενες «καρπαθικές επαρχίες», αποτελούμενες από τη Γαλικία και την Μπουκοβίνα. Η πρώτη προσαρτήθηκε στους αυστριακούς το 1772, μετά τη διανομή του βασιλείου της Πολωνίας και η δεύτερη το 1775 ως δώρο από πλευράς των Ρώσων για τη μεσολάβησή τους στη ρωσοτουρκική ειρήνη του 1774 (Κιουτσούκ Καϊναρτζή). Η Γαλικία κατοικούνταν από Πολωνούς στα δυτικά και Ουκρανούς στα ανατολικά, ενώ η Μπουκοβίνα από Ουκρανούς και Ρουμάνους. Μεγάλη ήταν η παρουσία Εβραίων και στις δύο περιοχές, ενώ στις πόλεις υπήρχαν μικρές γερμανικές μειονότητες. Νοτιοανατολικά των αλπικών και βοημικών χωρών βρίσκονταν οι «νότιες επαρχίες», οι οποίες σε αντίθεση με τις προηγούμενες τρεις αποτελούνταν από τμήματα που δεν είχαν μεταξύ τους μια παράδοση πολιτικής συνύπαρξης. Η Τεργέστη, η Καρνιόλη και η Γκορίτσια αποτελούσαν κανονικά τμήματα των «γερμανικών κληρονομικών χωρών» (Deutsche Erbländer), ήδη, από την πρώιμη εποχή κυριαρχίας των Αψβούργων. Κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων οι κτήσεις στην Ιστρία και την Γκορίτσια επεκτάθηκαν και προσαρτήθηκε η Δαλματία. Κοινός παρονομαστής για τις νότιες επαρχίες ήταν ο γεωγραφικός και οικονομικός τους προσανατολισμός στην Αδριατική και η ποικίλη, μη γερμανική, εθνοτική τους σύνθεση. Η Καρνιόλη κατοικούνταν από Σλοβένους, η Δαλματία από Σέρβους και Κροάτες, ενώ στην Τεργέστη αριθμητικά, χωρίς, ωστόσο, να αποτελούν την

Vgl. Habsburg. Länder 1526–1795 (96/97)
Nachfolgestaaten (121) Balkanländer (105)

Εικ. 3: Αψβουργικές επαρχίες, 1815-1919.

πλειοψηφία, υπερείχαν οι Ιταλοί και ακολουθούσαν οι Σλοβένοι, οι Εβραίοι, οι Έλληνες και οι Σέρβοι.

Στην Ουγγαρία, η σημαντικότερη τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο περιοχή ήταν η λεγόμενη «Μέσα Ουγγαρία». Περιελάμβανε τα εδάφη του ιστορικού Βασιλείου της Ουγγαρίας που από το 1000 κι εξής γνώρισε διαφορετικούς βαθμούς πολιτικής αυτονομίας. Στα δυτικά της Μέσα Ουγγαρίας βρίσκεται η περιοχή της δυτικής όχθης του Δούναβη, που περικλείεται βόρεια και ανατολικά από το Δούναβη, νότια από τον ποταμό Δραύο και δυτικά από τις αλπικές αυστριακές επαρχίες και κατοικούνταν από Μαγυάρους και μια ισχυρή γερμανική μειονότητα. Στα βόρεια της Μέσα Ουγγαρίας απλώνεται η περιοχή της ανατολικής όχθης του Δούναβη, με νότιο σύνορα το Δούναβη και βόρειο και δυτικό τις βοημικές και αλπικές επαρχίες αντίστοιχα. Οι Σλοβάκοι αποτελούσαν τα δύο τρίτα του πληθυσμού και το υπόλοιπο ένα τρίτο οι Μαγυάροι. Στο κέντρο της Μέσα Ουγγαρίας, στην κοιλάδα που σχηματίζουν οι ποταμοί Δούναβης και Τίσα (Theis, Thisza) βρισκόταν και ο ισχυρός πυρήνας του μαγυαρικού πληθυσμού, παρά την παρουσία μιας ευάριθμης γερμανικής μεινότητας. Στην περιοχή μεταξύ των συνόρων με τη Γαλικία στα βόρεια και του Τίσα στα νότια ζούσαν κατά κύριο λόγο Μαγυάροι, μια ευάριθμη σλοβακική και μια μικρότερη ουκρανική μειονότητα. Ενώ, στα νότια της Μέσα Ουγγαρίας, στο Βάνατο, ζούσαν Ρουμάνοι, Μαγυάροι, Γερμανοί και Σέρβοι, χωρίς κανένας από αυτούς να αποτελεί πλειοψηφική ομάδα.

Η Τρανσυλβανία, κατοικούμενη βασικά από μαγυαρικό πληθυσμό και κατά δεύτερο λόγο από γερμανικό και ρουμανικό, ήταν η δεύτερη γεωγραφική ενότητα της Ουγγαρίας και η Κροατία – Σλαβονία, με πλειοψηφία Κροατών αλλά και με σημαντική σερβική μειονότητα, η τρίτη.[13]

Η οικονομική ανάπτυξη των 7 γεωγραφικών ενοτήτων της Αψβουργικής Μοναρχίας φαίνεται να ακολουθεί τις τάσεις ανάπτυξης της ευρύτερης ευρωπαϊκής οικονομίας. Από τα μέσα του 18ου αιώνα, στις αλπικές και βοημικές χώρες, παρατηρείται μια δομική στροφή από τη γεωργία προς μη αγροτικές

[13] Good, Economic Rise, 17-20. Για την εθνοτική σύνθεση των περιοχών της Αψβουργικής Μοναρχίας, R. A. Kann, The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy. 1848 – 1918, τ. Α΄ και Β΄, Νέα Υόρκη 1950. H. Hantsch, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich, Βιέννη 1953, 25-35.

παραγωγικές απασχολήσεις. Η ανάπτυξη της οικοτεχνικής κλώσης και ύφανσης μετέτρεψε ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού σε χειροτέχνες που παρήγαν για την αγορά. Η οικοτεχνία συνιστούσε έναν ενδιάμεσο τύπο οικονομικής δραστηριότητας, μεταξύ χειροτεχνίας και εργοστασιακού συστήματος, καθώς εμπεριείχε μεν την εξειδίκευση και τον καταμερισμό εργασίας που απαιτούνταν στο τελευταίο, η παραγωγή, όμως, δεν οργανωνόταν σε συγκεντρωτική βάση αλλά στα διεσπαρμένα νοικοκυριά της υπαίθρου. Η εξάπλωση της οικοτεχνίας στην ύπαιθρο και η ανάδυση στα περίχωρα των πόλεων εργασιακών μονάδων που απασχολούσαν μεγαλύτερο αριθμό χειροτεχνών και προσανατολίζονταν σε μια παραγωγής ευρείας κλίμακας (*Manufakturen*) θεωρήθηκαν τα κεντρικά γνωρίσματα της πρωτοβιομηχάνισης (Protoindustrialisation). Πρόκειται για εκείνη τη φάση που προηγήθηκε και προετοίμασε την πλατιά διάδοση του εργοστασιακού συστήματος και των παραγωγικών καινοτομιών που συνδέονταν με τη βιομηχανική επανάσταση.[14] Στις βοημικές χώρες, η πρωτο-βιομηχανική παραγωγή μάλλινων υφασμάτων και υαλικών οργανώθηκε γύρω από τις πόλεις Reichenberg, Πράγα και Μπρνό (Brünn), ενώ, προκειμένου να εξυπηρετηθούν ανάγκες που προέκυψαν από τους δύο παραπάνω κλάδους, αναπτύχθηκε και η χημική βιομηχανία. Αντίθετα, η παραγωγή σιδήρου και βαμβακερών υφασμάτων, που αποτέλεσαν τους πρωτοπόρους κλάδους τον επόμενο αιώνα, είχαν μικρή σημασία στα μέσα του 18ου.[15] Στην Αυστρία, από την άλλη, η μεταλλουργία της Στυρίας, της Καρινθίας και της Άνω Αυστρίας και η πρωτο-βιομηχανία βαμβακερών υφασμάτων στα περίχωρα της Βιέννης, στο Linz και στο Voralberg συνιστούσαν τους τομείς όπου επικεντρωνόταν η δευτερογενής παραγωγή. Μικρότερη ήταν η έκταση των πρώιμων μορφών της χαρτοβιομηχανίας και της βιομηχανίας υαλικών και μεταξωτών.[16]

---

[14] Βλ. σχετικά, M. Cerman / S.C. Oglivie (εκδ.), Protoindustrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter, Βιέννη 1994, και κυρίως τη συμβολή για την πρωτοεκβιομηχάνιση στην Αυστρία, 161-175.

[15] H. Freudenberger, Industrialization in Bohemia and Moravia in the Eighteenth Century, *Journal of Central European Affairs* 19 (1960), 347-356.

[16] F. Tremel, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs, Βιέννη 1969, σ. 230-280. Matis, Manufaktur, 252 κ.ε. G. Chaloupek, Der unvollendete Boom. Die Entwicklung der Wiener Wirtschaft in der Ära des Liberalismus, στο συλλογικό τόμο Wien in der liberalen Ära, Βιέννη 1978, σ. 33-34. Komlosy Ökonomische Grenzen, 846.

Σε αντίθεση με τη Βοημία, όπου η πρωτοβουλία για ίδρυση μονάδων πρωτο-βιομηχανικής παραγωγής ξεκίνησε από τους ευγενείς, στις αυστριακές χώρες τον κεντρικό ρόλο είχε το κράτος.[17] Η ενίσχυση της εγχώριας δευτερογενούς παραγωγής, μέσω ειδικών προνομίων και κινήτρων σε επενδυτές αποτέλεσε βασική μέριμνα της μερκαντιλιστικής οικονομικής πολιτικής που εφαρμόστηκε συστηματικά στην Αψβουργική Μοναρχία από το 1740 ως το 1790, κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Μαρίας Θηρεσίας και του γιου της Ιωσήφ ΙΙ. Η παραχώρηση προνομίων για ίδρυση συγκεντρωτικών εργασιακών μονάδων αποτέλεσε βήμα για την απελευθέρωση της δευτερογενούς παραγωγής από τους περιορισμούς της συντεχνιακής οργάνωσης. Σε καμία περίπτωση, ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει λόγος για πλήρη απελευθέρωση της μεταποιητικής δραστηριότητας. Παρά το γεγονός ότι το κράτος παραχώρησε προνόμια σε ξένους και ντόπιους επιχειρηματίες, δεν επιφύλασσε κανένα μονοπώλιο. Ο ανταγωνισμός απελευθερώθηκε υπό προϋποθέσεις και προτιμώνταν οι παραγωγικοί κλάδοι που ήταν απαραίτητοι για τη χώρα, αξιοποιούσαν εγχώριες πρώτες ύλες και υπόσχονταν φτηνές τιμές.[18]

Στα πλαίσια των εξελίξεων του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα αναβαθμίστηκε και ο οικονομικός ρόλος της Βιέννης. Ως *Haupt- und Residenzstadt*, έδρα του αυτοκράτορα και της διοίκησης, αποτελούσε βασικά κέντρο ζήτησης αγαθών.[19] Με τη δημιουργία εργοστασιακών μονάδων στα περίχωρά της και μικρότερων εργαστηρίων στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου της, έγινε και κέντρο παραγωγής προϊόντων κατανάλωσης. Κυρίως, όμως, αναδείχθηκε ως χρηματιστικό κέντρο ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Η ίδρυση το 1771, με διάταγμα της Μ. Θηρεσίας, του χρηματιστηρίου (*Börse*)

[17] Komlosy, Ökonomische Grenzen, 833, 837.

[18] G. Otruba, Die Wirtschaftspolitik Marias Theresias und Josephs II, στο H. Matis (εκδ.), Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, Βερολίνο 1981, 86.

[19] Αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό των Haupt- und Residenzstädten στις προνεωτερικές κοινωνίες. Komlosy, Ökonomische Grenzen, 823.

επισημοποίησε τη δράση, ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, ενός χρηματιστικού – εμπορικού κεφαλαίου και άνοιξε το δρόμο για νέες κερδοσκοπικές πρακτικές.[20]

Τόσο στις βοημικές όσο και στις αυστριακές χώρες, οι εξελίξεις στο οικονομικό πεδίο προκάλεσαν μια κοινωνική κινητικότητα, που εκφράστηκε όχι μόνο με τη στροφή ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού από τη γεωργία σε μια πρώιμη μορφή εξαρτημένης εργασίας, όπως ήταν η οικιακή βιοτεχνία και το Verlagssystem, αλλά και με το σχηματισμό μιας επιχειρηματικής ομάδας, προσανατολισμένης στη δευτερογενή παραγωγή. Χαρακτηριστικό της τελευταίας ήταν η ποικίλη κοινωνική καταγωγή των τμημάτων που την συγκροτούσαν: από ευγενείς και μεγαλεμπόρους έως ξένους, κυρίως Γερμανούς κι Ελβετούς, επενδυτές και βιοτέχνες.[21]

Εκτός αυστριακών και βοημικών χωρών, η Τεργέστη, το Φιούμε και η Βουδαπέστη αποτελούσαν σημαντικά κέντρα εμπορικής και, μερικώς μεταποιητικής δραστηριότητας. Στο σύνολό τους, όμως, οι ευρύτερες περιοχές των πόλεων αυτών όπως και οι υπόλοιπες γεωγραφικές ενότητες χαρακτηρίζονταν από την κυριαρχία του πρωτογενούς τομέα και είχαν το ρόλο του προμηθευτή της Μοναρχίας. Η μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία των ευγενών και η δουλοπαροικία ήταν βασικά στοιχεία της οικονομικής και κοινωνικής δομής των ανατολικών επαρχιών.

Η ανισότητα των ρυθμών ανάπτυξης και οι διακριτοί οικονομικοί ρόλοι που επιφυλάσσονταν για τις διάφορες περιοχές της Μοναρχίας αντανακλούσαν στην πραγματικότητα το τυπικό μοντέλο μερκαντιλιστικού κράτους, που συνίστατο από μια αναπτυγμένη βιομηχανικά περιοχή και μια εκτεταμένη ύπαιθρο, πηγή πρώτων υλών. Σύμφωνα με τον Good, η βιομηχανική πολιτική των Αψβούργων δε σκόπευε στη βιομηχανική ανάπτυξη αυτή καθεαυτή, αλλά στην ενδυνάμωση της Μοναρχίας μέσω τοπικών εξειδικεύσεων. Υπό αυτή την έννοια, η περιφεριοποίηση του ανατολικού τμήματος δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως αποτυχία αλλά ως προϋπόθεση μιας δυτικοευρωπαϊκού τύπου ανάπτυξης για τις προνομιούχες δυτικές επαρχίες. Κατά την περίοδο 1750 – 1790

[20]F. Baltzarek, Die Geschichte der Wiener Börse, Βιέννη 1973, 11 κ.ε. M. Wagner, Zwischen zwei Staatsbankroten. Die Wiener Finanzmarkt im 18. Jahrhundert, *WGBl.* 32 (1977), 113-143. F. Czeike, Geschichte der Stadt Wien, Βιέννη 1981, 163.

η Αυστρία και Βοημία δεν παρουσίαζαν καθυστέρηση σε σχέση με άλλες ηπειρωτικές ευρωπαϊκές χώρες και η οικονομία τους γνώρισε δομικές και θεσμικές αλλαγές, χαρακτηριστικές της πρώιμης φάσης της μοντέρνας οικονομικής ανάπτυξης. [22]

Η Αψβουργική Μοναρχία απείχε πολύ, παρόλα αυτά, από το να αποτελεί έναν ενιαίο οικονομικό χώρο, όπου τα διαφορετικά τμήματα, με δεδομένες τις εξειδικεύσεις τους βρίσκονται ενσωματωμένα σε ένα σύνολο. Οι δύσκολες συνθήκες επικοινωνίας εξαιτίας και των φυσικών αντιξοοτήτων ήταν ένα βασικό εμπόδιο στην οικονομική ενσωμάτωση των επαρχιών. Από τη δεκαετία του 1760 απασχόλησε τις αρχές η δυνατότητα αξιοποίησης των ποταμών και κυρίως του Δούναβη ως πλωτών δρόμων και λήφθηκαν μέτρα στην κατεύθυνση αυτή.[23] Επίσης, μεταξύ 1728 και 1730 συνδέθηκε οδικά η Βιέννη με την Τεργέστη και επί βασιλείας Μαρίας Θηρεσίας και Ιωσήφ ΙΙ επεκτάθηκαν οι αυτοκρατορικές οδοί προς Βοημία, Μοραβία, Σιλεσία και οι οδικές συνδέσεις προς τα βόρεια και ανατολικά της Μοναρχίας.[24] Η κατασκευή σιδηροδρόμων ξεκίνησε αρκετά αργότερα, με την γραμμή Linz – Budweis το 1832. Το 1854 εγκαινιάστηκε η γραμμή Βιέννη – Λουμπλιάνα - Τεργέστη και ακολούθησαν νέες σιδηροδρομικές συνδέσεις κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα.[25]

Την οικονομική σύνδεση των τμημάτων της Μοναρχίας εμπόδιζαν και οι ενδιάμεσοι τελωνειακοί δασμοί μεταξύ των επαρχιών. Το 1775 οι Γερμανικές Κληρονομικές Χώρες, εξαιρουμένου του Τιρόλου, της Τεργέστης και του Φιούμε, απ' τη μια και η Βοημία και η Μοραβία από την άλλη έγιναν ενιαίος τελωνειακός χώρος (*Zollgebiet*). Από την ενοποίηση εξαιρέθηκαν η Γαλικία και

---

[21] Matis, Österreichische Unternehmer, 292-294. J. Mentschl, Unternehmertypen des Merkantilzeitalters, στο Matis, Von der Glückseligkeit des Staates, 341-354.

[22] Good, Economic Rise, 29, 34-35. Komlosy, Ökonomische Grenzen, 872.

[23] Για τις προσπάθειες που έγιναν από πλευράς Αυστριακών στη δεκαετία του 1760 για την πλεύση του Δούναβη βλ. H. Halm, Österreich und Neurussland, *JGO* 6 (1941), 277 κ.ε. H. Heppner, Die grossen Wasserstrassen und ihre Bedeutung, στο του ιδίου (εκδ.), Der Weg führt über Österreich, 95.

[24] Για το οδικό σύστημα στην Αψβουργική Μοναρχία, E. Faber, Neue Strassen – neue Welt: Innerösterreichische Kommerzialstrassen im 18. Jahrhundert, *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich: Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts* 9 (1994), 99-120.

[25] Chaloupek, Der unvollendete Boom, 32. H. Matis, Gründerzeit, Börsenkrach und Wirtschaftskrise in der Habsburgermonarchie, Βιέννη α.χ, (διατριβή επ' υφηγεσία), 91.

η Ουγγαρία. Η πρώτη εντάχθηκε στο ενιαίο τελωνειακό σύστημα το 1784 και η δεύτερη το 1851.[26] Παρόλα αυτά, τόσο οι προσπάθειες για συγκοινωνιακή όσο και για δασμολογική σύνδεση δεν πέτυχαν να καταστήσουν την Μοναρχία ενιαίο οικονομικό χώρο, αφού η οικονομική επικοινωνία των τμημάτων μεταξύ τους ήταν περιορισμένη. Το Τιρόλο και το Voralberg προσανατολίζονταν σε γερμανικές και βορειοϊταλικές αγορές, τόσο για εξαγωγές όσο και για εισαγωγές. Σχεδόν αποκλειστικά προς την Ιταλία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία στρέφονταν και οι εξαγωγές της Στυρίας και της Καρινθίας, ενώ οι βοημικές χώρες έτειναν προς τις γερμανικές, παρά τις αυστριακές αγορές. Είναι, εξάλλου, χαρακτηριστικό ότι στα μέσα του 19ου αιώνα η Βόρεια Βοημία συνδέθηκε σιδηροδρομικά με τη Σιλεσία, η προσάρτηση της οποίας, ήδη, από το 1742 στην Πρωσία είχε προκαλέσει σημαντικές οικονομικές απώλειες, και όχι με περιοχές της Μοναρχίας. Η Γαλικία διατηρούσε εμπορικές σχέσεις περισσότερο με την Πολωνία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία.[27] Η χώρα που αποτελούσε το συνδετικό κρίκο του ανατολικού και δυτικού τμήματος της Αψβουργικής Μοναρχίας ήταν η Ουγγαρία. Στατιστικά δεδομένα, που επεξεργάστηκε ο Η. Hassinger, σχετικά με τη δομή του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου των περιοχών που συγκρότησαν, το 1775, τον ενιαίο τελωνειακό χώρο από τη μια και της Ουγγαρίας και Τρανσυλβανίας από την άλλη κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, έδειξαν τη συμβολή των τελευταίων χωρών στην οικονομική ανάπτυξη του δυτικού τμήματος. Με βάση την πληρέστερη στατιστική εμπορίου, αυτή του έτους 1783, οι εξαγωγές των περιοχών του ενιαίου τελωνειακού χώρου προς χώρες εκτός Αψβουργικής Μοναρχίας ανέρχονταν σε 17,2 εκ. φιορίνια, προς την Ουγγαρία και Τρανσυλβανία σε 9,7 εκ. φιορίνια και προς τη Γαλικία και το Τιρόλο σε 0,36 εκ. φιορίνια και 0,94 εκ. φιορίνια αντίστοιχα.[28] Με βάση

---

[26] A. Beer, Die Zollpolitik und die Schaffung eines einheitlichen Zollgebietes unter Maria Theresia, Ίνσμπρουκ 1893, 42 κ.ε.

[27] H. Hassinger, Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, στο F. Lütge (εκδ.), Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, Στουτγάρδη 1964, 65-78.

[28] Hassinger, 79. Στα στατιστικά δεδομένα του 1783 δεν περιλαμβάνονται οι εισαγωγές και εξαγωγές του βαμβακιού και του ίντιγκο. Τα εξαγωγικά προϊόντα του τελωνειακού χώρου, το 1783, κατανέμονταν ως εξής: είδη διατροφής 22%, πρώτες ύλες 22%, μεταποιημένα προϊόντα 66%. Βλ. Good, Economic Rise, 25.

το δεδομένο ότι τα 17,2 φιορίνια αφορούσαν εξαγωγές προς το σύνολο των χωρών εκτός Μοναρχίας, τότε η Ουγγαρία και η Τρανσυλβανία συνιστούσαν μια απ' τις κυριότερες αγορές για τα μεταποιημένα προϊόντα του δυτικού τμήματος. Αντιστρόφως, η Ουγγαρία και η Τρανσυλβανία καταλάμβαναν σημαντική θέση ως χώρες εξαγωγής ειδών διατροφής (σιτηρών, σίκαλης και βοοειδών) και κατά δεύτερο λόγο πρώτων υλών (μαλλιού, καπνού, ποτάσας) στις περιοχές του ενιαίου τελωνειακού χώρου, κυρίως στην Κάτω Αυστρία.[29] Την εξάρτηση του εξωτερικού εμπορίου των ουγγρικών χωρών από το δυτικό τμήμα της Μοναρχίας ενίσχυε και η τελωνειακή πολιτική των Αψβούργων. Το 1754, ο φόρος 5% επί των εισαγόμενων προϊόντων που ίσχυε στα ουγγρικά τελωνεία ανέβηκε σε 30% για τα προϊόντα που παράγονταν εκτός Μοναρχίας, ενώ έμεινε ο ίδιος για εκείνα που παράγονταν στις Γερμανικές Κληρονομικές Χώρες. Παράλληλα επιφυλάσσονταν τελωνειακές ελαφρύνσεις σε εμπόρους των κληρονομικών χωρών που εξήγαγαν προϊόντα στην Ουγγαρία και την Τρανσυλβανία.[30] Η αυστριακή οικονομική πολιτική σε σχέση με την Ουγγαρία έχει θεωρηθεί από την εθνική ουγγρική ιστοριογραφία βασική αιτία της οικονομικής καθυστέρησης της χώρας και της αργοπορημένης εκβιομηχάνισή της.[31] Είναι γεγονός ότι η αυστριακή τελωνειακή πολιτική και, κυρίως, ο αποκλεισμός της Ουγγαρίας από την τελωνειακή ένωση του 1775 εμπόδισε την εγχώρια ανάπτυξη. Σ' αυτό συνέβαλλε και η γεωγραφική θέση της Ουγγαρίας, καθώς μεταξύ αυτής και του δυτικού τμήματος της Μοναρχίας παρεμβαλλόταν η Βιέννη, μέσω της οποίας διακινούνταν αναγκαστικά τα περισσότερα προϊόντα από και προς τις ουγγρικές χώρες.

Πέρα από προβλήματα σύνδεσης των επιμέρους τμημάτων της, η βασικότερη, ίσως, αδυναμία της οικονομικής ανάπτυξης στην Αψβουργική Μοναρχία ήταν η ασυνέχειά της. Από το 1790 η αψβουργική οικονομία διήλθε φάση κρίσης. Οι διάδοχοι της Μ. Θηρεσίας και του Ιωσήφ Β΄ δεν ακολούθησαν την οικονομική πολιτική των προκατόχων τους. Οι ναπολεόντειοι πόλεμοι και η

---

[29] Το 1783 οι εισαγωγές των περιοχών του ενιαίου τελωνειακού χώρου από τις χώρες εκτός Μοναρχίας ανέρχονταν σε 14,2 εκ. φιορίνια, από την Ουγγαρία και Τρανσυλβανία σε 12,8 εκ. φιορίνια, από τη Γαλικία και το Τιρόλο σε 1,3 εκ. φιορίνια και 1εκ. Φιορίνια αντίστοιχα. Hassinger, 79.

[30] Hassinger, 85.

[31] Βλ. σχετικά, Good, Economic Rise, 29.

επικράτηση της συντήρησης στην Κεντρική Ευρώπη συνοδεύτηκαν από μια λιγότερο γενναιόδωρη πολιτική απέναντι στη βιομηχανία. Ο φόβος εργατικών εξεγέρσεων οδήγησε τον Φραγκίσκο Α΄ το 1795 στην απαγόρευση ίδρυσης νέων εργοστασίων στην περιοχή της Βιέννης.[32] Από την κρατική χρεοκοπία του 1811 ώς το 1820, η Αυστρία βρέθηκε σε φάση πληθωριστικής κρίσης.[33] Κατά την περίοδο αυτή το εμπόριο και η πρώιμη βιομηχανία ήταν σε πτώση. Στα τέλη της δεκαετίας του 1820 παρήκμασε και η άλλοτε ανθηρή βιομηχανία σιδήρου αλλά και η βιομηχανία μάλλινων και βαμβακερών που είχε γνωρίσει ιδιαίτερη άνοδο κατά τη διάρκεια του ηπειρωτικού αποκλεισμού εξαιτίας της απουσίας της αγγλικής παραγωγής.[34] Το ιδιωτικό τραπεζικό σύστημα, βασικός πιστωτής του κράτους, της βιομηχανίας και των μεταφορών φάνηκε ανίκανο να καλύψει τις ανάγκες της αψβουργικής οικονομίας στα μέσα του 19ου αιώνα. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος των τραπεζών στην οικονομία των ηπειρωτικών χωρών αποτελούσε, εξάλλου, δείγμα σχετικής καθυστέρησης. Αντίθετα, το αγγλικό μοντέλο ανάπτυξης, ήθελε τις τράπεζες να περιορίζονται στην ικανοποίηση βραχυπρόθεσμων πιστωτικών αναγκών της βιομηχανίας και όχι να την καθοδηγούν.[35]

Οι αγροτικές και φορολογικές μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο Ιωσήφ Β΄ αποσύρθηκαν μετά το θάνατό του κάτω από την πίεση των ευγενών.[36] Την αδυναμία υπεράσπισης των ιωσηφικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων ενίσχυε η απουσία μιας συγκροτημένης και με διακριτά οικονομικά και πολιτικά ενδιαφέροντα αστικής τάξης. Η ενσωμάτωση στις ήδη υπάρχουσες κοινωνικές δομές ήταν η κυρίαρχη τάση ανάμεσα σ' εκείνους που αναδείχθηκαν οικονομικά, μέσα από το εμπόριο ή τη βιομηχανία. Οι εξευγενισμοί των αστών επικύρωναν απλά αυτή τη διαδικασία.[37] Ωστόσο, η εικόνα της οικονομικής και κοινωνικής

---

[32] Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie, 17.

[33] Βλ.σχετικά A. Beer, Die Finanzen Oesterreichs im 19. Jahrhundert, Βιέννη 1973 (φωτοτυπική ανατύπωση της έκδοσης του 1876), 3-43.

[34] Matis, Gründerzeit, Börsenkrach und Wirtschaftskrise, 54.

[35] Good, Economic Rise, 82.

[36] Για τις μεταρρυθμίσεις του Ιωσήφ Β΄, βλ. H. Reinalter (εκδ.), Der Josephinismus, Φραγκφούρτη / Βιέννη 1993.

[37] Br. Andel, Adelsverleihungen für Wirtschaftsbetreibende während der Regierungszeit M. Theresias, Βιέννη 1969 (αδημ. διδ. διατριβή). R. Komanovits, Der Wirtschaftsadel unter Kaiser Franz II in

οπισθοδρόμησης για την περίοδο του *Vormärz*, όπως ονομάστηκε η περίοδος μεταξύ του Συνεδρίου της Βιέννης και της επανάστασης του 1848, δεν είναι απόλυτη. Για πολλούς ιστορικούς από το 1830 άρχισε για την Αυστρία η βιομηχανική εποχή και η καπιταλιστικού τύπου ανάπτυξη, που εκφράστηκε με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών σε τομείς της παραγωγής και την ευρεία διάδοση του εργοστασιακού συστήματος.[38] Η επαναστάσεις του 1848 στην Αψβουργική Μοναρχία, συνδεδεμένες με φιλελεύθερα και εθνικά αιτήματα απηχούσαν αλλά και προωθούσαν τις προηγούμενες εξελίξεις. Το 1848 καταργήθηκε η δουλοπαροικία, το 1851 έπεσαν τα τελωνειακά σύνορα μεταξύ Αυστρίας και Ουγγαρίας και το 1859 καταργήθηκε το συντεχνιακό σύστημα.

Από το 1870, οπότε η εκβιομηχάνιση επεκτάθηκε και στην Ουγγαρία, περιορίστηκε το χάσμα μεταξύ δυτικών και ανατολικών επαρχιών της Μοναρχίας καθώς και το χάσμα μεταξύ της τελευταίας και των υπόλοιπων χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης. Μεταξύ των ετών 1870 και 1913 η Αψβουργική Μοναρχία έχει μετά τη Σουηδία, Δανία και Γερμανία το υψηλότερο ποσοστό ετήσιου ρυθμού ανάπτυξης στην Ευρώπη.[39] Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος σημείωσε το τέλος αυτής της διαδικασίας, όπως άλλωστε και το τέλος της ίδιας της Αψβουργικής Μοναρχίας.

2. Το θεσμικό πλαίσιο της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων στη Βιέννη.

Η οικονομική δραστηριότητα και η νομική υπόσταση των Ελλήνων στη Βιέννη ρυθμίζονταν από τις συνθήκες και τις επιμέρους συμφωνίες μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αψβουργικής Μοναρχίας. Ορόσημο και

---

derZeit von 1792 bis 1815, Βιέννη 1974 (αδημ. διδ. διατριβή). F. Putz, Die österreichische Wirtschaftsaristokratie von 1815-1859, Βιέννη 1975 (αδημ. διδ. διατριβή). Μεταξύ των ετών 1792-1842 διανεμήθηκαν 2.545 τίτλοι ευγενείας σε αστούς. E. Bruckmüller / H. Stekl, Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich, στο J. Kocka (εκδ.), Bürgertum im 19. Jahrhundert, Μόναχο 1988, τ.1, 172. Για την απονομή τίτλων ευγένειας σε αυστριακούς εμπόρους κατά το β΄μισό του 19ου αιώνα, K. Raptis, Kaufleute im alten Österreich. Ihre Beziehungen zur Verwaltung und ihre Stellung in wirtschafts, gesellschafts- und öffentlichem Leben, Βιέννη 1996, 74 κ.ε.

[38] Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie, 637-638. Tremel, Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 289. Βλ. και απόψεις άλλων μελετητών στο Good, Economic Rise, 39-40.

[39] Good, Economic Rise, 239.

θεσμικό πλαίσιο για τις εμπορικές σχέσεις των δύο πολιτικών σχηματισμών αποτέλεσαν, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, οι συνθήκες του Κάρλοβιτς και κυρίως του Πασάροβιτς.[40] Με την ανάπτυξη της εμπορικής επικοινωνίας, φορέας της οποίας ήταν, κατά κύριο λόγο, οι οθωμανοί υπήκοοι, προέκυπταν ζητήματα που οι αρχικές συνθήκες δεν προέβλεπαν κι έτσι οι ενδιαφερόμενες πλευρές προχωρούσαν σε διμερείς ή μονομερείς διευκρινίσεις. Ωστόσο, οι σχετικές πηγές αφήνουν να εννοηθεί ότι στην πράξη οι συνθήκες παραβιάζονταν αμοιβαία και ότι οι σχέσεις των δύο πλευρών χαρακτηρίζονταν από ένα διαρκή αγώνα είτε για τη διατήρηση και την επέκταση είτε για τον περιορισμό των προνομιακών ρυθμίσεων.

Από τα βασικότερα σημεία τριβής μεταξύ των οθωμανών εμπόρων και της διοίκησης ήταν το ύψος των τελωνειακών δασμών στα αψβουργικά σύνορα και το δικαίωμα εμπορίας άλλων προϊόντων εκτός των «τουρκικών». Ως προς το πρώτο ζήτημα, η συνθήκη του Πασάροβιτς όριζε σαφώς 3% δασμό εισαγωγής κι εξαγωγής, δε διευκρίνιζε, όμως, αν ο δασμός αυτός αφορούσε προϊόντα που παράγονται σε οθωμανικό έδαφος ή εισάγονται μέσω αυτού (ζάχαρη, καφές, γούνες), ενώ ανοιχτό και συνεπώς υποκείμενο σε διαφορετικές ερμηνείες ήταν το ερώτημα, αν οι προνομιακές τελωνειακές ρυθμίσεις αναφέρονταν στα προϊόντα ή στα πρόσωπα που μετέφεραν τα προϊόντα αυτά.[41] Τον Απρίλιο του 1725 ο αυτοκράτορας Κάρολος VI, εξέδωσε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο οι οθωμανοί υπήκοοι μπορούσαν να εμπορεύονται μόνο με τουρκικά προϊόντα κι, εκτός των ετήσιων αγορών, μόνο χονδρικά. Επίσης, άτυπα, ο τελωνειακός δασμός ανέβηκε σε 3,5%.[42] Στην πραγματικότητα, η μέριμνα να περιοριστεί μόνο σε τουρκικά προϊόντα η δραστηριότητα των οθωμανών εμπόρων, υπαγορευόταν από το γεγονός ότι οι τελευταίοι είχαν, ήδη, αρχίσει, όπως θα

---

[40] Τη συνθήκη του Πασάροβιτς, ακολούθησαν μια σειρά συνθηκών και εμπορικών συμφωνιών, που παρέμειναν στο πνεύμα των αρχικών ρυθμίσεων, όπως για παράδειγμα η Συνθήκη του Βελιγραδίου το 1739, η συμφωνία φιλίας μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αψβουργικής Μοναρχίας το 1771, η συμφωνία (Sened) του 1784, η Συνθήκη του Σιστόβου το 1791. Βλ. σχετικά Herzfeld, Orienthandelspolitik,. Επίσης για τις εμπορικές συμφωνίες Αψβουργικής Μοναρχίας – Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 19ο αιώνα, Beer, Österreichische Handelspolitik, 396 κ.ε.

[41] HKA, Litorale Kommerz F.132, rote Nr. 683, φφ. 250r.-254v., 321r. (30 Μαΐου 1798). Herzfeld, Orienthandelspolitik, 303.

[42] Landau, Die Entwicklung des Warenhandels, 69

φανεί και στο επόμενο κεφάλαιο, να αναλαμβάνουν την εμπορική σύνδεση περιοχών τόσο στο εσωτερικό όσο και εκτός της Μοναρχίας. Η ρύθμιση του Καρόλου, συμπεριλήφθηκε στη συνθήκη του Βελιγραδίου (1739), που ανανεώθηκε χωρίς νέες προσθήκες το 1747, δεν κατόρθωσε παρόλα αυτά να δώσει λύση στο πρόβλημα. Η κατηγορία ότι οι οθωμανοί έμποροι έκαναν εμπόριο με μη τουρκικά προϊόντα και μάλιστα όχι απευθείας από και προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποτελούσε μόνιμη επωδό των εκθέσεων που κατέθεταν στις αρμόδιες υπηρεσίες διοικητικά όργανα και ντόπιοι έμποροι.

Το ανεξέλεγκτο εμπόριο με ξένα προϊόντα απασχολούσε ιδιαίτερα τις αρχές, από τη στιγμή, μάλιστα, που εθεωρείτο απειλή για την εγχώρια βιομηχανία. Δεδομένου του γεγονότος ότι η Βιέννη ήταν η κεντρική αγορά των ευρωπαϊκών προϊόντων που προορίζονταν για την Ανατολή, η Bancaladministration εξέφραζε το 1804 το φόβο, ότι οι ντόπιοι βιομήχανοι θα έχαναν οποιαδήποτε πρόσβαση στις οθωμανικές αγορές, αν οι οθωμανοί έμποροι θα είχαν τη δυνατότητα να αγοράζουν στη Βιέννη αγγλικά και γαλλικά προϊόντα, τα οποία είναι σαφώς προτιμητέα από τα αυστριακά.[43] Το 1806 η κυβέρνηση της Κάτω Αυστρίας, αναγνωρίζοντας ότι η δραστηριότητα των Ελλήνων, όπως ονόμαζε τόσο τους εμπορευόμενους οθωμανούς υπηκόους όσο κι εκείνους που είχαν, πλέον, πάρει την αψβουργική υπηκοότητα, είχε παραβεί τα νόμιμα όρια, επιχείρησε να κωδικοποιήσει εκ νέου το καθεστώς τους. Για τους οθωμανούς, όρισε ότι επιτρεπόταν το χονδρικό εμπόριο τουρκικών προϊόντων, οι εξαγωγές αυστριακών προϊόντων και το διαμετακομιστικό εμπόριο από και προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο ενδιαφερόμενος υποχρεούνταν να κατέχει ειδική άδεια εμπορίας, που θα εξέδιδαν οι αψβουργικές αρχές, η οποία δε θα μεταφερόταν στους απογόνους του. Σε περίπτωση που οι αυτοί ήθελαν να συνεχίσουν το εμπόριο, τότε ήταν αναγκαίο να υποβάλλουν αίτηση για έκδοση νέας άδειας.[44] Οι ορισμοί αυτοί δεν εξομάλυναν ούτε μακροπρόθεσμα τις σχέσεις των δύο πλευρών. Το 1829 η αδελφότητα των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων στη Βιέννη κατήγγειλε το διάταγμα του 1806, ως ασύμβατο προς το πνεύμα των συνθηκών, αφού έβαζε φραγμούς στην διομολογημένη ελευθερία του εμπορίου και τόνιζε: «*Οι συνθήκες μιλούν για εμπόριο, χωρίς να προσδιορίζουν τα*

[43] HKA, Litorale Kommerz F.132, rote Nr. 683, φ. 858v. (6 Αυγούστου 1804).

[44] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1061, φ. 51v. (28 Ιουλίου 1806).

εμπορεύσιμα είδη. Πάνω από 100 χρόνια κάνουμε αυτό το εμπόριο με τουρκικά προϊόντα και με ξένα, μόνο στην περίπτωση που αυτά αποτελούν επιστροφές ή πληρωμές εγχώριων προϊόντων που πρόκειται να σταλούν στην Τουρκία. Η γεωγραφική θέση της Βιέννης και η εμπιστοσύνη που απολαμβάνουν τα μέλη της αδελφότητας από τους συμπατριώτες τους είναι η αιτία αυτού του εμπορίου με ξένα προϊόντα, χωρίς το οποίο το συνολικό εμπόριο από και προς την Τουρκία δε θα μπορούσε να υπάρξει ή τουλάχιστον θα έχανε πολύ από την έκτασή του.»[45] Υπενθύμιζε, παράλληλα, ότι οι αψβουργικοί υπήκοοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εμπορεύονταν με όλα τα είδη, χωρίς κανέναν περιορισμό και είχαν δικαίωμα ακίνητης περιουσίας, κάτι που απαγορευόταν για τους οθωμανούς υπηκόους στην Αυστρία.[46]

Η περίπτωση να περιοριστούν οι εισαγωγές και οθωμανικών προϊόντων εξετάστηκε από τις αρχές κατά τη δεκαετία του 1760. Με βάση την απαγορευτική πολιτική του Einfuhrverbot, τα βαμβακερά και μεταξωτά από την Ανατολή υπόκεινταν στις κατηγορίες των απαγορευμένων προς εισαγωγή προϊόντων. Οι απόψεις για τη δυνατότητα επιβολής του μέτρου αυτού στους οθωμανούς εμπόρους διίσταντο, καθώς, σύμφωνα με τις συνθήκες, δεν μπορούσε να υπάρξει απαγόρευση εισαγωγής προϊόντων που παράγονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ εκφραζόταν και η άποψη ότι ειδικά τα βαμβακερά της Ανατολής δε συνιστούσαν απειλή για την εγχώρια παραγωγή, αφού τα φορούσαν μόνο οι Σέβοι στα νότια σύνορα της Ουγγαρίας.[47] Η εισαγωγή των βαμβακερών και μεταξωτών σταμάτησε τα επόμενα χρόνια, ωστόσο, οι όροι των συνθηκών δέσμευαν τις αψβουργικές αρχές να προχωρήσουν σε νέες απαγορεύσεις. Αντί των τελευταίων, επιλέχτηκε η τακτική παρακωλύσεων στην εισαγωγή και κατανάλωση οθωμανικών προϊόντων. Η απαγόρευση εισαγωγών και οι χρονοτριβείς έλεγχοι στους συνοριακούς σταθμούς με το πρόσχημα του κινδύνου διάδοσης της πανώλης ή η επιβολή φόρων κατανάλωσης σε προϊόντα όπως ο καφές, τα ψάρια, το λάδι, το κρασί, τα φρούτα, το λιβάνι συνιστούσαν δείγματα αυτής της τακτικής.[48]

---

[45] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1062, φ. 833r. (23 Φεβρουαρίου 1830).

[46] Ό.π., φ.834v.

[47] Herzfeld, Orienthandelspolitik, 284.

[48] Herzfeld, 287. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 374.

Το δεύτερο ανοιχτό μέτωπο μεταξύ αψβουργικών αρχών και οθωμανών εμπόρων ήταν αυτό των τελωνειακών δασμών. Στην Τεργέστη, ήδη, από τη συνθήκη του Βελιγραδίου, ο δασμός εισαγωγής για οθωμανικά προϊόντα ορίστηκε σε 5%, αντί του 3% που προέβλεπε η συνθήκη του Πασάροβιτς.[49] Και στη Βιέννη, πάντως, ο δασμός του 3% δε διατηρήθηκε για πολύ. Σε αψβουργικά διατάγματα που αφορούσαν την εκτίμηση της αξίας των προϊόντων που έρχονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (9 Ιανουαρίου 1789 και 3 Ιανουαρίου 1818) γινόταν λόγος για δασμό της τάξεως του 5%.[50]Από τη διαμαρτυρία της αδελφότητας των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων της Βιέννης το 1829 πληροφορούμαστε ότι «*με βάση τις συνθήκες του 1718 και 1748* (προφανώς εννοείται η ανανέωση της συνθήκης του Βελιγραδίου, που έγινε το 1747*) ο δασμός εισαγωγών κι εξαγωγών ήταν άπαξ 3%. Αργότερα ο δασμός αυξήθηκε. Κατά τη διάρκεια του ηπειρωτικού αποκλεισμού, όπου οι τιμές των προϊόντων ήταν πολύ υψηλές, αυτή η φορολογική ανύψωση ήταν ιδιαίτερα επιζήμια. Ακόμα και σήμερα, που οι τιμές έχουν πέσει σημαντικά, ο δασμός αυτός εξακολουθεί να είναι βαρύς. Για παράδειγμα, 1/10 του κανταριού βαμβάκι με τρέχουσα τιμή πώλησης εδώ 35 φλωρίνια, πληρώνει στο τελωνείο 3,3 φλ., τη στιγμή που με βάση τις συνθήκες θα έπρεπε να πληρώνει 1,12 φλ.*» [51] Η αδελφότητα επισημαίνει, επίσης, την παραβίαση του όρου της συνθήκης του Σιστόβου (1791) που απαλλάσσει τα μέλη της από οποιαδήποτε καταβολή φόρου: «*Εδώ και μερικά χρόνια απαιτείται από μέλη της αδελφότητας που είναι εμπορικοί υπάλληλοι ή γραμματικοί να πληρώνουν έναν φόρο εισοδήματος (Erwerbssteuer) και μάλιστα υπό την απειλή διώξεων. Το ίδιο και σε περίπτωση θανάτου, απαιτείται από τους κληρονόμους τους φόρος τελευτής (Sterbtax)*».[52]

Με βάση τα στοιχεία που δίνει η αδελφότητα, ο δασμός το 1829 φαίνεται να έχει ανέλθει στα 9,4% και υπολογίζεται επί της τιμής πώλησης. Δεδομένου του γεγονότος, ότι η τιμή αγοράς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν φθηνότερη, η δασμολόγηση με βάση την τιμή πώλησης των προϊόντων υπήρξε μέτρο που στόχευε στην αύξηση των εσόδων της Μοναρχίας και της αποφυγής

---

[49] Κατσιαρδή – Hering, 25.

[50] J. L.Barth-Barthenheim, Allgemeine österreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde mit vorzüglicher Rücksicht auf das Erzherzogtum Österreich unter der Enns, Βιέννη 1919, τ. 1, 341-342.

[51] HKA, Kommerz Kammer F.10, rote Nr. 1295/1, φ. 29 (23 Φεβρουαρίου1830).

αυθαιρεσιών και φοροδιαφυγής από πλευράς των οθωμανών εμπόρων. Στην Τεργέστη το μέτρο αυτό, μαζί με μια ταρίφα εκτίμησης της αξίας των οθωμανικών προϊόντων εισήχθη μετά το 1751, καταργώντας παλαιότερη ρύθμιση της συνθήκης του Βελιγραδίου που όριζε τη δασμολόγηση με βάση την τιμή αγοράς.[53] Στην Ουγγαρία, αντίθετα, παρόμοιες προσπάθειες το 1754 ναυάγησαν εξαιτίας έντονων διαμαρτυριών των ενδιαφερόμενων εμπόρων. Κατά τη Herzfeld, η χαμηλή ταρίφα που επικρατούσε στην Ουγγαρία, ήταν, ίσως, ο λόγος που οι οθωμανοί έμποροι προτιμούσαν να εισάγουν συγκεκριμένα προϊόντα μέσω αυτής και όχι μέσω της Τεργέστης.[54] Από το 1801, πάντως, άρχισε να ισχύει ενιαίος τελωνειακός πίνακας μεταξύ Αψβουργικής Μοναρχίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που ανανεώθηκε το 1818 με εισαγωγή νέας ταρίφας για την εκτίμηση των προϊόντων.[55]

Αν και η πληροφορία από το 1829 μαρτυρεί μια σημαντική παρέκκλιση από τους δασμούς που όριζαν οι συνθήκες, η αύξηση των τελών για τους οθωμανούς εμπόρους δεν έβρισκε σύμφωνες όλες τις ομάδες συμφερόντων στην Αυστρία. Ενάντια στις φορολογικές ελαφρύνσεις συσπειρωνόταν διαφορετικές ομάδες συμφερόντων. Καταρχήν, ντόπιοι έμποροι που, ως φυσικό, έβλεπαν τους Έλληνες ως επικίνδυνους ανταγωνιστές.[56] Εβραίοι έμποροι - που προς στιγμήν παραμέριζαν τη δική τους εμπειρία της ετερότητας και απαιτούσαν την ανύψωση των τελωνειακών δασμών για τα προϊόντα των οθωμανών υπηκόων με τη δικαιολογία ότι «*οι ξένοι που βρίσκονται εδώ, όχι μόνο δεν πληρώνουν κανένα φόρο, κάτι που αντιθέτως συμβαίνει στην περίπτωση των αυστριακών υπηκόων στο εξωτερικό, αλλά εξαιτίας του μεγάλου αριθμού τους συμβάλλουν στην αύξηση των τιμών και στην έλλειψη τροφίμων απ' την αγορά.*»[57] Ακόμα και κάτοικοι της πόλης που εξοργίζονταν με τον πλούτο και την προνομιακή μεταχείριση των Ελλήνων. Κατά τον ανώνυμο αρθρογράφο της βιεννέζικης εφημερίδας "*Der Wanderer*": « *Οι κύριοι Έλληνες και Σέρβοι δεν είναι καθόλου αγαπητοί εδώ. Το*

---

[52] Ό.π., φ. 35r.

[53] Herzfeld, 291. Κατσιαρδή – Hering, 25.

[54] Herzfeld, 292.

[55] Beer, 399. Κατσιαρδή – Hering, 382.

[56] HKA, Litorale Kommerz, F. 132, rote Nr. 683, φφ. 906r.-927r. (31 Ιανουαρίου 1803).

[57] HKA, Litorale Kommerz F. 132, rote Nr. 683, φ. 952r. (19 Ιουλίου 1803).

κοινό γνωρίζει ότι αυτοί οι έμποροι είναι ιδιαίτερα ευνοημένοι και σε σχέση με αυτά που κερδίζουν, πληρώνουν ελάχιστα σε φόρους».[58]

Από την άλλη, οι μεγαλέμποροι και οι τραπεζίτες επωφελούνταν των ευνοϊκών ρυθμίσεων και, κυρίως, του προνομιακού δασμού διαμετακόμισης 1% που απολάμβαναν οι οθωμανοί έμποροι. Τη σύμπτωση ενδιαφερόντων των δύο τελευταίων ομάδων αναγνώριζαν και οι οικονομικοί σύμβουλοι της αυλής: «*Οι μεγάλοι τραπεζίτες και έμποροι προκειμένου να κάνουν τις δουλειές τους, καλύπτονται πίσω από άγνωστους Εβραίους, Τούρκους και Σέρβους που έχουν προνομιακό διαμετακομιστικό δασμό 1% και άλλες τελωνειακές ελαφρύνσεις. Για το λόγο αυτό δεν επιθυμούν ούτε έναν υψηλότερο φόρο κατανάλωσης ούτε έναν υψηλότερο φόρο διαμετακόμισης, αφού τα ενδιαφέροντά τους, τους κρατούν μαζί με τους Τούρκους. Επίσης, εκείνοι οι έμποροι που θέλουν να κάνουν δουλειές με το Λεβάντε, δεν είναι αναγκασμένοι να μεταφέρουν την έδρα τους και τα κεφάλαιά τους εκεί. Μπορούν, κάλλιστα, να κάνουν αυτές τις δουλειές μέσω των αμέτρητων τούρκων εμπόρων που βρίσκονται στη Βιέννη.»*[59]

Τις αρνητικές επιπτώσεις που είχε για το ισοζύγιο της Μοναρχίας η δράση των οθωμανών εμπόρων, επιχείρησαν οι αρχές να αντισταθμίσουν, επιφυλάσσοντας φορολογικές ελαφρύνσεις και κίνητρα σε δικούς τους υπηκόους. Η διαδικασία εξομοίωσης του καθεστώτος οθωμανών και αψβουργικών υπηκόων αναφορικά με το εμπόριο στην Ανατολή ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1750 και κορυφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1770.[60] Σύμφωνα με την άποψη της Helene Landau, τα μέτρα αυτά δε στόχευαν τόσο στη συγκρότηση μιας αυτόχθονης τάξης, ειδικευμένης στο ανατολικό εμπόριο, προσπάθεια που ομολογουμένως, άλλωστε, ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία, εξαιτίας της αδυναμίας ανταγωνισμού με τους οθωμανούς εμπόρους. Στόχευαν, περισσότερο, στο να υποχρεώσουν τους τελευταίους στην απόκτηση αψβουργικής υπηκοότητας και με τον τρόπο αυτό να εξασφαλίσουν την παραμονή των κερδών του εμπορίου τους στη Μοναρχία.[61] Η αποτελεσματικότητα της πολιτικής αυτής ήταν εμφανής, καθώς μεγάλος αριθμός

---

[58] *Der Wanderer*, 156 (1814), 613- 614.

[59] HKA, Litorale Kommerz F. 132, rote Nr. 683, φ. 132v. (19 Δεκεμβρίου 1800).

[60] Για τα διάφορα στάδια αυτής της διαδικασίας, βλ. Κατσιαρδή-Hering, 375-380.

[61] Landau, Die Entwicklung des Warenhandels, 70.

οθωμανών υπηκόων στράφηκε προς την αναζήτηση αψβουργικής υπηκοότητας. Η τακτική, ωστόσο, που ακολούθησαν οι αρχές στο ζήτημα των πολιτογραφήσεων, κατόπιν απαίτησης και της Πύλης, ήταν φειδωλή. Το 1784, θεσπίστηκε ως προϋπόθεση για την απόκτηση αψβουργικής υπηκοότητας η δεκαετής παραμονή στην Αυστρία. Προηγουμένως αρκούσε η διαπίστωση της ολόψυχης πρόθεσης για παραμονή στα εδάφη της αυτοκρατορίας, που αποδεικνυόταν με την ταυτόχρονη μεταφορά της περιουσίας και της οικογένειας του ενδιαφερόμενου στον τόπο πολιτογράφησής του καθώς και με την αγορά ακινήτου. Αργότερα, ο όρος της δεκαετούς παραμονής έχασε την ισχύ του και βασική προϋπόθεση για την απόκτηση αψβουργικής υπηκοότητας αλλά και για το δικαίωμα εμπορίας (*Handlungsbefugniss*) ήταν η κατάθεση ενός κεφαλαίου 10.000 φιορινίων από όσους σκόπευαν να ζήσουν στη Βιέννη ή ήταν άγαμοι και 5.000 φιορινίων για όσους σκόπευαν να ζήσουν στην επαρχία ή ήταν έγγαμοι.[62]

Όπως αφήνουν να εννοηθεί οι πηγές, η στάση των αρχών απέναντι στους νέους πολιτογραφηθέντες ήταν διφορούμενη. Από τη μια είχε ως στόχο τη ρήξη των οικονομικών τους δεσμών με τους οθωμανούς εμπόρους, αφού προϋπόθεση για την πολιτογράφησή τους ήταν «*να χωριστούν από τους τούρκους εμπορικούς συνεταίρους τους και να μην έχουν με αυτούς καμία άλλη σχέση παρά αυτή που μπορεί να έχει με Τούρκους ένας αυστριακός εμπορευόμενος.*»[63] Μάλιστα, δε θεωρήθηκε σκόπιμο να ικανοποιηθεί το αίτημα των Ελλήνων αυστριακών υπηκόων, το 1802, να συγκροτήσουν ένα ιδιαίτερο επιμελητήριο (*Gremium*), όπως συνέβαινε με τις διάφορες εμπορικές εξειδικεύσεις στη Βιέννη[64], αλλά αποφασίστηκε η ένταξή τους στο επιμελητήριο των *Materialisten*, εμπόρων μπαχαρικών, μεσογειακών φρούτων, ψαριών και υλικών για φαρμακεία και

---

[62] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1061, φ. 56r. (28 Ιουλίου 1806). Κατσιαρδή- Hering, Τεργέστη, 384-388. Στα πλαίσια της ίδιας λογικής θεσπίστηκαν το 1774 για τους εγκατεστημένους στην Ουγγαρία Έλληνες, ο όρκος πίστης και η μεταφορά της οικογένειάς τους ως προϋποθέσεις απόκτησης ουγγρικής υπηκοότητας. Füves, Έλληνες της Ουγγαρίας, 17.

[63] HKA, Litorale Kommerz F. 132, rote Nr. 683, φφ. 318v. –319r. (30 Μαΐου 1798).

[64] Απότοκος της συντεχνιακής οργάνωσης των επαγγελμάτων στην Αυστρία ήταν η διάκριση των εμπόρων σε ξεχωριστές «τάξεις» (*Klassen*) και αντίστοιχα επιμελητήρια (*Gremien*), ανάλογα με το είδος των προϊόντων που εμπορεύονταν. Στα μέσα του 18ου αιώνα υπάρχουν 16 τέτοιες «τάξεις». Landau, Die Entwicklung des Warenhandels, 22-23.

βαφεία[65], με τους οποίους είχαν ομοιότητες ως προς το είδος των προϊόντων που εμπορεύονταν. Η ενσωμάτωση των Ελλήνων στις ήδη υπάρχουσες οικονομικές δομές της πόλεις υπαγορευόταν από έναν πραγματισμό, που αρθρωνόταν μέσω ενός εξισωτικού λόγου : «*Τα ξεχωριστά σώματα μέσα στο κράτος, τα οποία αντιπροσωπεύουν και ξεχωριστά ενδιαφέροντα και μάλιστα ενδιαφέροντα που διαφέρουν από αυτά του υπόλοιπου συνόλου, δεν πρέπει να ευνοούνται και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να υψώνονται νέα διαχωριστικά τείχη μεταξύ των πολιτών (Bürgern). Επειδή είναι ιδιαίτερα επιθυμητό, το εμπόριο με το Λεβάντε να εξασκείται όχι μόνο από Λεβαντίνους αλλά και από γηγενείς αυστριακούς υπηκόους, είναι για τον ίδιο λόγο ιδιαίτερα επιθυμητή η όσμωση μεταξύ Λεβαντίνων και γηγενών. Οι τελευταίοι να μάθουν από τους πρώτους τις συνθήκες του εμπορίου κι έτσι να πέσουν οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ τους, χωρίς ταυτόχρονα να μεταβληθεί η υπάρχουσα κατάταξη των εμπορικών εξειδικεύσεων. Για αυτό θα ήταν άσκοπη η υπαγωγή των Ελλήνων καισαροβασιλικών υπηκόων σ' ένα ξεχωριστό επιμελητήριο.*» [66]

Από την άλλη, ήταν εμφανής μια τακτική διακρίσεων. Όσοι από τους οθωμανούς υπηκόους πολιτογραφήθηκαν αυστριακοί, αποκλείονταν του δικαιώματος προστασίας που απολάμβαναν οι γηγενείς αυστριακοί υπήκοοι, όταν βρίσκονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, από τον απεσταλμένο της αψβουργικής Αυλής στην Κωνσταντινούπολη (*Internuntius*), ενώ δηλωνόταν ρητά ότι η ιδιότητα του αυστριακού υπηκόου κάλυπτε μόνο τον κάτοχό της και όχι συγγενείς αυτού στα οθωμανικά εδάφη.[67] Παράλληλα, αν και θεωρητικά με την απόκτηση της αυστριακής υπηκοότητας έχαναν τα δικαιώματα που απέρρεαν από τις συνθήκες, μπορούσαν όμως να εμπορεύονται με όλα τα προϊόντα όπως και οι γηγενείς αυστριακοί έμποροι, στην πράξη οι ελευθερίες που τους επιφυλάσσονταν ήταν περιορισμένες. Σύμφωνα με διάταγμα της 19ης Μαρτίου 1770, η απονομή άδειας εμπορίας δε γινόταν ταυτόχρονα με την απονομή της αυστριακής υπηκοότητας, αλλά ο ενδιαφερόμενος έπρεπε να κάνει αίτηση στις αρμόδιες αρχές και να αναμένει την απόφαση. Οριζόταν ακόμα ότι «*σε κανέναν οθωμανό, ο οποίος έγινε καισαροβασιλικός υπήκοος δεν παραχωρούνται*

---

[65] G. Gugitz, Kuriosa aus dem alten Wien, *WGbl.* 9 (1954), 25.

[66] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1061, φφ. 59r.-60r. (28 Ιουλίου 1806).

[67] HKA, Litorale Kommerz F. 132, rote Nr. 681, φφ. 1483r.-1494r. (7 Μαΐου 1784).

μεγαλύτερες ή διαφορετικές εμπορικές εξουσιοδοτήσεις από αυτές που προβλέπονται για τους τούρκους υπηκόους κι έχουν προσδιοριστεί από τις συνθήκες, δηλαδή, χονδρικό εμπόριο με τουρκικά προϊόντα.»[68] Στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, οι επανειλημμένες και συχνά ανεπιτυχείς αιτήσεις Ελλήνων αψβούργων υπηκόων για απόκτηση άδειας εμπορίας με τουρκικά προϊόντα, μαρτυρούν, ωστόσο, μια αντιφατική στάση των αρχών απέναντι στη ρύθμιση του 1770. Στην πραγματικότητα, ο αριθμός αδειών εμπορίας με τουρκικά προϊόντα που απονεμήθηκε στους Έλληνες αψβούργους υπηκόους ήταν πολύ περιορισμένος, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να κάνουν μη εξουσιοδοτημένο εμπόριο (*unbefugter Handel*), γεγονός που επέσειε διοικητικές ποινές εναντίον τους. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσαν στις αιτήσεις, αφήνουν να εννοηθεί ότι ήταν, μάλλον, αποκλεισμένοι από το ανατολικό εμπόριο και προειδοποιούσαν τις αρχές για τον κίνδυνο να περάσει το εμπόριο αυτό αποκλειστικά στα χέρια των οθωμανών υπηκόων. Το 1802, οι αδελφοί Τσάπο στην αίτησή τους τονίζουν ότι « *το εμπόριο με τουρκικά προϊόντα πρέπει να είναι απεριόριστο και για τους Ελληνες αυστριακούς υπηκόους, γιατί με τον τρόπο αυτό όχι μόνο παραμένει στη χώρα το εμπορικό κέρδος αλλά δημιουργείται κι ένας ανταγωνισμός με τους Τούρκους υπηκόους, ο οποίος είναι απαραίτητος από τη στιγμή που στην καισαροβασιλική επικράτεια είναι λίγοι αυτοί που κάνουν ένα αξιόλογο εμπόριο.»*[69] Την ίδια χρονιά, 12 άλλοι αιτούντες την εξουσιοδότηση προχωρούν ακόμα παραπέρα, υποστηρίζοντας ότι: «*με τους αναρίθμητους Τούρκους υπηκόους που έρχονται συνεχώς στη Βιέννη, το τόσο σημαντικό εμπόριο με το Λεβάντε, θα φύγει από τα χέρια των καισαροβασιλικών υπηκόων*».[70] Στους αδελφούς Τσάπο, που γεννήθηκαν στην Ουγγαρία από πατέρα πολιτογραφημένο αψβουργικό υπήκοο, οι αρχές αρνήθηκαν την άδεια με το επιχείρημα, ότι οι ρυθμίσεις του 1770 αφορούσαν πρώην οθωμανούς που απέκτησαν αψβουργική υπηκοότητα, είχαν προσωπικό χαρακτήρα και δε μεταφέρονταν σε απογόνους, πολύ περισσότερο σε απογόνους που γεννήθηκαν σε αψβουργικά εδάφη και

[68] Barth-Barthenheim, Gewerbs= und Handelsgesetzkunde, τ. II, 39. Landau, Die Entwicklung des Warenhandels, 70.

[69] HKA, Niederösterreich Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φ. 428r. (24 Αυγούστου 1803).

[70] HKA, Niederösterreich Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φ. 616r. (17 Μαρτίου 1803).

θεωρούνταν γηγενείς υπήκοοι.[71] Στους 12, αντίθετα, που όπως δήλωναν στην αίτησή τους, ήταν έγγαμοι, με πολυμελείς οικογένειες και τα οικονομικά τους βρίσκονταν σε καλή κατάσταση, η άδεια παραχωρήθηκε, με την προσθήκη, όμως, ότι θα έπρεπε να καταγγέλλουν όσους έκαναν μη εξουσιοδοτημένο εμπόριο.[72]

Η επιμονή στην παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου κρίθηκε αναγκαία, προκειμένου να γίνει σαφής η εξάρτηση της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων στη Βιέννη από τις πολιτικές αποφάσεις. Η προσπάθεια να περάσει το εμπόριο με την Ανατολή στα χέρια των υπηκόων της Μοναρχίας και η συνακόλουθη τακτική των πολιτογραφήσεων δημιούργησαν διαφορετικούς θεσμικούς όρους δράσης[73] αλλά και, όπως υπονοούν οι πηγές, διαφορετικά οικονομικά ενδιαφέροντα ανάμεσα στους Έλληνες. Ωστόσο, ο ρόλος του θεσμικού πλαισίου παύει να είναι καθοριστικός, από τη στιγμή που οι άνθρωποι δοκιμάζουν τις ευελιξίες των δομών κι επινοούν συνδυασμούς δράσης μέσα σ' αυτές. Δεν είναι, άλλωστε τυχαίο, ότι συχνή επωδός των διοικητικών αναφορών είναι: «*να μπει μια τάξη μεταξύ των τούρκων υπηκόων που βρίσκονται στη Βιέννη και να εξακριβωθεί, πλέον, ποιοι από αυτούς είναι πραγματικά τούρκοι και ποιοι καισαροβασιλικοί υπήκοοι*».[74]

3. Τα πεδία της οικονομικής δραστηριότητας

Η συγκέντρωση ομάδων μεταναστών γύρω από συγκεκριμένες οικονομικές ασχολίες στον τόπο εγκατάστασης συνιστά μια αναγνωρίσιμη

---

[71] Όπως σημείωση 64, φ. 428v.

[72] Όπως σημείωση 65, φ. 623v.

[73] Έκφραση των διαφορετικών θεσμικών πλαισίων μεταξύ ελλήνων οθωμανών και αψβουργικών υπηκόων συνιστά και το γεγονός ότι οι δικαστικές τους υποθέσεις υπάγονται σε διαφορετικές αρχές. Για τους πρώτους υπεύθυνο είναι το k.k. Landrecht που είναι και δικαστήριο των ευγενών. Για τους δεύτερους, όσον αφορά τις εμπορικές υποθέσεις, υπεύθυνο είναι το εμποροδικείο (Merkantil- und Wechselgericht) και για τις υπόλοιπες, πλην ποινικών, το πολιτικό δικαστήριο της Βιέννης (Wiener Magistrat). M. G. Koimzoglu, Geschichte der griechisch-orientalischen Kirchengemeinde "zum heiligen Georg" in Wien, Βιέννη 1912, 16 και Λουκάτος, Πολιτικός βίος, 315-316.

[74] HKA, Litorale Kommerz F. 132, rote Nr. 683, φ. 856v. (6 Αυγούστου 1804).

πρακτική, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται, όπως φάνηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, στην κεντρική θέση των διαπροσωπικών δικτύων κατά τη μεταναστευτική διαδικασία. Η σύμπτωση εθνοτικής ομάδας και επαγγέλματος καθιστά το τελευταίο κάτι περισσότερο από μια απλή βιοποριστική δραστηριότητα. Το επάγγελμα αποκτά διάσταση πολιτισμικού χαρακτηριστικού, γίνεται ένα από τα διακριτικά της ομάδας, στοιχείο αναγνώρισης και αυτοαναγνώρισής της. Για τις εμπορικές διασπορές, περισσότερο, ίσως, από άλλες μεταναστευτικές ομάδες, η σύμπτωση αυτή είναι συστατικό στοιχείο της ύπαρξής τους. Σύμφωνα με τον Philip Curtin, εκείνο που χαρακτηρίζει τη σχέση των εμπορικών διασπορών με την κοινωνία υποδοχής, είναι μια ασυμμετρία: οι έμποροι είναι ειδικευμένοι σ' έναν τομέα οικονομικής δραστηριότητας, ενώ η κοινωνία υποδοχής είναι μια ολική κοινωνία, με ποικιλία απασχολήσεων και ταξικές διαφοροποιήσεις.[75]

Η μελέτη των πεδίων της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων στη Βιέννη, πέρα απ' την ανάδειξη των οικονομικών τους λειτουργιών, στοχεύει, ακριβώς, και στην διερεύνηση των συμπτώσεων που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Την ίδια στιγμή, όμως, αναζητά και τις τομές. Το κατά πόσο, δηλαδή, μέσα στα 70 χρόνια που αποτελούν το υπό εξέταση διάστημα, οι Έλληνες εκμεταλλεύονται δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας στην πόλη, επεκτείνονται σε νέα επαγγέλματα και σχετικοποιούν τη λειτουργία της επαγγελματικής δραστηριότητας ως πολιτισμικού χαρακτηριστικού. Είναι ανάγκη να τονιστεί για ακόμα μια φορά ότι οι διαθέσιμες πηγές δεν επέτρεψαν την εξαγωγή μιας ακριβούς και ποσοτικής εικόνας του μεγέθους, της έκτασης και της λειτουργίας της ελληνικής εμπορικής δραστηριότητας στη Βιέννη κατά το διάστημα 1780 – 1850. Το υλικό στο Hofkammerarchiv, πέρα από τον αποσπασματικό του χαρακτήρα, αποτελείται, σε μεγάλο βαθμό, από αψβουργικές διοικητικές εκθέσεις και από διαβήματα διαμαρτυρίας Ελλήνων, με αποτέλεσμα οι πληροφορίες που αποδεσμεύονται να διακρίνονται από μια μονομέρεια. Οι απογραφές περιουσίας είναι, μεν, σειραϊκού τύπου πηγές, οι μαρτυρίες τους, όμως, αφορούν μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, αυτή του θανάτου του κατόχου τους, και όχι το σύνολο της σταδιοδρομίας του. Οι διαθήκες, απ' την άλλη, δίνουν περισσότερο στοιχεία για νοοτροπίες και συμπεριφορές παρά για

[75] Curtin, Cross – cultural Trade, 5.

οικονομικά μεγέθη. Περισσότερα στοιχεία για τον αριθμό και την οργάνωση των ελληνικών επιχειρήσεων στη Βιέννη προσφέρει το αρχειακό υλικό του εμποροδικείου (Merkantil- und Wechselgericht), στο οποίο οι έμποροι έπρεπε να δηλώσουν την επιχείρησή τους και τα ονόματα των συνεταίρων τους καθώς και τα ετήσια ημερολόγια των εμπορικών επιμελητηρίων (Bürgerliche Wiener Handelsschematismen, Kalender, Almanach), στα οποία καταχωρίζονταν τα ονόματα και οι διευθύνσεις των επιχειρήσεων που λειτουργούσαν στη Βιέννη. Για λόγους που θα εξηγηθούν παρακάτω ούτε κι αυτές οι δύο πηγές επιτρέπουν τη χωρίς κενά γνώση του τρόπου οργάνωσης των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Συνεπώς, στα κεφάλαια που ακολουθούν, περιγράφονται περισσότερο οι γενικές τάσεις στο πεδίο των οικονομικών πρακτικών και, δυστυχώς, όχι οι επιμέρους αποκλίσεις ή διαφοροποιήσεις.

Εμπόριο

Το εμπόριο συνιστούσε το βασικό πεδίο δραστηριότητας των Ελλήνων. Ο εμπορικός χαρακτήρας της αρχικής μετακίνησης κι εγκατάστασης στη Βιέννη διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Στην απογραφή του 1766, σε σύνολο 82 ατόμων, μόνο 6 δεν ασχολούνταν με το εμπόριο, ενώ από το δείγμα των 275 περιπτώσεων Ελλήνων που πέθαναν στη Βιέννη μεταξύ των ετών 1780 και 1850, οι 247 είτε συμμετείχαν άμεσα στο εμπόριο, καταλαμβάνοντας διαφορετικές θέσεις στην επαγγελματική ιεραρχία, είτε επρόκειτο για συζύγους και τέκνα εμπόρων. Ως εμπόρους αντιλαμβάνονταν τους Έλληνες τόσο οι αρχές, όσο και οι ίδιοι τον εαυτό τους. Για παράδειγμα, οι πρώτες ανέφεραν τους δεύτερους συνολικά ως «*griechische/türkische Handelsmänner*», ενώ οι δεύτεροι απαντούσαν ως «*αδελφότης των εν Βιέννη πραγματευομένων Τουρκομεριτών*». Η εικόνα του εμπόρου, ως εδραιωμένη εικόνα του Έλληνα μέσα στη συλλογική συνείδηση της πόλης, αποτυπώνεται, άλλωστε και μέσα από τις σύγχρονες της εποχής διηγήσεις.[76]

Η εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων της Βιέννης ενσωμάτωνε μια ποικιλία οικονομικών δοσοληψιών, εκτεινόταν σ' ένα γεωγραφικό πεδίο, πολύ ευρύτερο από εκείνο της πόλης. Μελετώντας τις οικονομικές συναλλαγές των ελλήνων εμπόρων της Βιέννης, μπορούμε να σχηματίσουμε μια νοητή

[76] Βλ. ενδεικτικά, Pezzl, Skizze von Wien, 18, 164. Peez, Die griechischen Kaufleute in Wien, ό.π.

γεωγραφία, που περικλείει τους τόπους παραγωγής πρώτων υλών στα Βαλκάνια, τις σκάλες της Ανατολής, τις ελληνικές εμπορικές εγκαταστάσεις της Τρανσυλβανίας, της Ουγγαρίας και της Τεργέστης, τα εργοστάσια των περιχώρων της Βιέννης και της Στυρίας, το πανηγύρι της Λειψίας καθώς και μια σειρά άλλων πόλεων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Στην πραγματικότητα, η δραστηριότητα των Ελλήνων στη Βιέννη μπορεί να γίνει αντιληπτή ως βασικός κρίκος ενός δικτύου, μέσω του οποίου συνδεόταν οικονομικά η Οθωμανική Αυτοκρατορία με την Αψβουργική Μοναρχία και άλλες ευρωπαϊκές αγορές από τη μια και οι περιοχές της Αψβουργικής Μοναρχίας μεταξύ τους αλλά και με περιοχές εκτός αυτής από την άλλη.

Ο πρώτος άξονας του δικτύου, αυτός που αφορά την οικονομική επικοινωνία Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αψβουργικής Μοναρχίας ήταν ο παλαιότερος, και εκείνος γύρω από τον οποίο συγκεντρωνόταν ο κύριος όγκος της εμπορικής δραστηριότητας. Περιελάμβανε εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο οθωμανικών και αψβουργικών προϊόντων αντίστοιχα, σε μια αναλογία που βάραινε σαφώς υπέρ του πρώτου. Το αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε, εξάλλου, το μόνιμο πρόβλημα της μερκαντιλιστικής, αψβουργικής πολιτικής και οι κατά καιρούς επεμβάσεις στόχευαν στο μετριασμό του. Κατά την περίοδο 1747 – 1771 οι ετήσιες εισαγωγές λεβαντίνικων προϊόντων στη Μοναρχία ήταν διπλάσιες από τις εξαγωγές.[77] Το 1797, ο Μπωζούρ εκτιμούσε ότι το ποσό των οθωμανικών εξαγωγών στην Αυστρία ανερχόταν σε 5.000.000 πιάστρα, ενώ οι εισαγωγές δεν ξεπερνούσαν στην καλύτερη περίπτωση τα 2.000.000 πιάστρα.[78] Με βάση πίνακες για το εξωτερικό εμπόριο των «γερμανικών κληρονομικών χωρών», εξαιρουμένης της Τεργέστης και του Τιρόλου, κατά τα έτη 1819-1821 παρατηρούμε ότι το εμπορικό ισοζύγιο με την «Τουρκία» παρουσιάζει μια αυξητική τάση προς όφελος της τελευταίας. Το 1819 η σχέση εισαγωγών και εξαγωγών των κληρονομικών χωρών από και προς την «Τουρκία» ήταν 6.808.947,18 φιορίνια προς 5.600.460,59 φιορίνια αντίστοιχα. Το 1820 η σχέση

[77] Herzfeld, Orienthandelspolitik, 277.

[78] Ο Μπωζούρ κάνει λόγο για Αυστρία και Γερμανία, χωρίς, όμως, να διευκρινίζει, αν πρόκειται για τις «γερμανικές κληρονομικές χώρες», για τις περιοχές που αποτελούσαν την τελωνειακή ένωση του 1775 ή για το σύνολο της Μοναρχίας. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου, 203.

αυτή μεταβλήθηκε σε 8.806.086, 31 φ. προς 5.522.390 φ., ενώ το 1821 σε 10.896.843 φ. προς 3.540.209,31 φ.[79] Σε αντίστοιχους πίνακες που σώζονται για το διάστημα μεταξύ 1829 και 1834, παρατηρούμε μια ανατροπή της σχέσης προς όφελος των αψβουργικών εξαγωγών ως το 1831, οπότε αποκαταστάθηκε η παλιά σχέση, χωρίς όμως τη μεγάλη δυσαναλογία που παρουσίαζε στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας.[80] Γεγονός είναι, πάντως, ότι έως και τα μέσα του 19ου το εμπόριο μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών ήταν ανθηρό. Το 1830, οι εξαγωγές στην Αυστρία καταλάμβαναν το 30% του συνόλου των οθωμανικών εξαγωγών και οι αυστριακές εισαγωγές το 17% του συνόλου των εισαγωγών.[81] Το 1853 η Αυστρία και η Ουγγαρία βρίσκονταν στην πρώτη θέση των εισαγωγών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[82]

Τα βασικά οθωμανικά προϊόντα εισαγωγής στην Αψβουργική Μοναρχία ήταν το ακατέργαστο βαμβάκι και τα βαμβακερά νήματα, σε μικρότερη ποσότητα τα βαμβακερά υφάσματα και το μαλλί και το μετάξι, το λάδι που εισαγόταν βασικά μέσω Τεργέστης, οι χοίροι και τα βοοειδή (εμπόριο που γινόταν μέσω Ουγγαρίας και βρισκόταν στα χέρια των Σέρβων), τα δέρματα, το κερί, ο καπνός, το κρασί, η ζαφορά (είδος μπαχαρικού και χρωστικής ουσίας) και, παράνομα, οι πολύτιμοι λίθοι. Εισάγονταν, επίσης, και είδη διατροφής, όπως τα ψάρια, οι ξηροί καρποί (σταφίδες, αμύγδαλα, χουρμάδες), το μέλι. Μέσω οθωμανικού εδάφους εξάγονταν, ακόμα, προϊόντα που δεν παράγονταν σε αυτό, όπως η ζάχαρη και ο καφές που ήταν αποικιακά προϊόντα κι έρχονταν από τα λιμάνια της Βενετίας, της Ολλανδίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας καθώς και οι ρωσικές γούνες και τα δέρματα.[83]

Οι αψβουργικές εξαγωγές συνίσταντο κατά κύριο λόγο σε υφάσματα και σιδηρικά Στυρίας και Καρινθίας και κατά δεύτερο, σε βιεννέζικες πορσελάνες και κεντήματα, ξύλινα αντικείμενα, καθρέπτες, κοσμήματα, όπλα, βιβλία. Εκτός των προϊόντων δευτερογενούς παραγωγής γίνονταν εξαγωγές και πρώτων υλών όπως ο

---

[79] HKA, Kommerz Kommission F. 8, rote Nr. 1161, φφ. 695-696, 885-886.

[80] G. Otruba, Der Aussenhandel Österreichs unter besonderer Berücksichtigung Niederösterreichs nach der älteren amtlichen Handelsstatistik, Βιέννη 1950, 22.

[81] Quataert, The Age of Reforms, 833.

[82] A. Mehlan, Mittel- und Westeuropa und die Balkanjahresmärkte zur Türkenzeit, *SODF* 3 (1938), 104. Em. Turczynski, Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung Koenig Ottos, Μόναχο 1959, 23.

[83] Herzfeld, Zur Orienthandelspolitik, 277-283. Otruba, Aussenhandel, 24.

χαλκός, ο ψευδάργυρος, το ξύλο.[84] Οι εξαγωγές των σιδηρικών παραγματοποιούνταν μέσω Τεργέστης, όπου φορτώνονταν από τους εκεί Έλληνες σε καράβια και μεταφέρονταν στην Ανατολή. Αντίθετα, τα υφάσματα περνούσαν μέσω Βιέννης και τις εξαγωγές τους έλεγχαν οι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι της πόλης. Αναφορές εμπορικών επιμελητηρίων από τους τόπους της δευτερογενούς παραγωγής στην Αυστρία και Μοραβία – Βοημία επισήμαιναν πόσο ζημιογόνο ήταν για το ντόπιο εμπόριο το γεγονός ότι η διακίνηση των προϊόντων δε γινόταν απευθείας αλλά μέσω των ελλήνων εμπόρων της Βιέννης. Σύμφωνα με έκθεση της τοπικής κυβέρνησης του Μπρνο της Μοραβίας, το 1820, το εμπόριο των υφασμάτων που παρήγαγε η βιομηχανία της περιοχής δεν απέφερε ιδιαίτερα κέρδη στους ντόπιους εμπόρους και βιομηχάνους κι αυτό εξαιτίας: «*α) της μεγάλης προθεσμίας εξόφλησης των πιστώσεων από πλευράς αγοραστών, κάτι που οι εδώ βιομήχανοι δεν μπορούν να αντέξουν κι έτσι αναγκάζονται να δίνουν τα προϊόντα τους σε έλληνες ενδιάμεσους εμπόρους έναντι ποσοστού επί των πωλήσεων. β) Του ανταγωνισμού των Γάλλων και των Ολλανδών, τα υφάσματα των οποίων προτιμούνται και στο σεράι εξαιτίας των φίνων χρωμάτων τους και γ) Του γεγονότος, ότι ολόκληρο αυτό το εμπόριο είναι στα χέρια των μεγάλων ελληνικών εμπορικών οίκων στη Βιέννη.*»[85]

Από το σύνολο των εισαγόμενων κι εξαγόμενων ειδών, το προϊόν που καταλάμβανε την πρώτη θέση σε όγκο και κυκλοφορία ήταν το ακατέργαστο και κατεργασμένο βαμβάκι. Σχεδόν εξ ολοκλήρου η μεταφορά του γινόταν μέσω Ουγγαρίας, όπου βρίσκονταν εγκατεστημένοι και οι διάφοροι σπεδιτόροι. Κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου 1787 – 1792 και ως το 1797 οι εισαγωγές ακατέργαστου βάμβακος έπεσαν σημαντικά και έλληνες έμποροι έκαναν λόγο για κίνδυνο πλήρους αποδιάρθρωσης του εμπορίου.[86] Την ίδια περίοδο, πάντως, οι εισαγωγές βαμβακερών νημάτων στην Αυστρία ήταν ανεβασμένες, οι διαθέσιμες στατιστικές, όμως, δεν προσδιορίζουν την χώρα προέλευσής τους.[87] Σύμφωνα με μια αναλυτική περιγραφή των πρώτων υλών που χρησιμοποιούνταν από την αυστριακή

---

[84] Beer, Österreichische Handelspolitik, 398. Herzfeld, 228-249. Otruba, ό.π.

[85] HKA, Kommerz Kommission F. 10, rote Nr.1169, φ.800r. (12 Ιουλίου 1820)

[86] HKA, Niederösterreich Kommerz F. 58, rote Nr. 115, φ. 57r. (18 Ιουλίου 1795). Αν και δεν αναφέρουν χώρες προέλευσης, οι στατιστικές εισαγωγών στην Αυστρία δείχνουν μια γενική πτώση των εισαγωγών βάμβακος κατά το διάστημα 1790 – 1797, απ' όπου μπορούμε να υποθέσουμε και την πτώση εισαγωγών του μακεδονικού βάμβακος. Βλ. Otruba, Aussenhandel , 44 (πίνακας)

[87] Otruba, ό.π.

βιομηχανία, που συνέθεσε το 1823 ο Stephan Keeß, το βαμβάκι της Μακεδονίας ήταν το πιο διαδεδομένο στα αυστριακά εδάφη. Ο λόγος δεν ήταν μόνο η ποιότητά του, κατάλληλη για το είδος των υφασμάτων που κατασκευάζονταν στις υφασματοβιομηχανίες της Κεντρικής Ευρώπης, αλλά και η φτηνή τιμή του. Το 1780, το μακεδονικό βαμβάκι στοίχιζε 30 έως 40 φιορίνια το καντάρι. Το 1811, έτος της μεγάλης πληθωριστικής κρίσης στην Αυστρία[88], η τιμή του μακεδονικού βάμβακος έφτασε τα 600 φιορίνια το καντάρι, ήταν όμως φθηνότερη από την αντίστοιχη του αμερικανικού και του ινδικού βάμβακος, που κατά τη διάρκεια του ηπειρωτικού αποκλεισμού ήταν δύσκολο να βρεθούν.[89] Ο ηπειρωτικός αποκλεισμός, στη αποτέλεσε ευνοϊκή συγκυρία για το ελληνικό εμπόριο. Όταν, όμως, τα λιμάνια της Αγγλίας ξανάνοιξαν και γίνονταν φθηνές εισαγωγές βαμβακιού από την Αμερική, την Ινδία και την Αίγυπτο το μακεδονικό βαμβάκι γνώρισε ανταγωνισμό.[90] Το 1821, οι επικεφαλής της αδελφότητας των οθωμανών εμπόρων της Βιέννης σε επιστολή τους στον Ιωάννη Μαυρογένη, εμπορικό ακόλουθο της Πύλης στην Βιέννη, φαίνεται να έχουν ήδη αντιληφθεί τον κίνδυνο και παρακαλούν τον Μαυρογένη να μεσολαβήσει για την μείωση των τελών εισαγωγής του μακεδονικού βαμβακιού. Σύμφωνα με την επιστολή τους, «*το εμπόριο στη Βιέννη παλιότερα ήταν πολύ ανθηρό. Ετησίως εισήγοντο 60.000 μπάλες μακεδονικό βαμβάκι, χωρίς να υπολογιστεί κι εκείνο που ερχόταν από τη Σμύρνη. Μάλιστα, στα τελευταία χρόνια των πολέμων οι εισαγωγές διπλασιάστηκαν. Με τα λεφτά από την πώληση του βαμβακιού αγοράζαμε αυστριακά προϊόντα που τα εξήγαμε στην Τουρκία κι έτσι το εμπόριο αυτό ήταν ιδιαίτερα προσοδοφόρο για την Αυστρία. Όμως, τα τελευταία χρόνια οι εισαγωγές βαμβακιού έχουν τόσο μειωθεί, που μαζί με τα φορτία της Σμύρνης δεν ξεπερνούν τις 30.000 μπάλες το χρόνο. Η αιτία αυτής της μείωσης, έγκειται στο ότι πλέον στην Αυστρία δεν εισάγεται βαμβάκι μόνο από την Τουρκία, όπως στο παρελθόν, αλλά και από άλλα κράτη, κάτι που βέβαια είναι επιβαρυντικό για το ενεργητικό αυστριακό εμπόριο. Ένας άλλος λόγος είναι ότι η ζήτηση στην Ελβετία, τη Σαξωνία και σχεδόν ολόκληρη τη Γερμανία ικανοποιείται όχι πια από το μακεδονικό, αλλά από το βαμβάκι των ανατολικών Ινδιών. Στη μείωση εισαγωγών συμβάλλουν και οι υψηλοί*

---

[88] Βλ. κεφάλαιο «Χρηματιστικές δραστηριότητες».

[89] S. Keeß, Darstellung des Fabriks- und Gewerbswesens im österreichische Kaiserstaate. Vorzüglich in tecnologischer Beziehung, Βιέννη 1823, τ. Ι, 114-115.

[90] Wallerstein, The Modern World System III, 141.

τελωνειακοί δασμοί που ακριβαίνουν την τιμή πώλησης του προϊόντος και συνεπώς το καθιστούν λιγότερο ανταγωνιστικό.»[91] Παράλληλα, ζητούν να μειωθούν και οι φόροι εισαγωγής στα τουρκικά, χονδρά, βαμβακερά υφάσματα με την αιτιολογία ότι σε αντίθετη περίπτωση ευνοούνται τα αγγλικά υφάσματα: «*Οι αυστριακοί βιομήχανοι δεν μπορούν να αντέξουν τον αγγλικό ανταγωνισμό, γιατί οι Άγγλοι έχουν τη δυνατότητα να πουλούν εδώ τα βαμβακερά τους υφάσματα σε τιμές κατώτερες του κόστους παραγωγής. Με την παρακμή των αυστριακών βιομηχανιών, παρακμάζει και το δικό μας εμπόριο με το μακεδονικό βαμβάκι, αφού αγοραστές μας είναι αποκλειστικά οι βιομηχανίες, παρακμάζει όμως και το ενεργητικό ισοζύγιο που απολάμβανε η Αυστρία από το εμπόριο αυτό.»*[92]

Οι υπερβολικές στη διατύπωσή τους εκκλήσεις των ελλήνων εμπόρων– ιδιαίτερα όταν μιλούν για ενεργητικό ισοζύγιο της Αυστρίας στο εμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή όταν θεωρούν τα δικά τους βαμβακερά ως αντίβαρο στον αγγλικό ανταγωνισμό – δε φαίνεται να εισακούονται από τις αρχές, αφού σε μια διαμαρτυρία τους προς τις αρχές 10 χρόνια αργότερα παραπονούνται πάλι για τους υψηλούς δασμούς στο βαμβάκι.[93] Παρόλα αυτά οι εισαγωγές εξακολουθούσαν να παραμένουν υψηλές. Σύμφωνα, εξάλλου, με τα στοιχεία του Keeß, το 1823, το αμερικανικό και ινδικό βαμβάκι χρησιμοποιούνταν ελάχιστα στις αυστριακές βιομηχανίες και δεν απειλούσαν το μακεδονικό.[94] Το 1888 ο Alexander Peez στο δοκίμιό του για τους έλληνες εμπόρους της Βιέννης τοποθετεί την ακμή του εμπορίου τους στις αρχές της δεκαετίας του 1840 και μόνο από το 1860 βλέπει να σταματούν εντελώς οι εισαγωγές της μακεδονικής βαμβακοπαραγωγής.[95]

Πράγματι, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα το συνολικό εμπόριο μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αψβουργικής Μοναρχίας παρήκμασε. Με τη δημιουργία σιδηροδρόμων στα νότια της Βαλκανικής, απ' όπου ήταν δυνατή η εισαγωγή προϊόντων από τη Μεσόγειο, το αυστριακό εμπόριο έχασε έδαφος έναντι του αγγλικού. Από την άλλη, η γενική προτίμηση προϊόντων των

---

[91] ΚΕΜΝΕ, Κατάλοιπα Λαΐου, Φάκελος 50 α΄ (το έγγραφο προέρχεται από το Haus- Hof- und Staatsarchiv, Türkei VII Geschäftsträger, Karton 35).

[92] ό.π.

[93] HKA, Kommerz-Kammer F. 10, rote Nr. 1295/1, φ. 29. (10 Νοεμβρίου 1831).

[94] Keeß, Darstellung, 116.

[95] Peez, Die griechischen Kaufleute in Wien, 6.

αποικιών και η πολιτική σιδηροδρόμων της Ουγγαρίας που εμπόδιζε την εισαγωγή μη ουγγρικών προϊόντων σε αυστριακό έδαφος, σηματοδότησε και το τέλος των οθωμανικών εισαγωγών.[96] Υπόλειμμα του παλιού ακμαίου εμπορίου, σύμφωνα με πληροφορία του Peez, ήταν στα τέλη του 19ου αιώνα η εισαγωγή δερμάτων για την υποδηματοποιία της Βιέννης και της Πράγας.[97]

Το δεύτερο σημαντικότερο, μετά το βαμβάκι, εισαγωγικό προϊόν στην Αυστρία ήταν τα κόκκινα βαμβακερά νήματα (türkische Rothgarne). Οι εισαγωγές των κόκκινων βαμβακερών νημάτων συνδέονται άμεσα με τη λειτουργία της χειροτεχνικού και βιοτεχνικού τύπου νηματικής και βαφικής στα χωριά της Θεσσαλίας κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Η σημαντική παρουσία, από τα μέσα του 18ου αιώνα και για περίπου 70 χρόνια, κόκκινων βαμβακερών νημάτων στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης αποτελούσε δείγμα της οικονομικής δυναμικής που αναπτύχθηκε σε ορισμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου κατά το 18ο και 19ο αιώνα, κάτω από την πίεση της διεθνούς ζήτησης. Ο υποσκελισμός τους από τα αγγλικά νήματα κατά την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα υπήρξε, ταυτόχρονα, και ένδειξη των ορίων που είχε αυτή η δυναμική. Ορίων που είχαν να κάνουν τόσο με τις εσωτερικές αδυναμίες της οθωμανικής οικονομίας όσο και με τις νέες συνθήκες που δημιούργησε για τον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας η εξελισσόμενη εκμηχάνιση της παραγωγής.[98]

---

[96] Peez, ό.π. Dölger, Wien und Neugriechenland, 13. Turczynski, Deutsch-griechische Kulturbeziehungen, 23.

[97] Peez, ό.π.

[98] Στην εργασία αυτή δε σκοπεύω να εισέλθω στη συζήτηση για την εμποροβιοτεχνική δραστηριότητα στα χωριά της Θεσσαλίας και για το «φαινόμενο των Αμπελακίων». Για το θέμα αυτό υπάρχουν, εξάλλου, αρκετές μονογραφίες, τα συμπεράσματα των οποίων είναι συχνά αλληλοσυγκρουόμενα. Από τις πολλές μελέτες που έχουν δημοσιευτεί, βλ. ενδεικτικά, F. Boulanger, Ambélakia, ou les associations et les municipalités hélleniques, Παρίσι 1875, όπου και η θεωρία περί συνεταιρισμού στα Αμπελάκια. Την ίδια θεωρία υποστηρίζει και ο Η. Γεωργίου, Νεώτερα στοιχεία περί της ιστορίας και της συντροφίας των Αμπελακίων εξ' ανεκδότου αρχείου, Αθήνα 1950 και κυρίως ο ίδιος, Ιστορία και συνεταιρισμός των Αμπελακίων, Αθήνα 1951. Την άποψη περί συνεταιρισμού αντικρούει ο Γ. Κορδάτος, Τ' Αμπελάκια κι' ο μύθος για το συνεταιρισμό τους. Συμβολή στην οικονομικοκοινωνική ιστορία της Ανατολικής Θεσσαλίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1955. Από νεότερες μονογραφίες, βλ. Σταματογιαννοπούλου, Βιοτεχνίες βαφής στην Αγυιά, ό.π. Σπ. Ασδραχάς, παραδοσιακότητες και ανοίγματα: Η περίπτωση των Αμπελακίων της Θεσσαλίας, στο του ιδίου, Ελληνική κοινωνία και οικονομία (ιη΄ και ιθ΄ αιώνες), Αθήνα 1982. Διαφορετική άποψη ως προς τη

Η παραγωγή των Αμπελακίων προσανατολιζόταν αποκλειστικά στην Κεντρική Ευρώπη και η Βιέννη συνιστούσε τη δεύτερη σημαντικότερη έδρα των αμπελακιώτικων συντροφιών. Σύμφωνα με τον Μπωζούρ, τα αδρά θεσσαλικά νήματα ήταν κατάλληλα για τη φύση των υφασμάτων που παράγονταν στις υφασματοβιομηχανίες της Κεντρικής Ευρώπης. Αντίθετα, για τα ελαφρά υφάσματα της γαλλικής βιομηχανίας χρησιμοποιούνταν νήματα των Αντιλλών.[99] Κατά το διάστημα 1795 – 1800, όπου έχουμε στοιχεία σχετικά με το μέγεθος των εισαγωγών «τουρκικών κόκκινων νημάτων» στις περιοχές του ενιαίου τελωνειακού χώρου, μπορούμε να παρατηρήσουμε μια θεαματική αύξηση των εισαγωγών στην τριετία 1795 – 1798. Το 1795 το σύνολο των εισαγόμενων τουρκικών νημάτων ανερχόταν σε 137.159,19 φιορίνια, για να ανέβει σε 735.477,27 φ. το 1796 και να φτάσει σε 1.576.188,6 φ. το 1798. Τον επόμενο χρόνο οι εισαγωγές έπεσαν ελαφρώς και το 1800 κατέβηκαν στο μισό, σχεδόν, εκείνων του έτους 1798.[100] Οι τιμές αυτές αφορούσαν εισαγωγές «τουρκικών κόκκινων νημάτων» όχι μόνο από την «Τουρκία», αλλά και από την Τεργέστη, την Πολωνία, τη Μολδαβία, τη Σαξωνία, την Πρωσία, το Brod, το Τιρόλο και άλλες περιοχές της Μοναρχίας. Σε σύνολο, πάντως, «τουρκικών κόκκινων νημάτων» αξίας 5.476.164, 51 φιορινίων που εισήχθησαν τα έτη 1795 – 1800, εκείνα που εισήχθησαν απευθείας από την «Τουρκία» καταλάμβαναν αξία 5.309,691 φιορινίων.[101] Η μεγάλη ζήτηση των «τουρκικών κόκκινων νημάτων» στην Αυστρία συνοδεύτηκε και από την προσπάθεια των αψβουργικών αρχών να υποστηρίξουν, ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα, την παραγωγή μέσα στην ίδια την επικράτειά τους. Όπως θα δούμε παρακάτω, παραχώρησαν για το λόγο αυτό προνόμια σε Θεσσαλούς, γνώστες της βαφικής τέχνης αλλά και σε ντόπιους επιχειρηματίες να ιδρύσουν βιοτεχνικές μονάδες στην Αυστρία και τη Βοημία. Στους πίνακες από τα έτη 1819 – 1821, οι εισαγωγές «τουρκικών κόκκινων

σχέση της βιοτεχνικής παραγωγής με την εσωτερική κι εξωτερική αγορά, από αυτή που προβάλλεται στις προηγούμενες δύο μελέτες από Η. Νικολόπουλος, Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου, Αθήνα 1988. Επίσης το υπό εκτύπωση βιβλίο της Ο. Κατσιαρδή – Hering, Μετανάστευση και μεταφορά τεχνικών στην Κεντρική Ευρώπη (μέσα 18ου – αρχές 19ου αι.). Επίμετρο: Η αμπελακιώτικη συντροφιά (1805).

[99] Μπωζούρ, Πίνακας, 150.

[100] HKA, Ober- und Niederösterreich Kommerz F. 104, rote Nr. 234, φφ. 334-335.

[101] Ό.π.

νημάτων» δεν καταχωρίζονται ξεχωριστά αλλά μαζί με όλα τα είδη νήματος που εισέρχονται στις περιοχές του ενιαίου τελωνειακού χώρου και, συνεπώς, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την ακριβή διακίνησή τους. Για το έτος 1820, έχουμε, ωστόσο, την πληροφορία ότι εισήχθησαν 140.400,100 ¾ καντάρια «τουρκικών κόκκινων νημάτων» αξίας 420.302,15 φιορινίων, εκ των οποίων τα 6.612,1/2 καντάρια, αξίας 13.225 φιορινίων εξήχθησαν μέσω Αυστρίας στο εξωτερικό.[102] Σε σχέση με τις τιμές των τελευταίων χρόνων του 18ου αιώνα, παρατηρούμε μια αισθητή υποχώρηση. Όπως γνωρίζουμε, ήδη, από τις αρχές του 19ου αιώνα οι Αμπελακιώτες είχαν αισθανθεί την απειλή που συνιστούσαν τα αγγλικά νήματα[103], απειλή που έγινε πιεστική μετά τη λήξη του Ηπειρωτικού Αποκλεισμού. Οι επιστολές του αρχείου Δογάνη από τα έτη 1818-1821 δείχνουν την απόγνωση εξ αιτίας της προτίμησης στην αγορά της Κεντρικής Ευρώπης των αγγλικών νημάτων και την εναγώνια προσπάθεια βελτίωσης της ποιότητας και μείωσης του κόστους της αμπελακιώτικης παραγωγής.[104] Εσωτερικές έριδες μεταξύ των συντροφιών και μια επιδημία πανώλης στην περιοχή οδήγησαν στην οριστική παρακμή. Οι γνωστές συντροφίες των Δροσινού Χατζή Ίβου, Σβαρτς, των Αδελφών Σβαρτς και των Χατζηπρασσά και Μεζεβήρη, που το 1805 συνεταιρίστηκαν στη Βιέννη, σταματούν να έχουν δραστηριότητα κατά την τρίτη δεκαετία του 19ο αιώνα.[105] Τα νήματα των Σερρών και της Σμύρνης, που ήταν ανταγωνιστικά των θεσσαλικών δεν μπόρεσαν, επίσης, να επιβιώσουν για καιρό στις κεντροευρωπαϊκές αγορές εξ αιτίας της σαρωτικής επέκτασης των προϊόντων της αγγλικής νηματουργίας.[106]

Στον ίδιο εμπορικό άξονα που συνέδεε την Οθωμανική Αυτοκρατορία με την Αψβουργική Μοναρχία, εγγράφεται και η οικονομική σύνδεση της πρώτης

---

[102] HKA, Kommerz Kammer F. 8, rote Nr. 1161, φφ. 672-673.

[103] Stoianovich, Modèle du commerce, 72.

[104] Νικολόπουλος, Αμπελάκια, 247 κ.ε.

[105] Η εταιρεία που προήλθε από την ένωση των τριών συντροφιών το 1805, ονομάστηκε Σβαρτς και συντροφία και θα είχε διάρκεια 6 ετών. Η γερμανική μετάφραση του συμβολαίου βρίσκεται στο WStLA, Wechsel- und Merkantilgericht, A6, F.3, Nr. 293, φφ. 11-16. Σχετικό με την αμπελακιώτικη συντροφιά του 1805, το επίμετρο του υπό εκτύπωση βιβλίου της Κατσιαρδή – Hering, Μετανάστευση, ό.π. Η τελευταία φορά που εμφανίζεται αμπελακιώτικη επιχείρηση (Κόμης Δρόσος, χωρίς συνεταίρους) σε εμπορικά ημερολόγια της Βιέννης είναι το 1825.

[106] Νικολόπουλος, 322.

με άλλες ευρωπαϊκές αγορές, με τη δεύτερη σε ρόλο διαμετακομιστικού σταθμού. Το ¼ του βαμβακιού που εισαγόταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, διοχετευόταν από τους Έλληνες μέσω Βιέννης στις βιομηχανίες υφασμάτων της Σαξονίας.[107] Την ίδια στιγμή η Βιέννη ήταν η μεγαλύτερη αποθήκη μακεδονικού βάμβακος στην Ευρώπη, στην οποία ευρωπαίοι έμποροι προσέτρεχαν για να κάνουν τις αγορές τους. Μαζί τους έφερναν και προϊόντα των τόπων τους που εισάγονταν στη συνέχεια από τους Έλληνες στην Ανατολή, κάτι που, όπως φάνηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ανησυχούσε τις αρχές καθώς απειλούνταν οι εξαγωγές των ντόπιων προϊόντων. Συναλλαγματικές που συναντούμε μέσα σε απογραφές περιουσιών ελλήνων εμπόρων μαρτυρούν δοσοληψίες τους με ελβετούς, γερμανούς και γάλλους εμπόρους δεδομένες καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου.[108]

Άμεση ήταν, επίσης, και η σχέση μεταξύ Βιέννης και πανηγυριού της Λειψίας. Οθωμανικά προϊόντα που προορίζονταν για το πανηγύρι περνούσαν μέσω Βιέννης ή ξεκινούσαν από αυτή, μιας και βρίσκονταν ήδη, στις αποθήκες των εκεί εγκατεστημένων ελλήνων εμπόρων. Η αντίστροφη διαδικασία συνέβαινε με την εξαγωγή προϊόντων που αγοράζονταν στη Λειψία.[109] Χαρακτηριστικό της σύνδεσης μεταξύ της ελληνικής εμπορικής δραστηριότητας στη Βιέννη και του πανηγυριού ήταν ότι οι οικονομικές κρίσεις των μεγάλων ελληνικών εμπορικών οίκων στη Βιέννη πλήττουν και τις αγορές της Λειψίας. Οι κακές για το πανηγύρι περίοδοι 1787-1792 και 1796 σχετίζονταν με τη γενικότερη κρίση του ελληνικού εμπορίου στη Βιέννη κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου και την αδυναμία των μεγάλων ελληνικών εμπορικών οίκων τη χρονιά εκείνη να κάνουν πληρωμές.[110]

Ο δεύτερος άξονας της δραστηριότητας των Ελλήνων της Βιέννης αφορούσε την οικονομική σύνδεση των περιοχών της Μοναρχίας μεταξύ τους καθώς και με περιοχές εκτός αυτής. Επρόκειτο για μια λειτουργία που

---

[107] Herzfeld, 278.

[108] Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ο Σίμων Σίνας (ο πρεσβύτερος) που διατηρούσε από τις αρχές του 19ου αιώνα εμπορικές σχέσεις μέσω Βιέννης, με γαλλικούς εμπορικούς οίκους κρασιού. Γ. Λάιος, Σίμων Σίνας, Αθήνα 1972, 29.

[109] Gh. Netta, Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen, Ζυρίχη 1920, 45.

[110] E. Haase, Geschichte der Leipziger Messen, Λειψία 1885, 381, 386, 389.

επιτελούνταν μέσα από το διωκόμενο από τις αρχές εμπόριο με *«μη τουρκικά προϊόντα»*. Ακριβώς, επειδή το εμπόριο αυτό ήταν παράνομο για τους οθωμανούς εμπόρους, τα στοιχεία που έχουμε για το μέγεθος και την έκτασή του είναι περιορισμένα και συνίστανται, κυρίως, σε διαμαρτυρίες τοπικών εμπόρων και αρχών. Από την άλλη, οι Έλληνες αψβούργοι υπήκοοι είχαν δικαίωμα να εμπορεύονται αψβουργικά προϊόντα στα όρια της Μοναρχίας, καταχωρίζονταν όμως μαζί με τους υπόλοιπους αυστριακούς εμπόρους κι έτσι δεν είναι πάλι δυνατή η εξαγωγή μιας ποσοτικής εικόνας για τη συμμετοχή τους στο εμπόριο αυτό. Γεγονός, ωστόσο, είναι ότι οι Έλληνες εκτός του εξωτερικού εμπορίου των Αψβούργων με την Ανατολή ανέλαβαν και μέρος του εσωτερικού τους εμπορίου.

Η πρακτική να εμπορεύονται οι Έλληνες με ντόπια προϊόντα απαντά, ήδη, στις αρχές του 18ου στην Ουγγαρία. Η κομπανία του Tokaj πλούτισε από το εμπόριο των κρασιών της περιοχής.[111] Οι Έλληνες του Kecskemet μετέφεραν ουγγρικά εμπορεύματα στην πόλη Breslau της Σιλεσίας, από εκεί μέσω Μοράβα κατέβαιναν στη Βιέννη κι επέστρεφαν με αυστριακά προϊόντα μέσω Δούναβη, κάνοντας στάσεις για πωλήσεις στις ουγγρικές παραδουνάβιες πόλεις. Έλληνες της Ουγγαρίας, επίσης, μετέφεραν με πλοιάρια στη Βιέννη μαλλί και δημητριακά της περιοχής.[112] Δραστηριότητες τέτοιου τύπου θεωρήθηκαν επιζήμιες για την τοπική οικονομία, όχι μόνο από τις αρχές και τους εμπόρους αλλά και από σύγχρονους Ούγγρους μελετητές. Σύμφωνα με τον Zoltan Acs, *«οι Έλληνες κάνοντας εμπόριο βοοειδών κατά μήκος της Ουγγαρίας και μεταφέροντας σ` αυτήν αυστριακά προϊόντα προκάλεσαν ζημιές στην ουγγρική οικονομία»*.[113] Παρόμοιες λειτουργίες ανέλαβαν και οι έλληνες έμποροι στη Σλοβακία. Με βάση, μάλιστα, στοιχεία από δύο απογραφές ελλήνων εμπόρων στη Σλοβακία το 1754 και το 1796, αποδεικνύεται ότι το εμπόριο με «τουρκικά προϊόντα» έχασε με το χρόνο τη σημασία του για αυτούς και τη θέση του πήρε το εμπόριο με εγχώρια .[114]

Στην περίπτωση των Ελλήνων της Βιέννης, η κατεύθυνση της δραστηριοποίησής τους στο εσωτερικό εμπόριο της Μοναρχίας είχε φορά προς ανατολάς. Στις εξάμηνες εκθέσεις που κατέθεταν οι κυβερνήσεις των επαρχιών

---

[111] Hering, Tokaj, 84.

[112] Acs, Marchands grecs en Hongrie, 48.

[113] Ό.π., 44.

[114] A. Spiesz, Die orthodoxen Handelsleute aus dem Balkan in der Slowakei, *BS* 9 (1968), 416.

σχετικά με την παρουσία και τη δράση οθωμανών εμπόρων που περνούσαν τα σύνορα ή βρίσκονταν μόνιμα εγκατεστημένοι σε αυτές, δεν αναφέρεται κανείς από αυτούς στο Τιρόλο, το Voralberg, τη Στυρία, την Καρινθία και την Άνω Αυστρία. Στην τελευταία, αναφέρονται μεμονωμένες περιπτώσεις υπαλλήλων ελληνικών εμπορικών οίκων της Βιέννης που εμφανίζονταν στο Linz μόνο κατά τη διάρκεια της ετήσιας αγοράς. Καμία περίπτωση παράνομου εμπορίου δεν αναφέρεται και στη Βοημία, όπου άλλωστε ο αριθμός των οθωμανών εμπόρων ήταν ελάχιστος.[115] Με βάση τις καταγγελίες για παράνομο εμπόριο των οθωμανών εμπόρων της Βιέννης με εγχώρια προϊόντα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το εμπόριο αυτό συγκεντρωνόταν στην πόλη της Βιέννης και ανατολικά αυτής, στην Ουγγαρία.

Τον προσανατολισμό στην Ουγγαρία, ευνοούσε καταρχήν η παρουσία εκεί των ήδη εγκατεστημένων ελλήνων εμπόρων. Από τις απογραφές περιουσιών των Ελλήνων της Βιέννης προκύπτει ότι συνεργάζονταν στο εσωτερικό εμπόριο με αυτούς της Ουγγαρίας, συχνά ως αντιπρόσωποι του ίδιου εμπορικού οίκου στην αυστριακή πρωτεύουσα. Επιπλέον, την ανάληψη τέτοιων δραστηριοτήτων ευνοούσε η θέση της Βιέννης ως ενδιάμεσου της επικοινωνίας της Ουγγαρίας με τα δυτικά και τα νότια. Με εξαίρεση το λάδι που μεταφερόταν από την Τεργέστη, στα τέλη του 18ου αιώνα, το 50% με 60% πολλών ξένων προϊόντων έφταναν στην Ουγγαρία μέσω Βιέννης, ενώ, συνολικά, μέσω της τελευταίας πραγματοποιούνταν το 38% των ουγγρικών εισαγωγών.[116] Από τη Βιέννη περνούσε, επίσης, μεγάλο μέρος των εξαγωγών δημητριακών και βοοειδών της Ουγγαρίας προς τις δυτικές επαρχίες της Μοναρχίας και το εξωτερικό. Το γεγονός, ότι η Ουγγαρία, όπως τονίστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν η χώρα με τη στενότερη οικονομική σύνδεση προς άλλες περιοχές της αψβουργικής επικράτειας, ως προμηθευτής πρώτων υλών και εισαγωγέας βιομηχανικών προϊόντων καθιστούσε την αγορά της προνομιακό πεδίο του εσωτερικού εμπορίου. Την εξάρτηση του εισαγωγικού κι εξαγωγικού εμπορίου της Ουγγαρίας από τη Βιέννη ενίσχυσε και η τελωνειακή πολιτική του 1775 που απέκλεισε την πρώτη από την τελωνειακή ένωση, εμπόδισε τις εξαγωγές

[115] HKA, Kommerz Kammer F.10, rote Nr. 1061 (βρίσκονται εξάμηνες εκθέσεις για τα έτη 1824 – 1828) και rote Nr. 1062 (για τα έτη 1829 – 1831).

[116] Hassinger, Aussenhandel der Habsburgermonarchie, 89.

ουγγρικών βιοτεχνικών προϊόντων και συνέβαλε στο να αποκτήσει η δεύτερη το μονοπώλιο μιας σειράς προϊόντων.[117] Η ίδια πολιτική ευνόησε και τους Έλληνες, αφού απαλλαγμένοι από τους ενδιάμεσους δασμούς, βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση από τους υπόλοιπους εμπόρους. Το μόνιμο αίτημά τους, να τους επιτραπεί το εμπόριο με ντόπια προϊόντα, αποδεικνύει ότι η συγκεκριμένη δραστηριότητα συνιστούσε μια από τις πλέον επικερδείς. Αν και τα ακριβή στοιχεία απουσιάζουν, μπορούμε ωστόσο, να υποθέσουμε ότι ένα μέρος των μεγάλων περιουσιών των Ελλήνων της Βιέννης σχηματίστηκε μέσα από τη σύνδεση της αγοράς της Ουγγαρίας με τις αγορές άλλων περιοχών της Μοναρχίας.[118]

Παράλληλα με τη συμμετοχή τους στο εσωτερικό εμπόριο, οι Έλληνες ανέλαβαν μέρος του εξωτερικού εμπορίου της Αψβουργικής Μοναρχίας με άλλες χώρες, εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τη σύνδεση με την Ιταλία ανέλαβαν, κατά κύριο λόγο, οι Έλληνες της Τεργέστης.[119] Οι Έλληνες της Βιέννης προσανατολίζονταν στη σύνδεση με τα βόρεια και τα ανατολικά. Στην πρώτη περίπτωση η επικοινωνία γινόταν μέσω του πανηγυριού της Λειψίας, όπου μετέφεραν όχι μόνο οθωμανικά αλλά και αψβουργικά προϊόντα και στην επιστροφή διοχέτευαν στην αγορά της Βιέννης προϊόντα που είχαν αγοράσει στο πανηγύρι και έφταναν από ολόκληρη την Ευρώπη.[120] Προς τα ανατολικά, οι Έλληνες λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι του εμπορίου μεταξύ Αυστρίας και Ουκρανίας, βασικά προϊόντα του οποίου ήταν τα σιδηρικά Στυρίας, κυρίως τα δρεπάνια, οι ρωσικές γούνες και τα δέρματα. Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και τη μεταφορά του οικονομικού κέντρου βάρους στη Μαύρη Θάλασσα η Αυστρία έστρεψε το ενδιαφέρον της στο παραδουνάβιο εμπόριο, ενώ η Ρωσία επιζητούσε μέσω του Δούναβη να αποκτήσει εμπορικές σχέσεις με τη Δυτική Ευρώπη. Η αμοιβαία αναγνώριση της σημασίας της πλωτής οδού του Δούναβη και οι προσπάθειες αξιοποίησής του, κατέστησαν τη Βιέννη

---

[117] Ό.π.

[118] Κάτι τέτοιο είναι σίγουρο στην περίπτωση της οικογένειας Σίνα. Ο Γεώργιος Σίνας έκανε εμπόριο με ντόπια προϊόντα στη Βιέννη και τη Βουδαπέστη. Λάιος, Σίμων Σίνας, 14.

[119] Για τις παράνομες εισαγωγές από τους Έλληνες της Τεργέστης ιταλικού λαδιού, φρούτων, κρασιού και για τις πωλήσεις ξύλου σε βενετσιάνους εμπόρους, βλ. Herzfeld, 249, 279.

[120] Netta, Handelsbeziehungen, 46.

διαμετακομιστικό σταθμό και το Σεμλίνο αποθήκη του εμπορίου αυτού.[121] Πέρα από τα διάφορα τεχνικά εμπόδια που παρουσίαζε η πλεύση του ποταμού, αρμόδιοι και από τις δύο πλευρές αναγνώριζαν ως βασικό πρόβλημα του εμπορίου το γεγονός ότι οι Έλληνες είχαν εκτοπίσει Αυστριακούς και Ρώσους κι είχαν αναλάβει για λογαριασμό τους την εισαγωγή των δρεπανιών της Στυρίας στην Ουκρανία. Ο ρώσος οικονομικός σύμβουλος Ladygin κατονόμασε σε αναφορά του στις αυστριακές αρχές, το 1763, τον Έλληνα έμπορο Θεόφιλο Κατεργάρη που πριν από δύο χρόνια είχε εισαγάγει στην Ουκρανία δρεπάνια και στη συνέχεια ρωσικά δέρματα στη Βιέννη, παρουσιάζοντάς τα ως τουρκικά.[122] Ένα χρόνο μετά την αναφορά, πάντως, ο Ladygin διόρισε τον Κατεργάρη εμπορικό πληρεξούσιό του στη Βιέννη.[123] Το 1781 η εφημερίδα "Wiener Zeitung" κατήγγειλε ότι ένας Ρώσος έμπορος εξήγαγε κρυφά δρεπάνια. Επρόκειτο για τον Έλληνα Απόστολο Αναστάση που το 1775 είχε εξαγάγει 120.000 δρεπάνια μέσω Σεμλίνου και Βλαχίας στη Ρωσία[124], για τον οποίο, όμως, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι εμπορευόταν στη Βιέννη. Άλλες ονομαστικές αναφορές για συμμετοχή στο εμπόριο μεταξύ Αυστρίας και Ρωσίας δεν κατόρθωσα να εντοπίσω. Παρόλα αυτά, η γεωγραφικά εκτεταμένη δράση των ελληνικών εμπορικών δικτύων καθιστά αρκετά πιθανή την υπόθεση περί μιας ευρύτερης δραστηριοποίησης των Ελλήνων της Βιέννης στο ρόλο του ενδιάμεσου των δύο αγορών.

Χρηματιστικές δραστηριότητες

Η στενή σχέση μεταξύ εμπορίου προϊόντων κι εμπορίου χρημάτων ήταν ένα φαινόμενο ιδιαίτερα διαδεδομένο κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους και έως το 19ο αιώνα. Καθώς τράπεζες με τη σημερινή έννοια του όρου είτε απουσίαζαν είτε ήταν περιορισμένες σε ρευστοποιήσεις τοπικού, επαρχιακού ή εθνικού επιπέδου, το

---

[121] Αναλυτικά για τις εμπορικές σχέσεις Αυστρίας και Ρωσίας στα τέλη του 18ου αιώνα και τις προσπάθειες αξιοποίησης του Δούναβη στο Halm, Österreich und Neurussland, ό.π. Επίσης, Tremel, Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 270-273.

[122] Halm, Österreich und Neurussland, 364. Το Θεόφιλο Κατεργάρη από τα Γιάννενα, τον συναντάμε στην απογραφή των οθωμανών υπηκόων της Βιέννης το 1767 ως εισαγωγέα δερμάτων από τη Βλαχία συνολικής αξίας 120.000 φιορινίων. Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften, 36-37.

[123] Halm, 358,364.

[124] Ό.π., 374.

διεθνές εμπόριο χρήματος διεξαγόταν από εμπόρους.[125] Το χρήμα βρίσκεται στην «καρδιά της εμπορικής οικονομίας και συνιστά καθεαυτό εμπορεύσιμο είδος.[126] Σύμφωνα με τον Fernand Braudel μια οικονομία της αγοράς μπορεί πολύ λίγο να ζήσει χωρίς χρήμα. Το τελευταίο «τρέχει», «κυλάει», την ίδια στιγμή που όλες οι δυνάμεις της οικονομικής δραστηριότητας επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στο πως θα το αιχμαλωτίσουν. Ωστόσο, όσο πληθαίνουν οι συναλλαγές τόσο αποδεικνύεται η ανεπάρκεια του μεταλλικού νομίσματος, ασημένιου ή χρυσού ως μέσου πληρωμών. Από τη μια ο περιορισμένος όγκος κυκλοφορίας τους, από την άλλη οι πιθανότητες αλλοίωσης της περιεκτικότητάς τους και οι ανασφαλείς συνθήκες διακίνησής τους, δημιούργησαν την ανάγκη για εναλλακτικά μέσα πληρωμών. Η λύση βρέθηκε στη συναλλαγματική (*cambio, lettre de change, Wechselbrief)*, που έκανε δειλά την εμφάνισή της το 13^{ο} αιώνα στη Βενετία, τη Γένοβα και τη Φλωρεντία.[127] Επρόκειτο για τη μεταφορά της ονομαστικής αξίας του νομίσματος σε χαρτί, ο κάτοχος του οποίου μπορούσε κατόπιν ορισμένου χρονικού διαστήματος να εξαργυρώσει. Η συναλλαγματική σταδιακά έγινε το πιο διαδεδομένο μέσο στις οικονομικές δοσοληψίες, καθώς η χρήση της παρουσίαζε πλεονεκτήματα. Καταρχήν, η διακίνησή της ήταν πιο ασφαλής από αυτή των νομισμάτων, ιδίως όταν το εμπόριο ήταν μεγάλων αποστάσεων κι έπειτα προσέφερε ευελιξία δράσης. Μπορούσε να λειτουργήσει ως έντοκη πίστωση, ενώ με την οπισθογράφησή της και τη μεταφορά της κυριότητάς της σε διαδοχικούς κατόχους μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε περισσότερες συναλλαγές.[128] Η διάδοση της συναλλαγματικής και άλλων μορφών εγγράφων που αντικαθιστούσαν το μετρητό χρήμα, όπως οι ομολογίες και τα χαρτονομίσματα, έδωσε ώθηση και στη λειτουργία των χρηματιστηρίων και των τραπεζικών οίκων. Μέσω των τελευταίων εξασφαλιζόταν η γρήγορη μετατροπή του χαρτιού σε χρήμα και αντιστρόφως.[129]

---

[125] J. G. Da Silva, Au coeur de l' économie marchande: Les monnaies et autres moyens de paiement et de credit, Actes du IIe Colloque International d' Histoire: "Économies méditerranéennes, équilibres et intercommunications, XIIIe – XIXe siècles, Αθήνα 1985, τ.1, 150.

[126] Ό.π.

[127] Braudel, Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, 91.

[128] Για τα πλεονεκτήματα της συναλλαγματικής, βλ. Braudel, Civilisation matérielle, 119-124. Da Silva, 247-248. Λιάτα, Φλωρία δεκατέσσερα, 60.

[129] Ch. Carrière, Banques et Capitalisme Commerciale, Αιξ 1976.

Η σύμπτωση εμπορικών και πιστωτικών – χρηματιστικών λειτουργιών στο ίδιο πρόσωπο αποτελούσε δεδομένο και για την αψβουργική οικονομία και μάλιστα είχε κατοχυρωθεί και από την εμπορική νομοθεσία. Όσοι είχαν άδεια εξάσκησης εμπορίου προϊόντων είχαν ταυτόχρονα άδεια εξάσκησης εμπορίου χρημάτων, συναλλαγματικών, ομολόγων και μετοχών.[130] Οι δανειοδοτικές και δανειοληπτικές δραστηριότητες μεταξύ των εμπόρων ενισχύθηκαν από το ίδιο το κράτος, καθώς για αυτούς, από το 1763, δεν ίσχυαν οι διάφορες διατάξεις περί τοκογλυφίας (Wucherpatente) και μπορούσαν ελεύθερα να χρησιμοποιούν τις λεγόμενες «στεγνές συναλλαγματικές» (trockene Wechsel, cambia sicca), που λειτουργούσαν ως χρεόγραφα ή εμπορικές πιστώσεις κι έπρεπε να πληρωθούν σε μια καθορισμένη τιμή και σ' έναν καθορισμένο χρόνο στον ίδιο τόπο όπου έγινε η αγορά των προϊόντων ή των χρημάτων.[131] Η σύμπτωση χρηματιστικού και εμπορικού κεφαλαίου ήταν η μια πτυχή του τοπίου της βεννέζικης χρηματαγοράς το 18ο αιώνα. Οι άλλες ήταν η νομισματική αστάθεια, η υπερχρέωση του κράτους σε ιδιώτες και ο έντονα προσωποποιημένος χαρακτήρας του καταθετικού και πιστωτικού συστήματος.[132]

Στις αρχές του 18ου αιώνα, τράπεζες, με τη σημερινή έννοια του όρου, δεν υπήρχαν στη Βιέννη. Πιστωτικές λειτουργίες αναλάμβαναν οι μεγάλοι εμπορικοί οίκοι των προνομιούχων γερμανών μεγαλεμπόρων (Niederleger) και των Εβραίων που βρισκόταν υπό καθεστώς ανοχής (tolerierte Juden). Από τη μια ήταν οι κύριοι πιστωτές του κράτους, από την άλλη έπαιρναν οι ίδιοι πιστώσεις σε εμπορεύματα από ένα μεγάλο αριθμό μικρεμπόρων. Για τους τελευταίους το όνομα του οίκου που τους εξέδιδε τη συναλλαγματική, αποτελούσε εγγύηση για την αποπληρωμή της. Η προσωπική βάση στην οποία στηριζόταν το χρηματιστικό σύστημα δημιουργούσε ευαίσθητες ισορροπίες, καθώς η ικανοποίηση των πιστωτών εξαρτιόταν από την καλή οικονομική κατάσταση του χρεώστη. Η ίδρυση, το 1703 της *Banco del Giro*, της πρώτης τράπεζας με κρατική πρωτοβουλία στη Βιέννη προέκυψε, ακριβώς, από

---

[130] F. Fischer, Lehrbuch des österreichischen Handelsrechtes, Βιέννη 1842, 144.

[131] Barth-Barthenheim, Gewerb= und Handelsgesetzkunde, τ. II, 138.

[132] Το απόσπασμα που αφορά την χρηματαγορά της Βιέννης το 18ο αιώνα στηρίχθηκε στις ακόλουθες μελέτες: Beer, Finanzen Österreichs, ό.π. E. Scheffer, Das Bankwesen in Österreich, Βιέννη 1924. Baltzarek, Die Geschichte der Wiener Börse, ό.π. M. Wagner, Zwischen zwei Staatsbankrotten. Die Wiener Finanzmarkt im 18. Jahrhundert, *WGBl.* 32 (1977), σ. 113-143. Matis, Gründerzeit, Börsenkrach und Wirtschaftskrise, ό.π. P. Eigner / M. Wagner / A. Weigl, Finanzplatz: Wien als Geld- und Kapitalmarkt, στο Geschichte der Stadt Wien, τ.5, Βιέννη 1991, 911-997.

τη διατάραξη της ούτως ή άλλως ευαίσθητης ισορροπίας, που προκλήθηκε από το θάνατο του Samuel Oppenheimer, πιστωτή του κράτους και χρεώστη μεγάλου αριθμού ιδιωτών. Η τράπεζα αυτή, που το 1705, μετονομάστηκε σε *Wiener Stadtbank*, είχε ως στόχο να τακτοποιήσει τη σχέση μεταξύ πιστωτών του Oppenheimer και του κρατικού χρέους, αναλαμβάνοντας η ίδια το τελευταίο και εκδίδοντας τραπεζικά χρεόγραφα προς ικανοποίηση των πρώτων. Ταυτόχρονα, το κράτος σκόπευε στη δημιουργία ενός αυτόνομου θεσμού πιστώσεων και καταθέσεων, ανεξάρτητου από τους εμπορικούς – χρηματιστικούς οίκους, που από τη μια θα προμήθευε το κράτος με απαραίτητα κεφάλαια κι από την άλλη θα πρόσφερε επενδυτικές δυνατότητες στο κοινό. Μετά την ίδρυση της Wiener Stadtbank και κατά το πρώτο μισό του 18ου οι ιδιωτικοί χρηματιστηριακοί οίκοι πέρασαν προς στιγμή στο περιθώριο. Εμφανίστηκαν πάλι στο προσκήνιο μέσα στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, όταν η Wiener Stadtbank άρχισε να χάνει την εμπιστοσύνη του κοινού, που έβλεπε τη συγκεκριμένη τράπεζα ως ένα χρηματιστικό θεσμό που σκόπευε κυρίως στην εξυπηρέτηση των οικονομικών αναγκών του κράτους.

Οι προσπάθειες ελέγχου, από πλευράς του κράτους, της χρηματιστηριακής αγοράς συνοδεύτηκαν από την ίδρυση του χρηματιστηρίου (*Börse*) το 1771. Κάθε εμπόριο με χρεόγραφα, συναλλαγματικές και κρατικές ομολογίες, εξαιρουμένων των περιπτώσεων που αυτές αποτελούσαν μόνο μέσα πληρωμής αντί μετρητών, όφειλε να γίνεται δια μέσου του χρηματιστηρίου. Προκειμένου να εμποδιστεί η κερδοσκοπία, διορισμένοι επίτροποι έλεγχαν τις ισοτιμίες, ενώ απαγορευόταν η δια βοής ανακοίνωση των τιμών και των μεγεθών κλεισίματος μεταξύ των ανταγωνιστών.[133] Παρά το γεγονός ότι οι ομολογίες της Wiener Stadtbank με ετήσια απόδοση 5%-6% εξακολουθούσαν να έχουν απήχηση και κοντά σε αυτές προστέθηκαν και τα κρατικά ομόλογα του υπουργείου οικονομικών (*Hofkammer*) και της κυβέρνησης της Κάτω Αυστρίας (*NÖ Landesrgierung*), το κρατικό χρέος εξακολουθούσε να είναι υψηλό. Για να διατηρηθούν οι ισοτιμίες των έγγραφων τίτλων σε σταθερά επίπεδα, το κράτος παραχωρούσε χρήματα σε ιδιώτες χρηματιστές για να αγοράζουν κρατικά ομόλογα και με τον τρόπο αυτό να εμποδίζουν την πτώση της αξίας τους.[134] Το 1787, με πρωτοβουλία του Δανού

[133] Baltzarek, Geschichte der Wiener Börse, 25.

[134] Wagner, Zwischen zwei Bankrotten, 141.

μεγαλεμπόρου Hening Bargum και με υποστήριξη του Ιωσήφ Β΄ ιδρύθηκε η Wiener Kommerzial-, Leih- und Wechselbank, η πρώτη τράπεζα μοντέρνου χαρακτήρα στη Βιέννη. Η τράπεζα είχε τη μορφή μια μετοχικής εταιρείας και θα αναλάμβανε, με βάση προνόμιο που της εκχωρήθηκε για 25 χρόνια, μεγάλο εύρος υποθέσεων: από χονδρικό εμπόριο και εξαγωγές, δανειοδοτήσεις, εμπορικές πιστώσεις, μέχρι υποθήκες ακινήτων. Στόχος ήταν να χτυπηθεί η τοκογλυφία, μιας και εκείνοι που την ασκούσαν δε θα μπορούσαν να ανταγωνιστούν έναν τόσο ισχυρό θεσμό. Το σχέδιο απέτυχε τρία χρόνια αργότερα, όταν ο Bargum συνελήφθη για απάτες. Η ρευστοποίηση της τράπεζας ξεκίνησε το 1811 κι έληξε μετά από πολλές διαδικασίες το 1830.[135]

Ολόκληρος ο 18ος αιώνα χαρακτηρίστηκε από τις πληθωριστικές κρίσεις και την ολοένα και μεγαλύτερη εξάρτηση των κρατικών οικονομικών από τους χρηματιστηριακούς οίκους των Steiner, Geymüller, Fries, Arnstein και Eskeles. Οι ανάγκες χρηματοδότησης των πολέμων με τον Ναπολέοντα βάθυναν την κρίση και οδήγησαν στην «κρατική χρεοκοπία» του 1811. Με τον όρο αυτό έμεινε γνωστή η υποτίμηση και κατάργηση, κατόπιν αυτοκρατορικών διαταγμάτων του Φεβρουαρίου και Μαρτίου του 1811, του *Banco-Zettel*, του πρώτου χαρτονομίσματος που εξέδωσε η Wiener Stadtbank.[136] Το Banco-Zettel αντικαταστάθηκε από το *Wiener Währung*, που επίσης γνώριζε συνεχείς υποτιμήσεις, σε σημείο, το 1817, να ισοδυναμεί με το 1/3 της ονομαστικής του αξίας.[137] Μόλις το 1819 επιτεύχθηκε μια σταθεροποίηση της κρίσης.

Κατά κοινή ομολογία των μελετητών που ασχολήθηκαν με την ιστορία του αυστριακού χρηματιστηριακού και τραπεζικού συστήματος, η περίοδος από τα μέσα

---

[135] Sheffer, Bankwesen, 78.

[136] Τα Banco-Zettel (BZ) εκδόθηκαν από τη Wiener Stadtbank το 1762. Ήταν αριθμημένα χαρτιά που κυκλοφορούσαν στην αξία των 5, 10, 25, 50, 100 φιορινίων έκαστο και μπορούσαν να ανταλλαχθούν έναντι επικαταλλαγής (Agio) 1% ή 2% της ονομαστικής τους αξίας. Ο άτοκος χαρακτήρας του B.Z. το κατέστησε δημοφιλές μέσο πληρωμής στις ιδιωτικές συναλλαγές. Κυρίως, χρησιμοποιήθηκε απ' το κράτος ως είδος πίστωσης, για την αντιμετώπιση του τεράστιου ελλείμματός του. Η υποτίμησή τους ήταν συνεχής, ώστε το 1811, 100 ασημένια φιορίνια Αυγούστας (CM) ισοδυναμούσαν με 837,93 φιορίνια BZ. Beer, Finanzen Österreichs, 3-43. Για τις ισοτιμίες μεταξύ Banco-Zettel και ασημένιου φιορινιού Αυγούστας κατά τα έτη 1796 - 1811, A.-F. Pribram, Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich, Βιέννη 1938, σ. 53 .

[137] Το 1817, 100 ασημένια φιορίνια Αυγούστας CM ισοδυναμούσαν με 333 φιορίνια WW. Βλ. πίνακες ισοτιμιών WW κατά την περίοδο 1811 – 1819 στο Eigner, Finananzplatz, 937-940.

του 18ου αιώνα έως το 1819 αποτέλεσε τη «χρυσή εποχή» των ιδιωτικών εμπορικών-χρηματιστικών οίκων.[138] Η νομισματική κρίση έδωσε τη δυνατότητα σε μικρούς εμπορικούς οίκους αλλά και σε άτομα να κερδοσκοπήσουν μέσω του χρηματιστηρίου. Δεν είναι τυχαίο ότι το χρηματιστήριο γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξη κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, την εποχή, δηλαδή, που η νομισματική κρίση βρισκόταν στην πιο οξεία φάση της. Σύμφωνα με τον Eggon Scheffer, «μπορεί, μεν, να μην αυξήθηκαν οι καθαρά εμπορικού χαρακτήρα διακινήσεις μέσω του χρηματιστηρίου, αυτό, όμως, έπαιρνε συνεχώς νέα τροφή από τις διεθνείς κερδοσκοπικές δραστηριότητες. Το χρηματιστήριο έγινε κέντρο όχι των εμπορικών συναλλαγών αλλά των χρηματομεσιτών από διάφορες χώρες της Ευρώπης.»[139]

Αν και οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι μόνο έμμεσες, μιας και οι Έλληνες, στα συμβόλαια επιχειρήσεων που κατέθεταν στο εμποροδικείο, έγραφαν μόνο για χονδρικό εμπόριο προϊόντων από και προς την «Τουρκία» και δεν ανέφεραν άλλα είδη υποθέσεων που αναλάμβαναν, μπορούμε με σιγουριά να υποθέσουμε ότι αυτοί εκμεταλλεύτηκαν τις ευνοϊκές συνθήκες της περιόδου και ανέπτυξαν χρηματιστικές λειτουργίες. Είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ευρεία δραστηριοποίησή τους στην εξαγωγή νομισμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κατά το 18ο αιώνα η εισαγωγή ευρωπαϊκών νομισμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε γενικευμένη κερδοσκοπική πρακτική, καθώς τα πρώτα ανταλλάσσονταν έναντι ευνοϊκής για τους εισαγωγείς νομισματικής διαφοράς με τον τουρκικό παρά.[140] Στην απογραφή των οθωμανών υπηκόων στη Βιέννη, το 1766, όλοι, σχεδόν, οι έμποροι δήλωσαν ότι εξήγαγαν ασημένια τάληρα Μαρίας Θηρεσίας, τα οποία σε σχέση με τα υπόλοιπα αυστριακά νομίσματα είχαν την υψηλότερη νομισματική διαφορά, έως και 12,5%, με τον τουρκικό παρά.[141] Σε

---

[138] Βλ. σημ. 131.

[139] Scheffer, Bankwesen, 105.

[140] Ε. Λιάτα, Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο 15ος - 19ος αι., Αθήνα 1995, 19.

[141] Το ασημένιο τάληρο Μαρίας Θηρεσίας ήταν ισάξιο με 1,5 φιορίνια corrente της Βιέννης (fl.CM). Το φιορίνι αυτό ήταν επίσης ασημένιο κι επικράτησε ως νόμισμα της Αψβουργικής Μοναρχίας μετά τη νομισματική συμφωνία (Münzkonvention) που υπέγραψε, το 1753, η Μ. Θηρεσία με τον ηγεμόνα της Βαυαρίας. Υποδιαιρείτο σε 60 καραντάνια ή καραϊτζάρια (kreuzer), εκ των οποίων το καθένα ισοδυναμούσε με 4 Pfennig. Για ισοτιμίες του φιορινιού Βιέννης και των οθωμανικών νομισμάτων,

αντίθεση με μια βασική αρχή της μερκαντιλιστικής οικονομικής πολιτικής, ενδιαφέρον για την εξαγωγή ασημένιων ταλήρων έδειχναν και οι ίδιες οι αψβουργικές αρχές. Το 1766 η κυβέρνηση παραχώρησε στον ιδρυτή ενός από τους μεγαλύτερους χρηματιστηριακούς οίκους της Βιέννης, Johann Fries, το μονοπώλιο του εμπορίου ταλήρων στο Λεβάντε, απαγορεύοντας τις εξαγωγές σε μεμονωμένους οθωμανούς ή αυστριακούς εμπόρους. Η επιχείρηση του Fries συνάντησε δυσκολίες εξ αιτίας της προσφοράς στις οθωμανικές αγορές και άλλων ευρωπαϊκών νομισμάτων, που προτιμούνταν από τους ντόπιους αγοραστές λόγω της ευνοϊκότερης τιμής πώλησης, αλλά κι εξ αιτίας του ανταγωνισμού των Ελλήνων εμπόρων που έκαναν, παράνομα, εμπόριο ασημένιων αυστριακών ταλήρων για λογαριασμό τους.[142] Κατά το 19ο αιώνα δεν υπάρχουν ενδείξεις για εξαγωγή ταλήρων από τους Έλληνες. Ο λόγος δεν πρέπει να ήταν οι εκατέρωθεν κρατικές απαγορεύσεις αλλά η υποτίμηση του αυστριακού νομίσματος εξ αιτίας της πληθωριστικής κρίσης και η αντικατάστασή του στις συναλλαγές από τα τάληρα της Νυρεμβέργης και της Αυγούστας (Augsburg).[143]

Έντονη ήταν και παρουσία της συναλλαγματικής μέσα στην οικονομική ζωή των Ελλήνων. Μέσω αυτής διενεργούνταν το εμπόριο, μια και αποτελούσε το βασικό τρόπο πληρωμής προϊόντων. Από την άλλη συνιστούσε καθ' εαυτή ένα μέσο κερδοσκοπίας. Σύμφωνα με την «*Καισαροβασιλική Πατέντα περί του Καμπίου*», που εκδόθηκε το 1763 από τη Μαρία Θηρεσία και τυπώθηκε στα ελληνικά από το Γεώργιο Βενδότη το 1791, η συναλλαγματική βρισκόταν στο κέντρο μιας οικονομικής δοσοληψίας στην οποία συμμετείχαν: ο *δανειστής* ο οποίος έδινε χρήματα και λάμβανε γι αυτά τη συναλλαγματική (*καμπιάλιο* ή *πόλιτζα*), ο *χρεώστης* ή *εκδότης* ο οποίος λάμβανε τα χρήματα και έδινε το καμπιάλιο και ο *συρόμενος* ο οποίος αποδεχόταν και πλήρωνε το καμπιάλιο στον καθορισμένο χρόνο. Το καμπιάλιο ή καμπιάλη ήταν μια «*έγγραφος και σύντομος ομολογία, δια της οποίας υποχρεούται ο εκδότης της καμπιάλης, όσα χρήματα έλαβε εις έναν τόπον να τα πληρώνη εις άλλον τόπον εις τον κύριον της καμπιάλης εις την συμφωνημένην τιμήν*

βλ. Δ. Δάρβαρις, Πρόχειρος Αριθμητική [...], Βιέννη 1803, 230-231. Θ. Δημητρίου του Σιατιστέως, Χειραγωγός έμπειρος εις τα της πραγματείας [...], Βιέννη 1809, 131. Herzfeld, Orienthandelspolitik, 251. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 435-436. Λιάτα, Φλωρία δεκατέσσερα, 237.

[142] Beer, Finanzen Österreichs, 23 κ.ε. Herzfeld, Orienthandelspolitik, 252-253. Eigner, Finanzplatz, 927.

[143] Λιάτα, Φλωρία δεκατέσσερα, 162.

του καμπίου»[144]. Με τις διαφορές που υπήρχαν στις νομισματικές ισοτιμίες των διαφόρων τόπων, υπήρχε η δυνατότητα για κέρδος. Ενδεικτικό της σημασίας της συγκεκριμένης οικονομικής συναλλαγής για τους Έλληνες είναι το γεγονός ότι τα ελληνικά εμπορικά εγχειρίδια της εποχής αφιέρωναν εκτεταμένα κεφάλαια στις νομισματικές ισοτιμίες (*κούρσα*) καθώς και στους τρόπους επικερδούς εκμετάλλευσής τους.[145] Όπως και στην περίπτωση εμπορίας νομισμάτων έτσι και στο εμπόριο χρήματος μέσω συναλλαγματικών, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε προνομιακό πεδίο δράσης. Οι συνεχείς υποτιμήσεις του οθωμανικού νομίσματος και ο υπολογισμός των ισοτιμιών με βάση όχι την ονομαστική αλλά την πραγματική αξία του πιάστρου δημιουργούσαν δυνατότητες για συναλλαγές με μεγάλα περιθώρια κέρδους.[146] Σε περιπτώσεις όπου η συναλλαγματική ήταν πληρωτέα στον τόπο έκδοσής της, η προεξόφλησή της οδηγούσε στο κέρδος του τόκου για το διάστημα που απέμενε ως τη λήξη του καθορισμένου χρόνου (Diskonto).[147]

Χαρακτηριστική περίπτωση ελληνικής εμπορικής επιχείρησης στη Βιέννη που θεμελίωσε τις τραπεζικές της λειτουργίες στη διακίνηση συναλλαγματικών είναι αυτή του Σταύρου Ιωάννου, πατέρα του ιδρυτή της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος Γεωργίου Σταύρου (Ιωάννου).[148] Ο Γιαννιώτης Σταύρος Ιωάννου ξεκίνησε τις

---

[144] Καισαροβασιλική Πατέντα περί του Καμπίου, Βιέννη 1791, 1-2.

[145] Για το κούρσο της Βιέννης σε σχέση με διάφορες πόλεις της Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το έτος 1803, Δάρβαρης, Πρόχειρος Αριθμητική, ό.π. Για το έτος 1809, Δημητρίου του Σιατιστέως, Χειραγωγός έμπειρος, ό.π. Για το κούρσο της Βιέννης προς το τουρκικό γρόσι κατά τα έτη 1781, 1794, 1800, 1826, 1817, Λιάτα, Φλωρία δεκατέσσερα, 237. Επίσης, ο Δάρβαρης παραθέτει σε μορφή αριθμητικών ασκήσεων τρόπους ευνοϊκής εκμετάλλευσης των ισοτιμιών : «*Έχω να εμβάσω μια ποσότητα χρημάτων στο Αμβούργο. Αυτό μπορεί να γίνει με δύο τρόπους: ή κατευθείαν καμβιάλες για το Αμβούργο ή να διορίσω τω φίλω μου στο Αμβούργο να τραβήξει εκείνα που του χρωστάω προς ένα φίλο μου προς το Άμστερνταμ, στον οποίον εγώ αργότερα θα του εμβάσω αυτήν την ποσότητα σε καμβιάλες για το Άμστερνταμ.*» Δάρβαρης, ό.π., 286.

[146] Βλ. για τις χρηματιστικές συναλλαγές ελληνικών οίκων του εξωτερικού με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Μ.-Χ. Χατζηϊωάννου, Ο εμπορικός οίκος Γερούση (1823-1870). Από την οθωμανική αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος, Αθήνα 1989 (αδημ. διδ. διατριβή). Β. Ιγγλέση, Βορειοελλαδίτες έμποροι στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Σταύρος Ιωάννου, 1790 – 1820, Αθήνα 1998 (αδημ. διδ. διατριβή).

[147] Fischer, Lehrbuch, 145.

[148] Σ. Β. Κουγέας, Αρχείον (Ηπειρωτικόν) Σταύρου Ιωάννου, ΗΧ 14 (1939). Ιγγλέση, Σταύρος Ιωάννου, ό.π.

εμπορικές συναλλαγές του με την Κεντρική Ευρώπη γύρω στο 1770. Το 1790 ίδρυσε στη Βιέννη τον οίκο Σταύρος Ιωάννου και συντροφία με συνεταίρους τους Κων/νο Αναστασίου, Μαργαρίτη Βασιλείου και Δημήτριο Τζεράχη. Κύρια δραστηριότητα της επιχείρησης αναδείχθηκε η διακίνηση συναλλαγματικών μεταξύ Βιέννης και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατά κύριο λόγο της Κωνσταντινούπολης. Η εταιρεία αγόραζε, δηλαδή προεξοφλούσε, συναλλαγματικές από άλλους εμπόρους στη Βιέννη και στη συνέχεια τις έστελνε στους αντιπροσώπους της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για να τις εισπράξουν σε γρόσια. Κατά τη χρονική περίοδο 1790-1792 το 92,76% του κεφαλαίου που εισήγαγε ο οίκος Σταύρος Ιωάννου και συντροφία στην Ανατολή συνίστατο σε συναλλαγματικές.[149] Παράλληλα, με έδρα τη Βιέννη η εταιρεία συμμετείχε σ' ένα ευρύτερο δίκτυο διακίνησης συναλλαγματικών μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Μασσαλίας, με ενδιάμεσους σταθμούς το Άμστερνταμ, το Λιβόρνο, τη Βενετία, τη Γένοβα και τη Μεσσήνη, όπου βρίσκονταν εκπρόσωποί της.[150] Τα κεφάλαια, οι ευρωπαϊκές διασυνδέσεις και η εμπειρία από την πατρική επιχείρηση συνέβαλαν προφανώς στην επαγγελματική σταδιοδρομία του Γεωργίου Σταύρου. Ο Σταύρου ανέλαβε τη διεύθυνση του οίκου το 1811, σε ηλικία 23 ετών, και παρέμεινε στη Βιέννη μέχρι το 1820. Ύστερα από ένα διάστημα παραμονής στην Πίζα, το Βουκουρέστι και το Σιμπιού της Τρανσυλβανίας, μετέβη, το 1824, στην επαναστατημένη Ελλάδα. Στα χρόνια του Καποδίστρια συμμετείχε στην επιτροπή οργάνωσης των οικονομικών του κράτους και διορίστηκε μέλος της επιτροπής που διεύθυνε την Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα. Υπήρξε ο πρώτος διευθυντης της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, που ιδρύθηκε το 1841 με κεφάλαια Ελλήνων ομογενών και γνωστών τραπεζιτών του εξωτερικού, όπως ο Εϋνάρδος και ο Ρότσιλντ. Το 1849 εκλέχτηκε διοικητής της τράπεζας, θέση που διατήρησε μέχρι το θάνατό του, το 1869.[151]

Για τις πιστωτικές δραστηριότητες των Ελλήνων έχουμε έμμεσες πληροφορίες από τις απογραφές περιουσιών και τα έγγραφα του εμποροδικείου ή

---

[149] Ιγγλέση, Σταύρος Ιωάννου, 53.

[150] Ό.π., 70-72.

[151] Α. Ν. Γούδας, Βίοι Παράλληλοι των εκ της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, Αθήνα 1871, τ. 3, 215-248. Δ. Ζωγράφος, Ιστορία της ιδρύσεως της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1925. Βλ. και Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Ιστορικό Χρονολόγιο 1841 – 2001, εποπτ. Γ. Νοταράς, Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2001.

του δικαστηρίου της Κάτω Αυστρίας[152] που αφορούν οικονομικές δικαστικές διαμάχες μεταξύ τους ή με Αυστριακούς. Κατά το διάστημα 1780 – 1850, τα 77 (68 άνδρες – 9 γυναίκες) από τα 176 άτομα, των οποίων τις απογραφές περιουσίας κατόρθωσα να εντοπίσω, ήταν κάτοχοι μίας ή περισσότερων συναλλαγματικών και χρεογράφων[153] μεγαλύτερης ή μικρότερης αξίας. Με εξαίρεση 6 χρεοκοπημένους εμπόρους, που τη στιγμή του θανάτου τους είχαν μηδενική περιουσία, γνωρίζουμε, όμως, ότι οι κληρονόμοι τους είχαν αξιώσεις από ανεξόφλητες συναλλαγματικές, τα υπόλοιπα άτομα ανήκαν αποκλειστικά στις τρεις ανώτερες περιουσιακές κατηγορίες του δείγματος (βλ. πίνακες 9-12). Στις απογραφές δε διευκρινίζεται αν οι συναλλαγματικές ήταν έντοκες πιστώσεις για εμπορεύματα ή για χρήματα. Ανάμεσα, πάντως, στους εκδότες συναλλαγματικών και χρεογράφων, που καταγράφονται στις απογραφές περιουσίας Ελλήνων εμπόρων, εμφανίζονται όχι μόνο έμποροι αλλά και άλλα πρόσωπα που είχαν δανειστεί διάφορα ποσά. Για παράδειγμα, ανάμεσα στους χρεώστες του μεγαλέμπορου Νικολάου Δήμο Δόρα, το 1817, συναντάμε 21 Αυστριακούς, μεταξύ των οποίων ενός κηπουρού, μιας υπηρέτριας κι ενός τσαγκάρη, ως εκδότες χρεογράφων αξίας 79 έως 2.400 φιορινίων.[154] Στην απογραφή περιουσίας του Γεωργίου Πόποβιτς, το 1818, συναντάμε τον ιερέα της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας, Αβραάμ Αγγελάτο, που είχε εκδώσει χρεόγραφο αξίας 1.045 φιορινίων και δύο Αυστριακούς, έναν οδηγό ταχυδρομικής άμαξας και έναν ηθοποιό, που χρωστούσαν 300 και 70 φιορίνια, αντίστοιχα, μαζί και τους τόκους (*sammt Interessen*), το ύψος των οποίων δε διευκρινίζεται.[155] Ο Μάρκος Δάρβαρης, το 1823, ήταν κάτοχος 39 συναλλαγματικών και χρεογράφων συνολικής αξίας 85.883 φιορινίων.[156] Σχετικά με το Δάρβαρη έχουμε και μια ενδιαφέρουσα πληροφορία που προκύπτει μέσα από την καταγγελία του συγγενή του Μάρκου Μανδρινού, εμπόρου από την Πέστη, το 1825. Σύμφωνα με αυτή, ο Δάρβαρης, όσο ζούσε, είχε ιδρύσει στη Βιέννη φίρμα υπό το όνομα του Μανδρινού, η οποία δεν ήταν πρωτοκολλημένη στο εμποροδικείο ούτε λειτουργούσε

---

[152] AVA, NÖ Landrecht, Kartons 140-148 και WStLA, Merkantil- und Wechselgericht A/6, F. 4.

[153] Οι συναλλαγματικές και τα χρεόγραφα καταχωρίζονται μαζί στις απογραφές ως «Privatschuldscheinen und Wechseln».

[154] WStLA, Verlassenschaft Nikolaus Dimo Dora 1579/1817.

[155] WStLA, Verlassenschaft Georg Popowitz 1584/1818.

[156] WStLA, Verlassenschaft Markus Darvar 1171/1823

ως εμπορική επιχείρηση αλλά αποτελούσε μια επικάλυψη προκειμένου ο Δάρβαρης να κερδοσκοπεί παρέχοντας χαμηλότοκες πιστώσεις.[157]

Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν σαφή ένδειξη για τη λειτουργία ελληνικών εμπορικών οίκων ως πιστωτικών ιδρυμάτων, με μια ακτίνα δράσης, μάλιστα, που ξεπερνούσε τα όρια της ελληνικής γειτονιάς στη Βιέννη. Εκτός από πιστωτικές δραστηριότητες, οι εμπορικοί οίκοι φαίνεται ότι αναλάμβαναν οι ίδιοι έντοκα χρηματικά δάνεια, εκδίδοντας συναλλαγματικές και χρεόγραφα. Για τους δανειστές αυτό αποτελούσε μια μορφή επένδυσης, καθώς η φήμη του εμπορικού οίκου αποτελούσε εγγύηση ότι θα έπαιρναν τα χρήματά τους πίσω και μάλιστα με τόκο. Τα έγγραφα των δικαστικών διαμαχών αφορούν, στην πλειονότητά τους, υποθέσεις αθέτησης εξόφλησης συναλλαγματικών, χωρίς, δυστυχώς, να παρέχουν περισσότερες διευκρινίσεις για τα συμφραζόμενα της σχέσης του εκδότη και του παραλήπτη της συναλλαγματικής. Παρόλα αυτά έχουμε ενδείξεις για τέτοιου τύπου δραστηριότητες από πλευράς ελληνικών εμπορικών οίκων. Για παράδειγμα, το 1804, ο έμπορος Γεώργιος Παπαναούμ αναγκάστηκε να διαλύσει την προσωπική του επιχείρηση και στην αναφορά του προς το δικαστήριο της Κάτω Αυστρίας προσπάθησε να εξηγήσει τους λόγους που τον έφεραν στα όρια της χρεοκοπίας: «*Όσο λυπηρές κι αν είναι οι καταστάσεις που με οδήγησαν στην απόφαση να διαλύσω την επιχείρησή μου, τόσο με ανακουφίζει το να γνωρίζω ότι η κατάληξη αυτή δεν ήταν αποτέλεσμα της απειρίας μου στο εμπόριο ή της σπατάλης ή της ροπής προς το κέρδος, η οποία, ως γνωστόν, οδηγεί σε ριψοκίνδυνες κινήσεις. Οι λόγοι που με οδήγησαν σε αυτήν την κατάσταση είναι οι ακόλουθοι: 1ον Ο δισταγμός που υπάρχει στο εμπόριο εξ αιτίας του πολέμου στη Σερβία, έπληξε, κυρίως, εμένα, αφού οι εμπορικές υποθέσεις μου προσανατολίζονται προς αυτήν τη χώρα και 2ον πριν λίγους μήνες ανακοινώθηκε η χρεοκοπία των οίκων αφοί Κουκουγκέλα και Κ. Ντάμσκο καθώς και η αδυναμία πληρωμών από τους οίκους αφοί Μπάλλα και Συμεών Παπαναούμ. Και από τους τέσσερις αυτούς εμπορικούς οίκους είχα μεγάλες απαιτήσεις ρευστοποίησης. Βασίστηκα στην καλή τους φήμη, επένδυσα πολλά λεφτά στις συναλλαγματικές τους, χωρίς να πάρω τίποτα πίσω.*»[158] Το παράδειγμα του Παπαναούμ θυμίζει την κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά το θάνατο του Oppenheimer στις αρχές του 18ου αιώνα και είναι τυπικό παράδειγμα του έντονα προσωποποιημένου χαρακτήρα

[157] WStLA, Verlassenschaft Markus Darvar, ό.π.

[158] AVA, NÖ Landrecht, Karton 145, F. 11-126-1804.

του πιστωτικού συστήματος. Και στις δύο περιπτώσεις, η χρεοκοπία του βασικού χρεώστη ήταν καταλυτική για τη μοίρα των επιχειρήσεων των μικρότερων πιστωτών. Το ότι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι αναλάμβαναν άτυπες τραπεζικές λειτουργίες, μαρτυρεί μια ακόμα πληροφορία, επίσης, από το έτος 1804. Η συνέλευση της αδελφότητας του Αγίου Γεωργίου κατά τη συζήτηση του θέματος της ανέγερσης ιδιόκτητου ναού, αποφάσισε «*να δανεισθούν με το πλέον ευλογοφανές διάφορον οι δώδεκα εκλεγμένοι φιορίνια είκοσι χιλιάδες, ήγουν 20.000, από τα οποία όσα περισσεύσωσι να τα δανείσωσιν εις τας τρεις κομπανίας των αμπελακιωτών και κατά καιρόν, να πέρνωσιν όσα τους χρειάζονται δια το κτήριον*».[159] Οι εν λόγω κομπανίες πρέπει να ήταν αυτές των Χατζηπρασσά, Μεζεβήρη και συντροφία, Δροσινού Χατζή Ίβο, Σβάρτς και συντροφία και Αδελφών Σβάρτς και συντροφία.[160] Η ισχυρή παρουσία των αμπελακιώτικων συντροφιών στην αγορά της Βιέννης και η σχετικά διευρυμένη βάση τους, αλλά και η αντιπροσώπευση τους μέσα στο ίδιο το διοικητικό συμβούλιο της αδελφότητας[161], πιθανόν, να ήταν τα κριτήρια για την επιλογή τους, παρά το γεγονός ότι από τις αρχές του 19ου αιώνα, όπως τονίστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, υπήρχαν ανησυχητικά σημάδια για την τύχη των αμπελακιώτικων εξαγωγών. Για την τύχη αυτής της επένδυσης, ιδίως μετά τη διάλυση των εν λόγω επιχειρήσεων, γύρω στο 1821, δεν κατόρθωσα να εντοπίσω στοιχεία.

Διαδεδομένη ανάμεσα στους Έλληνες, όπως, άλλωστε, και στο σύνολο του πληθυσμού της Βιέννης, ήταν η αγορά κρατικών ομολογιών και ομολογιών της Wiener Stadtbank και της Εθνικής Τράπεζας (*privilegierte Nazionalbank*) που ιδρύθηκε το 1816. Τα 101 από τα 176 άτομα του δείγματος, που συγκροτήθηκε από τις απογραφές περιουσιών του διαστήματος 1780 – 1850, ήταν κάτοχοι ομολογιών και προέρχονταν ακόμα κι από την κατώτερη μεσαία περιουσιακή κατηγορία (βλ. πίνακες 9-11). Η αγορά κρατικών ομολογιών συνιστούσε διαδεδομένη μορφή επένδυσης και νομικής εξασφάλισης περιουσιών ανήλικων κληρονόμων, ήταν, όμως, ταυτόχρονα και καθαρά κερδοσκοπική πρακτική. Σύμφωνα με εμπορικό

---

[159] Σπ. Λάμπρος, Έρευναι εν ταις βιβλιοθήκαις, *NE* 18 (1924), 56.

[160] Τα ονόματα αυτών των επιχειρήσεων απαντούν και στο εμπορικό ημερολόγιο (Wiener Handelsschematismus) του 1804. Ένα χρόνο αργότερα συνέστησαν κοινή εταιρεία υπό το όνομα Σβαρτς και συντροφία. Βλ. υποσημ. 105.

[161] Για παράδειγμα, το 1804 ο Αθανάσιος Μεζεβήρης ήταν μέλος της δωδεκάδας. Βλ. Ευστρατιάδης, Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου, 174, 176.

εγχειρίδιο του 1842, η πώληση κρατικών ομολόγων κατόπιν συμφωνίας παράδοσης σε καθορισμένο χρονικό διάστημα κι έναντι καθορισμένου ποσού ήταν, στην ουσία, ένα είδος στοιχήματος. Τη διαφορά ισοτιμίας των ομολόγων καρπωνόταν, ανάλογα, είτε ο πωλητής είτε ο αγοραστής.[162] Μια περίπτωση δικαστικής διαμάχης μεταξύ των εμπόρων Αναστασίου Χριστοδούλου και Θεόδωρου Ιωάννου Κωνσταντίνου, το 1796, εξ αιτίας αθέτησης της υπόσχεσης του πρώτου να παραδώσει ποσό 1200 φιορινίων για να παραλάβει από το δεύτερο ομολογίες της Wiener Stadtbank, σχετίζεται, ίσως, με την παραπάνω πρακτική.[163] Περισσότερα στοιχεία για τη συγκεκριμένη δραστηριότητα δεν εντόπισα, είναι, όμως, μάλλον βέβαιο ότι θα ασκούνταν ευρέως. Η εξοικείωση των Ελλήνων με το εμπόριο έγγραφων τίτλων αξιών φαίνεται και μέσα από τη μαζική παρουσία τους στο χρηματιστήριο της Βιέννης. Το 1811, όταν αποφασίστηκε από τις αρχές ο περιορισμός της ελεύθερης πρόσβασης στο χρηματιστήριο, προκειμένου να εμποδιστούν φαινόμενα κερδοσκοπίας με αφορμή την υποτίμηση του Banco-Zettel, σε σύνολο 851 ατόμων που είχαν άδεια εισόδου, 206 καταχωρίστηκαν ως τούρκοι υπήκοοι και 40 ως τούρκοι Εβραίοι.[164]

Από τη δεκαετία του 1820 και, κυρίως, από τη δεκαετία του 1830 η λειτουργία του χρηματιστικού κεφαλαίου ανέπτυξε νέα χαρακτηριστικά και το χρηματοοικονομικό τοπίο της Βιέννης παρουσίασε αλλαγές σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Το πρώτο ήταν η σταδιακή αυτονόμηση των πιστωτικών - χρηματιστικών από τις καθαρά εμπορικές δραστηριότητες και η συγκέντρωση του χρηματιστικού κεφαλαίου σε τέσσερις ιδιωτικούς τραπεζικούς οίκους, αυτούς των Rotschild, Stametz, Arnstein-Eskeles και Σίνα. Οι παλαιότεροι των Steiner, Fries, Geymüller δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις που δημιουργούσε η εκβιομηχάνιση της Αυστρίας και, άλλωστε, ήταν υπερχρεωμένοι σε πλήθος πιστωτών. Οι έμποροι-χρηματιστές, που είχαν ευνοηθεί κατά την περίοδο της νομισματικής κρίσης, ή οι μικρές επιχειρήσεις του χρηματιστηρίου δεν έπαψαν, φυσικά, να υπάρχουν και κατά τη νέα περίοδο. Οι λειτουργίες τους, όμως, δεν ξέφευγαν από τα πλαίσια του παραδοσιακού εμπορίου προϊόντων, χρημάτων,

---

[162] Fischer, Lehrbuch, 147.

[163] AVA, NÖ Landrecht, Karton 140, F. 11-68-1796.

συναλλαγματικών, ομολόγων.[165] Το δεύτερο καινούριο χαρακτηριστικό της περιόδου ήταν ο προσανατολισμός του τραπεζικού κεφαλαίου σε δραστηριότητες που υπαγορεύονταν από τη διεθνή ανάπτυξη της εκβιομηχάνισης και ο πρωταγωνιστικός ρόλος του στον τομέα της βιομηχανίας και, κυρίως, των μεταφορών. Πρωτοστατώντας στη σύσταση μετοχικών εταιρειών, οι τράπεζες, και κυρίως αυτές του Σίνα και του Rotschild, υπήρξαν οι χρηματοδότες του ατμοκίνητου σιδηρόδρομου της Μοναρχίας και της ατμοπλοΐας του Δούναβη.[166]

Η ιστορία του οίκου Σίνα, η οποία έχει, ήδη, μελετηθεί, μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τους δρόμους, μέσα από τους οποίους τα μέλη μιας μοσχοπολίτικης οικογένειας στη Βιέννη κατόρθωσαν να συμπεριληφθούν μεταξύ των μεγαλύτερων κεφαλαιούχων της πόλης. [167] Επρόκειτο για ένα συνδυασμό δραστηριοτήτων που περιελάμβανε χονδρικό και διαμετακομιστικό εμπόριο προϊόντων μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Αψβουργικής Μοναρχίας και Γαλλίας, εμπόριο νομισμάτων και συναλλαγματικών, πιστώσεις, αγορές ακινήτων και τίτλων ευγενείας. Η εκμετάλλευση της ευνοϊκής για το χερσαίο βαλκανικό εμπόριο συγκυρίας των ναπολεόντειων πολέμων και οι προσεκτικοί χειρισμοί κατά τη διάρκεια της νομισματικής κρίσης στην Αυστρία[168] συνέβαλλαν ώστε ο οίκος Σίνα να βγει αλώβητος μέσα από μια περίοδο οικονομικής κρίσης, τη στιγμή που άλλοι οίκοι κατέρρεαν. Οι πρακτικές αυτές δεν ήταν, βέβαια, άγνωστες και σε άλλους Έλληνες που δραστηριοποιούνταν οικονομικά στη Βιέννη και συγκαταλέγονταν, επίσης, ανάμεσα στους μεγαλύτερους κεφαλαιούχους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο επιμελητήριο των μεγαλεμπόρων (*Grosshandlungs-*

---

[164] Σύμφωνα με το ιδρυτικό διάταγμα του χρηματιστηρίου το 1771, δικαίωμα πρόσβασης είχαν άτομα όλων των τάξεων, εξαιρουμένων των γυναικών, των διανοητικά ανάπηρων και όσων έχουν καταδίκες για χρέη και άλλες αξιόποινες πράξεις. Baltzarek, Geschichte der Wiener Börse, 25, 32.

[165] Sheffer, Bankwesen, 86. Matis, Wirtschaftskrise, 81.

[166] Sheffer, 92 κ.ε. Matis, 82. G. Chaloupek, Der unvollendete Boom. Die Entwicklung der Wiener Wirtschaft in der Ära des Liberalismus, στο Verein für Geschichte der Stadt Wien (εκδ.), Wien in der Ära des Liberalismus, 31-32. Good, Economic Rise, 80.

[167] Για την ιστορία του οίκου Σίνα, βλ. Γούδας, Βίοι Παράλληλοι , τ. 4, 1-51. Λάιος, Σίμων Σίνας, ό.π. Lanier, Sina, ό.π.

[168] Η αγορά ακινήτων, για παράδειγμα, αποτελούσε μια σίγουρη επένδυση κατά τη διάρκεια της νομισματικής κρίσης. Επίσης, σύμφωνα με μια πληροφορία κατά τους γαλλο-αυστριακούς πολέμους ο Σίμων Σίνας μετέτρεψε μεγάλο μέρος της περιουσίας του σε ασήμι και με τον τρόπο αυτό απέφυγε τις απώλειες απ' την κρατική χρεοκοπία του 1811. Lanier, 35.

gremium), που αποτελούσε τον πιο προνομιούχο θεσμό τόσο από πλευράς οικονομικών δυνατοτήτων όσο και κοινωνικού γοήτρου των μελών του[169], συναντάμε κατά το διάστημα 1792 – 1850, εκτός του Γεωργίου Σίνα, ονόματα ελλήνων εμπόρων, όπως του Γεωργίου Πατσιατζή, του Νικολάου Δήμο Δόρα, του Αδάμ Γύρα, του Μιχαήλ Κούρτη, του Βρούτου Τσετίρη, του Αλεξάνδρου Μαντζιαρλή κ.ά. Εμπόριο χρημάτων και συναλλαγματικών ασκούσε, όπως, είδαμε παραπάνω, η πλειοψηφία των Ελλήνων, ενώ, όπως θα δούμε παρακάτω, ακίνητα και τίτλους ευγένειας απέκτησαν, επίσης, κάποιοι από αυτούς. Ωστόσο, η αναρρίχηση του οίκου Σίνα, από τη δεκαετία του 1820, σ' έναν από τους τρεις μεγαλύτερους τραπεζικούς οίκους της Αυστρίας μαρτυρεί, ταυτόχρονα, την ανάληψη από μέρους του δραστηριοτήτων που διαφοροποιούνταν από τις τυπικές επιχειρηματικές πρακτικές των Ελλήνων της Βιέννης.

Ήδη, από τις αρχές του 19ου αιώνα μπορούμε να παρατηρήσουμε τη ροπή του οίκου Σίνα για συμμετοχή σε μετοχικές εταιρείες που επένδυαν σε τομείς ανεξάρτητους από το εμπόριο. Το 1802, ο Γεώργιος Σίνας υπήρξε μεταξύ των πρώτων μετόχων του εργοστασίου νηματουργίας στο Pottendorf, στα νότια της Βιέννης. Ηταν η πρώτη μηχανικά εξοπλισμένη μονάδα παραγωγής νημάτων στην Αυστρία. Συστήθηκε με πρωτοβουλία της Commerzial- und Leihbank και είχε τη μορφή μετοχικής εταιρείας, αποτελούμενης από έναν κύκλο βιεννέζων αριστοκρατών και μεγαλεμπόρων. Το εργοστάσιο απασχολούσε, το 1811, γύρω στους 1.800 εργάτες.[170] Το 1816, ο Σίμων Σίνας, ο πρεσβύτερος, συμμετείχε μαζί με άλλους 49 μετόχους στην ίδρυση της Nazionalbank, της πρώτης, μετοχικής τράπεζας στη Βιέννη με συστηματική λειτουργία ανταλλαγών και καταθέσεων. Το 1825, ο γιος του Γεώργιος, εξελέγη πρώτος μεταξύ των 10 διευθυντών-μεγαλύτερων μετόχων, το 1836 τρία μέλη της οικογένειας (Γεώργιος, Ιωάννης και Σίμων) βρίσκονταν στο διοικητικό συμβούλιο της τράπεζας και το 1849 ο Γ. Σίνας πήρε τη θέση του υποδιοικητή.[171] Η χρεοκοπία του οίκου Fries δημιούργησε μια ευνοϊκή συγκυρία για το Γ. Σίνα, που το 1826, στη θέση του πρώτου, άρχισε τις οικονομικές δοσοληψίες με το κράτος και έγινε, μαζί με το Salomon Rotschild, αποκλειστικός πιστωτής του ως τη δεκαετία του 1850. Ανταγωνιζόμενος το Rotschild, ο οίκος Σίνα

---

[169] Βλ. σχετικά υποκεφ. «Μορφή, οργάνωση και αριθμός των επιχειρήσεων», 164.

[170] Slokar, Geschichte der Industrie, 280. Matis, Manufaktur, 260.

[171] Λάϊος, Σίνας, 75.

στράφηκε σε επενδύσεις στον τομέα των μεταφορών. Ο Ιωάννης Σίνας, ετεροθαλής αδελφός του Γεωργίου, συμμετείχε στο πρώτο διοικητικό συμβούλιο της "*Erste Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft*", της μετοχικής ατμοπλοϊκής εταιρείας του Δουνάβεως που ιδρύθηκε το 1829.[172] Το 1826, με πρωτοβουλία των οίκων Σίνα, Stametz, Arnstein και Eskeles δημιουργήθηκε η "*K. K. privilegierte erste Eisenbahngesellschaft*", που το 1832 ανέλαβε τη σιδηροδρομική σύνδεση του Linz με το Budweis της Βοημίας. Το 1838, ο Γ. Σίνας πήρε το αυτοκρατορικό προνόμιο για την κατασκευή σιδηροδρόμου από τη Βιέννη μέχρι το Raab της Ουγγαρίας, με προοπτική επέκτασης έως την Τεργέστη και τις ακτές της Αδριατικής. Δύο χρόνια πριν, ο Rotschild είχε αναλάβει την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής που θα συνέδεε τη Βιέννη με το Μπρνο (Brünn), τη Σιλεσία και αργότερα το Βερολίνο (*Kaiser-Ferdinand-Nordbahn*). Η «σιδηροδρομική εταιρεία του νότου» ή " *Wien-Raaber-Eisenbahngesellschaft*" συστήθηκε με μετοχικό κεφάλαιο 12.500.000 φιορινίων. Εκδόθηκαν 25.000 μετοχές, αξίας 500 φιορινίων η κάθε μία. Η αποπεράτωση του έργου συνάντησε προβλήματα, εξ αιτίας του ανταγωνισμού του Rotschild. Το 1842, ο Σίνας αναγκάστηκε να περιοριστεί στη σύνδεση Βιέννης – Gloggnitz (περιοχής, περίπου 70 χλμ. νοτιοδυτικά της Βιέννης) και να μετονομάσει την εταιρεία σε "*Wien-Gloggnitzer-Eisenbahngesellschaft*". Το 1854 ανέλαβε εκ νέου τη σιδηροδρομική σύνδεση Βιέννης – Λουμπλιάνας και Τεργέστης και ταυτόχρονα επεκτάθηκε στην κατασκευή καινούργιων, όπως αυτών μεταξύ του Μπρνο και του Όλμουτς (Olmütz) στα βόρεια της Βοημίας και μεταξύ Βιέννης και Σέγκεντ (Szeged) στα νότια της Ουγγαρίας. Στη χώρα αυτή χρηματοδότησε έργα υποδομής, γνωστότερο των οποίων ήταν η κατασκευή της γέφυρας που ένωνε τη Βούδα με την Πέστη.[173] Παράλληλα με τη δραστηριότητα στον τομέα των μεταφορών, η οικογένεια Σίνα, με εκπρόσωπο τον Ιωάννη, ήταν μεγαλομέτοχος εκτός από το Pottendorf, στο εργοστάσιο χαρτοποιίας στο Klein-Neusiedl της Κάτω Αυστρίας και στο εργοστάσιο παραγωγής ζάχαρης στο Szent Miklós της Ουγγαρίας. Η επενδύσεις στον τομέα της παραγωγής δεν ήταν, πάντως, ιδιαίτερα κερδοφόρες

---

[172] Η πρώτη ατμοπλοϊκή εταιρεία του Δουνάβεως είχε ιδρυθεί το 1823, με πρωτοβουλία του οίκου Fries, αλλά διαλύθηκε το 1829 και στη θέση της προέκυψε η "Erste Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft" που λειτουργεί έως σήμερα. Το 1840, ο Ι. Σίνας ανέλαβε τη θέση του διευθυντή της εταιρείας. Βλ. το αφιέρωμα στα 150 χρόνια της εταιρείας, 150 Jahre DDSG, Βιέννη 1979. Επίσης, Λάιος, Σίνας, 85.

[173] Λάιος, Σίνας, 80-84. Lanier, Sina, 110-112.

για τον Ιωάννη Σίνα, που πέθανε το 1869, αφήνοντας ένα τεράστιο χρέος στην οικογενειακή τράπεζα.[174] Ο οίκος Σίνα, τέλος, δεν εγκατέλειψε την αρχική ενασχόληση με το εμπόριο, επεκτάθηκε, όμως, σε προϊόντα διαφορετικά από εκείνα που αποτελούσαν τα κατεξοχήν εμπορεύσιμα είδη για τους Έλληνες στη Βιέννη. Προαισθανόμενος την κρίση εξαγωγών του μακεδονικού βάμβακος μετά τη λήξη του ηπειρωτικού αποκλεισμού (1811), ο Γεώργιος Σίνας άρχισε να εισάγει στην Κεντρική Ευρώπη βαμβάκι από τις Ινδίες.[175] Κατά το διάστημα 1809 – 1811 έκανε μεγάλες εισαγωγές γαλλικών κρασιών, ενώ από το 1829 μέχρι το θάνατό του, το 1856, επιδόθηκε μαζί με τους άλλους τρεις τραπεζικούς οίκους στο επικερδές εμπόριο καπνού. Η απουσία κρατικού μονοπωλίου καπνού στην Ουγγαρία δημιουργούσε μεγάλες δυνατότητες κέρδους για τους ενδιάμεσους μεταξύ των παραγωγών και των καπνοβιομηχανιών. Το ρόλο αυτό είχαν τη δυνατότητα να παίξουν μόνο οι μεγάλες τράπεζες, αφού αυτές είχαν τα αναγκαία κεφάλαια για να προπληρώνουν τον καπνό κατά την εποχή της φύτευσης, να τον παραλαμβάνουν μετά την εσοδεία και, μετά από ένα διάστημα αποθήκευσής του, να το μεταπωλούν στις καπνοβιομηχανίες.[176]

Όσον αφορά τους Έλληνες εμπόρους-χρηματιστές, που αναδείχθηκαν από τα μέσα του 18ου έως το 1820, τα διαθέσιμα στοιχεία για την περίοδο 1820 – 1850 παρέχουν ελάχιστες ενδείξεις για την ανάληψη από μέρους τους ρόλων, αντίστοιχων του Σίνα. Η χρηματιστική τους δραστηριότητα, σε επίπεδο αγοραπωλησιών συναλλαγματικών και ομολόγων στο χρηματιστήριο, φυσικά, συνεχίστηκε και, μάλιστα, με επιτυχία. Από τις 77 απογραφές περιουσίας ατόμων που κατείχαν συναλλαγματικές κατά την περίοδο 1780 – 1850, οι 31 προέρχονται από το διάστημα 1821 – 1850, ενώ από το ίδιο διάστημα προέρχονται και οι 41 από τις 101 απογραφές περιουσίας ατόμων που κατείχαν ομόλογα. Από το 1850, Έλληνες κατέλαβαν υψηλές θέσεις του χρηματιστηρίου. Ο μεγαλέμπορος Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούρτη ως σύμβουλος (*k.k. Börsenrath*), ο Στέφανος Βλαστός ως μεσίτης (*K. K. Börse- und Wechselsensal*) και οι Παναγιώτης Πατρινός και αδελφοί Ταμπακάκη ως πράκτορες (*Börsenagente*).[177] Οι πιστωτικές λειτουργίες

[174] Lanier, 107-109.

[175] Λάιος, Σίνας, 75.

[176] Lanier, 43-59.

[177] Handelskalender 1850, 1857.

συνεχίστηκαν, επίσης. Ο Μιχαήλ Δημητρίου Κούρτης, που πέθανε το 1834, είχε, για παράδειγμα, χρηματικές απαιτήσεις ύψους 142.950 φιορινίων από ευγενείς στην Ουγγαρία και το Βάνατο.[178] Ο Πέτρος Δάρβαρης εξακολούθησε να ασκεί τις άτυπες τραπεζικές δραστηριότητες του αδελφού του Μάρκου, που πέθανε το 1823, δανείζοντας χρήματα και αναλαμβάνοντας ο ίδιος δάνεια. Στην απογραφή περιουσίας του, το 1838, βλέπουμε να έχει χρηματικές απαιτήσεις από συναλλαγματικές και χρεόγραφα, ύψους 96.247 φιορινίων. Δύο χρόνια αργότερα, η υπηρέτρια του Δάρβαρη απαίτησε δικαστικά από τους κληρονόμους του, να της δοθούν πίσω οι οικονομίες που, κατά τη διάρκεια της 57ετούς υπηρεσίας της, κατέβαλλε ανά τακτά διαστήματα στο Μάρκο και Πέτρο Δάρβαρη έναντι ετήσιου τόκου 6%.[179]

Ένα στοιχείο, που θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη για τη συμμετοχή και άλλων Ελλήνων στις νέου τύπου τραπεζικές δραστηριότητες, είναι η παρουσία μεταξύ των 100 μετόχων που είχαν δικαίωμα ψήφου στη "*Wien-Raaber Eisenbahngesellschaft*" του Σίνα, των αδελφών Μ. Δούμπα, Κωνσταντίνου Γύρα, Μιχαήλ Κιοπέκα, Στέργιου Νικολίδη Πίνδο, Ζώη Χαραμή και Ζηνοβίου Πώπ.[180] Ο τελευταίος, ήταν, επίσης, από το 1843, διευθυντής μαζί με το Σίνα του εργοστασίου του Pottendorf και, από το 1845, μεταξύ των διευθυντών της Nazionalbank.[181] Σύμφωνα με το Λάιο, ο Σίνας προσέλαβε τον Πωπ, που ήταν πνευματικός μέντορας του γιου του Σίμωνος, στη θέση του διευθυντή και, το 1851, του πούλησε τις μισές μετοχές του στο Pottendorf. Παρόλα αυτά ο Πώπ, φαίνεται να είχε, ήδη πριν, μια εμπειρία στον τομέα των μετοχικών εταιρειών και των ασφαλειών. Το 1836, όταν εισήλθε στο επιμελητήριο των μεγαλεμπόρων, ήταν, όπως, διαβάζουμε στο εμπορικό ημερολόγιο του ίδιου έτους, πράκτορας της "*K. K. privilegierten ersten Brandversicherungsgesellschaft*" (ασφάλειες πυρκαγιών) και μέτοχος του "*K. K. privilegierten Versorgungs-Anstalt*" (εταιρεία ανεφοδιασμού) στην Τρανσυλβανία.[182] Οι πληροφορίες που έχουμε για τον οίκο Δούμπα μαρτυρούν τον προσανατολισμό του, περισσότερο, προς νέους κλάδους του εμπορίου, όπως, για

[178] WStLA, Verlassenschaft Michael Demeter Kurti 1771/1834.

[179] WStLA, Verlassenschaft Peter Darvar 2583/1838.

[180] Λάιος, Σίνας, 84.

[181] Handelskalender 1843, 1845 και Λάιος, ό.π., 77.

[182] Handelskalender 1836, 22.

παράδειγμα, προς το εμπόριο ζάχαρης παρά στο χώρο των τραπεζών.[183] Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ο Θεόδωρος Δούμπας ίδρυσε το 1851 και εργοστάσιο νηματουργίας. Οι μετοχές στο «σιδηρόδρομο του νότου» ήταν η μοναδική επένδυση σε μετοχική εταιρεία μεταφορών για το Στέργιο Νικολίδη Πίνδο. Αυτό, τουλάχιστον, προκύπτει από την απαρίθμηση των περιουσιακών στοιχείων που κάνει ο Πίνδο στη διαθήκη του. Εκτός από τα βαμβάκια, τα υφάσματα και τους λογαριασμούς τραπέζης, αναφέρει ότι στα εμπορικά του βιβλία βρίσκεται μια ξεχωριστή καταχώρηση με τίτλο "*Wien-Raaber Eisenbahn*", που αφορά τις μετοχές της ομώνυμης εταιρείας, οι οποίες, όμως, όπως ο ίδιος σημειώνει, δεν αποδείχθηκαν ιδιαίτερα αποδοτικές.[184] Για τους υπόλοιπους τρεις μετόχους της εταιρείας του Σίνα δεν κατόρθωσα να εντοπίσω στοιχεία που να παραπέμπουν σε επενδυτικές τους πρακτικές.[185]

Όπως, φαίνεται, η πλειοψηφία των Ελλήνων της Βιέννης παρέμεινε προσανατολισμένη στις χρηματιστικές λειτουργίες που είχε αναπτύξει κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και ως το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων και δεν επεκτάθηκε στους νέους τομείς δραστηριοτήτων που δημιούργησε η οικονομική ανάπτυξη στην Αυστρία από τη δεκαετία του 1830. Δεν είναι, έτσι, τυχαίο ότι κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι τρεις Έλληνες, εκτός του Σίνα, που βρισκόντουσαν ανάμεσα στους μεγαλύτερους τραπεζίτες της Αυστρίας, δεν προέρχονταν από τις ελληνικές οικογένειες που είχαν μεταναστεύσει τον προηγούμενο αιώνα στη Βιέννη αλλά ήσαν οι νεοφερμένοι, Ιωακείμ Ευφρούσης από την Οδησσό και οι αδελφοί Μπαλτατζή από τη Σμύρνη.[186]

---

[183] Έγγραφα που αφορούν τις εμπορικές δραστηριότητες του οίκου Δούμπα βρίσκονται στο WStLA, Merkantil- und Wechselgericht B 9, F. 5, D 9. Επίσης, βλ. Peyfuss-Konecny, Der Weg der Familie Dumba, ό.π. και Konecny, Die Bedeutung der Familie Dumba, ό.π.

[184] AVA, NÖ Landrecht, Karton 147, F. 5-213-1843.

[185] Ο Μιχαήλ Κιοπέκας είχε προσωπική επιχείρηση χονδρικής εμπορίας «τουρκικών» προϊόντων. Η επιχείρηση αυτή πρωτοκολλήθηκε στο εμποροδικείο το 1821 και σταμάτησε τη λειτουργία της το 1841. Έκτοτε ο Κιοπέκας δούλευε ως ταμίας στον οίκο του Σίνα. WStLA, Merkantilgericht A5, K 10. Ο Ζώης Χαραμής έκανε, επίσης, χονδρικό εμπόριο με «τουρκικά» προϊόντα. Η επιχείρησή του πρωτοκολλήθηκε το 1824 και διαλύθηκε το 1861 με το θάνατό του. WStlA, Merkantilgericht A5, H 2.

[186] Ο Ιωακείμ Ευφρούσης ήρθε από την Οδησσό το 1856 και οι Σπυρίδων κι Επαμεινώνδας Μπαλτατζή το 1860. Οι τραπεζικοί τους οίκοι αναδείχθηκαν σε δύο από τους μεγαλύτερους δανειστές του κράτους για την κατασκευή έργων υποδομής στη Μοναρχία. Για το λόγο αυτό έλαβαν και τίτλους ευγένειας. Βλ. J. Mentschl / G. Otruba, Altösterreichische Unternehmer, Βιέννη 1969, 17, 30. Ο

Οι ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στη Βιέννη

α. Μορφή, οργάνωση και αριθμός των επιχειρήσεων

Η βασική μονάδα μέσα από την οποία οργανωνόταν η εμπορική δραστηριότητα ήταν η επιχείρηση, η φίρμα. Ως νομικό πρόσωπο, η φίρμα δηλώνει τη θεσμική υπόσταση των εμπορικών δοσοληψιών, ενώ ως μορφή επιχειρηματικής πρακτικής αποτελεί πεδίο εκδίπλωσης εργασιακών σχέσεων και οικονομικών στρατηγικών. Για το λόγο αυτό, πριν προχωρήσουμε στην εξέταση της μορφής και της οργάνωσης των ελληνικών επιχειρήσεων, είναι σκόπιμο να σταθούμε σύντομα στο θεσμικό πλαίσιο που καθόριζε την ύπαρξη και το καθεστώς λειτουργίας των επιχειρήσεων χονδρικού εμπορίου στη Βιέννη το 18° και 19° αιώνα.[187]

Απαραίτητη προϋπόθεση για να ασκήσει κάποιος χονδρικό εμπόριο στην Αυστρία ήταν να ανήκει σε μια από τις τρεις ακόλουθες κατηγορίες εμπόρων: στους "*k. k. privilegierte Grosshändler*", στους "*bürgerliche Händler*" ή στους οθωμανούς εμπόρους. Η πρώτη κατηγορία συστήθηκε από τη Μαρία Θηρεσία, το 1774, ως αντιπερισπασμός στη δράση των Γερμανών "Niederleger", των κατεξοχήν φορέων του χονδρικού εμπορίου στην Αυστρία μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα. Η κίνηση αυτή προέβλεπε την υπαγωγή σ' ένα κοινό επιμελητήριο όλων εκείνων των οικονομικά ενεργών στοιχείων, που έως τότε δεν ήταν ενταγμένα σε κάποια από τις υπάρχουσες επαγγελματικές κατηγορίες. Προϋποθέσεις για την είσοδο στο επιμελητήριο των μεγαλεμπόρων (*Grosshandlungsgremium*) ήταν η αποδεδειγμένη γνώση του εμπορίου και η επίσης αποδεδειγμένη κατοχή ενός κεφαλαίου ύψους 30.000 φιορινίων, που από το 1810 εξ αιτίας της αύξησης του αριθμού των μεγαλεμπόρων και της πληθωριστικής κρίσης ορίστηκε σε 50.000 φιορίνια. Οι "k. k. priv.

Σπυρίδων και Επαμεινώνδας Μπαλτατζής ήταν γιοι του Εμμανουήλ Μπαλτατζή, ιδιοκτήτη από το το 1840 μεγάλου τραπεζικού οίκου στην Κωνσταντινούπολη με διεθνείς διασυνδέσεις. Βλ. σχετικά, H. Exertzoglou, Greek banking in Constantinople, 1850-1881, Λονδίνο 1986 (αδημ. διδ. διατριβή) και I. Pepelasis Minoglou, Ethnic Minority Groups in International Banking: Greek Diaspora Banks of Constantinople and Ottoman State Finances, c. 1841-1881, *Athens University of Economic and Business, Discussion Paper No. 140*, Αθήνα 2002.

[187] Το απόσπασμα σχετικά με το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των εμπορικών επιχειρήσεων στη Βιέννη στηρίχθηκε στα ακόλουθα βοηθήματα: Barth-Barthenheim, Allgemeine österreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde, ό.π. G. Kopetz, Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde [...], τ. Α΄-Β΄, Βιέννη 1829-1830. Fischer. Lehrbuch, ό.π.

Grosshändler" απολάμβαναν φορολογικών ελαφρύνσεων, κοινωνικού γοήτρου καθώς και δυνατότητας χονδρικής εμπορίας με όλα τα επιτρεπόμενα προϊόντα. Η κατηγορία των «bürgerliche Händler" διέφερε από την προηγούμενη στο γεγονός ότι τα μέλη της είχαν δικαίωμα χονδρικής εμπορίας μόνο συγκεκριμένων προϊόντων και επιπλέον διατηρούσαν μαγαζί, κάτι που δε συνέβαινε στην περίπτωση των μεγαλεμπόρων. Ανάλογα με το προϊόν που εμπορεύονταν, οι "bürgerliche Händler" εντάσσονταν σε διαφορετικές συσσωματώσεις (δερματέμποροι, έμποροι μεταξωτών, έμποροι βαμβακερών κ.ο.κ.). Η γνώση του εμπορίου και η κατοχή ενός κεφαλαίου μεταξύ 15.000 και 20.000 φιορινίων ήταν προϋπόθεση για τη χορήγηση αυτού του είδους της άδειας χονδρικού εμπορίου. Για το καθεστώς των οθωμανών εμπόρων και των οθωμανών που απέκτησαν την αψβουργική υπηκοότητα έγινε, ήδη, λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο.[188] Τα δικαιώματα χονδρικού εμπορίου που απολάμβαναν οι τρεις παραπάνω κατηγορίες εμπόρων ήταν αυστηρά προσωπικά και δε μεταφέρονταν στα τέκνα. Μόνο η σύζυγος, και για όσο διάστημα έμενε χήρα, μπορούσε να συνεχίσει την επιχείρηση. Του δικαιώματος αυτού αποκλείονταν, όμως, οι χήρες των οθωμανών υπηκόων. Εξαίρεση γινόταν για τα τέκνα των μεγαλεμπόρων (k. k. priv. Grosshändler), αν αυτά απεδείκνυαν ότι είχαν εμπορικές ικανότητες και είχαν δουλέψει για 6 χρόνια σε κάποιο οίκο.

Η απόκτηση δικαιωμάτων χονδρικής εμπορίας συνοδευόταν από τη δήλωση της επιχείρησης στο εμποροδικείο (Merkantilgericht). Από την υποχρέωση αυτή εξαιρούνταν οι οθωμανοί υπήκοοι που διέμεναν για λιγότερο από ένα χρόνο στα εδάφη της Μοναρχίας.[189] Όσοι βρίσκονταν για διάστημα περισσότερο του ενός χρόνου στη Βιέννη, όφειλαν να λάβουν εξουσιοδότηση από τη δικαστική αρχή στην οποία υπάγονταν (NÖ Landrecht) και να δηλώσουν τις επιχειρήσεις τους στο εμποροδικείο, δεν ήταν, όμως, υποχρεωμένοι να αποδείξουν την κατοχή κάποιου κεφαλαίου.[190] Με στόχο την προστασία των πιστωτών, η εμπορική νομοθεσία απαιτούσε τη γνωστοποίηση στο εμποροδικείο οποιασδήποτε αλλαγής στο όνομα, τη σύνθεση και τη διοίκηση μιας επιχείρησης. Εκτός από τις επιχειρήσεις που αποτελούνταν από ένα άτομο, ο εμπορικός κώδικας αναγνώριζε τρεις μορφές εμπορικών εταιρειών. Την ομόρρυθμη εταιρεία (*società in nome collectivo*), την

[188] Βλ. 121-131.

[189] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1061, φ. 53r.

[190] Ό.π.

ετερόρρυθμη (*società in accomandita, Gesellschaft mittelst Beytrittes*) και την ανώνυμη μετοχική (*società anonima, Aktiengesellschaft*).[191] Η ομόρρυθμη εταιρεία αποτελούνταν από δύο έως τέσσερα, κατά κανόνα, άτομα, τα οποία συμβάλλονταν με ένα ορισμένο ποσό και για ένα ορισμένο διάστημα και συμμετείχαν στην επιχείρηση ως «εμφανείς» (*öffentliche*) εταίροι, με απεριόριστη, δηλαδή, ευθύνη σε σχέση με την εταιρεία και με δέσμευση ολόκληρης της περιουσίας τους σε περίπτωση χρεοκοπίας. Η επιχείρηση έφερε είτε όλα τα ονόματα των συμβαλλόμενων μερών είτε το όνομα ενός από αυτά με την ακολουθία «και Συντροφία» (*et Compagnons*). Η διαφορά της ετερόρρυθμης εταιρείας από την προηγούμενη ήταν ότι σε αυτήν συμμετείχαν εκτός των εμφανών και «αφανείς» (*stille*) εταίροι. Οι αφανείς εταίροι δεν εμφανίζονταν στο όνομα της επιχείρησης ούτε είχαν δικαίωμα συμμετοχής στη διοίκησή της και σε περίπτωση χρεοκοπίας δεσμεύονταν μόνο με το κεφάλαιο που είχαν καταθέσει. Η σχέση μεταξύ αφανούς και εμφανούς συνεταίρου ήταν, συχνά, μια σχέση μεταξύ κεφαλαιούχου-χρηματοδότη και διαχειριστή. Ο πρώτος ήταν αυτός που κατέθετε το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου και ο δεύτερος ήταν υπεύθυνος για τη διοίκηση της επιχείρησης. Η δημιουργία ετερόρρυθμων εταιρειών αποτελούσε μια επενδυτική πρακτική για εμπόρους που είχαν, ήδη, σχηματίσει κεφάλαια και ήθελαν να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους, συμβαλλόμενοι με άλλους που είτε ήταν νέοι στην αγορά είτε είχαν ανάγκη κεφαλαίων.[192] Οι ανώνυμες εταιρείες αποτελούνταν από πολλούς μετόχους, που είχαν καθεστώς αφανών εταίρων, υπό την έννοια ότι δεσμεύονταν απέναντι στην επιχείρηση μόνο με το κεφάλαιο που είχαν καταθέσει. Η διαχείριση γινόταν από εξουσιοδοτημένα άτομα, που ήταν ανήκαν στους συνεταίρους είτε όχι.

Μια ακριβής εικόνα σχετικά με το σχηματισμό, τον αριθμό και τη διάρκεια ζωής των επιχειρήσεων που λειτούργησαν στη Βιέννη κατά το διάστημα 1780 – 1850 είναι δύσκολο να εξαχθεί. Στο αρχείο του εμποροδικείου (Merkantil- und Wechselgericht) βρίσκονται μεν οι αιτήσεις Ελλήνων εμπόρων για πρωτοκόλληση των επιχειρήσεών τους, οι μαρτυρίες, όμως, που μπορούν να αποδεσμευτούν από

[191] Kopetz, Allgemeine Gewerbs-Gesetzkunde, τ. Β., 129.

[192] Κατσιαρδή-Hering, Τεργέστη 422-423.

αυτές είναι περιορισμένες.[193] Εμπορικές εγκύκλιοι με πλήρη στοιχεία για το κεφάλαιο με το οποίο συμμετείχε κάθε εταίρος και για τον τρόπο που γινόταν ο διαμοιρασμός των κερδών και των ζημιών είναι ελάχιστες. Στις περισσότερες περιπτώσεις έχουμε, απλώς, γνωστοποίηση των ονομάτων των εταίρων και του καθεστώτος με βάση το οποίο συμβάλλονταν (εμφανείς, αφανείς συνέταιροι). Δε διευκρινίζεται, επίσης, το είδος των υποθέσεων, που αναλάμβαναν οι επιχειρήσεις. Εκτός από «το χονδρικό εμπόριο με τουρκικά προϊόντα», που δήλωναν ως απασχόληση όλοι, σχεδόν, οι Έλληνες έμποροι, πολύ λίγες είναι οι αναφορές για διαμετακομιστικό εμπόριο ή παραγγελίες, ενώ πουθενά δεν αναφέρονται χρηματιστικές δραστηριότητες. Ακόμα, υπάρχει σημαντικό πρόβλημα στην εξακρίβωση της διάρκειας ζωής των επιχειρήσεων. Η πρωτοκόλληση μιας ελληνικής επιχείρησης γινόταν, συχνά, αρκετά χρόνια μετά την ίδρυσή της ή ακόμα και καθόλου. Το φαινόμενο αυτό απαντούσε, κυρίως, μεταξύ των Ελλήνων αψβούργων υπηκόων και συνδεόταν με το μη εξουσιοδοτημένο εμπόριο από μέρους τους με «τουρκικά προϊόντα», για το οποίο έγινε λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο. Το 1802 οι αρχές απαίτησαν από τους επιτρόπους της κοινότητας της Αγίας Τριάδας να καταρτίσουν κατάλογο όλων των επιχειρήσεων των Ελλήνων αψβούργων υπηκόων που βρίσκονταν σε λειτουργία.[194] Οι Ιωάννης Δάρβαρης, Γεώργιος Πόποβιτς, Ιωάννης Πατσιατζής, Χρήστος Θέμελης και Γεώργιος Στέριο απάντησαν ότι ήταν μόνο επίτροποι της εκκλησίας και αδυνατούσαν να κάνουν αυτό που τους είχε ζητηθεί.[195] Κατάρτισαν, ωστόσο, έναν κατάλογο που περιείχε 64 ονόματα επιχειρήσεων (βλ. παράρτημα, κατάλογος Α΄).[196] Το 1807 ξαναζητήθηκε από τους επιτρόπους Χαρίσιο Οικονόμου, Μιχαήλ Κούρτη, Δημήτριο Τσετίρη και Γεώργιο Καραγιάννη νέος κατάλογος. Αυτή τη φορά καταχωρήθηκαν 56 επιχειρήσεις (βλ.

---

[193] Οι πρωτοκολλημένες φίρμες των οθωμανών υπηκόων κατά το διάστημα 1789-1827 βρίσκονται στο, WStLA, Merkantil- und Wechselgreicht A6, Nr. 1-3. Για το διάστημα 1815-1863, WStLA, Merkantil- und Wechselgericht A5, Nr. 1-10. Οι πρωτοκολλημένες φίρμες των αψβούργων υπηκόων βρίσκονται μαζί με αυτές των υπόλοιπων Αυστριακών στο, WStLA, Merkantil- und Wechselgericht, Fsz. 3. Αυτό το αρχειακό σώμα είναι ταξινομημένο κατά αλφαβητική σειρά. Για τους Έλληνες αψβουργικούς υπηκόους υπάρχει ένα ευρετήριο (WStLA, Merkantil- und Wechselgericht,Griechische Kaufleute, k. k. Untertanen. Namen-Index zu den Merkantilakten, 1760-1850) που παραπέμπει στα αντίστοιχα έγγραφα του Fsz. 3.

[194] HKA, NÖ Kommerz, F. 53, rote Nr. 115, φφ. 659-664 (18 Οκτωβρίου 1802).

[195] Ό.π., φ. 657r.

παράρτημα, κατάλογος Β΄).[197] Σύμφωνα με δήλωση των επιτρόπων, εκτός από τις 8 επιχειρήσεις που ανήκαν, ήδη, στην κατηγορία των μεγαλεμπόρων (k. k. priv. Grosshändler) και στην κατηγορία των "bürgerliche Händler", μόνο 5 επιχειρήσεις είχαν άδεια εμπορίου και ήταν πρωτοκολλημένες.[198] Οι ίδιοι οι έμποροι υποστήριζαν, πάντως, ότι είχαν υποβάλει αιτήσεις, οι αρχές, όμως, καθυστερούσαν να τους τις δώσουν, κι επομένως εμπορεύονταν χωρίς να είναι θεσμικά κατοχυρωμένοι.[199]

Τα προβλήματα εξακρίβωσης της διάρκειας ζωής των ελληνικών επιχειρήσεων αφορούν όχι μόνο το χρόνο έναρξής τους αλλά και το χρόνο λήξης τους. Από τα διαθέσιμα αρχειακά σώματα, τα περισσότερα στοιχεία για τη χρονολογία διάλυσης της επιχείρησης προσφέρει εκείνο το σώμα που περιέχει τις πρωτοκολλημένες φίρμες των οθωμανών υπηκόων από το 1815 έως το 1863.[200] Σε περίπτωση, όμως, που μια επιχείρηση λειτουργούσε και μετά το 1863, δεν υπάρχουν στοιχεία για το χρόνο διάλυσής της. Οι αρχές απέδιδαν την αδυναμία εξακρίβωσης του χρόνου διάλυσης των επιχειρήσεων των οθωμανών υπηκόων στο γεγονός ότι αυτοί έρχονταν για κάποιο χρονικό διάστημα στη Βιέννη, έκαναν γνωριμίες, αποκτούσαν πιστώσεις και στη συνέχεια εξαφανίζονταν, αφήνοντας ακάλυπτους τους πιστωτές τους. Για τους οθωμανούς υπηκόους, μάλιστα, δεν ίσχυε η ρήτρα ότι σε περίπτωση που το χρέος προς τους πιστωτές ξεπερνούσε το 12% τους αφαιρούνταν η άδεια εμπορίας.[201] Σύμφωνα με επίσημες εκθέσεις, «*για τους οθωμανούς υπηκόους στη Βιέννη έχει αποδειχθεί, ότι πολλοί από αυτούς εμφανίζονται εδώ όχι για να κάνουν εμπόριο αλλά για άλλες δουλειές. Αφού μείνουν ένα διάστημα στην πόλη, φεύγουν στην Τουρκία ή στην Ουγγαρία και ξαναγυρίζουν όταν έχουν ανάγκη από νέες πιστώσεις*».[202] Οι διατυπώσεις των αρχών και των ντόπιων εμπόρων μπορεί να ήταν υπερβολικές– χαρακτήριζαν τους Έλληνες εξ αιτίας των χρεών που

---

[196] Ό.π, φφ. 659r.-664v.

[197] Ό.π., φφ. 1121-1122 (6 Μαΐου 1807).

[198] Ό.π., φ. 1119v.

[199] Ό.π., φ. 480r. (2 Δεκεμβρίου 1804).

[200] Βλ. υποσημ. 188.

[201] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1062, φ. 756v. (13 Ιουλίου 1830).

[202] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1061, φ. 989r. (10 Ιανουαρίου 1827). Βλ. επίσης και Litorale Kommerz F. 132, rote Nr. 683, φ. 139r. (19 Δεκεμβρίου 1800).

άφηναν «*πανούκλα για το εμπόριο και τη βιοτεχνία*»[203] - δεν αναιρούσαν, όμως, το πραγματικό γεγονός, ότι οι Έλληνες έμποροι, όπως προκύπτει και από τη μελέτη των απογραφών περιουσίας τους, εμφανίζονται, καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου υπερβολικά χρεωμένοι.

Μια χρήσιμη, αν και όχι, ιδιαίτερα, αξιόπιστη πηγή αποτελούν τα ετήσια ημερολόγια των εμπορικών επιμελητηρίων, στα οποία βρίσκονται καταχωρημένα τα ονόματα και οι διευθύνσεις των επιχειρήσεων που λειτουργούσαν στη Βιέννη και την ευρύτερη περιοχή της. Οι επιχειρήσεις των Ελλήνων Εβραίων, Αρμένιων οθωμανών υπηκόων καθώς και αυτές των Ελλήνων αψβούργων υπηκόων κατατάσσονταν σε τέσσερις ξεχωριστές στήλες. Η εγκυρότητα των στοιχείων που δίνουν τα ημερολόγια είναι αμφισβητούμενη. Οι Έλληνες αυστριακοί υπήκοοι άλλοτε καταχωρίζονταν όλοι μαζί, άλλοτε διακρίνονταν σε πρωτοκολλημένες και μη πρωτοκολλημένες φίρμες και άλλοτε καταχωρίζονταν ξεχωριστά μόνο αυτοί που εμπορεύονταν τουρκικά προϊόντα και οι υπόλοιποι υπολογίζονταν μαζί με τους αυστριακούς εμπόρους. Συχνά, επίσης, καταγράφονταν στα ημερολόγια επιχειρήσεις, που, με βάση τα στοιχεία του εμποροδικείου, είχαν σταματήσει προ πολλού να λειτουργούν. Παρόλα αυτά τα ημερολόγια μπορούν να αξιοποιηθούν ως πηγή, προκειμένου να σχηματιστεί μια χονδρική ποσοτική εικόνα της παρουσίας των ελληνικών εμπορικών οίκων στη Βιέννη.

Με δεδομένους τους περιορισμούς που έθεσε το διαθέσιμο υλικό, κατόρθωσα να καταρτίσω έναν κατάλογο 289 ελληνικών επιχειρήσεων που λειτούργησαν στη Βιέννη κατά το διάστημα 1780 – 1850 (βλ. παράρτημα, πίνακας Α΄). Όπως προκύπτει από τον κατάλογο αυτό, ο κυρίαρχος τύπος ελληνικής επιχείρησης στη Βιέννη καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου ήταν η προσωπική επιχείρηση ενός ατόμου (169 σε σύνολο 289). Κανένας από τους ιδιοκτήτες ατομικών επιχειρήσεων, δεν εμφανίζεται ταυτόχρονα ως συνεταίρος σε κάποια άλλη ελληνική επιχείρηση. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι εκτός απ' τους εμπόρους που δούλευαν εξ αρχής μόνοι τους, η τάση δημιουργίας ατομικών επιχειρήσεων παρατηρείται και ανάμεσα σε κάποιους που είχαν, ήδη, δοκιμάσει συνεταιρικές επιχειρήσεις. Για παράδειγμα, μεταξύ των 12 αψβούργων υπηκόων που

[203] Ό.π (Litorale).

είχαν ζητήσει, το 1802, άδεια εμπορίας τουρκικών προϊόντων,[204] οι 8 είχαν ατομική επιχείρηση. Από αυτούς, οι 3 είχαν ξεκινήσει την εμπορική τους δραστηριότητα στη Βιέννη με συνεταιρικές επιχειρήσεις, από τις οποίες στη συνέχεια αποχώρησαν. Για παράδειγμα, ο Αναστάσιος Γύρα είχε αρχικά επιχείρηση με τον αδελφό του, Ιωάννη, (δεν αναφέρεται η χρονολογία ίδρυσης), από το 1793, όμως, εμπορευόταν μόνος του.[205] Ο Νικόλαος Δημητρίου ήταν συνέταιρος με το θείο του και από το 1793 άνοιξε δική του επιχείρηση.[206] Οι αδελφοί Τσετίρη έκαναν αρχικά εμπόριο μαζί και στη συνέχεια χωρίστηκαν (δεν αναφέρεται ούτε χρονολογία ίδρυσης της εταιρείας ούτε διάλυσής της).[207]

Ανάμεσα στους ιδιοκτήτες προσωπικών επιχειρήσεων ήταν και τρεις πρώην υπάλληλοι εμπορικών οίκων. Ο ένας ήταν ο οθωμανός υπήκοος Κωνσταντίνος Γιαντσούλης, που το 1810, σε ηλικία 20 ετών, και αφού είχε μαθητεύσει για 8 χρόνια σε ελληνικούς εμπορικούς οίκους στη Βιέννη και την Τεργέστη, άνοιξε δική του επιχείρηση.[208] Ο δεύτερος ήταν ο Σπυρίδων Αντωνόπουλος, λογιστής στον οίκο των αδελφών Δάρβαρη. Το 1799 υπέβαλε αίτηση για απόκτηση της αψβουργικής υπηκοότητας και άδειας χονδρικής εμπορίας τουρκικών προϊόντων, υποστηρίζοντας ότι είχε το απαιτούμενο για τους αψβούργους υπηκόους κεφάλαιο των 20.000 φιορινίων.[209] Το παράδειγμα του Αντωνόπουλου δημιουργεί ερωτηματικά, μιας και το εν λόγω ποσό ήταν αρκετά υψηλό ώστε να είναι σε θέση να το διαθέτει κάποιος που δούλευε ως λογιστής. Μπορούμε, συνεπώς, να υποθέσουμε είτε το δανείστηκε, είτε ότι η επιχείρησή του ήταν, στην πραγματικότητα, μια άτυπη ετερόρρυθμη εταιρεία, με αφανείς χρηματοδότες, πιθανόν, τα πρώην αφεντικά του, τους αδελφούς Δάρβαρη. Τη δεύτερη υπόθεση ενισχύει και η τρίτη περίπτωση πρώην υπαλλήλου που άνοιξε προσωπική επιχείρηση. Πρόκειται για το Συμεών Λάσκο από τις Σέρρες, που σε ηλικία 7 ετών, το 1806, ήρθε στη Βιέννη και τέθηκε στην υπηρεσία του οίκου

---

[204] Επρόκειτο για τους: Αναστάσιο Γύρα, Νικόλαο Δημητρίου, Βρούτο Τσετίρη, Νικόλαο Δήμο Δόρα, Ναούμ Νίττα και Δημήτριο Λάζο, Μιχαήλ Κούρτη και συντροφία, Νικόλαο Τύρκα, Μιχαήλ Δήμο και ανηψιό, Γεώργιο Σαργκάνη, Αλέξανδρο Ράλλη, Δημήτριο Χάμσα, Γεώργιο Στέριο και συντροφία. HKA, NÖ Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φφ. 650-653 (17 Μαρτίου 1803).

[205] Ό.π, φ. 651r.

[206] Ό.π., φ. 651v.

[207] Ό.π., φ. 652r.

[208] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1061, φ. 377r. (30 Μαρτίου 1825).

[209] WStLA, Merkantil- und Wechselgericht A6, Nr. 19.

Σίνα. Αργότερα, ο Γεώργιος Σίνας τον έστειλε στην Ουγγαρία, ως επιστάτη της κομητείας του και από το 1835 έως το 1846 ήταν λογιστής του οίκου στη Βιέννη. Το 1847 κατέθεσε αίτηση άδειας χονδρικής εμπορίας τουρκικών προϊόντων για δικό του λογαριασμό.[210] Δεν αποκλείεται και εδώ, το πρώην αφεντικό να ήταν ο πραγματικός χρηματοδότης αυτής της προσωπικής επιχείρησης.

Η κυριαρχία της προσωπικής επιχείρησης ενός ατόμου είναι το στοιχείο που διακρίνει τις ελληνικές επιχειρήσεις στη Βιέννη από τις αντίστοιχες στην Τεργέστη, το Λιβόρνο και την Οδησσό κατά την ίδια περίοδο. Η ακμή των ετερόρρυθμων εταιρειών που σημειώθηκε στην Τεργέστη μετά το 1815[211], δεν βρήκε το αντίστοιχό της στη Βιέννη, όπου συναντάμε, επίσημα, μόνο τέσσερις εταιρείες τέτοιου τύπου. Η πρώτη ήταν η «Αλέξιος Νικολάου και συντροφία» με αφανή (stiller) συνεταίρο το Σταύρο Ιωάννου, που λειτούργησε από το 1792 έως το 1796.[212] Εκτός της ομάδας των Χιωτών, στις επιχειρηματικές πρακτικές των οποίων θα αναφερθούμε πιο κάτω, ο Σταύρος Ιωάννου ήταν από τις εξαιρετικές περιπτώσεις Ελλήνων της Βιέννης που προτιμούσαν να επενδύουν μικρότερα κεφάλαια σε περισσότερες εταιρείες, παρά το σύνολο του κεφαλαίου σε μια. Η δεύτερη ετερόρρυθμη εταιρεία, «Εμμανουήλ Ξένος και συντροφία», λειτούργησε από το 1810 μέχρι το 1815 ως «ακκομαντίτα του οίκου Ζίβου Κοέν και Μιχαήλ Παλαιολόγου από το Άμστερνταμ».[213] Η τρίτη ήταν η «Αντώνιος Καλαρόνης και συντροφία», από το 1811 μέχρι το 1814, με αφανή συνεταίρο το Μιχαήλ Ροδοκανάκη.[214] Η τέταρτη ήταν η «Πινιατέλης και συντροφία», από το 1815 μέχρι το 1819, με «κομμαντιτάριους» τους Αδελφούς Βλαστούς στη Σμύρνη.[215] Διαφορετική ήταν επίσης η εικόνα στο Λιβόρνο και την Οδησσό, όπου κυριαρχούσαν οι πολυεθνικά διακλαδωμένες χιώτικες οικογενειακές εταιρείες.[216] Η διατήρηση της προσωπικής ατομικής επιχείρησης ως κυρίαρχης μορφής της ελληνικής επιχείρησης στη Βιέννη αποτελεί δείγμα μιας σχετικά συντηρητικής οικονομικής συμπεριφοράς, ιδιαίτερα μετά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, όπου η ολοένα και μεγαλύτερη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου

---

[210] WStLA, Merkantil- und Wechselgericht A5, L9.

[211] Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 425-427.

[212] Ιγλλέση, Σταύρος Ιωάννου, 175.

[213] WStLA, Merkantil- und Wechselgericht A6, Nr. 351.

[214] Ό.π, Nr. 19.

[215] Ό.π, Nr. 250.

[216] Βλ. Καρδάσης, Έλληνες ομογενείς στη Νότιο Ρωσία, 204 κ.ε. Βλάμη, Λιβόρνο, 187-190.

υποδείκνυε τη σύσταση μετοχικών και ανωνύμων εταιρειών. Όπως είδαμε και στην περίπτωση της χρηματιστικής δραστηριότητας, η πλειοψηφία των Ελλήνων στη Βιέννη φαίνεται να μένει προσκολλημένη σε παραδοσιακές οικονομικές λειτουργίες και μορφές επιχειρηματικής οργάνωσης. Παρόλα αυτά, οι ατομικές επιχειρήσεις δείχνουν, τουλάχιστον στα χαρτιά, μια αξιοσημείωτη αντοχή στο χρόνο και η λήξη τους συμπίπτει, συχνά, με τη λήξη της ζωής του ιδιοκτήτη τους. Για παράδειγμα, η επιχείρηση του Δημήτριου Κατσάνου λειτούργησε από το 1801 μέχρι το θάνατό του, το 1830,[217] του Ιωάννη Ρεφερενδάρη από το 1810 έως το 1849,[218] του Δημητρίου Παππασόβιτς από το 1815 έως το 1856[219], του Ζώη Χαραμή από το 1824 έως το 1861.[220] Διαλύσεις επιχειρήσεων οθωμανών υπηκόων, λόγω μόνιμης επιστροφής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εντοπίζονται βασικά κατά τη δεκαετία 1830-1840, ενώ διαλύσεις λόγω χρεοκοπίας απαντούν καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι, με εξαίρεση τις επιχειρήσεις των αδελφών Οικονόμου και Μιχαήλ Κώστα Κούρτη και συντροφίας όλες οι υπόλοιπες επιχειρήσεις των Ελλήνων αψβούργων υπηκόων, που είχαν ενταχθεί μέσα στο επιμελητήριο των μεγαλεμπόρων (Grosshandlungsgremium) ήταν ατομικές. Το 1792 ο Ιωάννης Γεωργίου Πατσιατζής ήταν ο πρώτος Έλληνας μέλος του επιμελητηρίου των μεγαλεμπόρων. Το 1815, ο αριθμός των Ελλήνων μεγαλεμπόρων έφτασε τους 13, έπεσε στους 8, το 1820, και στους 6, το 1850.[221]

Ο δεύτερος τύπος ελληνικής επιχείρησης στη Βιέννη ήταν η ομόρρυθμη εταιρεία. Συνήθως, οι συνέταιροι συνδέονταν μεταξύ τους με οικογενειακές σχέσεις. (Παύλος Θεοχάρης και υιοί, Βρέττας Τσεχάνης και υιοί, Αδελφοί Δάρβαρη, Αδελφοί Δούμπα, Μιχαήλ Δήμου και ανηψιός). Στην περίπτωση των οθωμανών υπηκόων, κατά κανόνα, ο ένας συνεταίρος διεύθυνε το κατάστημα της Βιέννης και ο/οι

---

[217] WStLA, Merkantil- und Wechselgericht A5, K1.

[218] Ό.π., R4.

[219] Ό.π., B/P6.

[220] Ό.π., H3.

[221] Βλ. Bürgerliche Handelskalender των αντιστοίχων ετών. Μέλη του επιμελητηρίου των μεγαλεμπόρων κατά την περίοδο 1780 – 1850 διετέλεσαν οι: Ιωάννης Πατσιατζής, Αδελφοί Οικονόμου, Νικόλαος Δημοδόρας, Αδάμ Γύρας, Κύρος Νίκολιτς, Γεώργιος Πατσιατζής, Αλέξανδρος Μαντζιαρλής, Ιωάννης Βλαστός, Δημήτριος Λάζος, Γεώργιος Σίνας, Βρούτος Τσετίρης, Μιχαήλ Δημητρίου Κούρτης, Ναούμ Νίττας, Χριστόδουλος Μποσινός, Γεώργιος Πόποβιτς, Ζηνόβιος Πώπ.

άλλος/οι παρέμεναν στον τόπο υπογραφής του συμφωνητικού, κυρίως Σέρρες, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Μοναστήρι, ή αναλάμβαναν τη διεύθυνση άλλων υποκαταστημάτων εντός κι εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η συντοπικότητα αλλά και η επιθυμία γεωγραφικής επέκτασης της εμπορικής δραστηριότητας αποτελούσαν, επίσης, κριτήρια επιλογής συνεταίρων. Ο Γεώργιος Δάρβαρης, δε συμμετείχε στην επιχείρηση των αδελφών του, Μάρκου, Ιωάννη και Πέτρου, αλλά μαζί με τον Ιωάννη Φαρακάτη, το 1796, ίδρυσε εταιρεία με κατάστημα και στην Κωνσταντινούπολη.[222] Το 1802, οι αδελφοί Βερούση, οι αδελφοί Παρασκευά και ο Ιωάννης Μπιλιάρης συνέστησαν για ένα χρόνο ομόρρυθμη εταιρεία με υποκαταστήματα στη Βιέννη, την Πράγα, τη Λειψία, την Κωνσταντινούπολη και τις Σέρρες.[223] Δε λείπουν, ακόμα, και ενώσεις διαφορετικών εταιρειών για σύντομο διάστημα. Έτσι οι αδελφοί Σαρρή στη Βιέννη ενώθηκαν με τους Ζαφείρη, Αθανασίου και συντροφία στην Πέστη και σχημάτισαν από το 1810 μέχρι το 1814 την εταιρεία Αδελφοί Σαρρή και συντροφία.[224] Συνεταιρισμό μεταξύ εργοδότη και υπαλλήλου συναντάμε στην περίπτωση της εταιρείας Σταύρος Ιωάννου και συντροφία που διήρκησε από το 1798 μέχρι το 1803. Ο συνεταίρος Σπυρίδων Συκάς ήρθε στη Βιέννη το 1790 ως μαθητευόμενος στον οίκο που είχε ιδρύσει την ίδια χρονιά ο Σταύρος Ιωάννου μαζί με τους Κων/νο Αναστασίου, Μαργαρίτη Βασιλείου και Δημήτριο Τζεράχη. Μετά από ένα διάστημα πρακτικής αλλά και θεωρητικής εκπαίδευσης στο εμπόριο, την οποία, μάλιστα, χρηματοδότησε ο Ιωάννου ως ένα είδος επένδυσης σε ανθρώπινο δυναμικό, ο Συκάς έγινε υπάλληλος του οίκου. Το 1798, δύο χρόνια μετά τη διάλυση της παραπάνω συντροφίας, εργοδότης και υπάλληλος συνεταιρίστηκαν.[225]

Τα διαθέσιμα στοιχεία δε μας επιτρέπουν, δυστυχώς, να σχηματίσουμε μια εικόνα για το μέγεθος και τη σύνθεση των κεφαλαίων των εταιρειών, ούτε για τον τρόπο με τον οποίο γινόταν η διανομή των μεριδίων μεταξύ των εταίρων. Τόσο στις ελληνικές όσο και στις γερμανικές μεταφράσεις των συμφωνητικών συναντάμε, συχνά, ότι τα συμβαλλόμενα μέρη συμμετείχαν με το ίδιο κεφάλαιο και μοιράζονταν εξίσου τις ζημιές και τα κέρδη, σπάνια, όμως, αναφέρεται το ακριβές ποσό του

[222] HKA, NÖ Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φ. 677r.

[223] WStLA, Merkantil- und Wechselgericht A5, Z1.

[224] Ό.π, A6, Nr. 286.

[225] Ιγγλέση, Σταύρος Ιωάννου, 182.

κεφαλαίου. Σχετικά με το χρόνο ζωής των ομόρρυθμων εταιρειών, μπορούμε να κάνουμε τη γενική παρατήρηση ότι εκείνες που αποτελούνταν αποκλειστικά από μέλη με συγγενικές μεταξύ τους σχέσεις διαρκούσαν περισσότερο από τις εταιρείες που συστήνονταν μεταξύ μη συγγενών. Σε περιπτώσεις συνεταιρισμού πατέρα και υιών και μεταξύ αδελφών υπάρχουν συμφωνητικά για απεριόριστο χρόνο. Στα συμφωνητικά μεταξύ μη συγγενών που είχα στη διάθεσή μου (68 συνολικά), ο χρόνος συνεταιρισμού κυμαίνεται από 1 έως 5 χρόνια. Δε λείπουν, φυσικά, οι περιπτώσεις, εταιρείες να λειτουργούν περισσότερο από το αρχικά προβλεπόμενο διάστημα. Για παράδειγμα, η εταιρεία Δάρβαρης και Φαρακάτης, που συστήθηκε το 1796 για τρία χρόνια, λειτούργησε ως το 1807, οπότε χρεοκόπησε και αφαιρέθηκε η άδεια εμπορίας από τους ιδιοκτήτες της.[226]

Δύο διακριτές κατηγορίες μεταξύ των ελληνικών επιχειρήσεων στη Βιέννη, συνιστούσαν οι αμπελακιώτικες εταιρείες και οι εταιρείες των οικογενειών χιώτικης καταγωγής. Οι πρώτες εξ αιτίας της σύνθετης δομής τους και οι δεύτερες εξ αιτίας των γεωγραφικά εκτεταμένων διακλαδώσεών τους. Στα έγγραφα του εμποροδικείου δεν κατόρθωσα να εντοπίσω ίχνη της λεγόμενης «πρώτης κοινής συντροφίας» των Αμπελακίων, στην οποία συμμετείχαν οι μερικότερες συντροφίες των Χατζηκώστα, Χατζηδροσινού, Χατζή Ίβου, Σβαρτς, Μεζεβήρη, Χατζηπρασσά κ.ά.[227] Σύμφωνα με καταστατικό της συντροφίας, που συντάχθηκε στα Αμπελάκια το 1780, επιστάτες των εργασιών στη Βιέννη, που αποτελούσε και τη δεύτερη σημαντικότερη έδρα, ήταν οι Αρσένης Χατζηπρασσάς, Νικόλαος Πεδίου, Γεώργιος Σβαρτς και Νικόλαος Μιχαήλ.[228] Η διάρκεια λειτουργίας αυτής της συντροφίας είχε οριστεί σε τρία χρόνια κατά πάσα πιθανότητα, όμως, παρατάθηκε μέχρι τη δεκαετία του 1790.[229] Σ' έναν κατάλογο 63 επιχειρήσεων Ελλήνων οθωμανών υπηκόων στη Βιέννη, το 1792, οι αμπελακιώτικες συντροφίες που εμφανίζονται, είναι αυτές του Δροσινού, Χατζή Ίβου, των αδελφών Σβαρτς (ανηψιών του Γεωργίου Σβαρτς) και των αδελφών

---

[226] Ό.π., Nr. 115.

[227] Το έτος ίδρυσης της συντροφίας τοποθετείται μεταξύ 1777-1779. Βλ. σχετικά, Νικολόπουλος, Αμπελάκια, 190-192. Επίσης, Κατσιαρδή – Hering, Μετανάστευση, ό.π.

[228] Νικολόπουλος, 195.

[229] Όπως και για τη χρονολογία σύστασης έτσι και για τη χρονολογία διάλυσης δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των μελετητών. Η τελευταία τοποθετείται μεταξύ 1794 και 1797. Για τις διάφορες εκδοχές, ό.π., 199, 202-204.

Μεζεβήρη.[230] Το 1805 υπήρχαν στη Βιέννη τρεις συντροφίες Αμπελακιωτών, δύο εκ των οποίων είχαν προκύψει από συνενώσεις συντροφιών που είχαν γίνει κατά το προηγούμενο διάστημα. Εκτός από τους αδελφούς Σβαρτς, ήταν οι επιχειρήσεις, Χατζή Ίβος Δροσινός, Σβαρτς και συντροφία, στην οποία συμμετείχε ο Γεώργιος Σβαρτς, κεντρική φιγούρα της αμπελακιώτικης οικονομίας, και Χατζηπρασάς, Μεζεβήρης και συντροφία. Οι τρεις αυτές συντροφίες αποφάσισαν, το 1805, να ενωθούν σε μια εταιρεία υπό την προσωνυμία Σβαρτς και συντροφία. Το συμφωνητικό υπογράφηκε στα Αμπελάκια και σώζεται στο αρχείο του εμποροδικείου σε γερμανική μετάφραση.[231] Από αυτό μαθαίνουμε ότι η εταιρεία ορίστηκε να έχει διάρκεια 6 χρόνων και αποτελούνταν συνολικά από 52 μετόχους. Η συντροφία του Χατζηπρασσά και Μεζεβήρη συμμετείχε με 24 μετόχους και 307.500 πιάστρα, η συντροφία του Χατζή Ίβου Δροσινού και Σβαρτς με 16 μετόχους και 205.000 πιάστρα και των αδελφών Σβαρτς με 12 μετόχους και 166.666,80 πιάστρα. Το συνολικό κεφάλαιο ήταν 679.166,80 πιάστρα. Το μερίδιο ήταν 15 3/8 για τους μετόχους των Χατζηπρασσά και Μεζεβήρη, 10 2/8 για τους μετόχους των Χατζή Ίβου Δροσινού και Σβαρτς και 8 3/8 για τους μετόχους των αδελφών Σβαρτς. Διευθυντές του καταστήματος στη Βιέννη ορίστηκαν ο Ιωάννης Χρόνια Δροσινός και ο Δροσινός Ιωάννη Χατζηπρασσάς. Η εταιρεία διατηρήθηκε και μετά το χρονικό διάστημα που προέβλεπε το συμφωνητικό. Το 1815, τη συναντάμε για τελευταία φορά στα εμπορικά ημερολόγια, με τη σημείωση δίπλα στον τίτλο της, «*ist der Konkurs angemeldet*", δηλαδή, ότι χρεοκόπησε. Πέρα από τις εσωτερικές έριδες που την ταλάνιζαν, η εταιρεία Σβαρτς και συντροφία είχε να αντιμετωπίσει και τον ανταγωνισμό άλλων δύο αμπελακιώτικων εταιρειών, που πρωτοκολλήθηκαν στο εμποροδικείο το 1812 και το 1813 αντίστοιχα. Η πρώτη ήταν η Δημήτριος Τάντζαλης υιοί και συντροφία και αποτελούνταν από τους Δημήτριο, Κόμη, Νικόλαο, Ιωάννη Τάντζαλη, τον Ιωάννη Μάνο Ράτο και το Δημήτριο Μάνιαρη.[232] Το 1819 διαλύθηκε και ο Ιωάννης Δ. Τάντζαλης ίδρυσε προσωπική επιχείρηση με έδρα, πλέον, τη Σμύρνη.[233] Η δεύτερη ήταν η εταιρεία που προήλθε από την ένωση των συντροφιών των Δρόσου Χατζηζαφειρίδη, Ιωάννη Χατζηκώνστα και Σαρρή

---

[230] WStLA, Merkantil- und Wechselgericht, Griechen Litt. G., Nr. 42.

[231] Ό.π., A6, Nr. 293, φφ. 11-16.

[232] Η εταιρεία αυτή υπήρχε στα Αμπελάκια, ήδη, από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Βλ. Νικολόπουλος, 231.

Γκαραβέλλα.[234] Το συμφωνητικό σώζεται στο εμποροδικείο σε γερμανική μετάφραση.[235] Η διάρκεια της εταιρείας ορίστηκε σε 5 χρόνια. Οι συμβαλλόμενοι συμμετείχαν με ίσο κεφάλαιο –δεν αναφέρεται το ποσό- και μοιράζονταν εξίσου το κέρδος και τη ζημία. Διευθυντής του καταστήματος στη Βιέννη ορίστηκε ο Δρόσος Χατζηζαφειρίδης. Καταστήματα υπήρχαν, επίσης, στη Θεσσαλονίκη και τη Μάλτα. Η τύχη των αμπελακιώτικων εταιρειών στη Βιέννη ήταν συνυφασμένη με την τύχη της αμπελακιώτικης νηματοπαραγωγής. Η σταδιακή πτώση της ζήτησης των θεσσαλικών νημάτων στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης, από το 1815 κι εξής, οδήγησε σε παρακμή και τις συντροφίες που τα εμπορεύονταν.

Σε σχέση με τους Μακεδόνες, τους Ηπειρώτες και τους Θεσσαλούς, οι Χιώτες ήρθαν με κάποια καθυστέρηση στη Βιέννη. Στην απογραφή των οθωμανών υπηκόων του 1766, καταχωρίστηκε μόνο ένας Χιώτης, ο Λεωνής Αμοιρός. Στη δεκαετία του 1790 επιχειρήσεις ατόμων χιώτικης καταγωγής στη Βιέννη ήταν αυτές του Αλέξανδρου Ράλλη, του Πέτρου Νεγρεπόντη, Αργέντη και συντροφία και του Ευστράτιου Αργέντη και συντροφία. Αυτές οι δύο τελευταίες εταιρείες υπήρξαν οι πρώτες μιας σειράς χιώτικων επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα στη Βιέννη και αποτελούσαν ισοδύναμα παραρτήματα εξωτερικού των εταιρειών που είχαν συστηθεί σε Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη. Η επιχείρηση Ευστράτιος Αργέντης και Σία στη Βιέννη, προήλθε από την αποχώρηση του Πέτρου Νεγρεπόντη και του Λαυρεντίου Ράλλη από την επιχείρηση Νεγρεπόντης, Αργέντης και Σία, το 1795. Ήταν ισοδύναμο παράρτημα της εταιρείας Μαυροκορδάτος, Αργέντης και Γαλάτης στη Σμύρνη.[236] Διευθυντής του παραρτήματος της Βιέννης ήταν ο Ευστράτιος Αργέντης, που το 1797 συνελήφθη και στη συνέχεια θανατώθηκε ως σύντροφος του Ρήγα.[237] Το 1799 τη διεύθυνση ανέλαβε ο αδελφός του Ευστράτιου, Γεώργιος, που το 1801 έκανε νέα εταιρεία μαζί με τον Κωνσταντίνο Βιτάλη, υπό το όνομα Γ. Αργέντης και Σία.[238]

---

[233] WStLA, ό.π., Nr. 354.

[234] Νικολόπουλος, 238-239.

[235] WstLA, ό.π., Nr. 284.

[236] WStLA, ό.π., Nr. 269.

[237] Βλ. κεφ. «Η συγκρότηση μιας ελληνικής διασποράς».

[238] WStLA, ό.π., Nr. 11. Βλ. και Γ. Λάιος, Ο εν Βιέννη εμπορικός οίκος «Αργέντη». Ανέκδοτα έγγραφα εκ των αρχείων της Βιέννης. Ανάτυπον εις μνήμην Κ.Ι. Αμάντου, Αθήνα 1960, 167-186.

Οι επόμενες χιώτικες επιχειρήσεις στη Βιέννη εμφανίστηκαν από τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα κι εξής. Το 1810 ιδρύθηκε η εταιρεία Πατρικούσης, Χριστοφόρου και συντροφία, που ήταν αποτέλεσμα συνεργασίας διαφορετικών εμπορικών οίκων στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Στο συμφωνητικό που υπογράφηκε στη Βιέννη διαβάζουμε: «*Επειδή οι εμπορικές σχέσεις του εν Κωνσταντινουπόλει οσπητίου του κυρίου Ιωάννου Ροδοκανάκη ως και του εν Σμύρνη των κυρίων υιών Ζ. Δρομοκαΐτη και Ηλία Χριστοφόρου απαιτούσιν ίνα έχουσιν και εν ταύτη τη πόλει ίδιον εμπορικόν σύστημα, κοινή γνώμη αυτών τε και ημών, του κυρίου Ιωάννου Πατρικούση, μέλους του πρώτου και του Ηλία Χριστοφόρου, μέλους του δεύτερου, ανεγέρθη τρίτον οσπήτιον υπό τη δίττα Παρικούσης, Χριστοφόρου και Συντροφία.*»[239] Με αυτή τη μορφή η εταιρεία διατηρήθηκε μέχρι το 1814, οπότε άλλαξε η σύνθεσή της, μετονομάστηκε σε Πατρικούσης και συντροφία και ήταν παράρτημα της Ροδοκανάκης, Σκαραμαγκάς και συντροφία που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη.[240] Μέλη της οικογένειας Ροδοκανάκη πολλαπλασίαζαν τις οικονομικές τους δυνατότητες δημιουργώντας ταυτόχρονα περισσότερες επιχειρήσεις στη Βιέννη. Το 1810, την ίδια στιγμή που ιδρύθηκε η Πατρικούσης, Χριστοφόρου και συντροφία, ως παράρτημα του οίκου του Ιωάννη Ροδοκανάκη, ο ίδιος ο Ιωάννης άνοιξε επιχείρηση στη Βιέννη με το όνομά του και διευθυντή τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, που διατηρήθηκε έως το 1818.[241] Πάλι το 1810, άνοιξε στη Βιέννη κατάστημα της Δημήτριος Ροδοκανάκης και συντροφία, προκειμένου να εξυπηρετούνται στην πόλη αυτή οι υποθέσεις των καταστημάτων της Σμύρνης, της Τεργέστης, του Λιβόρνου και της Γένοβας.[242] Το 1813, ο Αντώνιος Ροδοκανάκης ίδρυσε μαζί με τους αδελφούς Βούρους την εταιρεία Αντώνιος Ροδοκανάκης και συντροφία, που με το ίδιο όνομα αλλά παραλλαγμένη ανά εποχές σύνθεση διατηρήθηκε μέχρι το 1836.

Ευέλικτες συνεργασίες με άλλους μεγάλους εμπορικούς οίκους, ταυτόχρονη συμμετοχή μελών της ίδιας οικογένειας σε περισσότερες από μια εταιρείες, εκτεταμένο γεωγραφικά δίκτυο καταστημάτων ήταν στοιχεία που χαρακτήριζαν και

---

[239] Ό.π, Nr. 116.

[240] Ό.π.

[241] Ό.π., Nr. 270.

[242] Ό.π., Nr. 269.

άλλες χιώτικες επιχειρήσεις στη Βιέννη.[243] Το 1811 και 1812 δημιουργήθηκαν οι εταιρείες Αλέξανδρος Γαλάτης και συντροφία και Υιοί αδελφών Σκυλίτση και Γαλάτης αντίστοιχα, στις οποίες συμμετείχαν διαφορετικά μέλη των οίκων Σκυλίτση και Γαλάτη που έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη.[244] Άλλα μέλη της οικογένειας Γαλάτη, ο Σέργιος και ο Δημήτριος, λειτουργούσαν από το 1817 έως το 1827 στη Βιέννη, ως παράρτημα της εταιρείας Αδελφοί Γαλάτη, Ζώρζης και Πάνος Σκαραμαγκάς και Μιχαήλ Καραλής στην Κωνσταντινούπολη.[245] Ο ανηψιός τους, Μιχαήλ, συνεταιρίστηκε από το 1827 μέχρι το 1838 με το Νικόλαο Σκαναβή.[246] Μια παραστατική εικόνα της πολυεθνικής διακλάδωσης των χιώτικων επιχειρήσεων προσφέρουν τα έγγραφα που στάλθηκαν στο εμποροδικείο της Βιέννης, το 1831, με αφορμή τη διάλυση της εταιρείας Αδελφοί Βλαστοί, εξ αιτίας του θανάτου των διευθυντών της Πανταλέοντος και Ιωάννη. Έγγραφα στα ελληνικά, τα ιταλικά, τα γαλλικά, τα αγγλικά, με τόπους αποστολής τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, την Τεργέστη, το Άμστερνταμ, τη Μασσαλία, το Λονδίνο, όπου, εκτός, από τη Βιέννη, λειτουργούσαν καταστήματα του οίκου των Βλαστών.[247] Στη δεκαετία του 1830 η σημασία της Βιέννης για τους Χιώτες υποχώρησε. Κατά το διάστημα αυτό η λειτουργία των περισσότερων χιώτικων επιχειρήσεων στην πρωτεύουσα της Αψβουργικής Μοναρχίας διακόπτεται, συνεχίζεται, όμως, και μάλιστα με ιδιαίτερη επιτυχία, στα λιμάνια της Μεσογείου, στο Λονδίνο και τη Μαύρη Θάλασσα.

Η αριθμητική παρουσία των ελληνικών επιχειρήσεων στη Βιέννη ήταν άμεσα συνυφασμένη με τη διακύμανση του εμπορίου μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αψβουργικής Μοναρχίας. Αν και, όπως τονίστηκε παραπάνω, η χρονολογία πρωτοκόλλησης μιας επιχείρησης στο εμποροδικείο δεν ταυτίζεται πάντα με τη χρονολογία ίδρυσής της, δεν είναι τυχαίο ότι η πλειοψηφία των περιπτώσεων εντοπίζεται στο διάστημα 1810 – 1815, διάστημα που συνέπιπτε με την ευνοϊκή για

---

[243] Σχετικά με τη «χιώτικη μέθοδο» οργάνωσης των επιχειρήσεων βλ, Τζ. Χαρλαύτη, Εμπόριο και Ναυτιλία το 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η «χιώτικη φάση» (1830 – 18600, *Μνήμων* 15 (1993), 69-127. Ε. Φραγκάκη – Syrett, Οι Χιώτες έμποροι στις διεθνείς συναλλαγές (1750 – 1850), Αθήνα 1995. I. Pepelasis Minoglou, The Greek Merchant House of the Russian Black Sea: A Nineteeth-Century Example of a Traders' Coalition, *IJMH* 10 (1998), 61-104.

[244] WStLA, ό.π., Nr. 304.

[245] Ό.π. A5, G5.

[246] Ό.π., G9.

[247] Ό.π., V2.

το ελληνικό εμπόριο συγκυρία. Παράλληλα, με βάση τα στοιχεία που προσφέρουν τα εμπορικά ημερολόγια για τον αριθμό των ελληνικών, εβραϊκών και αρμενικών επιχειρήσεων στη Βιέννη διαμορφώνεται η ακόλουθη κατανομή:

Πίνακας 8: Αριθμός εμπορικών επιχειρήσεων Ελλήνων οθωμανών και αψβουργικών υπηκόων και Εβραίων και Αρμενίων οθωμανών υπηκόων στη Βιέννη.

έτος	Έλληνες οθ. υπ.	Έλληνες αψ. υπ.	Εβραίοι	Αρμένιοι	έτος	Έλληνες οθ. υπ.	Έλληνες αψ. υπ.	Εβραίοι	Αρμένιοι
1789	94*		-	-	**1820**	75	6**	25	-
1790	-	46	-	-	**1825**	54	3**	8	-
1795	-	-	-	-	**1830**	96	3**	36	9
1800	67	33	8	-	**1835**	70	5**	41	7
1805	88	33	9	-	**1840**	52	4**	43	7
1810	99	33	20	-	**1845**	56	7**	43	7
1815	209	15**	12	-	**1850**	54	4**	52	7

Πηγή: Wienerisches Kommerzialschema 1789, Handelskalender 1790, 1795, 1800, 1805, 1810, 1815, 1820, 1825, 1830, 1835, 1840, 1845, 1850.

*Αναφέρονται ως Griechische Handelsleute χωρίς να προσδιορίζεται υπηκοότητα

** Αναφέρονται ως Griechische Handelsleute, die k.k. Untertanen sind und mit türkischen Waren handeln (αφορά,δηλαδή, μόνο τους αψβούργους υπηκόους που είχαν άδειες εμπορίας οθωμανικών προϊόντων)

- Οι παύλες δηλώνουν ότι στις συγκεκριμένες χρονιές και για τις συγκεκριμένες ομάδες δεν υπάρχει καμία καταχώρηση.

Αν και, για λόγους που έχουν ήδη εξηγηθεί, τα νούμερα που αφορούν τις ελληνικές επιχειρήσεις δεν είναι σε καμία περίπτωση αντιπροσωπευτικά, δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε ως τάση, την αύξηση από το 1820 του αριθμού των εβραϊκών εμπορικών επιχειρήσεων, που από το 1840 ήταν αντιστρόφως ανάλογη της μείωσης του αριθμού των αντίστοιχων ελληνικών. Το αρχικό χάσμα σταδιακά

μίκρυνε, στη συνέχεια ισοσκελίστηκε και μετά το 1850, τουλάχιστον στα ημερολόγια των ετών 1851, 1852, 1856, 1857 που μελέτησα, η αναλογία ήταν υπέρ των εβραϊκών επιχειρήσεων.[248] Βέβαια ανάμεσα σ' αυτούς που καταχωρίζονταν ως οθωμανοί Εβραίοι, υπήρχαν όχι λίγες περιπτώσεις αυστριακών Εβραίων που ταξιδεύοντας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πλήρωναν το χαράτσι (*Charatsch-Zettel*) κι επέστρεφαν στη Βιέννη, δηλώνοντας ότι είναι οθωμανοί υπήκοοι, προκειμένου να απολαύσουν τα προνόμια που απέρρεαν από τις συνθήκες. Γεγονός, πάντως, είναι ότι ο αριθμός των σεφαρδιτών Εβραίων που έρχονταν από την Ανατολή αυξήθηκε. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, στην απογραφή των Εβραίων της Βιέννης το 1761, οι 17 ήταν οθωμανοί εβραίοι.[249] Σχεδόν 100 χρόνια αργότερα, σ' έναν κατάλογο με ονόματα σεφαρδιτών Εβραίων την περίοδο 1865 – 1870 εμφανίζονται 569 άτομα.[250] Ωστόσο, η άποψη ότι ο αριθμός των ελληνικών εμπορικών οίκων παρήκμασε, επειδή το εμπόριο με την Ανατολή πέρασε στα χέρια των οθωμανών Εβραίων[251], δε φαίνεται να ευσταθεί, αφού, η παρακμή συνδεόταν με δομικούς παράγοντες που αφορούσαν εξολοκλήρου το εμπόριο της Αψβουργικής Μοναρχίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μάλλον η προσκόλληση της πλειοψηφίας των Ελλήνων στις εμπορικές και χρηματιστικές λειτουργίες που είχαν από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και ο μικρός βαθμός ευελιξίας και προσαρμογής στα οικονομικά και επιχειρηματικά δεδομένα από τη δεκαετία του 1830 κι εξής, ήταν οι βασικές αιτίες υποχώρησης του αριθμού τους στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Από αυτό το πρότυπο οικονομικής συμπεριφοράς δεν ξέφυγαν, εξάλλου, ούτε οι σεφαρδίτες Εβραίοι, οι οποίοι παρά την αύξηση του αριθμού τους σε σχέση με τα τέλη του 18ου αιώνα, δεν έλαβαν σε καμία περίπτωση την εξέχουσα θέση των κεντροευρωπαίων ομοδόξων τους στην οικονομική, κοινωνική και πνευματική ζωή της Βιέννης κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Στην απογραφή του πληθυσμού της Βιέννης, το 1869, από τους 277 επαγγελματικά ενεργούς σεφαρδίτες Εβραίους που καταχωρίστηκαν, οι 198 ασχολούνταν με το εμπόριο, δύο ήταν τραπεζίτες (*Bankier*), δύο ήταν βιομήχανοι (*Fabrikanten*), εννιά ήταν μαθητές εμπορικών ακαδημιών και οι υπόλοιποι κατανέμονταν σε διάφορα

---

[248] Handels- und Gewerbe Adressbuch 1851, 1852, 1856, 1857.

[249] Βλ. κεφάλαιο «Η οργάνωση του ταξιδιού».

[250] Till, Geschichte der spanischen Juden in Wien, 118.

[251] Lichtenberger, Wiener Altstadt von der mittelalterlichen Bürgerstadt bis zur City, 191.

χειροτεχνικά επαγγέλματα (ράφτης, οδοντοτεχνίτης, ωρολογοποιός, κομμώτρια, λιθογράφος).[252] Το επάγγελμα του εμπόρου παρέμεινε, συνεπώς, για αυτούς η κατεξοχήν απασχόληση, τη στιγμή που οι κεντροευρωπαίοι Εβραίοι, επωφελούμενοι της χαλάρωσης των αντισημιτικών μέτρων μετά την επανάσταση του 1848, προσανατολίζονταν στις τράπεζες, τη βιομηχανία και στα ακαδημαϊκά επαγγέλματα.[253]

β. Διοίκηση των επιχειρήσεων

Σύμφωνα με την εμπορική νομοθεσία, όλοι οι εμφανείς μέτοχοι μιας εταιρείας είχαν δικαίωμα στη διοίκησή της.[254] Στην πραγματικότητα, οι εταίροι επέλεγαν αναμεταξύ τους ένα ή δύο άτομα που εκπροσωπούσαν δημόσια την επιχείρηση και υπέγραφαν στο όνομά της. Διευθυντής μιας επιχείρησης μπορούσε να είναι και κάποιο πρόσωπο που δεν ταυτιζόταν με τον ιδιοκτήτη ή τους εταίρους. Το πρόσωπο αυτό εξουσιοδοτούνταν από τους ιδιοκτήτες να κλείνει υποθέσεις και να υπογράφει στο όνομά τους (*prokura, prokurist*). Ανάλογα με τη συμφωνία που είχε συναφθεί, ο εξουσιοδοτημένος διευθυντής πληρωνόταν για τις υπηρεσίες του είτε με μηνιαίο μισθό είτε με ποσοστό από τα κέρδη. Χωρίς τη συγκατάθεση του ιδιοκτήτη, δεν είχε δικαίωμα να διατηρεί δικό του οίκο ή να εργάζεται σε επιχειρήσεις με συναφείς υποθέσεις.[255] Η πρόσληψη εξουσιοδοτημένων διευθυντών ήταν πολύ συνηθισμένο φαινόμενο μεταξύ των ελληνικών επιχειρήσεων. Τα συχνά ταξίδια και τα μεγάλα διαστήματα απουσίας από τη Βιέννη, στοιχεία σύμφυτα με το είδος του εμπορίου που ασκούσαν οι Έλληνες, καθιστούσαν απαραίτητη την εξουσιοδότηση κάποιου συγγενή, συντοπίτη ή άλλου έμπιστου προσώπου σε ρόλο διαχειριστή. Είναι, μάλιστα, συχνές οι περιπτώσεις, όπου το ρόλο αυτό αναλάμβαναν άνθρωποι που ήταν ιδιοκτήτες άλλου εμπορικού οίκου. Οι ίδιοι μπορούσαν να εκτελούν και υποθέσεις εμπόρων που δεν είχαν υποκατάστημα στη Βιέννη. Η ελληνική επιχείρηση στη Βιέννη λειτουργούσε στα πλαίσια ενός ευρύτερου δικτύου, με άλλα μέλη του οποίου συνδεόταν οργανικά, αν και όχι πάντα θεσμικά. Με άλλα λόγια,

---

[252] Till, Geschichte der spanischen Juden, 118-119.

[253] Για την αλλαγή επαγγελματικού προσανατολισμού των Εβραίων στη Βιέννη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, Rozenblit, Juden Wiens, 55 κ.ε.

[254] Kopetz, Gewerbs-Gesetzkunde, τ. 1, 123.

ακόμα κι όταν ο κάτοχος της επιχείρησης ήταν ένα άτομο, στην πραγματικότητα, μπορούσε να απολαμβάνει τα προτερήματα που προέκυπταν από το γεγονός ότι το ελληνικό εμπόριο στη Βιέννη οργανωνόταν, συνολικά, στη βάση οικογενειακών και τοπικών αλληλεγγυοτήτων.

Η διοίκηση των οικογενειακών επιχειρήσεων ήταν άμεσα συνυφασμένη με την εσωτερική ιεραρχία της οικογένειας. Η ελληνική οικογένεια στη Βιέννη δε συνιστούσε, βέβαια, παραγωγική μονάδα κατά το πρότυπο της οικιακής βιοτεχνίας. Προσέφερε, όμως, τις σχέσεις της ως μοντέλο οργάνωσης της εργασίας και ως αρχή λειτουργίας της επιχείρησης. Το φαινόμενο αυτό δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικό. Ο ρόλος της οικογένειας στην ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής είναι φαινόμενο που έχει, ήδη, αρκετά συζητηθεί και μονογραφίες έχουν δείξει ότι κατά την πρώιμη βάση της εκβιομηχάνισης η οικογενειακή επιχείρηση συνιστούσε την κυρίαρχη μορφή οργάνωσης της εμπορικής και βιομηχανικής δραστηριότητας στην Ευρώπη.[256] Η συνάφεια οικογένειας κι επιχείρησης αποτελούσε εδραιωμένη πραγματικότητα στο νοητικό κόσμο των Ελλήνων της Βιέννης. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Αναστασίου Παλλατίδη στην ιστορία της οικογένειας Σίνα: «*Αρχηγός και άμεσος πατήρ του ομωνύμου νυν μεγάλου εν Βιέννη εμπορικού οίκου ην ο εν Μακεδονία γεννηθείς και ανατραφείς έμπορος Σίμων Γεωργίου Σίνας [...]. Αλλ' ο σημερινός κολοσσός του πλούτου επωκοδομήθη υπό μόνο του δευτέρου* (εν. το γιο του, Γεώργιο Σίνα) *επί των στερεών θεμελίων του πατρικού οίκου. Η σκιά του μακαρίτου Σίμωνος περιπταμένη επί του κολοσσσού τούτου επιγελά και χαίρει βέβαια επί τη μεγαλοφυία του υιού, όστις μνήματα και σήματα αθάνατα ανήγειρε του πατρός και όλης της οικογενείας του [...]. Ο σπάνιος ανήρ ούτος*

---

[255] Fischer, Lehrbuch, 94-96.

[256] Από την πλούσια βιβλιογραφία γύρω από το θέμα της σχέσης οικογένειας και ανάπτυξης καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής παραθέτω ενδεικτικά, M. Mitterauer, Auswirkungen von Urbanisierung und Frühindustrialisierung auf die Familienverfassung an Beispielen des österreichischen Raums, στο W. Conze (εκδ.), Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas, Στουτγάρδη 1976, 54-59. J. Kocka, Familie, Unternehmer und Kapitalismus. An Beispielen aus der frühen deutschen Industrialisierung, *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 24 (1979), 99-135. Για τον οικογενειακό χαρακτήρα των επιχειρήσεων σε διάφορες χώρες, P. Goubert, Familles marchandes sous l'Ancien Régime: les Danse et les Motte de Beauvais, Παρίσι 1959. Ch. A. Jones, International Business in the 19th century. The Rise and Fall of a Cosmopolitan Bourgeoisie, Γουόρκεστερ 1987, 3-5. D. Schumann, Bayerns Unternehmer in Gesellschaft und Staat, 1834 – 1914, Γκέτινγκεν 1992, 95-111.

(Γεώργιος Σίνας) *ήνωσε προς την εμπορικήν φρόνησιν πολλάς και μεγάλας αρετάς [...]. Τακτικός, οικονομικός και λιτός εις άκρον κατά τον ιδιωτικόν βίον του, πατριαρχικώς διοικεί την πολυάριθμον οικογένειάν του, ώστε και οι εξ αγχιστείας και οι κατά κηδεστίαν οικείοι αυτού ασμένως πειθαρχούσι και οικειοθελώς καθυποβάλλουσι τον αυχένα εις τον δίκαιον ζυγόν του πατριάρχου αυτών».* [257] Η χρήση του όρου «*πατήρ*» για τη δήλωση του επικεφαλής της επιχείρησης δεν είναι τυχαία. Ο πατρικός οίκος ταυτίζεται με τον εμπορικό όχι μόνο σε πραγματικό αλλά και σε μεταφορικό επίπεδο. Και στους δύο οίκους η μορφή του πατέρα είναι κεντρική. Το πατριαρχικό μοντέλο διοίκησης της οικογένειας μεταφέρεται στο χώρο της επιχείρησης, αποτελώντας, μάλιστα, προϋπόθεση για την επιτυχή λειτουργία της. Η ιστορία των επιχειρήσεων είναι πρωτίστως μια «οικογενειακή ιστορία». Η οικογενειακή ηθική, ή κατά το Laslett οι οικογενειακές συμπεριφορές, οι εκδηλώσεις, δηλαδή, εξουσίας και ιεραρχίας μέσα στην οικογένεια, οι αντιλήψεις για το καλό και το κακό, το σωστό και το λανθασμένο διαπερνούν και την επιχείρηση.[258]

Αν και με βάση το πατριαρχικό μοντέλο οργάνωσης οι μεγαλύτεροι στην ηλικία μέτοχοι κατείχαν μια εξέχουσα θέση, σημαντικός, αν όχι σημαντικότερος, αποδεικνυόταν ο ρόλος των νεότερων. Την ευελιξία της δεύτερης γενιάς εμπόρων σε σχέση με την πρώτη αναγνώριζαν και οι αρχές, όταν υποστήριζαν ότι οι Έλληνες που έγιναν αψβουργικοί υπήκοοι σε μεγάλη ηλικία είχαν προβλήματα εκμάθησης τεχνικών όρων του αυστριακού εμπορίου, κάτι που δε συνέβαινε με τους απογόνους τους.[259] Τα πλεονεκτήματα που προέκυπταν από το γεγονός ότι έμποροι της δεύτερης γενιάς είχαν μεγαλώσει σε αυστριακό περιβάλλον δείχνει το παράδειγμα του Ναούμ Νίττα που τιμωρήθηκε με πρόστιμο από τις αρχές, επειδή δεν κρατούσε τα εμπορικά του βιβλία στη γερμανική γλώσσα, όπως ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν

---

[257] Αν. Παλλατίδης, Υπόμνημα Ιστορικόν περί αρχής και προόδου και της σημερινής ακμής του εν Βιέννη Ελληνικού συνοικισμού, Βιέννη 1845, 26-27.

[258] Laslett / Wall, Household and Family in Past Time, 11. Κατά την Anna Milo, η χαρακτηριστική ηθική της ελληνικής οικογένειας της Τεργέστης το 19ο αιώνα που απαιτεί από κάθε μέλος την επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής απόδοσης, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για την επιτυχία των ελληνικών επιχειρήσεων στην πόλη. A. Millo, Das Triestiner Bürgertum. Kollektives Verhalten, politische Beteiligung, Kulturelle Identität, στο E. Bruckmüller – H. Stekl (εκδ.), Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit, Βιέννη – Βαϊμάρη 1992, 72.

[259] HKA, Niederösterreich Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φ. 644r. (3 Μαΐου 1796).

όλοι οι Έλληνες στη Βιέννη. Ο Νίττα απολογήθηκε, λέγοντας ότι τα βιβλία του τα κρατούσε στα γερμανικά, με εξαίρεση την τελευταία χρονιά, όπου συνέπεσε κι ο έλεγχος. Ο λόγος ήταν ότι ο γιος του, που ήξερε τη γλώσσα και ήταν υπεύθυνος για την τήρηση των εμπορικών βιβλίων, απουσίαζε το τελευταίο εξάμηνο.[260] Η εξοικείωση της δεύτερης γενιάς με τη γλώσσα και τα τεχνικά ζητήματα αναβάθμιζε τη θέση των νεότερων μετόχων, ακόμα κι αν κεντρικές φιγούρες παρέμεναν οι παλαιότεροι. Είναι, επίσης, γεγονός ότι σε περιπτώσεις συνεταιρισμού πατέρων και υιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνήθως οι δεύτεροι επιλέγονταν ως διευθυντές του καταστήματος της Βιέννης. Για τη σχέση μεταξύ μετόχων κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων ή για περιπτώσεις διαφορετικών επιχειρηματικών σχεδιασμών μεταξύ εμπόρων πρώτης και δεύτερης γενιάς δεν υπάρχει, δυστυχώς, καμία ένδειξη.

Οι οικογενειακές επιχειρήσεις ήταν επιχειρήσεις των αρρένων μελών της οικογένειας, υπό την έννοια ότι αυτά ήταν οι ιδρυτές και οι υπεύθυνοι λειτουργίας τους και τα δικά τους ονόματα εμφανίζονταν στις επαγγελματικές υποθέσεις. Ως κληρονομικό αγαθό, όμως, και αν ο ιδιοκτήτης δεν είχε κάνει γραπτή μεταβίβαση σε συγκεκριμένα πρόσωπα, η περιουσία της επιχείρησης άνηκε σε όλα τα τέκνα, ανεξαρτήτως φύλου. Δικαίωμα συνέχισης της επιχείρησης είχαν μόνο οι χήρες –η επιχείρηση έπαιρνε μάλιστα και το όνομά τους- και οι υιοί, σε περίπτωση που αυτοί είχαν αποκτήσει άδεια εμπορίας. Οι χήρες των μεγαλεμπόρων είχαν δικαίωμα να υποδείξουν ένα άτομο ως διαχειριστή της επιχείρησης, το οποίο μπορούσε να διοριστεί, μόνο εφόσον προσκόμιζε στο εμποροδικείο αποδεικτικά των ικανοτήτων του.[261] Οι κόρες αποκλείονταν, συνεπώς, και νομικά από τη διοίκηση και αρκούνταν στην ετήσια είσπραξη μεριδίων ή στην παραλαβή μεριδίου από την πώληση της επιχείρησης.

Οι χήρες έκαναν πολύ σπάνια χρήση του δικαιώματος συνέχισης και διοίκησης των επιχειρήσεων. Οι τελευταίες είτε εκποιούνταν μετά το θάνατο του ιδρυτή είτε συνεχίζονταν από τους υιούς υπό το παλαιό όνομα. Αυτό, μάλιστα, συνέβαινε και σε περιπτώσεις που ο σύζυγος όριζε ρητά τη χήρα ως κληρονόμο της επιχείρησης (4 περιπτώσεις, σε σύνολο 11 ρητών μεταβιβάσεων επιχειρήσεων σε διαθήκες Ελλήνων από το διάστημα 1780 – 1850). Για παράδειγμα, το 1799, ο

---

[260] HKA, Kommerz Kammer F. 10, rote Nr. 1061, φ. 16r.-17r. (29 Νοεμβρίου 1813).

[261] Kopetz, Gewerbs-Gesetzkunde, τ. 1, 177.

Μάξιμος Κούρτοβιτς όρισε τη χήρα του, Ελένη, κληρονόμο της ατομικής του επιχείρησης. Το 1803, πληροφορίες του εμποροδικείου ήθελαν την Ελένη εγκαταστημένη στην Τεργέστη, στο σπίτι του γαμπρού της Αθανασίου Μανούση, και τον τελευταίο να διοικεί, μέσω πληρεξουσίου τη φίρμα Μάξιμος Κούρτοβιτς στη Βιέννη.[262] Το 1842, επίσης, ο Θεόδωρος Τύρκας όρισε στη διαθήκη του τη σύζυγό του, Μαρία, συνδιοικήτρια μαζί με το Δημήτριο Τύρκα της εταιρείας Θεόδωρος και Δημήτριος Τύρκας. Την ίδια χρονιά η χήρα εκποίησε το μερίδιό της, παραβλέποντας έτσι την επιθυμία του μακαρίτη που ήταν η συνέχιση της εταιρείας.[263]

Στο αρχείο του εμποροδικείου, στα εμπορικά ημερολόγια και τις απογραφές περιουσίας της περιόδου 1780 – 1850 εντόπισα τρεις χήρες επικεφαλής επιχειρήσεων. Η πρώτη γυναίκα ήταν η Μαγδαληνή Πατσάνη, που ανέλαβε την ατομική επιχείρηση του συζύγου της Γεωργίου μετά το θάνατο του, το 1811. Την εκποίησε το 1819, ύστερα από πολλές δικαστικές διαμάχες με το Γεώργιο Μισδάνη, διορισμένο από το μακαρίτη διευθυντή του οίκου, σχετικά με τον έλεγχο των οικονομικών. Αποφάσισε να αποσυρθεί, γιατί, όπως η ίδια ομολόγησε, δεν ήταν σε θέση να ανταγωνιστεί έναν τόσο σκληρό αντίπαλο, όπως ο Μισδάνης.[264] Η δεύτερη γυναίκα ήταν η Μαρία Ζουπάν. Η επιχείρηση δερματεμπορίας που της μεταβίβασε με διαθήκη ο άνδρας της, το 1819, λειτούργησε υπό το όνομά της μέχρι το 1823.[265] Την ίδια χρονιά και στην ίδια κατηγορία εμπορίου με την προηγούμενη εμφανίζεται στο εμπορικό ημερολόγιο της Βιέννης και η φίρμα της Ζωίτσας Καραγιάννη, κληρονόμου του Νικόλαου Καραγιάννη. Η τελευταία ένδειξη λειτουργίας αυτής της επιχείρησης απαντά τρία χρόνια αργότερα, στο εμπορικό ημερολόγιο του 1826. Το γεγονός, ότι οι γυναίκες ορίζονταν κληρονόμοι της εμπορικής επιχείρησης, δε συνεπαγόταν αυτόματα και ανάληψη εκ μέρους τους ενός επιτελικού ρόλου. Μπροστά στην κοινωνικά εδραιωμένη ανδρική υπεροχή, ακόμα και η πιο φιλόδοξη γυναικεία συμμετοχή στο εμπόριο αναστελλόταν.

Περιπτώσεις γυναικών με ενεργητικό ρόλο μέσα στην επιχείρηση, ενώ ο σύζυγός τους ζούσε είναι αυτές της Άννας Αντωνοπούλου και της Ελένης Ποστολάκα. Το 1806, η επιχείρηση του άνδρα της πρώτης είχε χρεοκοπήσει και η

---

[262] WStLA, Testament Max Kurtovich 1918/1799 και HKA, Niederösterreich Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φ. 618r. (17 Μαρτίου 1803).

[263] Ό.π, Verlasseschaft Theodor Tirka 4031/1842 και Testament 20/1842.

[264] Ό.π, Verlassenschaft Georg Pazzani 3092/1811.

άδεια εμπορίου του είχε απαγορευτεί, με αποτέλεσμα η οικογένεια να αντιμετωπίζει βιοτικό πρόβλημα. Την ίδια χρονιά, η Αντωνοπούλου έκανε αίτηση στο εμποροδικείο να της παραχωρηθεί εξουσιοδότηση εμπορίας ειδών από την Ανατολή, δικαιολογώντας το εγχείρημά της ως εξής: «*Μια και δε γνωρίζω κανένα άλλο επάγγελμα, είμαι αναγκασμένη να στραφώ στο εμπόριο. Γιατί σ' αυτό μπορεί να με βοηθήσει και ο άνδρας μου που είναι πολύ εξοικειωμένος με τις εμπορικές υποθέσεις κι επιπλέον ο πατέρας μου μπορεί να μου δώσει ένα χρηματικό ποσό ως δάνειο*».[266] Είναι πολύ πιθανό, η αίτηση της Άννας Αντωνοπούλου να μην είχε άλλο σκοπό από το να προσφέρει κάλυψη στο σύζυγό της, να εμπορεύεται υπό το όνομά της. Το γεγονός, ωστόσο, ότι μια γυναίκα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως εναλλακτική λύση σε περιπτώσεις οικονομικών κωλυμάτων, σχετικοποιεί την εικόνα περί γυναικείας απουσίας από το χώρο των επιχειρήσεων. Την παραπάνω άποψη ενισχύει και το παράδειγμα της Ελένης Ποστολάκα, της μοναδικής γυναίκας εξουσιοδοτημένης διευθύντριας (*prokuristin*) που κατόρθωσα να εντοπίσω. Το 1833, ο σύζυγός της Δημήτριος, εξ αιτίας ασθένειάς του, εμπιστεύτηκε σε αυτήν τη διοίκηση της προσωπικής του επιχείρησης μέχρι το 1838, οπότε το ζεύγος εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα.[267]

γ. Επαγγελματικοί κώδικες και σχέσεις

Η οργάνωση των ελληνικών επιχειρήσεων στη Βιέννη υπάκουε στην ανάγκη ενός ορθολογικού οικονομικού σχεδιασμού, ταυτόχρονα, όμως, λάμβανε χώρα μέσα στα πολιτισμικά συμφραζόμενα της οικογένειας, της συγγένειας και της συντοπικότητας. Με δεδομένο τον έντονα προσωποποιημένο χαρακτήρα του πιστωτικού συστήματος, οι κώδικες της τιμής, της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, της ευγνωμοσύνης, της φιλίας έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο στις οικονομικές συνδιαλλαγές, λειτουργώντας ως εχέγγυα. Είναι χαρακτηριστική η αγωνία του εμπόρου Νικολάου Παπάζογλου λίγο πριν πεθάνει να τακτοποιήσει τα χρέη προς τους πιστωτές του: «*Τα υπόλοιπα λεφτά που θα έρθουν στη Βιέννη να τα κληρονομήσουν οι πιστωτές μου, να πάρει ο καθένας εις αναλογίαν τις χασούρας οπού είχεν λάβει από εμένα. Κι επιπλέον παρακαλώ σας να έχω κι εγώ κι ο αδελφός μου συγχώρεσιν. Και δια τη*

---

[265] Ό.π, Testament Konstantin Dimso Supan, 419/1819.

[266] HKA, Niederösterreich Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φ. 1024r. (6 Οκτωβρίου 1806).

[267] WStLA, Merkantil- und Wechselgericht A5, P3.

ζημίαν οπού ελάβατε, ο άγιος Θεός να σας εξαποστείλει από αλλού εκατονταπλάσια. Χρωστώ και εις τον κυρ Πέτρο Σάββα με ομολογία 279 fl. να δωθούν τον Οκτώβριο αυτού του έτους. Σας παρακαλώ να τα δώσετε γιατί απ' αυτόν τον καλόν χριστιανό είδα πολλές καλοσύνες. Να του δώσετε και το διάφορον προς 8%».[268] Η βαριά άρρωστη Φραντζίσκα Θεοχαρίδη, από την άλλη, υπόσχεται, όταν αναρρώσει, να επιστρέψει ως ένδειξη ευγνωμοσύνης στο θετό πατέρα της το ποσό που αυτός διέθεσε για την κάλυψη των εξόδων νοσηλείας.[269] Η αδελφική σχέση, επίσης, λειτούργησε ως ηθικός κώδικας για το Θεόδωρο Τύρκα, που παραιτήθηκε από τη διεκδίκηση από τους κληρονόμους του αδελφού του, Νικόλαου, του τεράστιου χρέους που είχε ο τελευταίος σε αυτόν.[270] Παράλληλα, όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, οι Έλληνες έμποροι εμφανίζονταν αλληλέγγυοι ενώπιον των αρχών, διεκδικώντας συλλογικά τα αιτήματά τους.

Η υπογράμμιση της συγγένειας, της συντοπικότητας και των αλληλεγγυοτήτων που προέκυπταν από αυτές, ως βασικών στοιχείων της λειτουργίας και οργάνωσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη Βιέννη, ενέχει τον κίνδυνο της παραγνώρισης του στοιχείου του ανταγωνισμού μεταξύ τους, στοιχείου που αποτελεί, άλλωστε, και θεμελιώδη οικονομική πρακτική. Η αμοιβαία βοήθεια και η εμπιστοσύνη ήταν μόνο η μία όψη των ελληνικών επιχειρήσεων. Η άλλη ήταν μία ιστορία δικαστικών διαμαχών, ανεξόφλητων συναλλαγματικών και επαγγελματικού ανταγωνισμού. Συντοπίτες προσέτρεχαν στα αρμόδια δικαστήρια προκειμένου να λύσουν τις οικονομικές τους διαφορές. Οι ανεξόφλητες συναλλαγματικές δοκίμαζαν την περίφημη «πίστη» ως αρχή λειτουργίας του εμπορίου. Εκεί όπου η αλληλεγγύη έπαυε να λειτουργεί, τα αψβουργικά δικαστήρια αναλάμβαναν το ρόλο του διαιτητή.[271] Τα πιστοποιητικά συμπεριφοράς και εμπορικού ήθους που κατά καιρούς καλούνταν να δώσουν έλληνες έμποροι για

---

[268] WStLA, Testament Nikolaus Papazoglou 2471/1789.

[269] WStLA, Verlassenschaft Franziska Theocharidy 859/1811.

[270] WStLA, Verlassenschaft Nikolauw Tirka 3705/1813. Για τη μοσχοπολίτικη οικογένεια Τύρκα (ή Τήρκα) στη Βιέννη, βλ. M. D. Peyfuss, Ein Vuk Autograph von 1825, στο Festschrift für Wolfgang Gesemann, Neuried 1986, τ. 3, 269-274. Του ιδίου, Das Haus Hauptstrasse 3., στο Maria Enzersdorf in alten und neuen Ansichten. Eine Ausstellung der Marktgemeinde Maria Enzersdorf in alten und neuen Ansichten, M. Enzersdorf 1986, 70-78.

[271] Τις δικαστικές διαμάχες μεταξύ οθωμανών υπηκόων στη Βιέννη μπορεί κανείς να παρακολουθήσει συγκεντρωτικά στο AVA, NÖ Landrecht: Türkische Untertanen 1794 – 1849.

άλλους συναδέλφους τους δεν ήταν πάντοτε θετικά. Όταν ο Ιωάννης Βλαστός έκανε το 1793 αίτηση για να καταλάβει την 5η θέση εμποροµεσίτη ανατολικών προϊόντων (*orientalischer Waarensensal*)[272], 56 Έλληνες έμποροι υποστήριξαν την υποψηφιότητά του, παραχωρώντας του ευνοϊκά πιστοποιητικά. Εναντίον του εμφανίστηκαν οι άλλοι 4 εμποροµεσίτες και ο Νικόλαος Δημητρίου, στην επιχείρηση του οποίου ο Βλαστός είχε κάνει τη μαθητεία του, που τον κατηγόρησε ως ανέντιμο και ανάξιο για τη θέση αυτή.[273] Από την άλλη, ούτε οι επιγαμίες, μεταξύ μελών ισχυρών εμπορικών οικογενειών εξασφάλιζαν πάντα την αναμενόμενη αμοιβαία βοήθεια και αλληλεγγύη. Το 1837 ο Αναστάσιος Νικαρούσης βρισκόταν να χρωστάει μεγάλα χρηματικά ποσά, μεταξύ άλλων, και στους συγγενείς της γυναίκας του Κατερίνας, το γένος Δάρβαρη. Όπως διαβάζουμε στην αναφορά που συνέταξε το Μαγιστράτο, η οικογένεια Δάρβαρη δε ζήτησε τη σύλληψή του, εξαιτίας του δεσμού αγχιστείας που υπήρχε μεταξύ τους. Ο γαμπρός του Νικαρούση, Ιωάννης Σίνας, όμως, αρνήθηκε να βοηθήσει τον πεθερό του στην κάλυψη των χρεών του, γιατί πίστευε πως, επειδή τα χρέη ήταν τεράστια, έπρεπε να πληρώνει συνεχώς για να τον σώσει από τη φυλακή. Για την επιμονή του Σίνα στην άρνησή του αυτή, το Μαγιστράτο έφερε ως παράδειγμα την περίπτωση του μακαρίτη Νικολάου Δάρβαρη, εξ αγχιστείας θείου του Σίνα, που φυλακίστηκε για χρέος 1.500 φιορινίων – ποσού ελάχιστου μπροστά στα χρέη του Νικαρούση – επειδή ο ανιψιός του αρνήθηκε να τον βοηθήσει.[274]

Ενδείξεις για οικονομικό ανταγωνισμό και ομαδοποίηση συμφερόντων μεταξύ των Ελλήνων της Βιέννης προκύπτουν μέσα από τις αιτήσεις που έκαναν οι αψβούργοι υπήκοοι προκειμένου να αποκτήσουν άδεια εμπορίας οθωμανικών προϊόντων. Χρησιμοποιώντας, όπως φάνηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ένα λόγο

---

[272] Οι εμποροµεσίτες ήταν έμποροι που, εφοδιασμένοι με ευνοϊκά πιστοποιητικά απ' τα εμπορικά σωματεία και ειδικό προνόμιο απ' τις αρχές, διορίζονταν δημόσιοι μεσίτες των τουρκικών και ανατολικών προϊόντων. Ρόλος του ήταν να παρακολουθούν την κίνηση της αγοράς, να γνωματεύουν για την ποιότητα και τις τιμές των προϊόντων, να μεσολαβούν σε πωλήσεις εμπορευμάτων και συναλλαγματικών. Απ' τη στιγμή που διορίζονταν, δεν είχαν δικαίωμα να ασκούν το επάγγελμα του εμπόρου, δικαιούνταν, όμως, να εισπράττουν ένα κατ' αναλογία ποσοστό απ' τις πωλήσεις στις οποίες είχαν μεσολαβήσει. Ο αριθμός τους κυμαινόταν από 4 έως 6, ανάλογα και με την εμπορική κίνηση. Λάιος, Σιάτιστα, 85 και Κατσιαρδή-Hering, Τεργέστη, 399.

[273] Γ. Λάιος, Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα, *ΔΙΕΕ* 12 (1957), 223-225.

που διέκρινε τους Έλληνες οθωμανούς και αψβούργους υπηκόους σε ξένους και οικείους αντίστοιχα, οι αψβούργοι υπήκοοι επιχειρούσαν να πείσουν τις αρχές για τα πλεονεκτήματα που θα απέφερε στην εγχώρια οικονομία η δική τους συμμετοχή, ως οικείων, στο εμπόριο αυτό. Η ανάδειξη της υπηκοότητας, αντί της συντοπικότητας, ως βασικού στοιχείου ταυτότητας, πιθανόν να ήταν, απλά, ένας τακτικός ελιγμός με στόχο την επίτευξη κάποιου σκοπού. Η ίδια, η απόκτηση αψβουργικής υπηκοότητας, εξάλλου, αποτελούσε έναν τακτικό ελιγμό και περιπτώσεις, όπως αυτή της οικογένειας Σίνα, τα μέλη της οποίας είχαν διαφορετικές υπηκοότητες προκειμένου στις επιχειρήσεις τους να εκμεταλλεύονται τα προνόμια που απέρρεαν από την καθεμιά, επιβεβαιώνουν αυτό το γεγονός.[275] Στην κοινή αίτησή τους το 1802, ωστόσο, οι 12 Έλληνες αψβούργοι υπήκοοι προχώρησαν πιο πέρα, από το να ταυτίζουν την οικονομική τους δραστηριότητα με την οικονομική ευημερία της Μοναρχίας: «*Η αταξία που επικρατεί στις επιχειρήσεις, οι χρεοκοπίες που σημειώνονται μεταξύ των εδώ ερχόμενων ξένων ελλήνων εμπόρων και η έλλειψη εμπιστοσύνης που δημιουργείται από το γεγονός ότι κάθε ξένος Έλληνας, ακόμα και κάθε υπάλληλος, μπορεί να ανοίγει εμπορικούς οίκους, μας φέρνει στη δυσάρεστη θέση να μην μπορούμε πλέον να συνεχίσουμε τις άλλοτε ανθούσες εμπορικές μας φίρμες*».[276] Το παραπάνω απόσπασμα υποδηλώνει μια ομαδοποίηση συμφερόντων κι έναν ανταγωνισμό μεταξύ των μόνιμα και περιστασιακά εγκατεστημένων Ελλήνων. Την ίδια στιγμή, όμως, αφήνει, αμυδρά, να διαφανεί κι ο ανταγωνισμός μεταξύ της πρώτης γενιάς εμπόρων που είχε, ήδη, καθιερωθεί στη Βιέννη και της νεότερης που επιχειρούσε εκείνη τη στιγμή να δοκιμάσει την τύχη της στις επιχειρήσεις.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα παρουσίαζε η μελέτη των εργασιακών σχέσεων μέσα στις επιχειρήσεις, δεδομένου και του γεγονότος ότι η μισθωτή εργασία δεν ήταν άγνωστη σ' αυτές. Αν και πληροφορίες για μισθούς γραμματικών και υπαλλήλων εμφανίζονται σποραδικά μέσα στις πηγές, απουσιάζουν εντελώς στοιχεία για τις σχέσεις μεταξύ εργοδότη κι εργαζομένου. Διαθέτουμε, ωστόσο, μια πληροφορία για απόλυση υπαλλήλου και για αθέτηση πληρωμής από πλευράς εργοδότη. Οι ενστάσεις του Νικολάου Δημητρίου στην υποψηφιότητα του Ιωάννη Βλαστού για τη θέση του εμποροµεσίτη ανατολικών ειδών, το 1793, απηχούν μια

---

[274] WStLA, Verlassenschaft Markus Darvar 1171/1823.

[275] Λάιος, Σίμων Σίνας, 28.

[276] HKA, Niederösterreich Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φ. 479 (17 Μαρτίου 1803).

παλαιότερη σύγκρουση μεταξύ τους, όταν ο δεύτερος ήταν υπάλληλος στον οίκο του πρώτου. Από τις εκατέρωθεν καταγγελίες στο εμποροδικείο μαθαίνουμε ότι ο Βλαστός, μαθητευόμενος, κατά τον ίδιο, υπηρέτης, κατά τον Δημητρίου, απολύθηκε επειδή ήταν ανάξιος εμπιστοσύνης και ανίκανος. Η εκδοχή του Βλαστού ήταν διαφορετική: παραιτήθηκε εξαιτίας της κακής συμπεριφοράς του αφεντικού του και του γεγονότος ότι αντί για 300 φιορίνια μισθό το χρόνο πληρώθηκε 260.[277] Οι σχέσεις εργοδότη – εργαζόμενου αποτελούσαν μέρος των γενικότερων σχέσεων συγγένειας και συντοπικότητας που χαρακτήριζαν τη λειτουργία και την οργάνωση των ελληνικών επιχειρήσεων της Βιέννης. Οι πατερναλιστικές διαθέσεις της επιχείρησης επεκτείνονταν και στο νεαρό συγγενή ή συντοπίτη εργαζόμενο. Ο τελευταίος μπορούσε να ζει και στο ίδιο σπίτι με τον εργοδότη του ακόμα και να μοιράζεται το τραπέζι του. Με τον τρόπο αυτό εξισορροπείτο και μια συχνή πραγματικότητα της οικογενειακής επιχείρησης, αυτή της απλήρωτης εργασίας.

Μεταποίηση

Στη σύντομη παρουσίαση της βιομηχανικής ανάπτυξης των αψβουργικών χωρών κατά το 18° και 19° αιώνα, που έγινε στο πρώτο κεφάλαιο αυτής της ενότητας, τονίστηκε, ιδιαίτερα όσον αφορά την περίπτωση της Αυστρίας, ο κεντρικός ρόλος του κράτους στην ενίσχυση της εγχώριας δευτερογενούς παραγωγής. Βασικά στοιχεία της μερκαντιλιστικής βιομηχανικής πολιτικής ήταν η εισαγωγή νέων παραγωγικών κλάδων στη χώρα, η απελευθέρωση κάποιων επαγγελμάτων από το συντεχνιακό σύστημα και η απονομή αδειών σε ιδιώτες, προκειμένου να ανοίξουν εργοστάσια, η χορήγηση οικονομικής βοήθειας και διαφόρου είδους ελαφρύνσεων σε όσους σκόπευαν να επενδύσουν στην βιομηχανία και η απαγόρευση εισαγωγής μεταποιημένων προϊόντων που παράγονταν και στο

[277] HKA, Niederösterreich Kommerz F. 53, rote Nr. 114, φφ.756v., 875r., 877v. (22 Αυγούστου 1793). Από το αρχείο του Σταύρου Ιωάννου γνωρίζουμε ότι ο μισθός του υπαλλήλου Δημητρίου Χαριτίδη το 1790 ήταν 200 φιορίνια ετησίως και μεταξύ 1791 – 1793 αυξήθηκε σε 300 φιορίνια ετησίως. Ο μισθός του υπαλλήλου Σπυρίδωνος Συκά το διάστημα 1794 – 1796 ήταν 500 φιορίνια το χρόνο. Ο μισθός της καθαρίστριας Μαρίας ήταν 35 φιορίνια το 1790 και 40 το 1791. Ιγγλέση, Σταύρος Ιωάννου, 203.

εσωτερικό της Μοναρχίας. [278] Η διάκριση μεταξύ εργοστασιακού και συντεχνιακού τύπου παραγωγής εκφράστηκε, μάλιστα, και με το διαχωρισμό της, έως το 1755 ενιαίας, αρμόδιας οικονομικής αρχής σε δύο ξεχωριστές υπηρεσίες: την *Kommerzialkommission*, όπου υπάγονταν υποθέσεις που αφορούσαν τη μεταποίηση και το εμπόριο μεγάλης εμβέλειας και την *Polizeikommission*, αρμόδια για τη συντεχνιακή παραγωγή και το εμπόριο που προσανατολιζόταν στην κάλυψη τοπικών αναγκών.

Ως τα τέλη του 18ου αιώνα δεν μπορεί να γίνει λόγος για λειτουργία στην Αυστρία βιομηχανιών με τη σημερινή έννοια. Η μεταποιητική δραστηριότητα οργανωνόταν είτε αποκεντρωμένα, στο επίπεδο μικρών οικογενειακών εργαστηρίων, είτε συγκεντρωτικά, στο επίπεδο μεγαλύτερων αλλά όχι μηχανικά εξοπλισμένων εργασιακών χώρων (*Manufakturen*). Ο χαρακτηρισμός αυτών των προγενέστερων του εργοστασιακού συστήματος χώρων παραγωγής ως *"Fabriken"* και των ιδιοκτητών τους ως *"Fabrikanten"* ήταν βασικά νομικού τύπου. Δήλωνε εκείνους τους επιχειρηματίες που στα πλαίσια της πολιτικής ενίσχυσης της εγχώριας δευτερογενούς παραγωγής είχαν λάβει άδειες λειτουργίας μονάδων μεταποίησης, οι οποίες, εκτός των άλλων προνομίων, ήταν απελευθερωμένες από συντεχνιακούς περιορισμούς. Ως *"Fabrikanten"* χαρακτηρίζονταν και οι *"Manufakturisten"* (ιδιοκτήτες μεγαλύτερων μονάδων χειροτεχνικής παραγωγής), οι *"Hausindustriellen"* (ιδιοκτήτες μικρότερων οικογενειακών εργαστηρίων), οι *"Handwerker"* (χειροτέχνες) καθώς και οι *"Verleger"* (έμποροι για το λογαριασμό των οποίων παρήγαγαν οι εργαζόμενοι στην οικοτεχνία).[279] Θεωρητικά οι άδειες που παραχωρούσε το κράτος για τη λειτουργία των Fabriken (*Fabriksbefugnisse*) αφορούσαν μονάδες με εκτεταμένες εγκαταστάσεις, που δεν ταυτίζονταν με το χώρο κατοικίας του ιδιοκτήτη και των εργαζόμενων χειροτεχνών. Ωστόσο, σε περιπτώσεις που κρινόταν ότι η δραστηριότητά τους ήταν επωφελής για την ενίσχυση της

---

[278] Το απόσπασμα που αφορά την εξέλιξη της βιομηχανίας στην Αυστρία κατά την εποχή του μερκαντιλισμού στηρίχθηκε στα ακόλουθα δημοσιεύματα: Slokar, Geschichte der Industrie, ό.π. G. Otruba, Industrietopographie Niederösterreichs vom Zeitalter des Merkantilismus bis zum ersten Weltkrieg, Βιέννη 1956.Του ιδίου, Die Wirtschaftspolitik Marias Theresias und Josephs II, ό.π. Matis, Manufaktur, ό.π. Ehmer, Produktion und Reproduktion in der Wiener Manufakturperiode, ό.π. Good, Economic Rise, ό.π.

[279] Για τις σημασίες των όρων, βλ. W. Sombart, Der Moderne Kapitalismus, Μόναχο / Λειψία 1924, 732. Matis, Manufaktur 13.

οικονομίας, άδειες παραχωρούνταν σε νέες επιχειρήσεις, μικρότερου μεγέθους, που δε διέθεταν ξεχωριστές εγκαταστάσεις ούτε απασχολούσαν μεγάλο αριθμό προσωπικού. Τα εργαστήρια αυτά χαρακτηρίζονταν ως "*Fabriken*" και λάμβαναν την απλή άδεια. Επιχειρήσεις που, ήδη υπήρχαν, είχαν εκτεταμένες εγκαταστάσεις, απασχολούσαν μεγαλύτερο αριθμό προσωπικού, διέθεταν ένα αξιόλογο κεφάλαιο και τα προϊόντα τους διακινούνταν στο εσωτερικό και το εξωτερικό λάμβαναν την ειδική άδεια (*Landes-Fabriksbefugnis*) και χαρακτηρίζονταν ως "*k.k. privilegierte Fabriken*". Οι κάτοχοι τόσο της απλής όσο και της ειδικής άδειας είχαν δικαίωμα χονδρικού και λιανικού εμπορίου των προϊόντων που παρήγαγαν. Οι πρώτοι μπορούσαν να πωλούν μόνο στο σπίτι τους ή σε ένα μαγαζί που θα βρισκόταν στον ίδιο χώρο με το εργαστήριο, ενώ οι δεύτεροι είχαν επιπλέον δικαίωμα να διατηρούν αποθήκες χονδρικής πώλησης στην πρωτεύουσα κάθε επαρχίας καθώς και μαγαζί με πρόσβαση στο δρόμο.[280]

Μέσα στα πλαίσια της μερκαντιλιστικής πολιτικής ενίσχυσης της εγχώριας δευτερογενούς παραγωγής που ακολούθησαν η Μαρία Θηρεσία και ο Ιωσήφ Β΄, αναπτύχθηκε το 18° αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Βιέννης η χειροκίνητη παραγωγή και επεξεργασία βαμβακερών ειδών. Το 1726 ιδρύθηκε από την "Orientalische Kompanie" το εργοστάσιο βαμβακερών υφασμάτων στο Schwechat (*k. k. priv. Zitz- und Kattunfabrik*), που διέθετε επίσης χειροκίνητα εξαρτήματα βαφής και εκτύπωσης σχεδίων σε υφάσματα. Μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα είχαν ιδρυθεί, μαζί με το εργοστάσιο του Schwechat, έξι "Zitz- und Kattunfabriken" στην ευρύτερη περιοχή της Κάτω Αυστρίας που απασχολούσαν πάνω από 2.000 άτομα το καθένα.[281] Παράλληλα με τις μεγαλύτερες μονάδες παραγωγής και επεξεργασίας βαμβακερών υφασμάτων, λειτουργούσαν μικρότερα εργαστήρια, οργανωμένα σε οικογενειακή βάση ή με ελάχιστο αριθμό απασχολούμενων, που ήταν, επίσης, απαλλαγμένα από συντεχνιακούς περιορισμούς. Η κλώση και η ύφανση οργανωνόταν, κυρίως, στην ύπαιθρο, ενώ η βαφική και η εκτύπωση σχεδίων σε εργαστήρια εντός της ευρύτερης ζώνης της Βιέννης.[282]

---

[280] Kopetz, Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde, τ. Α΄, 109-114, 415.

[281] Το εργοστάσιο στο Schwechat απασχολούσε 6.950 κλώστες και κλώστριες το 1772. Την ίδια χρονιά το εργοστάσιο του Friedau απασχολούσε 5.260 κλώστες και κλώστριες και 401 υφάντριες. Βλ. στοιχεία για τον αριθμό εργαζομένων στα υπόλοιπα εργοστάσια στο Slokar, Geschichte der Industrie, 280.

[282] M. Dreger, Über die ältere Zeugdruckindustrie in Österreich, Βιέννη 1916, 36.

Αν και μετά το 1790, οι διάδοχοι του Ιωσήφ Β΄, Λεοπόλδος Β΄ και Φραγκίσκος Α΄ δεν ακολούθησαν γενναιόδωρη πολιτική απέναντι στη βιομηχανία – εξ αιτίας και του φόβου εργατικών εξεγέρσεων-, γεγονός είναι ότι κατά την περίοδο 1800-1814 η βιομηχανία βαμβακερών γνώρισε ιδιαίτερη ακμή. Το νηματουργείο του Pottendorf, το 1802, ήταν το πρώτο εργοστάσιο με μηχανοποιημένη παραγωγή στην Αυστρία. Μέχρι το 1814 ιδρύθηκαν άλλα 12 νηματουργεία με μηχανικό εξοπλισμό. Ο ηπειρωτικός αποκλεισμός υπήρξε μια ευτυχής συγκυρία για τη βιομηχανία βαμβακερών ειδών της Αυστρίας. Με την άρση του και έως το 1820 η εγχώρια δευτερογενής παραγωγή γνώρισε ένα σύντομο διάστημα κρίσης, που στοίχισε τη λειτουργία μεγάλων μονάδων που είχαν αναπτυχθεί κατά το προηγούμενο διάστημα. Από το 1820 και, κυρίως, από το 1830, οπότε ξεκίνησε η συστηματική εκβιομηχάνιση της Αυστρίας, και μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, στην ευρύτερη περιοχή της Βιέννης δημιουργήθηκαν νέα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας και παράλληλα αναπτύχθηκε η βιομηχανία χαρτιού, μεταλλικών ειδών και καουτσούκ.[283] Η εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή και εξάπλωση του εργοστασιακού συστήματος οδήγησαν σε παρακμή τη μικρής κλίμακας βιοτεχνία που είχε ανθήσει, ιδίως κατά την περίοδο 1780 – 1820, στη Βιέννη.[284]

Οι πρώτες ενδείξεις για συμμετοχή Ελλήνων στη μεταποιητική δραστηριότητα στην Αυστρία εμφανίζονται το 1755 και αφορούν την ίδρυση εργαστηρίου βαφής κόκκινων βαμβακερών νημάτων κατά τον «τουρκικό τρόπο» (*"türkische Garnfärberey" ή "Baumwollgarn-Färberey nach türkischer Art"*)[285], όπως χαρακτηριζόταν η γνωστή από τα χωριά του Πηλίου και της Όσσας τεχνοτροπία της κόκκινης βαφής.[286] Την πρωτοβουλία για την ίδρυση του εργαστηρίου είχαν οι αδελφοί Αναστάσιος και Δημήτριος Σάββα[287], ο Παναγιώτης

---

[283] Matis, Manufaktur, 65-66.

[284] Ehmer, Produktion, 122 κ.ε.

[285] Τη λειτουργία των ελληνικών εργαστηρίων βαφής νημάτων στη Βιέννη κατά το 18ο αιώνα έχει μελετήσει η κ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering. Τα πορίσματα των ερευνών της περιέχονται στο υπό εκτύπωση βιβλίο της, Μετανάστευση και μεταφορά τεχνικών στην Κεντρική Ευρώπη, ό.π.

[286] Σχετικά με τον τρόπο βαφής των νημάτων στα χωριά της Θεσσαλίας, βλ. Μπωζούρ, Πίνακας, 128-129, 138-140, 142, 148. Γεωργίου, Νεώτερα στοιχεία, 73.

[287] Στην απογραφή των οθωμανών υπηκόων του 1766 εμφανίζεται ένας Δημήτριος Σάββας από τα Ιωάννινα, που εγκαταστάθηκε στη Βιέννη, ύστερα από διαμονή 21 χρόνων στο Peterwardein και το Νεόφυτο, εγκαταστάθηκε το 1755 στη Βιέννη. Έκανε μόνος του, χωρίς συνέταιρο, εμπόριο βάμβακος

Βαγγελινός και ο Ζαφείρης Νίκος, που σύστησαν για το σκοπό αυτό εταιρεία. Ο Βαγγελινός και ο Νίκος συμμετείχαν στην εταιρεία χωρίς κεφάλαιο, μόνο με την εργασία τους, και ήταν υπεύθυνοι για την κατασκευή των προϊόντων (*Erzeugung*). Οι δύο αδελφοί ήταν υπεύθυνοι για τις πωλήσεις των κόκκινων αλλά και για τις προμήθειες των άβαφων νημάτων (*Verkauf/Verlegen*), μιας και αυτά εισάγονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.[288] Επρόκειτο, δηλαδή, για μια προσπάθεια, να μεταφερθεί η διαδικασία της βαφής από τη Θεσσαλία, στον ίδιο τον τόπο πώλησης των νημάτων. Το εργαστήριο έλαβε άδεια λειτουργίας για 12 χρόνια, η εταιρεία, όμως, πολύ γρήγορα διαλύθηκε, εξ αιτίας της αποχώρησης των Βαγγελινού και Νίκου. Ο συνεταιρισμός τόσο των αδελφών Σάββα όσο και του Βαγγελινού, σχεδόν αμέσως μετά τη διάλυση της αρχικής εταιρείας, με Αυστριακούς με σκοπό την ίδρυση εργαστηρίου βαφής κόκκινων νημάτων, δείχνει το ενδιαφέρον και των ίδιων των ντόπιων για μια τέτοια επένδυση.[289] Στα μέσα του 18ου αιώνα, οι εισαγωγές κόκκινων νημάτων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είχαν ακόμα τον όγκο που έλαβαν στο τελευταίο τέταρτό του. Παρόλα αυτά η αυξανόμενη ζήτηση αυτού του προϊόντος οδήγησε αρκετούς Αυστριακούς επιχειρηματίες να αιτηθούν άδειες ίδρυσης εργαστηρίων βαφής νημάτων «κατά τον τουρκικό τρόπο».[290] Η ενίσχυση αυτής της δραστηριότητας από πλευράς του κράτους ήταν σύμφωνη με την μερκαντιλιστική πολιτική υποστήριξης των παραγωγικών κλάδων που ήταν χρήσιμοι και άγνωστοι στη χώρα. Το 1787, ο αμπελακιώτης Δημήτριος Σβαρτς -γιος του γνωστού Γεωργίου Σβαρτς, που ήταν επικεφαλής της επιχείρησης Σβαρτς και συντροφία- έλαβε κρατική επιδότηση 500 φιορινίων για να βελτιώσει το εργαστήριο βαφής κόκκινων νημάτων στο προάστιο Leopoldstadt, το οποίο, προφανώς, λειτουργούσε, ήδη. Ο Σβαρτς έλαβε, μάλιστα, την υπόσχεση ότι αν η ποιότητα της παραγωγής του κριθεί καλή και αν κατορθώσει να φέρει στη Βιέννη το γαμπρό του, που ήταν γνώστης της βαφικής τέχνης, θα έπαιρνε νέα επιδότηση σε δύο χρόνια.[291] Στα ημερολόγια του εμπορικού επιμελητηρίου της Βιέννης, όπου καταγράφονταν ανά έτος οι επιχειρήσεις που λειτουργούσαν στη Βιέννη και την ευρύτερη περιοχή

και ασημένιων ταλήρων. Enepekides, Handelsgesellschaften, 31. Δεν είναι σίγουρο, αν ταυτίζεται με το Δημήτριο Σάββα που άνοιξε το βαφείο, μια και το επίθετο αυτό ήταν πολύ συνηθισμένο.

[288] HKA, Ober- und Niederösterreich Kommerz F. 104, rote Nr. 234, φ. 37.

[289] Ό.π., φ. 38, 58.

[290] Ό.π., φ. 324.

[291] Ό.π., φφ. 254-255.

της, το εργαστήριο του Σβαρτς εμφανίζεται για πρώτη και τελευταία φορά το 1789.[292]

Από διοικητική έκθεση σχετικά με την πρόοδο της βαφής κόκκινων νημάτων «κατά τουρκικό τρόπο» στην Αυστρία, το 1791, πληροφορούμαστε ότι εκείνη τη χρονιά, δεν υπήρχε, πλέον κανένα αντίστοιχο εργαστήριο από ντόπιους επιχειρηματίες και εκείνα που λειτούργησαν δεν μπόρεσαν να φτάσουν την ποιότητα και την αντοχή των κόκκινων νημάτων που παράγονταν στη Θεσσαλία. Επιπλέον, για τους ντόπιους επιχειρηματίες, μια τέτοια επένδυση δεν ήταν επικερδής. Οι πρώτες ύλες ήταν εισαγόμενες και οι Έλληνες, που εμπορεύονταν κόκκινα νήματα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα χτυπούσαν αμέσως μια προσπάθεια παραγωγής αντίστοιχων νημάτων στην Αυστρία, μειώνοντας την τιμή πώλησης των προϊόντων τους.[293] Την ανταγωνιστική σχέση που υπήρχε μεταξύ του εισαγωγικού εμπορίου κόκκινων νημάτων από τους Έλληνες και της παραγωγής κόκκινων νημάτων «τουρκικού» τύπου στην Αυστρία αφήνει να εννοηθεί και η περίπτωση του Ιωάννη Κυριαζόπουλου, ιδιοκτήτη, από το 1812, ενός "*k. k. priv. Baumwollgarn-Färberey nach türkischer Art*" (δηλαδή βαφείου με ειδική άδεια, Landes-Fabrikbefugniss) στο Baden, στα περίχωρα της Βιέννης. Το αρχικό κεφάλαιο που είχε επενδύσει ο Κυριαζόπουλος ήταν 20.000 φιορίνια. Το 1814 έκανε αίτηση στον αυτοκράτορα για επιδότηση ύψους 50.000 φιορινίων, με ετήσιο τόκο 5% και δέσμευση εξόφλησης σε 10 χρόνια, για επέκταση των εγκαταστάσεών του, προμήθεια νέων εργαλείων και αγορά του κτηρίου που στέγαζε το εργοστάσιο. Την αίτησή του δικαιολόγησε με το επιχείρημα ότι ήταν ο πρώτος που άνοιξε τέτοιο εργοστάσιο στη Μοναρχία και κάλεσε την αρχή να τον αντιμετωπίσει ως τον πρώτο βιομήχανο που μπόρεσε να δώσει προοπτικές λύσης στο πρόβλημα της ίδρυσης ενός γνήσιου βαφείου τουρκικού τύπου σε αψβουργικά εδάφη. Σύμφωνα με τον Κυριαζόπουλο, τα δύο χρόνια επιτυχούς λειτουργίας του εργοστασίου του και η ζήτηση των προϊόντων του στο εσωτερικό έδειξαν ότι όχι μόνο μπορούσε να αντέξει τον ανταγωνισμό των κόκκινων νημάτων που έρχονταν από την Τουρκία αλλά να τα

---

[292] Το 1819, ο Δημήτριος Σβαρτς έκανε αίτηση να πρωτοκολληθεί η επιχείρησή του στο εμποροδικείο. Στην αίτησή του ανέφερε ότι εδώ και χρόνια έκανε μόνος του, χωρίς συνεταίρο, χονδρικό εμπόριο από και προς την Τουρκία, και με αυτό είχε σκοπό να συνεχίσει και στο εξής. Σύμφωνα με μαρτυρία των επιστατών της αδελφότητας του Αγίου Γεωργίου, ο Δημήτριος Σβαρτς εγκατέλειψε τη Βιέννη το 1826. WStLA, Merkantil- und Wechselgericht, A6, Nr. 293, φ. 1r.

[293] HKA, Ober- und Niederösterreich Kommerz F. 104, rote Nr. 234, φ. 281r.

εκτοπίσει. Επιπλέον, τα νήματά του, προέρχονταν εξ ολοκλήρου από κλωστήρια της Αυστρίας κι έτσι δεν εξαρτιόταν από τις εισαγωγές τουρκικών νημάτων. Υποστήριξε, ακόμα, ότι σε σχέση με τα εκατομμύρια φιορινίων που διέρρεαν εξ αιτίας των εισαγωγών νημάτων από την Τουρκία, θα ήταν συνετότερο να γίνονταν επενδύσεις για υποστήριξη της εγχώριας παραγωγής. Ανέφερε, τέλος, ότι σε περίπτωση που δεν του δινόταν η επιχορήγηση, το εργοστάσιο κινδύνευε να κλείσει και θα έχαναν τότε το ψωμί τους πολλοί άνθρωποι στην περιοχή.[294] Η αίτηση του Κυριαζόπουλου δεν έγινε δεκτή από τις αρχές, ενώ απορρίφθηκαν και παρόμοιες αιτήσεις που έκανε τα τρία επόμενα χρόνια.[295] Παρόλα αυτά το βαφείο συνέχισε να λειτουργεί ως το 1835.[296]

Ο δεύτερος κλάδος μεταποίησης, σε μεγάλο βαθμό συναφής με τον προηγούμενο, στον οποίο συμμετείχαν Έλληνες από το 18ο αιώνα ήταν η εκτύπωση σχεδίων πάνω σε βαμβακερά υφάσματα και μουσελίνες. Σε επίπεδο μικρών εργαστηρίων, η δραστηριότητα αυτή γνώρισε ιδιαίτερη ακμή μετά την απελευθέρωσή της από το συντεχνιακό σύστημα, το 1773.[297] Η στροφή της μόδας στα τέλη του 18ου αιώνα, σε λινά και μουσελίνες έδωσε επιπλέον ώθηση στην τέχνη της εκτύπωσης υφασμάτων. Το 1796, η χρήση του ξύλινου κυλίνδρου αντί των επίπεδων τραπεζιών στην εκτύπωση επιτάχυναν τους ρυθμούς και την ποσότητα παραγωγής, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να θέσει την ίδια χρονιά σε εφαρμογή το νόμο κατά της ψευδοεκτύπωσης (*Falschdruck*). Η αυξημένη ζήτηση για υφάσματα διακόσμησης εσωτερικού χώρου το 19ο αιώνα, υφάσματα, δηλαδή, που δε χρειάζονταν συχνό πλύσιμο όπως τα ενδύματα, κατέστησε αυτό το νόμο ανενεργό.[298] Από ελληνικής πλευράς, η πρωτοβουλία ξεκίνησε από το Δημήτριο Δάρβαρη και τον Κωνσταντίνο Μαργαρίτη, που το 1795 έκαναν αίτηση στις αρχές να τους παραχωρηθεί άδεια λειτουργίας εργαστηρίου εκτύπωσης σχεδίων με «τουρκικά κόκκινα λουλούδια» (*mit türkischen roten Blumen Musselin-Druckerey-Fabrik*) στο σπίτι του Δάρβαρη στο προάστιο Nussdorf. [299] Ο Δάρβαρης και ο

---

[294] HKA, Kommerz Kammer F. 41, rote Nr. 1126, φφ. 2-6 (8 Ιουλίου 1814).

[295] HKA, ό.π., φ. 22 και Kommerz Kommission F. 41, rote Nr. 1229, χ.φ. Τα έγγραφα δεν αναφέρουν τους λόγους της άρνησης.

[296] Otruba, Industrietopographie, 98.

[297] Dreger, Zeugdruckindustrie, 36.

[298] Slokar, Geschichte der Industrie, 275-276.

[299] HKA, NÖ Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φφ. 73-74 (4 Σεπτεμβρίου 1795).

Μαργαρίτης έβαζαν το κεφάλαιο για την επιχείρηση, στην εταιρία τους, όμως, συμμετείχε με την εργασία του ο Halsarus Nigoos. Ο Nigoos, πιθανόν Εβραίος, ήταν γνώστης της τέχνης της εκτύπωσης κόκκινων λουλουδιών και με έξοδα των δύο κεφαλαιούχων είχε προσκληθεί μαζί με την οικογένειά του από τη Σμύρνη στη Βιέννη.[300] Η μορφή της συνεργασίας θυμίζει την αντίστοιχη των αδελφών Σάββα, Βαγγελινού και Νίκου, στην περίπτωση του βαφείου το 1755, επρόκειτο δηλαδή και σ' αυτήν την περίπτωση για συνεταιρισμό μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Η πρακτική να προσκαλούνται Εβραίοι και Αρμένιοι τεχνίτες από τη Σμύρνη για να δουλέψουν στα εργαστήρια εκτύπωσης «κόκκινων τουρκικών λουλουδιών», που ίδρυαν στη Βιέννη Έλληνες, Αρμένιοι και Εβραίου κεφαλαιούχοι, φαίνεται πως ήταν συνήθης. Περίπου ένα μήνα πριν από τους Δάρβαρη και Μαργαρίτη είχε κάνει αίτηση για ίδρυση ανάλογου εργαστηρίου ο Αρμένιος Χατζή Μερκόν Καραμπέτ Αγκάσι μαζί με έξι συνεργάτες του, αρμενικής και εβραϊκής καταγωγής.[301] Οι έξι τεχνίτες είχαν έρθει πριν ένα χρόνο στη Βιέννη από τη Σμύρνη για να δουλέψουν στο εργαστήριο του Εβραίου Καΐμ Καμόντο. Επειδή όμως η συγκεκριμένη επιχείρηση δεν έκανε καμία πρόοδο, αποφάσισαν να γίνουν συνεταίροι (compagnons) του Αγκάσι που είχε ανοίξει με δικό του κεφάλαιο ένα εργαστήριο στο σπίτι του στο προάστιο Gumpendorf.[302]

Όπως διαβάζουμε στην αίτηση του Δάρβαρη και Μαργαρίτη, η επιχείρησή τους δε θα απειλούσε τα συμφέροντα των ντόπιων που εκτύπωναν σχέδια σε λινά υφάσματα. Σκόπευαν να χρησιμοποιούν μόνο βαμβακερά, μουσελίνες και ημιμεταξωτά υφάσματα και να εκτυπώνουν σχέδια που τα προτιμούσαν οι γυναίκες στην Τουρκία, το Βάνατο και το Σεμλίνο για τα κεφαλομάντηλά τους. Ζήτηση για τέτοια υφάσματα υπήρχε, κατά τα λεγόμενά τους, στην Πολωνία και στη Ρωσία. Εξ αιτίας της έλλειψης, όμως, ενός εργαστηρίου στη Μοναρχία, όλες οι εξαγωγές γίνονταν μέσω Τουρκίας. Μετά την επίδειξη του προϊόντος, που ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν μπροστά στον επιθεωρητή βιομηχανίας, η γνωμάτευση του αρμοδίου ήταν ότι τα σχέδια που εκτύπωναν, είχαν μεν την ποιότητα και την αντοχή των ντόπιων, η αισθητική τους, όμως, ήταν εντελώς διαφορετική. [303] Τόσο οι Δάρβαρης

---

[300] Ό.π., φ. 73v.

[301] Ό.π., φφ. 83-86 (13 Αυγούστου 1795).

[302] Ό.π, φ. 83r.

[303] Ό.π., φ. 74 r.

και Μαργαρίτης όσο και ο Αρμένιος έλαβαν τελικά την άδεια ίδρυσης εργαστηρίου. Η άποψη του επιθεωρητή βιομηχανίας ήταν ότι υπήρχε και για τις δύο επιχειρήσεις αρκετή δουλειά και ότι ο μεταξύ τους ανταγωνισμός θα κρατούσε τις τιμές φτηνές.[304] Στα έγγραφα αναφέρεται ότι το εργαστήριο του Αγκάσι διέθετε τέσσερα τραπέζια εκτύπωσης και είχε πάρει ειδική άδεια (Landes-Fabrikbefugnis), ενώ του Δάρβαρη ήταν λίγο μεγαλύτερο.[305] Μπορούμε, συνεπώς, να υποθέσουμε ότι και αυτό ανήκε στην κατηγορία των επιχειρήσεων με ειδική άδεια, αν και πουθενά δεν αναφέρεται ρητά κάτι τέτοιο. Φαίνεται, πάντως, ότι οι αρχές είχαν πρόβλημα να κατατάξουν αυτήν την καινούρια μεταποιητική δραστηριότητα σε μια συγκεκριμένη κατηγορία. Έτσι, όταν το 1796 ο Δάρβαρης έκανε αίτηση για να ανοίξει ένα μαγαζί στην Innenstadt και να πουλά τα προϊόντα του εργαστηρίου, -δικαίωμα που είχαν οι κάτοχοι ειδικών αδειών-, οι αρχές βρέθηκαν σε αμηχανία για το αν του επιτρεπόταν κάτι τέτοιο, τελικά, όμως, του παραχώρησαν την άδεια.[306] Από την έκθεση που συντάχθηκε γι αυτήν την περίπτωση, μαθαίνουμε ότι το εκτυπωτήριο είχε παράγει μέσα σ' ένα χρόνο από την ίδρυσή του 350 κομμάτια αξίας 9.500 φιορινίων, ποσό διόλου ευκαταφρόνητο, όπως τονιζόταν, για μια επιχείρηση που λειτουργούσε τόσο λίγο διάστημα.[307] Την ίδια χρονιά στην επιχείρηση προσλήφθηκε κι ένας ακόμα Αρμένιος, που ήρθε από τη Σμύρνη.[308] Η τελευταία ένδειξη ύπαρξης του εργαστηρίου είναι από το έτος 1802. Σ' έναν κατάλογο με τις επιχειρήσεις Ελλήνων αψβούργων υπηκόων που έστειλαν οι επιστάτες της Αγίας Τριάδας στις αρχές, ο Δημήτριος Δάρβαρης εμφανίζεται ως ιδιοκτήτης, χωρίς συνεταίρο, ενός εκτυπωτηρίου.[309]

Τρία ακόμη ελληνικά εργαστήρια εκτύπωσης «σχεδίων ανατολικού τύπου» (*orientalische Baumwollwaren Druckfabrik*) λειτούργησαν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Τα «ανατολικού τύπου σχέδια» ήταν ένα συγκεκριμένο είδος λουλουδιών και ελικοειδών μοτίβων που συνηθίζονταν στην Περσία, την Ινδία και

---

[304] Ό.π., φ. 86r.

[305] Ό.π.

[306] Ό.π., φφ. 243-246 (13 Σεπτεμβρίου 1796).

[307] Ό.π., φ. 245v.

[308] Το 1796, ο Αρμένιος Γρηγόριος Ιωακείμ δήλωσε ότι ήρθε από τη Σμύρνη, δούλευε στο εργοστάσιο του Δάρβαρη και του Μαργαρίτη και ήθελε να πάρει την αψβουργική υπηκοότητα. WStLA, Merkantil- und Wechselgericht, A6, Nr. 111.

[309] HKA, NÖ Kommerz F. 53, Nr. 115, φ. 675v.

την Ανατολική Ασία και έγιναν περιζήτητα το 18ο αιώνα στην Ευρώπη.[310] Στην περίπτωση των ελληνικών εργαστηρίων, δεν είναι σίγουρο αν ο χαρακτηρισμός "orientalische" παραπέμπει σε αυτού του τύπου τα σχέδια ή στα «τουρκικά κόκκινα λουλούδια» που συναντήσαμε παραπάνω. Το πρώτο εργαστήριο είχε ειδική άδεια (Landes-Fabrikbefugnis) και ανήκε στον Νικόλαο Λαζάρου. Στα ημερολόγια του εμπορικού επιμελητηρίου της Βιέννης, όπου βρίσκονταν καταχωρισμένες οι εν ενεργεία επιχειρήσεις, το συναντάμε για πρώτη φορά το1809 και για τελευταία το 1845. Το εργαστήριο λειτουργούσε στο σπίτι του Λαζάρου, στο προάστιο Leopoldstadt. Από το 1813 επικεφαλής της επιχείρησης ήταν η χήρα του. Το δεύτερο εργαστήριο, με απλή άδεια, ανήκε στο Νικόλαο Φώτη. Στα ημερολόγια εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1809. Το 1829, η επιχείρηση πέρασε στα χέρια του γιου του, Ιωσήφ, μέχρι το 1840 και έκτοτε λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της χήρας του Ιωσήφ, Άννας, έως το 1857. Από την απογραφή περιουσίας του Ιωσήφ Φώτη, πληροφορούμαστε ότι το βαφείο λειτουργούσε στο ισόγειο και το εκτυπωτήριο στο δεύτερο όροφο του ιδιόκτητου σπιτιού του, στο νούμερο 62 του Leopoldstadt και ότι η αξία των εργαλείων και των προϊόντων της επιχείρησης υπολογιζόταν σε 424 φιορίνια.[311] Η κοινή διαθήκη που συνέταξαν ο Ιωσήφ Φώτης και η σύζυγός του Άννα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς είναι η μοναδική πηγή που προσφέρει στοιχεία για εργασιακές σχέσεις μέσα στα μικρής κλίμακας εργαστήρια και ταυτόχρονα προβάλλει μια άλλη εικόνα των σχέσεων στα πλαίσια της ελληνικής οικογένειας. Στην τρίτη και τέταρτη παράγραφο της διαθήκης τους, οι δύο σύζυγοι όρισαν: «*3. Ο πατέρας και πεθερός μας αντίστοιχα, που ανάλογα με την ηλικία του μας βοηθά στη λειτουργία του εργαστηρίου μας να μπορεί να μένει δωρεάν, όσο ζει, στο δωμάτιο που υπάρχει στο ισόγειο. Δικαίωμα χρήσης του δωματίου αυτού, όμως, να έχει και ο/η επιζών/ούσα σύζυγος. 4. Ο/Η επιζών/ώσα σύζυγος να φροντίζει για το καθημερινό πρωινό και μεσημεριανό γεύμα του πατέρα και πεθερού μας αντίστοιχα κι επιπλέον να του δίνει 2 φιορίνια μετρητά την εβδομάδα. Το ποσό αυτό να του παραχωρείται, μόνο εφόσον αυτός συνεχίζει να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο εργαστήριο. Σε περίπτωση που για διάφορους λόγους, είτε επειδή αρρώστησε, είτε για οποιαδήποτε άλλη αιτία, δεν μπορεί να δουλεύει, το ποσό των 2 φιορινίων να σταματήσει να του παραχωρείται και να ισχύει μόνο η δωρεάν διατροφή και*

[310] Dreger, Zeugdruckindustrie, 23.

[311] WStLA, Verlassenschaft Joseph Votty 5391/1840.

διαμονή».[312] Από το παραπάνω απόσπασμα φαίνεται ότι ο Νικόλαος Φώτης, από ιδρυτής και ιδιοκτήτης του εργαστηρίου το 1809, μετατράπηκε σε εργαζόμενο σε αυτό. Η σχέση πατέρα και γιου στη συγκεκριμένη περίπτωση αντιστοιχούσε σε αυτή μεταξύ χειροτέχνη και αρχιμαστόρου στα βιεννέζικα οικογενειακά εργαστήρια του 18ου και του α΄ μισού του 19ου αιώνα. Ο πρώτος, κατά κανόνα άγαμος, ζούσε στην ίδια οικιακή εστία με το δεύτερο και πρόσφερε τις υπηρεσίες του έναντι δωρεάν στέγασης, σίτισης και χαμηλής εβδομαδιαίας αμοιβής.[313] Το τρίτο εργαστήριο, επίσης, με απλή άδεια, ανήκε στον Γρηγόριο Γκόγια και λειτουργούσε στο σπίτι του, στο Leopoldstadt. Στα εμπορικά ημερολόγια το συναντάμε για πρώτη φορά το 1838 και για τελευταία το 1850.

Εκτός από τα εργαστήρια που προσανατολίζονταν στην επεξεργασία βαμβακερών, υπάρχουν πληροφορίες για λειτουργία ενός σαπωνοποιείου-κηροποιείου από τον έμπορο Γεώργιο Στέριο κι ενός βυρσοδεψείου-βαφείου δερμάτων από το δερματέμπορο Νικόλαο Κουτκουκάκη. Η ακριβής χρονολογία ίδρυσης του σαπωνοποιείου δεν είναι γνωστή. Από την απογραφή περιουσίας της συζύγου του Ελισάβετ, το 1804, μαθαίνουμε, ωστόσο, ότι το εργαστήριο λειτουργούσε ήδη. Μαθαίνουμε, επίσης, ότι ο Γεώργιος Στέριος ήταν έμπορος, κατοικούσε στο κέντρο της Βιέννης και ότι για τη γαμήλια δωρεά ύψους 12.000 φιορινίων που έλαβε από τη σύζυγό του το 1801 υποθήκευσε σε αυτήν το σύνολο της περιουσίας του. Το 1804, πάντως, αδυνατούσε να επιστρέψει το ποσό στους κληρονόμους της και το μοναδικό περιουσιακό του στοιχείο ήταν ο εξοπλισμός του εργαστηρίου που ανερχόταν σε 864 φιορίνια. Το 1808, όταν αποφασίστηκε η επίσημη κατάσχεση της περιουσίας του και η απόδοσή της στους πιστωτές, αποδείχθηκε ότι δε διέθετε τίποτε άλλο, πέρα από κάποια ρούχα κι έπιπλα.[314] Το βυρσοδεψείο του Κουτκουκάκη είχε ειδική άδεια και λειτουργούσε στο σπίτι του, στο προάστιο Gumpendorf. Στα ημερολόγια του εμπορικού επιμελητηρίου το συναντάμε για πρώτη φορά το 1813 και τελευταία το 1826.

Με εξαίρεση την επιχείρηση του Κυριαζόπουλου στο Baden, οι υπόλοιπες, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, ήταν, μάλλον, μικρές μονάδες που ούτε διέθεταν

---

[312] WStLA, Wecshelseitige letzwillige Anordnung Joseph &Anna Votty 504/1840.

[313] Για τις συνθήκες διαβίωσης των χειροτεχνών στη Βιέννη το 19ο αιώνα, Ehmer, Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels, 52-100.

[314] WStLA, Verlassenschaft Elisabeth Sterio 923/1824.

εγκαταστάσεις ξεχωριστές από την οικία του ιδιοκτήτη τους ούτε απασχολούσαν μεγάλο αριθμό εργαζομένων. Επίσης, όλων ανεξαιρέτως η παραγωγή ήταν χειροκίνητη. Εξάλλου, σε κανέναν από τους παραπάνω κλάδους μεταποίησης, δεν είχε εισαχθεί την εποχή εκείνη η μηχανή. Η νηματουργία ήταν η πρώτη εκμηχανισμένη δραστηριότητα στον τομέα της μεταποίησης βάμβακος. Η αρχή έγινε, όπως αναφέρθηκε, με το εργοστάσιο του Pottendorf, το 1802, στο οποίο συμμετείχε ως μέτοχος ο Σίνας. Η πρώτη μηχανοκίνητη νηματουργία με ιδιοκτήτη Έλληνα ιδρύθηκε αρκετά νωρίς, το 1810, και ήταν μετά το Pottendorf, η όγδοη κατά χρονολογική σειρά στην Κάτω Αυστρία. Επρόκειτο για τη νηματουργία στο χωριό Neu-Steinhof, νοτιοανατολικά της Βιέννης, με ιδιοκτήτη το Δρόσο Λαγό. Το νηματουργείο λειτούργησε στη θέση ενός εργοστασίου εκτύπωσης σχεδίων, ιδιοκτησίας, από το 1809, του Kasper Dieteker, γαμπρού του μεγαλοτραπεζίτη Johann Fries.[315] Το 1810 εισήχθησαν κλωστικές μηχανές, με 11.421 αδράχτια, εκ των οποίων τα 6.120 ήταν σε λειτουργία, και αντικειμενική δυνατότητα ετήσιας παραγωγής 20.800 πακέτων νήματος. Για να σχηματίσουμε μια εικόνα για τα μεγέθη αυτά, αρκεί να αναφέρουμε ότι το Pottendorf διέθετε μηχανές 47.460 αδραχτιών και είχε ετήσια παραγωγή 200.000 πακέτα. Πάντως το εργοστάσιο του Λαγού σε σύγκριση με τα υπόλοιπα που ιδρύθηκαν μεταξύ 1802 και 1820, βρισκόταν από πλευράς μηχανικού εξοπλισμού και παραγωγής σε μια μεσαία κατηγορία.[316] Το πως ο Λαγός έγινε ιδιοκτήτης, και μάλιστα χωρίς συνεταίρο, του νηματουργείου αποτελεί ερώτημα. Ο ίδιος ήταν οθωμανός υπήκοος και το 1821 έκανε αίτηση στο εμποροδικείο να πρωτοκολληθεί η επιχείρηση χονδρικού εμπορίου με «τουρκικά προϊόντα» που διατηρούσε στη Βιέννη. Το 1826, λόγω απουσίας του από την πόλη, εξουσιοδότησε τον Πέτρο Βορδώνη, δεύτερο σύζυγο της μητέρας του Μαρίας[317], και το Δημήτριο Μεταξά να υπογράφουν στο όνομά του. Το 1830 χρεοκόπησε και το 1836 του αφαιρέθηκε η άδεια εμπορίας.[318] Τρία χρόνια μετά τη χρεοκοπία της

---

[315] Matis, Manufaktur, 311.

[316] Τα στοιχεία αυτά παρέχει ο Slokar, Geschichte der Industrie, 283.

[317] WStLA, Verlassenschaft Maria Vordoni 6115/1839.

[318] WStLA, Merkantilgericht A5, L4. Το όνομα του Λαγού δεν εμφανίζεται ανάμεσα στους καταλόγους δωρητών ή στις δύο κατηγορίες φορολογούμενων της αδελφότητας του Αγίου Γεωργίου, το 1810. Εμφανίζεται, όμως, ανάμεσα στα μέλη της αδελφότητας που συνεισέφεραν στον έρανο για την κάλυψη των εξόδων της κατά το έτος 1829. Ο Λαγός συνεισέφερε 20 φιορίνια· οι υψηλότερες συνδρομές ήταν 30 φιορίνια. Βλ. Ευστρατιάδης, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, 198-199. Εμφανίζεται,

εμπορικής του επιχείρησης, το 1833, το νηματουργείο πέρασε στην ιδιοκτησία του αυστριακού Theodor Gülcher. Το 1841 απασχολούνταν σε αυτό 224 εργαζόμενοι.[319] Την επαγγελματική τύχη του Λαγού μαθαίνουμε από το πιστοποιητικό θανάτου της μητέρας του Μαρίας Βορδώνη, το 1839, όπου αναφέρεται ότι ο γιος της νεκρής ήταν 50 ετών και εργαζόταν ως λογιστής σε εμπορικό οίκο.[320]

Η δεύτερη μηχανοκίνητη νηματουργία με ιδιοκτήτη Έλληνα, ιδρύθηκε, το 1844, στο Loebersdorf – 80 χιλιόμετρα νοτίως της Βιέννης- από το Δημήτριο Μεταξά. Ο Μεταξάς είχε επιχείρηση χονδρικής εμπορίας «τουρκικών προϊόντων» από το 1824 έως το 1843. Εκείνη τη χρονιά έκανε αίτηση απόκτησης της αψβουργικής υπηκοότητας και δήλωσε ότι δε σκόπευε να ασχοληθεί πλέον με το ανατολικό εμπόριο.[321] Λίγο αργότερα άνοιξε το νηματουργείο στο Leobersdorf και εισήλθε στο επιμελητήριο των αψβουργικών εμπόρων βαμβακερών ειδών (*Currenthändler*). Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ο Μεταξάς είχε επαγγελματικές σχέσεις με το Λάγο και η ίδρυση του εργοστασίου από μέρους του, ίσως να σχετίζεται κατά κάποιο τρόπο με αυτό το γεγονός. Το εργοστάσιο του Μεταξά διέθετε κλωστικές μηχανές 3.840 αδραχτιών[322], ήταν, δηλαδή, ως προς τον τεχνικό εξοπλισμό αρκετά μικρότερο από το νηματουργείο του Λαγού. Ο Μεταξάς πέθανε το 1849 υπερχρεωμένος. Στην απογραφή περιουσίας του, η αξία των μηχανών εκτιμήθηκε σε 11.400 φιορίνια και του νήματος που βρισκόταν στις αποθήκες σε 6.630 φιορίνια. Το εργοστάσιο λειτούργησε έως το 1854 υπό την εποπτεία των πιστωτών κι έκλεισε ένα χρόνο αργότερα.[323]

Η μεγαλύτερη εργοστασιακή μονάδα με Έλληνα ιδιοκτήτη στην Κάτω Αυστρία λειτούργησε κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Επρόκειτο για το νηματουργείο του Θεόδωρου Δούμπα που ιδρύθηκε το 1854 στο

επίσης, ως συνδρομητής των «Ιστοριών» του Κ. Κούμα. Βλ. M. A. Stassinopoulou, Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph, Φραγκφούρτη κ. α. 1992, 272.

[319] Matis, Manufaktur, 1833. Ο Otruba δίνει ως χρονολογία μεταβίβασης ιδιοκτησίας το έτος 1835. Otruba, Industrietropographie, 119.

[320] WStLA, Verlassenschaft Maria Vordoni, ό.π.

[321] WStLA, Merkantilgericht A 5, M 12.

[322] Otruba, Industrietopographie, 113.

[323] WStLA, Verlassenschaft Demeter Stephan Metaxa 963/1849.

Gross Siegharts[324], βορειοδυτικά της Βιέννης. Το εργοστάσιο διέθετε κλωστικές μηχανές με 12.100 αδράχτια, είχε ετήσια παραγωγή 383.000 πακέτα νήματος και απασχολούσε 226 εργαζόμενους. Το 1877 έγινε επέκταση των εγκαταστάσεών του. Το εργοστάσιο παρέμεινε σε λειτουργία ως τα τέλη του 19ου αιώνα.[325]

Παρά το γεγονός ότι η συμμετοχή των Ελλήνων στη μεταποίηση δεν ήταν αμελητέα, στις μελέτες που έχουν γίνει σχετικά με τη βιοτεχνία και την πρώιμη βιομηχανία στην Αυστρία, σε αντίθεση με άλλους ξένους, όπως οι Ιταλοί, οι Γάλλοι, οι Ολλανδοί, οι Ελβετοί, οι Γερμανοί και οι Εβραίοι, που εμφανίζονται ως βασικοί φορείς της δευτερογενούς παραγωγής, οι Έλληνες απουσιάζουν. Σχεδόν αποκλειστικά, όταν γίνεται λόγος για αυτούς, είναι για να τονιστεί ο ρόλος τους ως κύριων προμηθευτών της εγχώριας παραγωγής βαμβακερών με την πρώτη ύλη, το μακεδονικό βαμβάκι.

Ακίνητα

Ο βιεννέζος χρονογράφος Johann Pezzl έγραφε το 1786, ότι «*αποτελεί αξίωμα γνωστό σε όλους, πως πλούσιος άνδρας είναι εκείνος, ο οποίος κατέχει στη Βιέννη ένα μη υποθηκευμένο σπίτι*».[326] Σε μια πόλη, με έντονο το πρόβλημα στέγης και με υψηλό κόστος ενοικίων καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα[327], η κατοχή ακινήτου δεν ικανοποιούσε απλά ανάγκες ιδιοκατοίκησης, αλλά ενσωμάτωνε ταυτόχρονα συμβολικές και οικονομικές λειτουργίες. Το ακίνητο επικύρωνε συμβολικά την οικονομική δύναμη και ταυτόχρονα αποτελούσε μέσο για την επέκτασή της, αφού η ενοικίασή του συνιστούσε μια ιδιαίτερα προσοδοφόρα πρακτική.[328]

Ο χαρακτήρας της Βιέννης ως έδρας του αυτοκράτορα και της διοίκησης (*Haupt- und Residenzstadt*) αποτυπωνόταν και στη δομή της ιδιοκτησίας ακινήτων.

---

[324] Σχετικά με τη βιομηχανική παραγωγή βαμβακερών που αναπτύχθηκε στην περιοχή αυτη, βλ. A. Komlosy, Waldviertler Textilstrasse. Reiseführer durch geschichte und Gehenwart einer Region, Gross Siegharts κ.α. 1990.

[325] Otruba, Industrietopographie, 106.

[326] Pezzl, Skizze von Wien, 65.

[327] Για το στεγαστικό πρόβλημα στη Βιέννη και τις τιμές ενοικίων κατά το α΄μισό του 19ου, Banik-Schweizer / Pircher, Zur Wohnsituation der Massen in Wien, ό.π.

[328] Βλ. τον πίνακα με τις τιμές ενοικίων στις διάφορες ζώνες της Βιέννης, ό.π., 149.

Η πυκνή παρουσία ευγενών - μελών της αυλικής υπηρεσίας στον κεντρικό οικιστικό πυρήνα της πόλης (*Innenstadt*) συνοδευόταν από ένα υψηλό ποσοστό εμφάνισής τους ως κατόχων ακινήτων. Κατά το18^{ο} αιώνα οι ιδιοκτήτες σπιτιών στην Innere Stadt ήταν ευγενείς και θρησκευτικά ιδρύματα.[329] Από το τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα, με την αυξανόμενη σημασία της Βιέννης ως εμπορικού και χρηματιστικού κέντρου, η δομή της ακίνητης ιδιοκτησίας υπέστη μεταβολές. Η νέα οικονομική ελίτ των μεγαλεμπόρων, τραπεζιτών και εργοστασιαρχών, υιοθετώντας την πρακτική των ευγενών, άρχισε να προσανατολίζεται στην αγορά ακινήτων στο κέντρο της πόλης. Μέσα στις συνθήκες πληθωριστικής κρίσης, η οποία ταλάνιζε την αψβουργική οικονομία τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, η αγορά ή κατασκευή ακινήτων προς ενοικίαση αποτελούσε μια ασφαλή επένδυση χρημάτων και δημιουργούσε ένα ακόμα πεδίο οικονομικής δράσης για τους φορείς του εμπορικού και χρηματιστικού κεφαλαίου.[330]

Ακριβώς την ίδια περίοδο και ως τμήμα αυτής της νέας οικονομικής ελίτ, οι πλουσιότεροι μεταξύ των Έλλήνων αψβούργων υπηκόων – οι οθωμανοί υπήκοοι, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποκλείονταν του δικαιώματος ακίνητης ιδιοκτησίας - αρχίζουν να εμφανίζονται και ως ιδιοκτήτες ακινήτων στη Βιέννη και τα περίχωρά της. Κάποιοι από αυτούς, προτού αγοράσουν σπίτι στη Βιέννη ήταν ήδη ιδιοκτήτες γαιών στην Ουγγαρία. Μέσα από την αγορά ουγγρικών κομητειών, εξάλλου, άνοιγε ο δρόμος για την απόκτηση τίτλων ευγενείας από τους Έλληνες. Για παράδειγμα οι αδελφοί Κύρος και Χριστόφορος Νάκος ανήλθαν στην τάξη των ούγγρων ευγενών αγοράζοντας το 1781, για λογαριασμό της εμπορικής επιχείρησης που διατηρούσαν στη Βιέννη από το 1780, «*δύο αυθεντίες εις το Μπανάτι*».[331] Με τον ίδιο τρόπο έγινε ευγενής το 1818 και ο Σίμων Σίνας. Το 1814, έξι χρόνια προτού ξεκινήσει την αγορά ακινήτων στη Βιέννη, η οικογένεια Σίνα κατείχε εκτάσεις με γαίες και χωριά στο Βανάτο.[332]

Κατά το διάστημα 1780 – 1850, σε σύνολο 185 Ελλήνων για τους οποίους μέσα από απογραφές περιουσίας, διαθήκες ή δευτερογενείς πηγές, διαθέτουμε

---

[329] Lichtenberger, Die Wiener Altstadt von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City, 107.

[330] Ό.π., 143 κ.ε.

[331] AVA, F. 5-97-1787 (Kyro Nako).

[332] Λάιος, Σίνας, 40-45. Του ιδίου, Σιάτιστα, 125-126 και 163-164 για τη χορήγηση τίτλων ευγενείας στους Παύλο Χατζημιχάλη και Ιωάννη Μανούση. Για Έλληνες που απέκτησαν τίτλους ευγένειας στην Ουγγαρία, Ö. Füves, Die bekantesten geadelten Griechen in Ungarn, *BS* 5 (1964), 303-308.

στοιχεία σχετικά με τη σύνθεση των περιουσιών τους, οι 38 ήταν ιδιοκτήτες ακινήτων. Πέντε από αυτούς ήταν εξ ημισείας και 14 απόλυτοι κάτοχοι ενός και μοναδικού σπιτιού. Οι υπόλοιποι είτε κατείχαν μερίδια σε περισσότερα σπίτια, είτε ήταν απόλυτοι ιδιοκτήτες δύο και πλέον σπιτιών. Ο Γεώργιος Σίνας με 17 σπίτια στην Innere Stadt, το 1849, βρισκόταν στην πρώτη θέση μεταξύ αυτών.[333] Τον ακολουθούσε ο Μάρκος Δάρβαρης που το 1823 πέθανε, αφήνοντας 3 σπίτια στην Innere Stadt, 4 στο προάστιο Landstrasse και άλλα 3 σε περίχωρα της Βιέννης.[334] Συνολικά, ο αριθμός ακινήτων με Έλληνες, απόλυτους ιδιοκτήτες ή συνιδιοκτήτες στη Βιέννη και τα περίχωρά της ήταν 95.[335] Τα περισσότερα από αυτά εντοπίζονται στην Innere Stadt και κατά δεύτερο λόγο στα προάστια Landstrasse και Leopoldstadt, τις περιοχές, δηλαδή, όπου παρατηρείται και η μεγαλύτερη πληθυσμιακή συγκέντρωση των Ελλήνων. Το μέγεθος των ακινήτων ποίκιλε. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ένδειξη «σπίτι» (*Haus*), αφορούσε κτίριο και όχι διαμέρισμα. Για παράδειγμα, το *Haus Nr. 747 in der Stadt* του Αναστασίου Μαργαρίτη αποτελούνταν από 3 ορόφους, με αποθήκη και εμπορικό κατάστημα στο ισόγειο, 7 δωμάτια στον πρώτο όροφο, 10 δωμάτια και τρεις κουζίνες στο δεύτερο και άλλα 10 δωμάτια στον τρίτο.[336] Ενώ, το *Haus Nr. 514 in der Leopoldstadt* του Χαρίσιου Οικονόμου, ήταν επίσης τριώροφο αλλά πολύ μεγαλύτερο, καθώς διέθετε ισόγειο με 17 δωμάτια και 23 δωμάτια ανά όροφο.[337] Συνεπώς, κάθε σπίτι αποτελούνταν από περισσότερα διαμερίσματα τα οποία προσφέρονταν προς ενοικίαση.

Τόσο το μέγεθος όσο και ο αριθμός σπιτιών που αντιστοιχούσαν ανά ιδιοκτήτη φανερώνουν ότι η κατοχή ακινήτου δεν εξυπηρετούσε αποκλειστικά ανάγκες ιδιοκατοίκησης αλλά υπάκουε σε οικονομικό σχεδιασμό. Σύμφωνα με

---

[333] Για τα ακίνητα του Σίνα στην Innere Stadt, A. Behsel, Verzeichniss aller in der k. k Haupt- und Residenzstadt Wien mit ihren Vorstädten befindlichen Häuser, Βιέννη 1829. K. A. Schimmer, Ausführliche Häuser-Chronik der inneren Stadt Wien, Βιέννη 1849, 129-134. Λάιος, Σίνας, 70-71. Lichtenberger, Wiener Altstadt, 153.

[334] WStLA, Verlassenschaft Markus Darvar, ό.π.

[335] Ο αριθμός προέκυψε από δικούς μου υπολογισμούς, με βάση στοιχεία από τις απογραφές περιουσιών και του καταλόγους των σπιτιών της Βιέννης του Schimmer και Behsel όπου αναγράφονται και οι ιδιοκτήτες.

[336] WStLA, Verlassenschaft Anastas Margarith 204/1826.

[337] WStLA, Verlassenschaft Charissius Oekonomo 6703/1831.

στοιχεία από τις απογραφές περιουσιών, μέχρι το 1820 περίπου, μόνο ελάχιστα ακίνητα είχαν ως κύρια και αποκλειστική οικονομική λειτουργία την απόδοση ενοικίων. Αρκετά λειτουργούσαν ως ενέχυρα για δάνεια, κατά κύριο λόγο, όμως, ήταν αντικείμενα αγοραπωλησιών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των αδελφών Ιωάννη και Αναστασίου Πόσκαρ που το 1800 κληρονόμησαν από τον πατέρα τους Δημήτριο δύο σπίτια στην Innere Stadt. Το 1808 αποφάσισαν να τα πουλήσουν θεωρώντας τα οικονομικά ασύμφορα, αφού η ετήσια απόδοση ενοικίων, με δεδομένες τις δαπάνες για φόρους και συντήρηση, ήταν μικρότερη από τον τόκο 5% που θα λάμβαναν αν μετέτρεπαν την περιουσία σε ομολογίες. Δικαιολόγησαν, μάλιστα, την επιλογή τους με τη γενική παρατήρηση ότι « *εδώ και καιρό η εμπειρία έχει αποδείξει, ότι όποιος κτίζει ένα σπίτι, πάντα βγαίνει χαμένος*».[338] Θα καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι, όντως, η ιδιοκτησία ακινήτου ήταν οικονομικά ασύμφορη, αν οι αδελφοί Πόσκαρ δεν αναιρούσαν τον εαυτό τους αμέσως παρακάτω: "*Φαίνεται ότι τώρα είναι η καταλληλότερη στιγμή για την πώληση των σπιτιών, μια κι εξαιτίας της μεγάλης έλλειψης στέγης οι τιμές ακινήτων είναι πολύ υψηλές αλλά και επειδή οι έλληνες έμποροι που από το εμπόριο βάμβακος έχουν κερδίσει πολλά, είναι διατεθειμένοι να δώσουν λεφτά για να αγοράσουν ακίνητα, τα οποία εξαιτίας και της θέσης τους, τους βολεύουν στις δουλειές τους και τους ανεβάζουν κοινωνικά».* Δύο χρόνια μετά τη σύνταξη αυτής της αναφοράς, το 1810, σε απογραφή περιουσίας που έγινε με αφορμή το θάνατο ενός απ' τους αδελφούς, εμφανίζονται και οι δύο ως συνιδιοκτήτες ενός καινούργιου σπιτιού, άλλου απ' αυτό που είχαν κληρονομήσει απ' τον πατέρα τους.[339] Στην παραπάνω περίπτωση, η κατοχή σπιτιού εντάσσεται στα πλαίσια μιας κερδοσκοπικής πρακτικής αγοροπωλησιών. Περισσότερο κι απ' την αξία χρήσης του ως κατοικίας, λειτουργεί ως αντικείμενο κερδοσκοπίας. Το σπίτι δε φαίνεται πουθενά να φέρει τη συναισθηματική και συμβολική αξία του «πατρικού οίκου» ή της «οικογενειακής εστίας». Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι οι κληρονόμοι ακινήτων, εκτός από έναν που δεσμεύεται από την απαγορευτική ρήτρα της διαθήκης, πωλούν τα μερίδια των ακινήτων που τους αναλογούν. Μέσω του συζύγου της σκόπευε να συμμετάσχει σε αγοραπωλησίες και η μοναδική γυναίκα, απόλυτη ιδιοκτήτρια ακινήτου, Άννα Ράλλη. Όπως, όμως, πληροφορούμαστε από την καταγγελία που έκανε μετά το

[338] WStLA, Verlassenschaft Demeter Poskar 689/1800.

[339] WStLA, Verlassenschaft Anastas Poskar 3907/1810.

θάνατό του, το 1816, ο σύζυγός της, Αλέξανδρος Ράλλης, πούλησε για λογαριασμό της το σπίτι της στο προάστιο Landstrasse και αφού κράτησε το ποσό που εισέπραξε με τη δικαιολογία ότι έψαχνε να αγοράσει στο όνομά της ένα συμφέρον ακίνητο, καταχράστηκε μέρος του για δικές του υποθέσεις.[340]

Από το 1820 κι εξής κυρίαρχη πρακτική φαίνεται να είναι όχι οι αγοραπωλησίες αλλά η ενοικίαση των ακινήτων. Σ' αυτήν την αλλαγή προσανατολισμού πιθανόν να συνέβαλε και η εξομάλυνση της νομισματικής κρίσης από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα κι εξής. Ενδεικτικό της τάσης είναι το γεγονός ότι κατά το διάστημα 1820 – 1850 πλήθυναν οι διαθήκες που έθεταν ως ρήτρα την απαγόρευση πώλησης του ακινήτου από τους κληρονόμους και όριζαν ως χρηματικές δωρεές ποσά που προέρχονταν από την ενοικίασή τους.

Η ιδιοκτησία ακινήτων, τέλος, δεν αποτελούσε μόνο ένα επιπλέον πεδίο οικονομικής δράσης. Πολύ περισσότερο συνδεόταν με μια νέα οικονομική νοοτροπία που διέκρινε, κυρίως, τους απογόνους της πρώτης γενιάς ελλήνων εμπόρων της Βιέννης. Όπως τονίστηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, η διάρκεια ζωής της πλειοψηφίας των εμπορικών επιχειρήσεων συνέπιπτε με τη διάρκεια ζωής του ιδρυτή τους. Από όσο στάθηκε δυνατό να παρακολουθήσω, σε πολύ λίγες περιπτώσεις μια επιχείρηση συνεχίζεται μετά το θάνατο του επικεφαλής της από τους κληρονόμους του. Οι απόγονοι του Μάρκου Δάρβαρη εμφανίζονται κάποια χρόνια μετά το θάνατό του ως εισοδηματίες – κάτοχοι ακινήτων (*Privatier - Güternbesitzer*). Το ίδιο και οι απόγονοι του Δημητρίου Πόσκαρ και του Κύρου Νάκο. Πρόκειται στην ουσία για την επιλογή ενός άλλου τύπου οικονομικής δραστηριότητας που αντιστοιχούσε σ' ένα διαφορετικό μοντέλο αντίληψης και συμπεριφοράς. Ο έμπορος και ο εισοδηματίας αντιπροσώπευαν δύο διαφορετικούς τύπους, με χαρακτηριστικά που δεν περιορίζονταν μόνο στο επίπεδο του οικονομικού αλλά έτειναν να αποκτήσουν καθολική ισχύ.

Η στάση του εμπόρου απέναντι στην εργασία ήταν θετική. Ο Μιχαήλ Δήμο το 1803 συνέταξε τη διαθήκη του προκειμένου να μοιράσει «*όλα όσα κατόρθωσα να αποκτήσω, δουλεύοντας σκληρά από τα νιάτα μου*».[341] Ο πλούτος γι αυτόν ήταν ένα αγαθό που αποκτήθηκε με κόπο και ταυτόχρονα η επιβράβευση του κόπου αυτού. Ωστόσο, η εργασία δεν αρκούσε από μόνη της. Για να είναι αποδοτική,

[340] WStLA, Verlassenschaft Alexander Rally 4864/1816.

[341] WStLA, Testament Michael Dimo 372/1803.

χρειαζόταν να συνοδεύεται και από συγκεκριμένες αρετές. Σύμφωνα με αναφορά του Δημητρίου Λάζου, ο κηδεμονευόμενός του Αλέξανδρος Κούρτης δεν ήταν μόνο επιμελής στην εκμάθηση της τέχνης του εμπορίου και των γλωσσών αλλά «*κυρίως, δεν υπάρχει σ' αυτόν καμία τάση για σπατάλη ή ροπή προς βλαβερά πάθη, είναι οικονόμος και συνετός*».[342] Η εξοικονόμηση, η αποταμίευση και η εγκράτεια συνέβαλαν στη συσσώρευση υλικού πλούτου, πάνω απ' όλα, όμως, ήταν ιδιότητες ηθικής φύσεως. Σε αντίθεση με την οκνηρία και την πολυτέλεια που ταυτίζονταν με τον κόσμο των ευγενών, αποτελούσαν στοιχεία του νέου αστικού πολιτισμικού προτύπου που συγκροτήθηκε το 19ο αιώνα.[343] Η εικόνα του έλληνα εμπόρου στη Βιέννη ενσωμάτωνε τα γνωρίσματα εκείνου του οικονομικά ενεργού υποκειμένου που ανέδειξε ο πρώιμος καπιταλισμός. Ήταν εργατικός, οικονόμος, στόχευε στο κέρδος. Οι ιδιότητές του αυτές αναγνωρίζονταν και από ανθρώπους που δεν ανήκαν στην ίδια επαγγελματική ομάδα. Ενδεικτική είναι η αναφορά του ιατρού Franz Poltenberg, που διαπιστώνοντας συμπτώματα παθολογικής φιλαργυρίας στο νεαρό Αλέξανδρο Πόσκαρ, πρότεινε την απομάκρυνσή του από τη Βιέννη και τη μεταφορά του σε ένα άλλο μέρος «*προκειμένου να διακόψει προσωρινά κάθε σύνδεση όχι μόνο με την οικογένειά του αλλά και με τους ομοεθνείς του (mit seiner Nation) οι οποίοι δε συζητούν για τίποτε άλλο, παρά για εμπόριο, αξίες, χρήματα, κέρδος, ζημία, αποταμίευση, για πράγματα, δηλαδή, που θα μπορούσαν να οξύνουν την παθολογική του φιλαργυρία*».[344]

Μια τέτοια οικονομική συμπεριφορά δεν ήταν, ωστόσο, η μοναδική ανάμεσα στους Έλληνες στη Βιέννη. Στις απογραφές περιουσιών συναντάμε περιπτώσεις ανθρώπων τα εισοδήματα των οποίων προέρχονταν αποκλειστικά από ακίνητα και ομολογίες. Δίπλα στην εικόνα του εργατικού, εγκρατούς, αποταμιευτή έλληνα εμπόρου άρχισε να προβάλει, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, και η εικόνα του έλληνα εισοδηματία που, συχνά, ήταν υπερχρεωμένος, αλλά ζούσε μέσα σε υπερβολική πολυτέλεια. Ήταν μια εξέλιξη που συνδεόταν με τη γενικότερη τάση εξαριστοκρατισμού των αστικών στρωμάτων στο γερμανόφωνο κόσμο κατά το 19ου αιώνα. Η απονομή τίτλων ευγενείας στους αστούς αποτελούσε μια πτυχή αυτής της

---

[342] WStLA, Verlassenschaft Konstantin Kourti 1464/1812.

[343] U. Döcker, Bürgerlichkeit und Kultur- Bürgerlichkeit als Kultur, στο E. Bruckmüller- H. Stekl (εκδ.), Bürgertum in der Habsburgermonarchi, Βιέννη / Κολωνία 1990, 129.

[344] WStLA, Verlassenschaft Demeter Poskar, ό.π.

διαδικασίας.[345] Μια άλλη ήταν η υιοθέτηση από μέρους τους αριστοκρατικών προτύπων συμπεριφοράς, μεταξύ των οποίων και εκείνη του εισοδηματία.[346]

Άλλες επαγγελματικές ασχολίες

α. Δημόσιοι Υπάλληλοι

Το 1823, ο κηδεμόνας του Νικόλαου Δάρβαρη σε αναφορά του σχετικά με την επαγγελματική σταδιοδρομία του εικοσιδιάχρονου νέου υποστήριζε: «*Αν μείνει στη Βιέννη* (εν. ο Νικόλαος) *υπάρχουν γι αυτόν δύο δρόμοι σχετικά με το επάγγελμα: είτε να γίνει δημόσιος υπάλληλος είτε να ασχοληθεί με το εμπόριο. Το πρώτο δεν μπορεί να το κάνει γιατί έχει ελάχιστα ασχοληθεί με το γράψιμο και το διάβασμα. Στο εμπόριο, υπό τις σημερινές συνθήκες, πολύ δύσκολα, μπορούν να σταδιοδρομήσουν νέοι άνθρωποι. Επιπλέον, ο Νικόλαος έχει μια τόσο κακή φήμη που κανένας εμπορικός οίκος δε θα ήθελε να τον προσλάβει*».[347] Παρά την ακαταλληλότητα του συγκεκριμένου ατόμου, η δημοσιοϋπαλληλία φαίνεται ότι εντασσόταν μέσα στις κυρίαρχες επαγγελματικές προοπτικές για τους νέους των εύπορων ελληνικών οικογενειών της Βιέννης. Από την τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα συναντάμε γόνους εύπορων ελληνικών οικογενειών ως υπαλλήλους σε δημόσιες υπηρεσίες. Για παράδειγμα, στο πιστοποιητικό θανάτου του μεγαλέμπορου Χριστόδουλου Μποσινού, το 1829, πληροφορούμαστε ότι ο γιος του Αλέξανδρος φοιτούσε στην στρατιωτική ακαδημία προκειμένου να γίνει λοχαγός.[348] Το 1830, ο Θεόδωρος

---

[345] Βλ. Κεφάλαιο «Οικονομικές δομές του τόπου εγκατάστασης», 120, υποσημ. 37

[346] Κατά τους E. Bruckmüller και τον H. Stekl, ενώ η αυστριακή αστική τάξη συγκροτήθηκε σταδιακά μέσα απ' την αντίθεσή της με την αριστοκρατία, υπάρχει, ωστόσο, πρόβλημα εξαριστοκρατισμού της. Ο εξαριστοκρατισμός των αστών, όμως, δε φαίνεται να οδηγεί προς πλήρη πολιτισμική αφομοίωσή τους. Οι διαχωριστικές γραμμές παραμένουν και εκφράζονται, κυρίως, στις γαμήλιες στρατηγικές και στον τρόπο διασκέδασης. E. Bruckmüller / H. Stekl, Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich, στο Kocka , Bürgertum, (Μόναχο 1988), τ.1, 172. Συγκριτική μελέτη για τις σχέσεις ευγενών – αστών σε Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία και Ρωσία, W. Mosse, Adel und Bürgertum im Europa des 19. Jahrhunderts. Eine vergleichende Betrachtung, στο J. Kocka (εκδ.), Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Eine Auswahl, Γκέτινγκεν 1995, τ.3, 9-47. Επίσης, Κ. Ράπτης, Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789-1914: Προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας, *Μνήμων* 20 (1998), 211-243.

[347] WStLA, Verlassenschaft Markus Darvar, ό.π.

[348] WStLA, Verlassenschaft Christodoulos Bossino 4641/1829.

Γεωργίου Καραγιάννης διορίστηκε στο υπουργείο εσωτερικών υποθέσεων, στη συνέχεια μετατέθηκε σε οικονομική υπηρεσία και στη συνέχεια έγινε διευθυντής του τμήματος χειρογράφων της αυτοκρατορικής βιβλιοθήκης.[349] Ο Ανδρέας Κούρτης ήταν κατά τη δεκαετία του 1830 υπάλληλος του υπουργείου πολέμου (*k.k.Hofkriegsagent*).[350] Ο Γεώργιος Νίττας ήταν, το 1850, υπάλληλος της εγκληματολογικής υπηρεσίας (*k. k. Kriminalamt*).[351]

Η παρουσία εκπροσώπων της οικονομικής ελίτ των Ελλήνων σε ανώτερες δημοσιοϋπαλληλικές θέσεις συνιστά ένδειξη της ενσωμάτωσής της μέσα στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης. Στη Βιέννη του 19ου αιώνα, το επάγγελμα του δημοσίου υπαλλήλου έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης, καθώς προϋπέθετε την ακαδημαϊκή μόρφωση κι εξασφάλιζε υψηλές αποδοχές[352] και κοινωνική αναγνώριση. Οι δημόσιοι υπάλληλοι δίπλα στους γιατρούς, τους δικηγόρους και τους φορείς άλλων ελεύθερων ακαδημαϊκών επαγγελμάτων συγκροτούσαν την αστική τάξη της γνώσης (*Bildungsbürgertum*). Μαζί με την αστική τάξη του χρήματος (*Wirtschaftsbürgertum*) συνέθεταν, μετά τους εξ αίματος ευγενείς, τη λεγόμενη «δεύτερη κοινωνία» (*zweite Gesellschaft*) -υποδεέστερη δηλαδή της πρώτης, που ήταν η αριστοκρατία- ένα σύνολο αποτελούμενο από ομάδες με διαφορετική κοινωνική προέλευση που, όμως, συνδέονταν μεταξύ τους μέσω κοινών πολιτισμικών κανόνων και συμπεριφορών.[353]

Η σημασία της μόρφωσης ως παράγοντα οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης αναγνωρίστηκε έγκαιρα, τουλάχιστον από τους ευπορότερους των Ελλήνων. Η εκπαίδευση για αυτούς δεν περιοριζόταν μόνο στη δημιουργία καταρτισμένων εμπόρων. Συνεχιζόταν για να εφοδιάσει τους νέους με όλα εκείνα τα προσόντα που ήταν απαραίτητα για έναν άνθρωπο του μελλοντικού τους

---

[349] Π. Κ. Ενεπεκίδης, Από τους Καραγιάννηδες της Κοζάνης στους Κάραγιαν της Βιέννης, στο Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν, Θεσσαλονίκη 1972, 23.

[350] WStLA, Verlassenschaft Andreas Kurti 2949/1841.

[351] Bürg. Handelskalender 1850, 41.

[352] Για παράδειγμα το 1848 στη Βιέννη, ο ετήσιος μισθός ενός ανώτερου δημοσίου υπαλλήλου ήταν 2.000 – 3.000 φιορίνια το χρόνο, ενός μεσαίου και κατώτερου 700 και 400 φιορίνια αντίστοιχα, ενός δασκάλου 130 – 150 φιορίνια κι ενός χειροτέχνη 50 – 80 φιορίνια. Verein für Geschichte der Stadt Wien (εκδ.), Geschichte der Stadt Wien, Βιέννη 1985, τ.1, 127.

status. Οι πληροφορίες για έλληνες φοιτητές στο πανεπιστήμιο της Βιέννης περιορίζονται στην περίοδο 1775 – 1821 και δεν αφορούν αποκλειστικά γόνους μόνιμα εγκατεστημένων οικογενειών στην πόλη.[354] Μεταξύ των πιστοποιητικών θανάτου Ελλήνων στη Βιέννη από το 1780 έως το 1850, μετά το 1821, απαντούν και δύο που ανήκαν σε φοιτητές. Πρόκειται για τους Κωνσταντίνο Δάρβαρη και το Γεώργιο Πόποβιτς, αμφότεροι φοιτητές φιλοσοφίας.[355] Περισσότερα είναι τα στοιχεία για την εκπαίδευση στην παιδική και εφηβική ηλικία. Τα μαθήματα ξένων γλωσσών, μουσικής, ιππασίας, ξιφομαχίας εμφανίζονται στους καταλόγους εξόδων που κατέθεταν οι κηδεμόνες των γιων Ελλήνων εμπόρων, ήδη απ' τις αρχές του 19ου αιώνα. Σε πιο περιορισμένο βαθμό και μέσα στα πλαίσια που όριζαν οι έμφυλοι ρόλοι, η εκπαίδευση απευθυνόταν και στα κορίτσια. Για παράδειγμα, όταν οι αδελφοί Πόσκαρ διαμαρτύρονταν ότι η 14χρονη αδελφή τους Κωνσταντίνα δεν ήξερε να κάνει καμία γυναικεία δουλειά, ο κηδεμόνας της Στέργιος Νικολίδης Πίνδο τους διαβεβαίωσε ότι την έγραψε στο παρθεναγωγείο που λειτουργούσε μέσα στο δημοτικό νοσοκομείο και όπου το κορίτσι θα λάμβανε την κατάλληλη ηθική και σωματική αγωγή.[356]

Η μέριμνα των γονέων για τη μόρφωση των τέκνων τους υπαγορευόταν από ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο. Τα πιθανά έξοδα για εκπαιδευτικές ανάγκες αποτελούσαν, στην πραγματικότητα, ένα είδος επένδυσης. Η Μαγδαληνή Πατσάνη δήλωνε έτοιμη να υποστεί όλες τις οικονομικές θυσίες, ακόμα και να χρεωθεί, προκειμένου ο γιος της να αποκτήσει μια αξιοπρεπή μόρφωση. Θεωρούσε, μάλιστα, ότι «*κανείς γονιός δεν πρέπει να κάνει οικονομίες σε ζητήματα εκπαίδευσης, αν δε θέλει να δει το παιδί του στη θέση του τελευταίου υπηρέτη ή του τελευταίου χειροτέχνη και στρατιώτη*».[357] Πράγματι, οι οικονομικές θυσίες της Μαγδαληνής έλαβαν αντάλλαγμα. Τριάντα χρόνια μετά τη σύνταξη

---

[353] Bruckmüller / Stekl, Zur Geschichte des Bürgertums, 161-163. E. Bruckmüller, Wiener Bürger: Selbstverständniss und Kultur des Wiener Bürgertums vom Vormärz bis zum fin de siècle, στο Urbanitsch, Durch Arbeit, 43-45. Ράπτης, Αστικές τάξεις, 219-224.

[354] E. Turczynski, Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen und die griechische Zeitungen, στο J. Irmscher (εκδ.), Probleme der neugriechischen Literatur, τ.2, Βερολίνο 1960, 95-96.

[355] WStLA, Verlassenschaft Konstantin Darvar 1837/1826 και Georg Popovich 1945/1827.

[356] WStLA, Verlassenschaft Demeter Poskar ό.π.

[357] WStLA, Verlassenschaft Georg Pazzani ό.π.

της παραπάνω έκθεσης, ο γιος της Αλέξανδρος εμφανίζεται ως εκπρόσωπος του δημοσίου στη σιδηροδρομική εταιρεία Kaiser-Ferdinands Nordbahn.[358]

β. Ιερωμένοι και δάσκαλοι

Η ίδρυση δύο ορθόδοξων ναών κι ενός ελληνικού σχολείου και η συνακόλουθη παρουσία ιερωμένων και δασκάλων στη Βιέννη συνδέονται άμεσα με τον τρόπο που οι εκεί ορθόδοξοι έμποροι οργάνωναν τις σχέσεις, τόσο μεταξύ τους όσο και με τις αρχές, καθώς και με τις γενικότερες ιδεολογικές διεργασίες στα πλαίσια της ελληνικής εγκατάστασης κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα.. Στο παρόν κεφάλαιο, ωστόσο, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην οικονομική πτυχή του ζητήματος αυτού. Οι εκκλησίες και το σχολείο αντιμετωπίζονται ως επαγγελματικοί χώροι, ενώ οι ιερωμένοι και οι δάσκαλοι ως επαγγέλματα. Δυστυχώς, η αδυναμία, για λόγους ανεξάρτητους της θέλησής μου, πρόσβασης στο αρχείο της Αγίας Τριάδας στερεί τη δυνατότητα για μια πλήρη παρουσίαση του εργασιακού καθεστώτος και των διαδικασιών πρόσληψης ιερέων και δασκάλων[359] και, συνεπώς, οι αναφορές δεν μπορούν παρά να είναι γενικές.

Το καθεστώς λειτουργίας των ιερωμένων στους ναούς του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Τριάδας οριζόταν στα αυτοκρατορικά προνόμια που έλαβαν οι αντίστοιχες κοινότητες το 1776 και το 1782. Σύμφωνα με αυτά, οι ιερείς και οι υπεφημέριοι των ναών, που έπρεπε να προέρχονται από ορθόδοξες μονές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκλέγονταν και διορίζονταν από τους επιστάτες των κοινοτήτων.[360] Με βάση τα προνόμια, η αδελφότητα του Αγίου Γεωργίου και η κοινότητα της Αγίας Τριάδας κατάρτισαν κανόνες σχετικά με τα καθήκοντα και τα δικαιώματα των εφημερίων. Οι 20 κανόνες που αφορούσαν τους ιερείς του Αγίου Γεωργίου συντάχθηκαν, πιθανότατα, από το Νεόφυτο Δούκα κατά το διάστημα που ήταν εφημέριος στο ναό (1803-1807).[361] Οι

---

[358] WStLA, Verlassenschaft Alexandrien Pazzani 7667/1842.

[359] Βλ. για παράδειγμα τους πίνακες μισθών των ιερέων στην κοινότητα της Τεργέστης, στο Κατσιαρή – Hering, Τεργέστη, 269-281.

[360] Αναλυτικά για τα προνόμια και το περιεχόμενό τους, βλ. κεφ. «Από τις πολυεθνοτικές στις μονοεθνοτικές κοινότητες»

[361] Οι 20 κανόνες του Νεόφυτου Δούκα και οι μετέπειτα προσθήκες στο Ευστρατιάδης, Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου, 111-122.

διατάξεις για τους ιερείς της Αγίας Τριάδας βρίσκονται στο καταστατικό της κοινότητας, που συντάχθηκε κι επικυρώθηκε το 1861, με βάση αποφάσεις συνελεύσεων από το 1786 κι εξής.[362] Η εργασιακή εξάρτηση των πνευματικών από τα κοσμικά όργανα ενισχυόταν και από το γεγονός ότι τα τελευταία ήταν υπεύθυνα για τη μισθοδοσία τους. Συνείδηση αυτής της πραγματικότητας είχαν, μάλιστα, και οι ίδιοι οι εφημέριοι του Αγίου Γεωργίου, όταν απαντούσαν στον ορθόδοξο επίσκοπο Βούδας Διονύσιο Πόποβιτς[363] που τους επέπληξε, επειδή στη χριστουγεννιάτικη λειτουργία του 1796 δεν ακολούθησαν την αποστολική διάταξη «προσέχευσθε υπέρ των βασιλέων» και ανέφεραν μόνο φευγαλέα το όνομα του αυτοκράτορα Φραγκίσκου του Β΄: «*δεν είμαστε υποχρεωμένοι να υπακούσουμε σε σένα αλλά στην αδελφότητα η οποία μας μισθοδοτεί*».[364] Στους κανονισμούς του Αγίου Γεωργίου του 1803 – 1807, ο μισθός του πρώτου εφημέριου οριζόταν σε 600 φιορίνια ετησίως και του υπεφημέριου σε 500. Στο μισθό συμπεριλαμβανόταν και δωρεάν παροχή τροφής και στέγης.[365] Δεν έλειπαν, ωστόσο, διαμαρτυρίες από πλευράς των ιερέων για τα πενιχρά εισοδήματα που τους εξασφάλιζε η κοινότητα. Το 1810 ο Άνθιμος Γαζής σε επιστολή του προς τους επιστάτες του Αγίου Γεωργίου εξέθεσε αναλυτικά την άσχημη οικονομική του κατάσταση και ζήτησε αύξηση του μισθού του. Η αίτησή του εισακούστηκε και ο μισθός του ανήλθε στα 1.000 φιορίνια ετησίως

---

[362] Ι.Χ. Παπαδέλλης, Καταστατικόν της Ελληνικής κοινότητος της Αγίας Τριάδος Βιέννης, *Στάχυς* 14/15 (1968), 63-79.

[363] Ο Διονύσιος Παπαγιαννούσης Πόποβιτς καταγόταν από την Κοζάνη. Μετά το θάνατο της συζύγου του, το 1783, έγινε μητροπολίτης Βελιγραδίου. Εξ αιτίας της βοήθειας που παρείχε στα αυστριακά στρατεύματα του στρατηγού Laudon κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Βελιγραδίου το 1788, διορίστηκε, το 1790, από τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο Β΄ επίσκοπος Βούδας. Βλ. Ι. Α. Παπαδριανός, Ευφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς, στο Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν, Θεσσαλονίκη 1972, 112. Η επισκοπή Βούδας ήταν μια από τις 7 επισκοπές της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας στα εδάφη της Αψβουργικής Μοναρχίας, που δημιουργήθηκαν με βάση τα προνόμια που απένειμε ο αυτοκράτορας Λεοπόλδος, το 1690, 1691 και 1695, στον Πατριάρχη Ιπεκίου Αρσένιο Γ΄ (Crnojević), μετά την αποτυχία του πολέμου του Ιερού Συνασπισμού εναντίον των Τούρκων και τη μετανάστευση 30.000 σερβικών οικογενειών στην Αψβουργική Μοναρχία. Βλ. Ι. Χ. Ταρνανίδης, Το πρόβλημα της μητροπόλεως Καρλοβικίων κατά τον ΙΗ΄αιώνα και ο Jovan Rajić (1721-1801), Θεσσαλονίκη 1972, 27 κ.ε. Βλ. επίσης κεφ. «Από τις πολυεθνοτικές στις μονοεθνοτικές κοινότητες».

[364] AVA, NÖ C21 από έτος 1797, Fol. 36-3 και ΚΕΜΝΕ, Κατάλοιπα Γ. Λαίου, φακ. 50 ιδ΄.

και του υπεφημέριου στα 800.[366] Παρόμοια έκκληση έκανε και ο υπεφημέριος Θεόκλητος Φαρμακίδης το 1816 και ο μισθός του ορίστηκε σε 1.500 φιορίνια, ενώ του πρώτου εφημέριου σε 1.600. [367] Στο καταστατικό της Αγίας Τριάδας, το 1861, δεν αναφέρονται μισθοί ιερωμένων. Ορίζεται μόνο ότι ο μισθός δίνεται από τους επιτρόπους και προέρχεται από το κεφάλαιο της εκκλησίας και ότι εκτός από αυτόν οι ιερείς δικαιούνται επιπλωμένο οίκημα μέσα στην εκκλησία.[368] Σύμφωνα με πληροφορίες από τα έτη 1796 και 1798, ο μισθός του πρώτου ιερέα ανερχόταν σε 400 φιορίνια ετησίως και του δεύτερου σε 250 φιορίνια.[369] Πάντως, όπως προκύπτει από τις δύο και μοναδικές πλήρεις απογραφές περιουσιών ιερέων που έχω στη διάθεσή μου, ο μισθός της κοινότητας δεν ήταν το μοναδικό τους έσοδο. Οι ιερείς Παρθένιος και Ιωσήφ Νάνοβιτς εμφανίζουν μια αρκετά έντονη πιστωτική δραστηριότητα που αφορά δανεισμό χρημάτων όχι μόνο σε Έλληνες αλλά και σε Αυστριακούς κι Εβραίους εμπόρους.[370] Επίσης, ο Γρηγόριος Καλαγάνης, εφημέριος του ναού της Αγίας Τριάδας κατά το διάστημα 1815 – 1828 και 1830 – 1840, κατείχε ομόλογα του Σίνα και Σκαραμαγκά και μετά την επιστροφή του στην Αθήνα, αγόρασε ακίνητη περιουσία απέναντι από τη ρωσική εκκλησία.[371]

Στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, για την οποία διαθέτουμε και τα περισσότερα στοιχεία, οι σχέσεις των ιερέων τόσο με την αδελφότητα όσο και μεταξύ τους διέρχονταν και φάσεις κρίσης. Είναι, για παράδειγμα, γνωστό ότι η αδελφότητα απέλυσε το 1807 το Νεόφυτο Δούκα από τη θέση του πρώτου ιερέα και ότι, στην ουσία, προκάλεσε την παραίτηση του Θεόκλητου Φαρμακίδη από τη θέση του υπεφημέριου, το 1817, αφού του προέβαλε το ασυμβίβαστο των ιδιοτήτων του κληρικού και του εκδότη του Λόγιου Ερμή. Στην επιστολή παραίτησής του ο Φαρμακίδης υπαινίσσεται εκβιασμό από πλευράς των επιστατών: «*κατ' αρχάς μ' εσυμβούλευσαν να παραιτήσω διόλου την έκδοσιν*

---

[365] Ευστρατιάδης, κανών ιζ΄, 118.

[366] Ό.π., 145-146, 181.

[367] Ό.π., 149-150, 185.

[368] Παπδέλλης, Καταστατικόν, 76.

[369] AVA, F. 11-55-1796 (Parthenius) και F. 11-20-1798 (Joseph Nanovich).

[370] Ό.π

[371] Μ. Α. Στασινοπούλου, Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της. Ο Αρχιμανδρίτης Γρήγόριος Καλαγάνης, *Ο Ερανιστής* 21 (1997), 311 και υποσημ. 50.

αυτού, ως ανοίκειον εις ιερέα πράγμα· και τούτο επειδή δεν εδέχθηκα ορθώ τω λόγω, εις άλλην συνέλευσιν των μ' επρόβαλαν διάφορα προβλήματα χωρίς κανένα νόημα· πλην και το ένα και το άλλο το έκαμαν με τοιούτον τρόπον ώστε σχεδόν μ' έλεγαν ή δέχεσαι τα ζητήματά μας, ή σε αρπάζομεν από το στόμα το ψωμί ό που σε δίδομεν και τρώγεις».[372] Τέλος, είναι γνωστές και οι τεταμένες σχέσεις του Νεόφυτου Δούκα και του Άνθιμου Γαζή με τον υπεφημέριο Χρύσανθο και ιεροψάλτη Κωνσταντίνο αντίστοιχα.[373]

Δάσκαλοι ελληνικών υπήρχαν στη Βιέννη, ήδη, πριν την επίσημη ίδρυση του ελληνικού σχολείου το 1804. Διάφοροι από τους Έλληνες λόγιους που κατέφθασαν στη Βιέννη κατά τα τέλη του 18ου και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα παρέδιδαν μαθήματα κατ' οίκον στους γόνους των εμπόρων. [374] Δεν είναι γνωστό αν το επάγγελμα του κατ' οίκον δασκάλου εξασφάλιζε μια άνετη επιβίωση. Από τις απογραφές περιουσίας των ιδιωτικών δασκάλων Ιωάννη Τσιούκα και Δημητρίου Δάρβαρη[375] προκύπτει ότι αυτοί – και κυρίως ο δεύτερος – ανήκαν στις ευπορότερες ομάδες των Ελλήνων, ωστόσο τα εισοδήματά τους δεν προέρχονται από τη διδασκαλία, αλλά από ακίνητα, χρεόγραφα και κληρονομιές.[376] Η οικονομική κατάσταση του Δημητρίου Δάρβαρη δεν μπορεί, βέβαια, αντιπροσωπευτική της αντίστοιχης των ιδιωτικών δασκάλων, αφού αυτός ήταν μέλος μιας από τις ευπορότερες ελληνικές οικογένειες της Βιέννης. Πληροφορίες για το μισθό και τις συνθήκες εργασίας των κατ' οίκων διδασκάλων αντλούμε από μια μήνυση του Ιωάννη Νικολίδης

---

[372] Ευστρατιάδης, 150.

[373] Σε επιστολή του προς την αδελφότητα το 1807 ο υπεφημέριος Χρύσανθος Κλημιώτης εξανίσταται: «*εμένα, αδελφοί, με εφέρατε ως ιερέαν σας εδώ και όχι δούλον του κυρίου Νεοφύτου· τι λέγω δούλον, και δε λέγω δορυάλωτον;*». Από την άλλη, ο Άνθιμος Γαζης εξοργισμένος από τη συμπεριφορά του ιεροψάλτη Κωνσταντίνου αναφέρει: «*Τρεις ολόκληροι χρόνοι είναι τώρα, αφ' ου υποφέρω τόσας ύβρεις και καταφρονήσεις υπό του εξ ιερέων και νυν κατά δυστυχία ψάλτου του Παρεκκλησίου μας Κωνσταντίνου, του οποίου και η πατρίς και το γένος μας είναι άγνωστον....Δια τί λοιπόν τούτο; Μήπως είμαι δούλος ή σκλάβος κι εβάλατε αυτόν επί κεφαλής μου ίνα με κολαφίζη; Δεν το πιστεύω· η αχρειότης εις αυτόν είναι έμφυτος..*». Ευστρατιάδης, 142, 146-147.

[374] Turczynski, Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen, 108.

[375] Ο Δημ. Δάρβαρης μετά το πέρας των σπουδών του στη Γερμανία, το 1783, εργαζόταν ως ιδιωτικός δάσκαλος στο Σεμλίνο. Το 1796 εγκαταστάθηκε στη Βιέννη, όπου παράλληλα με το εργαστήριο βαφικής που διατηρούσε, παρέδιδε και κατ' οίκον μαθήματα. Βλ. Παπαδριανός, Σεμλίνο, 125.

[376] WStLA, Verlassenschaft Johann Ziuka 2420/1815 και Demeter Darvar ό.π.

Πίνδο[377] εναντίον των κληρονόμων του Νικολάου Πατσιατζή, το 1796, για αθέτηση καταβολής δεδουλευμένων. Σύμφωνα με την καταγγελία του, ο Νικολίδης Πίνδο δίδασκε για 26 μήνες, κάθε μέρα επί δύο ώρες, την καθομιλούμενη και λόγια ελληνική γλώσσα στο γιο του Νικολάου Πατσιατζή. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχε στη Βιέννη άλλος δάσκαλος που να γνωρίζει τόσο καλά αυτά τα δύο διδακτικά αντικείμενα. Ο Πατσιατζής τον ήθελε τόσο πολύ ως δάσκαλο ώστε του υποσχέθηκε ότι θα του δώσει όσα χρήματα αυτός ζητούσε και για το λόγο αυτό δεν ορίστηκε εξ αρχής κάποιο ποσό. Μέχρι το 1796 ο Νικολίδης Πίνδο είχε λάβει 170 φιορίνια και μετά το θάνατο του Πατσιατζή ζητούσε από τους κληρονόμους του άλλα 433, 20 φιορίνια. Για να δικαιολογήσει το ποσό έφερε ως παράδειγμα το γεγονός ότι από τον έμπορο Χατζηνικόλα, για καθημερινό μάθημα στα παιδιά του, μαζί με δωμάτιο, φαγητό και υπηρεσία, λάμβανε 1,5 δουκάτα το μήνα.[378]

Οι δύο δάσκαλοι, πρώτος και δεύτερος στην ιεραρχία, του ελληνικού σχολείου προτείνονταν από την κοινότητα της Αγίας Τριάδας στην Αυλική Επιτροπή Σπουδών *(k. k. Studien-Hofkommission)* και διορίζονταν από αυτήν κατόπιν εξέτασής τους στη γερμανική γλώσσα, στις γενικές γνώσεις και την εκπαιδευτική τους ικανότητα.[379] Αν και δεν το όριζε ρητά, η επιτροπή σπουδών προτιμούσε να διορίζονται στο ελληνικό σχολείο δάσκαλοι που είχαν την αψβουργική υπηκοότητα και όχι νεοφερμένοι λόγιοι από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.[380] Τη μισθοδοσία των δασκάλων που καλυπτόταν από τις διάφορες δωρεές προς το σχολείο, αναλάμβαναν να τακτοποιήσουν οι επίτροποι της κοινότητας. Οι εργασιακές σχέσεις μεταξύ δασκάλων κι επιτρόπων δεν ήταν πάντα αρμονικές. Απαντά, μάλιστα, και περιστατικό απόλυσης δασκάλου, του Ευφρονίου Ραφαήλ Πόποβιτς, το 1807, επειδή συγκέντρωνε την αντιπάθεια ενός μεγάλου μέρους της κοινότητας, παρά το γεγονός ότι, όπως και οι ίδιοι επίτροποι

---

[377] Για τον Ιω. Πίνδο, βλ. κεφ. «Δημογραφικά μεγέθη και συμπεριφορές», 97, υποσημ. 34.

[378] AVA, NÖ Landrecht, Karton 140, F. 11-20-1796.

[379] Για τους όρους λειτουργίας του ελληνικού σχολείου στη Βιέννη, ΚΕΜΝΕ, Κατάλοιπα Γ. Λαΐου, Φακ. 43α. Επίσης, Turczynski, Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen, 108-110. Λουκάτος, 324-329.

[380] ΚΕΜΝΕ, Κατάλοιπα Γ. Λαΐου, Φακ. 43α (Bericht der k.k. Studien-Hofkommission an die NÖ Regierung, Βιέννη 16 Νοεμβρίου 1811).

ομολογούν, ήταν το καταλληλότερο πρόσωπο για τη θέση αυτή.[381] Στοιχεία για το μισθό των δασκάλων στο ελληνικό σχολείο της Βιέννης δεν κατόρθωσα να εντοπίσω, μιας και δεν είχα πρόσβαση στο αρχείο της κοινότητας. Σύμφωνα με διαμαρτυρίες της Επιτροπής Σπουδών, πάντως, οι επίτροποι αμελούσαν συστηματικά να καταθέτουν αναλυτικές εκθέσεις εσόδων κι εξόδων. Υπάρχει, πάντως, η ένδειξη ότι ένας από τους λόγους απόλυσης του Πόποβιτς ήταν οι απαιτήσεις του για υψηλότερο μισθό.

γ. Τυπογράφοι – εκδότες

Κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, η εξάπλωση στη Βιέννη των εργαστηρίων παραγωγής τυπογραφικών χαρακτήρων (*Schriftgiessereien*) οδήγησε σε μια αξιοσημείωτη άνθιση της εγχώριας τυπογραφίας και βιβλιοπαραγωγής.[382] Η λειτουργία τυπογραφείων με τυπογραφικούς χαρακτήρες στις γλώσσες της νοτιοανατολικής Ευρώπης σε συνδυασμό με το διάταγμα περί χαλάρωσης της λογοκρισίας που εξέδωσε ο Ιωσήφ στις 11 Ιουνίου 1781, κατέστησαν την πόλη μεταναστευτικό προορισμό και κέντρο εκδοτικής δραστηριότητας λογίων των Βαλκανίων. Στην ανάδειξη της Βιέννης σε κέντρο τυπογραφικής κι εκδοτικής δραστηριότητας συνέβαλε και το γεγονός ότι εκεί, σε αντίθεση με ό, τι συνέβαινε σε άλλα εκδοτικά κέντρα του γερμανόφωνου κόσμου, όπως η Λειψία και η Φραγκφούρτη, ήταν χαλαρές οι διατάξεις που απαγόρευαν την ανατύπωση βιβλίων (*Nachdruck*) από πρόσωπα διαφορετικά από τους αρχικούς εκδότες, με αποτέλεσμα το κόστος των εκδόσεων να είναι αισθητά φθηνότερο.[383] Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να τοποθετήσουμε και τη μετακίνηση προς τη Βιέννη ιδιωτών εκδοτών, ατόμων, δηλαδή, που δε

---

[381] Βλ. κεφάλαιο «Προδηλώσεις της εθνικής ταυτότητας».

[382] Για την ιστορία των εργαστηρίων παραγωγής τυπογραφικών χαρακτήρων και τυπογράφων/είων στη Βιέννη το 18ο και 19ο αιώνα, G. Fritz, Geschichte der Wiener Schriftgiessereien seit Einführung der Buchdruckerkunst im Jahre 1482 bis zur Gegenwart, Βιέννη 1924, 40 κ.ε. A. Mayer, Wiens Buchdruckergeschichte, τ.2 (1682 – 1882), Βιέννη 1887.

[383] Για παράδειγμα, το τυπογραφείο του Trattner που διέθετε ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία δούλευε, κατεξοχήν, με το σύστημα των ανατυπώσεων. Βλ. H. Rosenstrauch, Buchhandel, Staatsreform und neue Öffentlichkeit. Einige Bemerkungen zu der Frage, ob der Nachdruck der Literatur, dem Staat und dem allgemeinen Besten schade oder nütze, *Das achtzehte Jahrhundert und Österreich* 3 (1986), 49-64.

διέθεταν τυπογραφικές εγκαταστάσεις αλλά ασχολούνταν με τη βιβλιοπαραγωγή, αναθέτοντας εκδόσεις σε συνεργαζόμενα τυπογραφεία.[384] Για την ελληνική περίπτωση χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός τέτοιου εκδότη ήταν ο Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, που από το 1781 μετέφερε μεγάλο μέρος της εκδοτικής του δραστηριότητας από τη Βενετία στη Βιέννη.[385]

Το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο στη Βιέννη ήταν του Ζακύνθιου Γεώργιου Βεντότη. Ο Βεντότης μαθήτευσε στο τυπογραφείο του Josef Edler von Baumeister[386] και στη συνέχεια άνοιξε στην ίδια περιοχή, στο νούμερο 680 της παλιάς κρεαταγοράς (alten Fleischmarkt), δική του επιχείρηση, ειδικευμένη στην εκτύπωση ελληνόγλωσσων εντύπων.[387] Το πρώτο βιβλίο που τύπωσε χρονολογείται το 1782.[388] Μπορούμε, συνεπώς, να υποθέσουμε, ότι η επιχείρηση ιδρύθηκε αμέσως μετά την κατάργηση του μονοπωλίου των μεγάλων τυπογραφείων της πόλης που ανακοινώθηκε την ίδια χρονιά.[389]. Το 1783 ο Λαμπανιτζιώτης του ανέθεσε την έκδοση της τρίτομης εκκλησιαστικής ιστορίας του Μελετίου.[390]Ο Βεντότης υπήρξε και ο εκδότης της πρώτης ελληνικής εφημερίδας, το 1784, διάρκειας ζωής μόλις δύο μηνών, αφού η κυκλοφορία της διακόπηκε κατόπιν απαίτησης της Πύλης.[391] Μέχρι το 1795, χρονολογία θανάτου του Γεωργίου Βεντότη, το τυπογραφείο λειτουργούσε. Το κληρονόμησε η γυναίκα του, Κατερίνα, που στη συνέχεια το μεταβίβασε στον I.V. Zweck.[392] Αν και η συμβολή του τυπογραφείου του Βεντότη στην ελληνόγλωσση παραγωγή

---

[384] Αικ. Κουμαριανού / Λ. Δρούλια / E. Layton, Το ελληνικό βιβλίο. 1476-1830, Αθήνα 1986, 163.

[385] Ό.π., 164. Βλ. και Γ. Λαδάς / Αθ. Δ. Χατζηδήμος, Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795, Αθήνα 1970, 69-73.

[386] Ο Baumeister έλαβε το Φεβρουάριο του 1781 άδεια ίδρυσης τυπογραφείου στο «*Zwölferischen Haus Nr. 744 im ersten Stock*» στην περιοχή της παλιάς κρεαταγοράς (alten Fleischmarkt). Mayer, Wiens Buchdruckergeschichte, 139.

[387] Ό.π., 63.

[388] Επρόκειτο για τον «Ινδό Φιλόσοφο» του Ph. – D. Stanhope. K. Sp. Staikos, Die in Wien gedruckten griechischen Bücher, Αθήνα 1995, σ. 362.

[389]Fritz, Geschichte der Wiener Schriftgiessereien, 47. Ο Κ. Στάικος αναφέρει ως χρονολογία ίδρυσης το 1785. Staikos, ό.π., xxxiv, 206.

[390] Κουμαριανού / Δρούλια / Layton, Ελληνικό βιβλίο, 164.

[391] Γ. Λάιος, Ο ελληνικός Τύπος της Βιέννη από του 1784 μέχρι του 1821, Αθήνα 1961, 12, όπου και βιβλιογραφία για το Βεντότη.

[392] WStLA, Verlassenschaft Georg Wendoti 4226/1795 και Fritz, ό.π., 57.

του 18ου αιώνα υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική, δεν ήταν αντίστοιχη η οικονομική αποδοτικότητα της επιχείρησης. Όπως, τουλάχιστον, προκύπτει από την απογραφή περιουσίας του ιδιοκτήτη της, μοναδικό περιουσιακό του στοιχείο ήταν ο εξοπλισμός του τυπογραφείου που ανερχόταν στο ποσό των 585,6 φιορινίων, ενώ είχε ένα παθητικό ύψους 1.500 φιορινίων.[393] Προφανώς, για το Βεντότη ο ανταγωνισμός με τα υπόλοιπα τυπογραφεία ελληνικών εντύπων στη Βιέννη (Trattner, Kurzböck, Schultz, Baumeister) ήταν σκληρός. Προκειμένου να επιβιώσει προσανατολιζόταν και σε άλλες δραστηριότητες. Σύμφωνα με πληροφορίες που παραδίδει ο Π. Ενεπεκίδης, ο Βεντότης διετέλεσε εμπορικός αντιπρόσωπος του Βογιάρου Χριστόδουλου Κιρλιάνου von Langenfeld, στην υπηρεσία του οποίου εργάστηκε ως γραμματικός και ο Ρήγας.[394]

Στο τυπογραφείο του Baumeister μαθήτευσαν και οι Σιατιστινοί αδελφοί Πούλιος και Γεώργιος Πούλιου. Το 1792 ο Baumeister ανέλαβε τη θέση του αυλικού παιδαγωγού και ένα χρόνο αργότερα το τυπογραφείο πέρασε στα χέρια των αδελφών Πούλιου. Οι τελευταίοι, ήδη, από το 1790 τύπωναν εκεί την ελληνική εφημερίδα «*Εφημερίς*».[395] Από το 1790 μέχρι το 1792 υπό τη διεύθυνση των αδελφών Πούλιων κυκλοφορούσε και η σερβική έκδοση της εφημερίδας υπό τον τίτλο "Serbskija Novini". Το 1792 τη διεύθυνση του σερβικού φύλλου ανέλαβε ο Stojan Noraković και του έδωσε τον τίτλο "Slavenoserbskaja vjedomosti".[396] Η «Εφημερίδα» περιείχε ειδήσεις για πολιτικά γεγονότα από την Ευρώπη, που προέρχονταν από μεταφράσεις γερμανόφωνων εφημερίδων, κυρίως της Wiener Zeitung, νέα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, εμπορικές ειδήσεις, εμπορικές προσφορές και αγγελίες

---

[393] Ό.π. και P.K. Enepekides, Neue Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kultur der Griechen in der österreichischen Monarchie, στο Irmscher, Probleme, 206-209.

[394] P. Enepekides, Wiener Untersuchungsakten aus dem Jahre 1793 einer griechischen angeblichen Spionageaffäre, *Ελληνικά* 14 (1956), 385.

[395] Εφημερίς, Βιέννη 1790 – 197, προλ./επιμ. Λ. Βρανούσης, Αθήνα 2000 (ανατύπωση της έκδοσης του 1995). Το απόσπασμα της διατριβής σχετικά με την «Εφημερίδα» στηρίχθηκε στις ακόλουθες μελέτες: Λ. Βρανούσης, Προλεγόμενα στην Εφημερίδα, τ. 6 (1797), ό.π. Επίσης, Λάιος, Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, 243-246. Turczynski, Deutsch-griechische Kulturbeziehungen, 140- 142. Aik. Koumarianou, Die griechische Vorrevolutionäre Presse. Wien – Paris (1784-1821), Αθήνα 1995, 38-59.

[396] J. Tarnanidès, Étude comparée des Journaux EPHEMÉRIS et SERBSKIJA NOVINI, édités à Vienne par les frères grecs Markidès Pouliou, pendant les années 1791-1792, *BS* 17 (1976), 115-122.

ελληνικών εκδόσεων. Όπως όλα τα εκδιδόμενα έντυπα στην Αυστρία, η εφημερίδα βρισκόταν υπό τον αυστηρό έλεγχο της λογοκρισίας, η οποία, παραδόξως, δε φαινόταν στην αρχή ιδιαίτερα αυστηρή με το ελληνόγλωσσο έντυπο. Στην υπόθεση αυτή μας οδηγεί το γεγονός ότι στην Εφημερίδα είχε δημοσιευτεί το 1791 η γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, το 1794 δημοσιεύτηκαν ειδήσεις σχετικά με την επιτυχία του γαλλικού στρατού έναντι των Αυστριακών και γενικά μια σειρά άρθρων με φιλογαλλικό περιεχόμενο. Τον κίνδυνο επισήμαναν πρώτες οι οθωμανικές αρχές, που ζήτησαν την απαγόρευση της κυκλοφορίας της Εφημερίδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το 1797 η Πύλη κατήγγειλε στις αψβουργικές αρχές ότι οι αδελφοί Πούλιου δημοσίευαν στο φύλλο τους επαινετικά σχόλια για το γαλλικό σύστημα διακυβέρνησης και σε ελληνικό ημερολόγιο, που εξέδωσαν, απεικονίζονταν υπάλληλοι της γαλλικής δημοκρατίας με τις στολές τους.[397] Την ίδια χρονιά στο τυπογραφείο ανακαλύφθηκαν από την αυστριακή αστυνομία επαναστατικά φυλλάδια του Ρήγα.[398] Ο Γεώργιος Πούλιος συνελήφθη ως συνεργάτης του και απελάθηκε στη Γερμανία. Ο Πούλιος διέφυγε της σύλληψης, μιας και εκείνο το διάστημα βρισκόταν στη Μολδαβία για να προωθήσει βιβλία του τυπογραφείου του.[399] Υπάρχει, ωστόσο, η πληροφορία ότι το τυπογραφείο εξακολουθούσε να λειτουργεί το 1800 υπό το όνομα των Πούλιων και μάλιστα οι εγκαταστάσεις του είχαν επεκταθεί, αφού, μετά την πρώτη άρνηση των αρχών, φαίνεται ότι τους δόθηκε, τελικά, η άδεια για ίδρυση δεύτερου τυπογραφείου που είχαν ζητήσει το 1794.[400] Για την οικονομική αποδοτικότητα της επιχείρησης δε διαθέτουμε στοιχεία. Σίγουρο είναι, πάντως, ότι η πρώτη τακτική, ελληνική εφημερίδα ήταν ένα οικονομικά επιτυχημένο πείραμα. Κυκλοφορούσε δύο φορές την εβδομάδα και η συνδρομή της κόστιζε 7 φιορίνια ετησίως με ταχυδρομική αποστολή και 6 φιορίνια χωρίς.[401] Είναι χαρακτηριστικό ότι ενάντια στη διακοπή κυκλοφορίας της, το 1797, εκφράστηκαν ακόμα και αυστριακοί αξιωματούχοι, με το αιτιολογικό ότι το κράτος θα έχανε ετησίως 6.000 – 7.000 φιορίνια από τα

---

[397] Turzynski, ό.π.,144.

[398] Βλ. σχετικά στο κεφάλαιο «Η συγκρότηση μιας ελληνικής διασποράς».

[399] Λάιος, ό.π., 216.

[400] Turczynski, ό.π., 119.

[401] Ό.π., 141.

γραμματόσημα αποστολής της εφημερίδας.[402] Όπως και ο Γεώργιος Βεντότης έτσι και οι αδελφοί Πούλιου δεν είχαν την τυπογραφία ως κύρια επαγγελματική απασχόληση. Ο Γεώργιος Πούλιος ήταν έμπορος και από το 1793, οπότε έλαβε την αψβουργική υπηκοότητα, εμποροµεσίτης ανατολικών ειδών (*orientalischer Warensensal*). Με την εφημερίδα και την τυπογραφία ασχολήθηκε περισσότερο ο Πούλιος Πούλιος που είχε πολιτογραφηθεί νωρίτερα αψβουργικός υπήκοος και είχε διατελέσει συνοριακός υπάλληλος στην υπηρεσία της Αυστρίας.[403]

Μετά τη διακοπή κυκλοφορίας της «*Εφημερίδας*», οι πρωτοβουλίες για την έκδοση ελληνικής εφημερίδας στη Βιέννη ξεκίνησαν από μη επαγγελματίες τυπογράφους κι εκδότες. Αποτυχημένες προσπάθειες έκαναν το 1804 και 1805 ο Νεόφυτος Δούκας και ο Άνθιμος Γαζής αντίστοιχα. Το 1807 ο αυστριακός Joseph Franz Hall, διευθυντής της Realakademie και μέλος της επιτροπής λογοκρισίας, έλαβε για 25 χρόνια το δικαίωμα έκδοσης ελληνικής εφημερίδας. Στην αίτησή του προς τις αρχές το 1805 επισήμανε, όπως άλλωστε και ο Δούκας ένα χρόνο πριν, τα οικονομικά οφέλη που θα προέκυπταν από την εισροή στη Βιέννη μεγάλων χρηματικών ποσών από τη Μολδαβία, Βλαχία, Μακεδονία, Ελλάδα, Τουρκία και Ρωσία, όπου η εφημερίδα θα είχε συνδρομητές.[404] Η επιχειρηματολογία του Hall αφήνει να εννοηθεί ότι η ίδρυση μιας ελληνικής εφημερίδας στη Βιέννη δεν υπάκουε μόνο στις πνευματικές ανάγκες των εκεί εγκατεστημένων Ελλήνων, αλλά ήταν ταυτόχρονα και μια οικονομικά επικερδής επιχείρηση. Το 1811, τέσσερα χρόνια μετά την παραχώρηση της άδειας έκδοσης, κυκλοφόρησαν οι «*Ειδήσεις δια τα ανατολικά μέρη*» με εκδότη τον Ευφρόνιο Ραφαήλ Πόποβιτς, δάσκαλο του ελληνικού σχολείου της πόλης.[405] Διάδοχός του στη διεύθυνση της εφημερίδας που από το 1812 πήρε τον τίτλο «*Ελληνικός Τηλέγραφος ή περιοδική εφιμερίς πολιτική, φιλολογική τε και εμπορική*» ήταν ο

---

[402] Ό.π., 144.

[403] Λάιος, Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, 202- 203.

[404] Turczynski, ό.π., 146.

[405] Ο Ευφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης Πόποβιτς ήταν γιος του επισκόπου Βούδας, Διονύσιου. Το 1802 εξέδωσε στην Πέστη τα «Στοιχεία Γεωγραφίας». Από το 1804 έως το 1810 έζησε στη Βιέννη, όπου εργάστηκε ως ιδιωτικός δάσκαλος και ως δάσκαλος στο σχολείο της κοινότητας της Αγίας Τριάδας. Το 1811 τύπωσε στη Βιέννη μια «Φυσική Ιστορία». Μετά τη Βιέννη πήγε στην Πέστη, στη συνέχεια στο Τέμεσβαρ και στο Σεμλίνο, όπου έμεινε μέχρι το 1830. Πέθανε το 1857 στο Ιάσιο. Βλ. Παπαδριανός, Ευφρόνιος Ραφαήλ Πόποβιτς, 112 κ.ε.

γιατρός Δημήτριος Αλεξανδρίδης.[406] Ο Hall είχε εκμισθώσει το δικαίωμα έκδοσης στον Αλεξανδρίδη. Μετά το θάνατό του πρώτου, οι κληρονόμοι του πούλησαν το δικαίωμα στο δεύτερο που έγινε, έτσι, απόλυτος ιδιοκτήτης της εφημερίδας.[407] Ο «Τηλέγραφος» τυπωνόταν στο τυπογραφείο του A. Strauss και αργότερα του I.V.Zweck, αρχικά κυκλοφορούσε κάθε δύο μέρες, από το 1813 και ημερησίως, και λειτούργησε ως το 1829. Από το 1817 εκδιδόταν παράλληλα και ο «*Φιλολογικός Τηλέγραφος ή του Ελληνικού Τηλεγράφου Φιλολογικά*».[408] Η ακτίνα διάδοσής του περιελάμβανε την κεντρική Ευρώπη, τη Ρωσία, τα Βαλκάνια, την ελληνική χερσόνησο κι έφτανε ως την Κωνσταντινούπολη.[409] Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το αν ο Αλεξανδρίδης ασκούσε ταυτόχρονα και το επάγγελμα του γιατρού. Η σχετική μακροβιότητα και μεγάλη διάδοση της εφημερίδας υπονοούν, πάντως, μια επαγγελματική σχέση με τα εκδοτικά. Στοιχεία δεν υπάρχουν, όπως, άλλωστε, και στην περίπτωση της «Εφημερίδας», και για το αν συμμετείχαν στην εκδοτική διαδικασία άλλα άτομα (μεταφραστές, συντάκτες, γραμματείς, υπάλληλοι) που συνδέονταν μέσω εργασιακών σχέσεων με τον ιδιοκτήτη.

Πολύ λιγότερο, χαρακτήρα οικονομικής επιχείρησης είχε, τέλος, η έκδοση των δύο ελληνικών περιοδικών στη Βιέννη. Ο «*Λόγιος Ερμής*» που κυκλοφορούσε από το 1811 έως το 1821, στηριζόταν στη χρηματοδότηση Ελλήνων των παροικιών και των Ηγεμονιών και αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα, σε σημείο να διακόψει τη λειτουργία του από το 1813 μέχρι το 1815. Προκειμένου να ξεπεραστεί η κρίση ο εκδότης του Άνθιμος Γαζής, πρότεινε τη διεύθυνση στον Δημήτριο Αλεξανδρίδη του «Τηλέγραφου», που προφανώς εθεωρείτο επαγγελματικά πιο έμπειρος. Από το 1816 το περιοδικό επανακυκλοφόρησε με εκδότες τον υπεφημέριο του Αγίου Γεωργίου Θεόκλητο

---

[406] Ο Δημ. Αλεξανδρίδης γεννήθηκε το 1781 στον Τύρναβο. Το 1797 σπούδαζε στη Βιέννη φιλοσοφία και ιατρική. Διατηρούσε μια χαλαρή σχέση με τον Κοραή, κράτησε, όμως, συνειδητά μια ουδέτερη στάση στη διαμάχη μεταξύ κοραϊστών και αρχαϊστών. Βλ. σχετικά, Ρ. Αργυροπούλου / Α. Ταμπάκη (επιμ.), Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια, τ. Γ΄ («Ειδήσεις δια τα Αναταλικά Μέρη» (1811), «Ελληνικός Τηλέγραφος» (1812-1836), «Φιλολογικός Τηλέγραφος» (1817-1821), ΚΝΕ/ΕΙΕ Αθήνα 1983, ιστ΄-κστ΄.

[407] Ό.π., 148.

[408] Βλ. σχετικά, Αργυροπούλου / Ταμπάκη, Προεπαναστατικά περιοδικά, κ΄-κα΄.

[409] *ΛΕ*, 2 (1812), 375.

Φαρμακίδη και το λόγιο – συγγραφέα Κωνσταντίνο Κοκκινάκη.[410] Κατά το διάστημα 1819 – 1821 κυκλοφόρησε η «*Καλλιόπη*», με εκδότη τον Αθανάσιο Σταγειρίτη, καθηγητή ελληνικών στην αυτοκρατορική ακαδημία ανατολικών γλωσσών της Βιέννης. Επρόκειτο, για μια επίσης μη επαγγελματικού χαρακτήρα έκδοση, που λειτουργούσε ως ιδεολογικό αντίβαρο του Λόγιου Ερμή και αποτελούσε βήμα έκφρασης της αντικοραϊκής μερίδας της ελληνικής διανόησης.[411]

Η πώληση των βιβλίων αποτελούσε μια από τις βασικές μέριμνες των συγγραφέων, των τυπογράφων και των εκδοτών. Η μέθοδος των συνδρομών και των προεγγραφών υπήρξε ένα διαδεδομένο μέσο για την οικονομική υποστήριξη των εκδοτικών εγχειρημάτων.[412] Συγγραφείς κατέφευγαν σε αγγελίες προκειμένου να γνωστοποιήσουν στο κοινό την κυκλοφορία των έργων που εξέδιδαν.[413] Διακίνηση των βιβλίων γινόταν, παράλληλα, μέσω των εμπορικών δικτύων που είχαν οι Έλληνες στην Κεντρική Ευρώπη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για παράδειγμα, ο οίκος του Ευστράτιου Αργέντη μεσολαβούσε, έναντι προμήθειας από τους αγοραστές, για την αποστολή και πώληση βιβλίων του Αθανασίου Ψαλίδα από τη Βιέννη στη Σμύρνη.[414] Ο Αλέξανδρος Βασιλείου και μετά το θάνατό του, το 1817, ο Πανταλέων Βλαστός πρακτόρευαν βιβλία του Κοραή και μεσολαβούσαν για την απορρόφησή τους σε βιβλιοπωλεία της Βιέννης.[415] Μέσα στο διανοητικό κλίμα του Ελληνικού Διαφωτισμού , για τον οποίο θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο, το εμπόριο βιβλίων αποτελούσε την πιο αντιπροσωπευτική συνάντηση του Κερδώου με το Λόγιο Ερμή.

---

[410] Koumarianou, 88-129, όπου και βιβλιογραφία.

[411] Ό.π., 130-139.

[412] Βλ. Φ. Ηλιού, Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749 – 1821), *Ο Ερανιστής* 12 (1975), 101-179. Βιβλία με συνδρομητές (1749 – 1821). Νέα στοιχεία, *Ο Ερανιστής* 16 (1980), 285-295. Βιβλία με συνδρομητές. Από τα μετεπαναστατικά χρόνια μέχρι τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους, *Ο Ερανιστής* 22 (1999), 172-240.

[413] Αρκετές τέτοιες αγγελίες έχουν δημοσιευτεί στους δύο τόμους των Λαδά / Χατζηδήμου, Ελληνική Βιβλιογραφία, ό.π.

[414] Λάιος, Αργέντης, 168.

τμήμα των «αστών της μόρφωσης» που μαζί με τους «αστούς του χρήματος» συγκροτούσαν τη μεσαία τάξη της βιεννέζικης κοινωνίας.[416] Ο προσανατολισμός των Ελλήνων της Βιέννης προς το ιατρικό επάγγελμα φαίνεται, ήδη, στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Από τους 64, συνολικά, Έλληνες που φοίτησαν στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης κατά τα έτη 1775 – 1821, οι 42 ήταν φοιτητές της ιατρικής σχολής. Στην πλειονότητά τους ήταν γιοι εμπόρων που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στη Βιέννη ή κατοικούσαν στη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία.[417] Για κανέναν από αυτούς τους φοιτητές, εκτός από το Δημήτριο Αλεξανδρίδη του «Τηλέγραφου», δε στάθηκε δυνατό να εντοπίσω αν εξάσκησαν το επάγγελμα στη Βιέννη. Ακόμα και για τον Αλεξανδρίδη, που αποφοίτησε το 1801, δεν υπάρχουν στοιχεία για τις συνθήκες εργασίας του ως γιατρού. Ιδιαίτερα διαφωτιστικά στοιχεία για την επαγγελματική απασχόληση των ελλήνων γιατρών στη Βιέννη δεν προκύπτουν ούτε από τα τρία πιστοποιητικά γιατρών που υπάρχουν στο δείγμα. Το πρώτο χρονολογείται το 1831, ανήκει στο Στέφανο Οικονόμο[418] και δεν περιέχει καμία απογραφή περιουσίας. Το δεύτερο, από το έτος 1839[419], ανήκει στον νεαρό Αναστάσιο Δημητριάδη που είχε, λίγο πριν το θάνατό του, μοναδική περιουσία τα ρούχα του

---

[416] Για την αυξημένη αντιπροσώπευση των γιατρών μέσα στην αστική τάξη της μόρφωσης, Bruckmüller, Wiener Bürger, 46.

[417] Πίνακας των ονομάτων και των σχολών κατά έτος καθώς και του τόπου καταγωγής και του επαγγέλματος του πατέρα στο Turczynski, Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen und die griechischen Zeitungen, 95-96.

[418] Πρόκειται για τον αδελφό του λόγιου Κων/νου Οικονόμου και προσωπικό φίλο του Κων/νου Κούμα και του Άνθιμου Γαζή. Ερωτήματα προκαλεί μόνο το γεγονός ότι στο πιστοποιητικό θανάτου φέρεται ως ευγενής και Ρώσος υπήκοος, μιας και γνωρίζουμε ότι ο Στέφανος Οικονόμος, μετά το 1821 δεν κατέφυγε στην Οδησσό, όπως άλλα μέλη της οικογένειας Οικονόμου, αλλά στα Κύθηρα και στη συνέχεια στην Τεργέστη και τη Βιέννη. Το πιστοποιητικό θανάτου του Στέφανου Οικονόμου έφερε τις υπογραφές της Ανθίας και Σοφοκλή Οικονόμου, μητέρας και γιού του Κων/νου Οικονόμου, γεγονός που καθιστά την υπόθεση της μεταξύ τους συγγένειας σχεδόν σίγουρη. Προφανώς, ήταν επιλογή της οικογένειάς του να δηλώσει το Στέφανο Οικονόμο ως ευγενή, Ρώσο υπήκοο. Το έτος 1831, οπότε ενέσκυψε επιδημία χολέρας στη Βιέννη, συναντάμε επίσης τα πιστοποιητικά θανάτου της Έλενας, συζύγου του Κων/νου Οικονόμου και της Ανθίας, μητέρας του (πέθανε ένα μήνα μετά το Στέφανο). Βλ. WStLA, Verlassenschaft Stefan Oekonomo 6744/1831, Helena Oekonomo 6745/1831, Anthie Oekonomo 6746/1831. Βλ. Επίσης, Κ. Λάππας – Ρ. Σταμούλη (επιμ.), Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων. Αλληλογραφία, τ. 1, Αθήνα 1989, κη΄, μγ΄.

[419] WStLA, Verlassenschaft Anastasius Demetriades 6505/1839.

περιουσίας. Το δεύτερο, από το έτος 1839[419], ανήκει στον νεαρό Αναστάσιο Δημητριάδη που είχε, λίγο πριν το θάνατό του, μοναδική περιουσία τα ρούχα του και τα έξοδα της αρρώστιας του καλύφθηκαν από το μεγαλέμπορο Στέργιο Δούμπα. Το τρίτο ανήκει στον Αναστάσιο Παλλατίδη από το Μελένικο, που πέθανε το 1848 αρκετά ευκατάστατος, με μια περιουσία αποτελούμενη εξ ολοκλήρου από καταθέσεις σε τράπεζες της Βιέννης και στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Από μια γραφειοκρατική εμπλοκή που δημιουργήθηκε με το θέμα της υπηκοότητας του Παλλατίδη, ο οποίος αν και είχε λάβει δίπλωμα εξάσκησης επαγγέλματος, εξακολουθούσε να είναι οθωμανός υπήκοος, προέρχονται πληροφορίες σχετικά με τις προδιαγραφές που ίσχυαν για το επάγγελμα αυτό. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη νομοθεσία, στη Βιέννη δικαιούνταν να εξασκήσουν την ιατρική μόνο απόφοιτοι αντίστοιχων σχολών αυστριακών πανεπιστημίων. Σε αυστριακά πανεπιστήμια μπορούσαν να σπουδάσουν και ξένοι φοιτητές, χωρίς, όμως, να έχουν το δικαίωμα να εξασκήσουν το επάγγελμα στη χώρα αυτή, καθώς ενεργός γιατρός μπορούσε να είναι μόνο ο αυστριακός υπήκοος.[420]

4. Οικονομικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των Ελλήνων

Οι Έλληνες μαζί με τους Γερμανούς προτεστάντες "Niederleger" και τους Ελβετούς ανήκαν σ' εκείνες τις ομάδες ξένων που είχαν μεταναστεύσει στη Βιέννη με προνομιακό καθεστώς, προκειμένου να ενισχύσουν τομείς της οικονομίας στους οποίους οι ντόπιοι υστερούσαν. Για το λόγο αυτό και σε αντίθεση με άλλες ομάδες μεταναστών, το 18° και 19° αιώνα, παρουσίαζαν στο εσωτερικό τους έναν υψηλό βαθμό ομοιογένειας ως προς το είδος των επαγγελματικών τους ασχολιών που δε μεταβλήθηκε ουσιαστικά καθ όλη τη διάρκεια της εγκατάστασής τους. Εντελώς διαφορετική, για παράδειγμα, ήταν η εικόνα των Ιταλών της πόλης που ασκούσαν μια ποικιλία επαγγελμάτων, από

1831, οπότε ενέσκυψε επιδημία πανώλης στη Βιέννη, συναντάμε επίσης τα πιστοποιητικά θανάτου της Έλενας, συζύγου του Κων/νου Οικονόμου και της Ανθίας, μητέρας του (πέθανε ένα μήνα μετά το Στέφανο). Βλ. WStLA, Verlassenschaft Stefan Oekonomo 6744/1831, Helena Oekonomo 6745/1831, Anthie Oekonomo 6746/1831. Βλ. Επίσης, Κ. Λάππας – Ρ. Σταμούλη (επιμ.), Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων. Αλληλογραφία, τ. 1, Αθήνα 1989, κη΄, μγ΄.

[419] WStLA, Verlassenschaft Anastasius Demetriades 6505/1839.

οδοκαθαριστές και καπνοδοχοκαθαριστές ως τραπεζίτες, έμποροι και ιδιοκτήτες εργαστηρίων μεταξωτών.[421] Παρά το γεγονός ότι το επάγγελμα του εμπόρου κυριαρχούσε ανάμεσα στους Εβραίους, οι νομικές διακρίσεις σε «ανεκτούς» και μη μεταφράζονταν και σε διαφορετικούς τύπους εμπορίου: χονδρικό εμπόριο κι εμπόριο χρήματος για τους πρώτους, πλανόδιο – λιανικό (*Hausierer*) για τους δεύτερους. Με τη χαλάρωση, μάλιστα, των αντισημιτικών μέτρων από τα μέσα του 19ου αιώνα οι Εβραίοι της Βιέννης διεύρυναν τους επαγγελματικούς τους ορίζοντες, διεισδύοντας, κυρίως, στο χώρο των «ελεύθερων επαγγελμάτων» και της διανόησης. [422] Η πρώτη μεγάλη συμπαγής οικονομικά και κοινωνικά ομάδα μεταναστών ήταν οι Τσέχοι που κατέφτασαν μαζικά στα τέλη του 19ου αιώνα στη Βιέννη για να επανδρώσουν ως εργάτες τη βιομηχανία της περιοχής.[423]

Ο υψηλός βαθμός ομοιογένειας των επαγγελματικών απασχολήσεων των Ελλήνων της Βιέννης καθώς και το γεγονός ότι το είδος των απασχολήσεων αυτών επιφύλασσε αξιοσημείωτες οικονομικές αποδόσεις, λειτούργησε ως κριτήριο για τη συλλήβδην κατάταξή τους ανάμεσα στα ευπορότερα στρώματα της πόλης. Η ακμαία οικονομική τους κατάσταση αναγνωρίζεται από σύγχρονές τους πηγές και αποτελεί κοινό τόπο της σχετικής βιβλιογραφίας. Ωστόσο, πέραν αυτών των γενικών διαπιστώσεων, οι γνώσεις μας σχετικά με την πραγματική οικονομική θέση των Ελλήνων στη Βιέννη είναι ελλιπείς. Οι πληροφορίες εξαντλούνται σε κάποιες συγκεκριμένες οικογένειες με εξέχουσα παρουσία στη ζωή της αψβουργικής μοναρχίας και του ελληνικού βασιλείου, όπως για παράδειγμα οι οικογένειες Σίνα, Δούμπα, Μανούση, Χατζημιχάλη, Μπέλιου, ενώ για τους υπόλοιπους επικρατεί σιωπή. Για τους τελευταίους δε γνωρίζουμε ούτε πόσο εύποροι ήταν ούτε κατά πόσο ήταν ευπορότεροι από άλλους κατοίκους της πόλης. Κυρίως, δε γνωρίζουμε αν η Βιέννη ως μεταναστευτική επιλογή δημιούργησε προϋποθέσεις για μια ανιούσα κοινωνική κινητικότητα. Αν δηλαδή, έφυγαν φτωχοί και πλούτισαν στη Βιέννη ή η οικονομική και κοινωνική κατάστασή τους στον τόπο καταγωγής μεταφέρθηκε και παρέμεινε ίδια στον

---

[420] WStLA, Verlassenschaft Anastasius Palatides 242/1848.

[421] L. Ricaldone, Italiener in Wien, στο Wir, 53.

[422] M. L. Rozenblit, Die Juden Wiens 1867 – 1914. Assimilation und Identität, Βιέννη / Κολωνία / Γκρατς 1989, σ. 55-59. E. Lappin, Juden in Wien, Wir, 60-62.

[423] M. Glettler, Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt, Βιέννη / Μόναχο 1972, 60.

τόπο εγκατάστασης; Η μαρτυρία, το 1805, 12 εμπόρων, μεταξύ των οποίων και οι μεγαλέμποροι Τσετίρης, Λάζο, Δόρα, Κούρτης, Ράλλης, Λάζο, ότι «*ήρθαμε εδώ, φτωχά αγόρια, και αφού για ένα διάστημα κάναμε δουλειές ως απεσταλμένοι συμπατριωτών μας ανοίξαμε δικές μας επιχειρήσεις*»[424] αποτελεί μια ένδειξη, δεν είναι, όμως, επαρκής.

Οι απογραφές περιουσίας που άφηναν μετά το θάνατό τους οι Έλληνες της Βιέννης δεν είναι δυνατό, για λόγους που θα εξηγηθούν παρακάτω να δώσουν ακριβείς απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά. Είναι, όμως, δυνατό να αποκαλύψουν το ευρύ οικονομικό και κοινωνικό φάσμα της ελληνικής παροικίας. Δείχνουν, δηλαδή, ότι εκτός από τους πλούσιους, Έλληνες εμπόρους υπήρχαν και νεαροί υπάλληλοι, γυναίκες, φτωχοί, άνθρωποι που ζούσαν από τη φιλανθρωπία των κοινοτήτων, άνθρωποι με διαφορετικό μέγεθος και σύνθεση περιουσίας, με διαφορετικές προϋποθέσεις και ευκαιρίες πρόσβασης στον πλούτο.

Με βάση μεθόδους εργασιών που στηρίχθηκαν σε απογραφές περιουσιών για την έρευνα του πλούτου και της οικονομικής συμπεριφοράς κοινωνικών ομάδων [425], επιχείρησα να εξετάσω το μέγεθος των περιουσιών σε συνδυασμό με το κοινωνικό προφίλ των κατόχων τους και ταυτόχρονα να καταρτίσω τις οικονομικές ομάδες του δείγματος. Στην προσπάθεια αυτή, τα όρια που έθεσε το

---

[424] HKA, NÖ Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φ. 600r. (8 Σεπτεμβρίου 1805).

[425] Σε απογραφές περιουσιών στηρίχθηκε κατά ένα μέρος η «κλασική», πλέον, μελέτη του Jacson Turner Main, The Social Structure of Revolutionary America, Πρίνστον 1965. Με τη χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή έγιναν προγράμματα επεξεργασίας απογραφών περιουσίας στο πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ. Βλ. σχετικά, J. A. Faber, Inhabitants of Amsterdam and their Possesions, A. A. G. *Bijdragen* 23 (1980), 149-155. Για την περίπτωση της Βιέννης, E. Silber, Beiträge zur Sozialstruktur Wiens im Vormärz. Eine sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Arbeit Aufgrund der magistratischen Verlassenschaftsakten des Jahres 1840, Βιέννη 1977 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή). Της ίδιας, Die Wiener magistratische Abhandlungen 1840 als Quelle für eine sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Analyse, *Bijdragen*, 267-287. Για την Τεργέστη, R. Nassiri, "Der Triester Handelstand – der belebende Geist und die Seele Triests...". Das Triestiner Wirtschaftsbuergertum um 1900; Eine Analyse von Verlassenschaftsakten, Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrads, Βιέννη 1994 (αδημ. διπλωμ. εργ.). Επίσης, Β. Σειρηνίδου, Η εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βιέννη, 1780-1820, Αθήνα 1998 (αδημ. διπλωμ. εργ.). Στην επεξεργασία οικονομικών στοιχείων από διαθήκες στηρίχθηκε και μέρος της μελέτης του Χ. Λούκου, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών, Ηράκλειο 2000.

υλικό ήταν καθοριστικά. Και εδώ, ο στιγμιαίος χαρακτήρας της απογραφής κατέστησε αδύνατη την εξέταση του τρόπου που συγκροτείται μια περιουσία κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής, τη σχέση που μπορεί να έχει η ηλικιακή φάση ή μια στιγμή του οικογενειακού κύκλου (π.χ. γάμος, γέννηση παιδιού) με το μέγεθος της περιουσίας ενός ατόμου.[426] Την έρευνα προς την κατεύθυνση αυτή δυσχέρανε και η απουσία και η ελλιπής παρουσία ηλικιακών ενδείξεων στα πιστοποιητικά θανάτου. Το δεύτερο όριο τέθηκε στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, απ' τη στιγμή που δε σώζονται, παρά λίγες, απογραφές περιουσιών οθωμανών υπηκόων, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις που η καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων παραλείπεται εντελώς. Συνεπώς το δείγμα περιορίζεται σε 176 περιπτώσεις. Επιπλέον, η ισχνή παρουσία μετρητών, καθώς αυτά, μαζί με τα κοσμήματα ανήκουν στα αντικείμενα που μπορούν εύκολα να αποκρυφτούν από τους απογραφείς (ας μην ξεχνάμε ότι σκοπός της απογραφής είναι η καταβολή από τους κληρονόμους φόρου, ο οποίος αυξάνεται όσο μεγαλύτερο είναι το ύψος της περιουσίας), γεννά ερωτήματα για την πληρότητα των αποτελεσμάτων. Τα ερωτήματα ενισχύονται κι από το ενδεχόμενο, ο κρατικός υπάλληλος να εφαρμόζει κατά την απογραφή και προσωπικά αξιολογικά κριτήρια, με αποτέλεσμα κάποια περιουσιακά στοιχεία να μην καταγράφονται, ακριβώς, επειδή δε θεωρούνται αρκούντως σημαντικά.[427] Συχνά, επίσης, στις απογραφές δεν καταχωρίζονται τα κεφάλαια της εμπορικής επιχείρησης. Με τη σημείωση ότι τα βιβλία είναι γραμμένα στην ελληνική γλώσσα και ότι πρέπει να μεταφραστούν και να ελεγχθούν από άλλους έλληνες εμπόρους, η υπόθεση κλείνει χωρίς να έχουν καταγραφεί τα πορίσματα της κατεξοχήν οικονομικής δραστηριότητας.

Ακόμα πιο σημαντικά είναι τα προβλήματα εγκυρότητας που προκύπτουν από το γεγονός ότι η αξιολόγηση των περιουσιακών στοιχείων γίνεται με βάση

---

[426] Για το ρόλο της ηλικίας και της οικογενειακής κατάστασης ως προσδιοριστικών παραγόντων του ατομικού πλούτου, C. Shammas, The determinants of personal wealth in seventeenth-century England and America, *JEH* 37 (1977), 675-689.

[427] Τα αξιολογικά συστήματα μιας κοινωνίας επεμβαίνουν στις πρακτικές καταγραφής περιουσιών, υποδεικνύοντας τι αξίζει να καταγραφεί και τι όχι. Για τα προβλήματα που δημιουργεί το γεγονός αυτό σ' έναν ερευνητή του υλικού πολιτισμού μιας κοινωνίας, βλ. G. Jaritz, Österreichische Bürgertestamente als Quelle zur Erforschung städtischer Lebensformen des Spätmittelalters, *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 8 (1984), 251.

διαφορετικές νομισματικές μονάδες. Συχνά, στην ίδια απογραφή κάποιες αξίες υπολογίζονται σε ασημένια φιορίνια (CM) και κάποιες σε φιορίνια Banco-Zettel (BZ) ή από το 1811 σε φιορίνια Wiener Währung (WW). Η κατάσταση εξομαλύνεται μόνο από το 1825, οπότε ως αποκλειστική νομισματική μονάδα χρησιμοποιείται το ασημένιο φιορίνι (CM). Τέλος, συγκριτική εικόνα της οικονομικής διαστρωμάτωσης των Ελλήνων, για μια περίοδο που εκτείνεται σε διάστημα 70 ετών, είναι δύσκολο να εξαχθούν, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι νομισματικές διακυμάνσεις – ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν πρόκειται για μια οικονομία που ως τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα γνωρίζει συνεχείς νομισματικές κρίσεις - και η κίνηση των τιμών και των ημερομισθίων κατά την περίοδο 1780 – 1850. Για τα τελευταία, τα στοιχεία από το α' μισό του 19ου αιώνα είναι ισχνά.[428] Αντίθετα, αρκετές είναι οι πληροφορίες για τις τιμές ειδών διατροφής και υπηρεσιών, καθώς και για την οικονομική κατάσταση των κατώτερων στρωμάτων την ίδια περίοδο.[429]

Στην εργασία αυτή, ως μονάδα μέτρησης της αξίας των περιουσιών χρησιμοποιήθηκε το ασημένιο φιορίνι (CM). Οι μετατροπές των αξιών έγιναν με βάση τους διαθέσιμους πίνακες ισοτιμιών.[430] Για να περιοριστεί η πιθανότητα εσφαλμένων συμπερασμάτων, προκρίθηκε η ταξινόμηση των περιπτώσεων ανά δεκαετία, ώστε οι αποκλίσεις που προκύπτουν από τις νομισματικές διακυμάνσεις να είναι μειωμένες.

---

[428] Οι σειρές μισθών που δημοσίευσε ο Alfred Francis Pribram τελειώνουν το έτος 1780. Πίνακες μισθών εργατών από τη δεκαετία του 1840 στο G. Otruba, Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung Niederösterreichs von der industriellen Revolution bis zur Gegenwart, Βιέννη 1957, σ. 185 κ.ε. Στοιχεία για μισθούς και περιουσίες πριν το 1780, P. Eigner / M. Wagner, Erwerbstätigkeit und Einkommensungleichheit, Wirtschaftsgeschichte Österreichs, 1131-1171.

[429] Πίνακες τιμών δημοσιεύτηκαν από τον Pribram, ό.π. και Otruba, Wirtschaftliche und soziale Entwicklung, 209 κ.ε. Για το επίπεδο της κατανάλωσης και τις καταναλωτικές δυνατότητες των φτωχότερων στρωμάτων στη Βιέννη κατά το α΄μισό του 19ου αιώνα, R. Sandgruber, Indikatoren des Lebenstandards in Wien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, στο Banik – Schweizer, Wien im Vormärz, 57-74.

[430] Το 1796 η ισοτιμία μεταξύ CM και BZ ήταν 1:1. Το 1807, 1:2,1. Το 1810, 1:3. Το 1811, 1:8,3. Το 1811 η ισοτιμία μεταξύ CM και WW είναι 1:2,1. Το 1815, 1:3,5. Το 1819, 1:2,5. Από το 1819 η σχέση σταθεροποιήθηκε στο 1:2,1. Βλ. Pribram, Geschichte der Preise und Löhne, 53 και πίνακες ισοτιμιών στο Eigner, Finanzplatz, 936-940.

Μεγέθη περιουσιών

Με βάση τα ποσοτικά δεδομένα 176 απογραφών περιουσίας, από το χρονικό διάστημα 1780 – 1850, προκύπτει η ακόλουθη εικόνα σχετικά με την οικονομική διαστρωμάτωση των Ελλήνων της Βιέννης. (πίνακας 4). Οι περισσότερες περιπτώσεις εντοπίζονται το κατώτατο άκρο της κλίμακας, στην κατηγορία 0 – 100 φιορίνια. Με εξαίρεση τις δεκαετίες 1801 – 1810 και 1841 – 1850, η πυκνότητα του κατώτατου άκρου της κλίμακας περιουσιών είναι υψηλότερη σε σχέση με τις υπόλοιπες βαθμίδες καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Δε γνωρίζουμε το κατά πόσο η υψηλή αντιπροσώπευση (45,5%) της κατηγορίας 10.001 – 100.000 φιορίνια στη δεκαετία 1801 – 1810 είναι τυχαία ή ένδειξη της ευνοϊκής για το ελληνικό εμπόριο συγκυρίας που δημιούργησαν οι ναπολεόντειοι πόλεμοι. Το γεγονός ότι μεταξύ των ετών 1801 – 1810 συμβαίνει να πεθαίνουν μέλη οικονομικά δυνατών οικογενειών, όπως οι Οικονόμου, Κούρτη, Πόσκαρ, συμβάλλει, πιθανώς, στη πύκνωση της δεύτερης ανώτερης βαθμίδας. Από την άλλη, οι τρεις από τις τέσσερις περιπτώσεις που απαντούν στην κατηγορία 0 – 100 φιορίνια την ίδια περίοδο είναι χρεοκοπημένων εμπόρων. Ανάμεσά τους, χαρακτηριστική είναι εκείνη του Κωνσταντίνου Ντάμσκο. Στην απογραφή των οθωμανών υπηκόων του 1766 εμφανίζεται ως επικεφαλής εμπορικού οίκου με ετήσιο τζίρο 20.000 φιορίνια.[431] Το 1805 πεθαίνει χωρίς να αφήσει πίσω του καμία περιουσία. Τα ελάχιστα ρούχα κι έπιπλα που του ανήκαν ήταν υποθηκευμένα, ενώ σύμφωνα με δήλωση της χήρας του, ο μακαρίτης μόλις πριν το θάνατό του εξήλθε από τη φυλακή όπου εκρατείτο για ένα χρόνο κι έξι εβδομάδες λόγω χρεών.[432] Στο ευρύτερο πλαίσιο της βιεννέζικης οικονομίας, ολόκληρη η δεκαετία χαρακτηριζόταν από τις διαρκείς υποτιμήσεις του νομίσματος και τον πληθωρισμό. Η κρίση κορυφώθηκε με την κρατική χρεοκοπία του 1811 που εγκαινίασε και τη δεκαετία, κατά την οποία παρατηρείται το μεγαλύτερο χάσμα μεταξύ του κατώτατου και των δύο ανώτερων άκρων της κλίμακας (46,7% έναντι 15,5%). Ήταν η περίοδος των

[431] Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften, 17.

[432] WStLA, Verlassenschaft Konstantin Damschko 270/1805.

μαζικών χρεοκοπιών επιχειρήσεων και της αύξησης του ποσοστού φτώχειας στο σύνολο του πληθυσμού της Βιέννης.[433]

Με τη χρεοκοπία του τραπεζικού οίκου Geymüller, τη συνακόλουθη απώλεια ενός μεγάλου μέρους των πιστώσεων προς το κράτος και την οικονομική δυσπραγία του εμπορίου και της βιομηχανίας[434] εγκαινιάστηκε και η δεκαετία 1841 – 1850, η δεύτερη δεκαετία όπου, μεταξύ των Ελλήνων, το ποσοστό του δεύτερου ανώτερου άκρου της κλίμακας εμφανίζεται υψηλότερο του κατώτερου. Η οικονομική διαστρωμάτωση της ελληνικής εγκατάστασης την περίοδο αυτή δεν ακολουθεί τη γενικότερη τάση που αποτυπώνεται στην πόλη. Στα 8 χρόνια που προηγήθηκαν της επανάστασης του 1848, το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών ήταν τόσο εμφανές, ώστε να καταγράφεται στα χρονογραφήματα, ακόμα και στις, κατά τα άλλα, ειδυλλιακές, ταξιδιωτικές διηγήσεις.[435] Η κακή σοδειά του 1846, αποτέλεσμα της πρωτοφανούς κακοκαιρίας της προηγούμενης χρονιάς, οδήγησε στην εκτίναξη των τιμών των ειδών διατροφής, ενώ η ονομαστική αξία των μισθών παρέμεινε απαράλλακτη από το 1828 έως το 1848. Ο εβδομαδιαίος μισθός ενός εργάτη για 16 ώρες εργασίας ημερησίως στο νηματουργείο του Pottendorf κυμαινόταν από 3 έως 8 φιορίνια και μιας εργάτριας από 1 έως 3 φιορίνια. Το 1846, ένα κιλό πατάτες κόστιζε 0,95 kreuzer, ένα κιλό ρύζι 24,02 kreuzer, ένα κιλό βοδινό 15,18 kreuzer και το χαμηλότερο ενοίκιο για ένα δωμάτιο στα εργατικά προάστια 30 έως 40 φιορίνια το χρόνο [436].

Σχετικά σταθερή εκπροσώπηση καθ' όλη τη διάρκεια των 70 χρόνων έχει η κατώτερη μεσαία κατηγορία 101 – 1.000 φιορίνια. Η κατηγορία αυτή, τόσο από πλευράς κοινωνικού προφίλ όσων την απαρτίζουν όσο κι από πλευράς σύνθεσης της περιουσίας πλησιάζει την κατώτατη. Την πλησιάζει, ακόμα, και από άποψη καταναλωτικών δυνατοτήτων κι επιπέδου ζωής, ιδίως, στις κρίσιμες δεκαετίες 1811 – 1820 και 1841 – 1850. Μια αντιστρόφως ανάλογη σχέση με τη δεύτερη ανώτατη κατηγορία παρουσιάζει η ανώτερη μεσαία κατηγορία 1.001 – 10.000 φιορίνια. Στις δεκαετίες όπου το ποσοστό της πρώτης είναι χαμηλό,

---

[433] Sandgruber, 59, 64.

[434] K. Glossy, Wien 1840 – 1844. Eine amtliche Chronik, Βιέννη 1917, 70 κ.ε.

[435] Sangruber, Indikatoren, 64-65.

εμφανίζεται αυξημένο το ποσοστό της δεύτερης και αντίστροφα. Εξαίρεση αποτελεί η δεκαετία 1791 – 1800, όπου η χαμηλή εκπροσώπηση της ανώτερης μεσαίας κατηγορίας ευνοεί το ποσοστό όχι της ανώτερης αλλά της αμέσως κατώτερής της βαθμίδας. Χωρίς να διαθέτει ούτε το κοινωνικό προφίλ ούτε τις καταναλωτικές δυνατότητες των δύο ανώτατων κατηγοριών, η κατηγορία 1.001 – 10.000 βρίσκεται, εντούτοις, πιο κοντά σε αυτές παρά στις δύο κατώτερες.

Η οικονομική διαστρωμάτωση των Ελλήνων στη Βιέννη δεν ήταν τυπική της αντίστοιχης του συνόλου του πληθυσμού της Βιέννης. Μια ενδεικτική εικόνα της τελευταίας προσέφερε η μελέτη 4.695 απογραφών περιουσίας από το έτος 1840.[437] Σύμφωνα με αυτή, το 84,9% των περιπτώσεων βρίσκεται στην κατηγορία 0 – 100 φιορίνια. Εξ αυτών, μάλιστα, το 52,9% έχει μηδενική περιουσία. Στις κατηγορίες 101 – 1.000 φιορίνια και 1.001 – 10.000 φιορίνια ανήκουν το 6,7% και 5,5% αντίστοιχα. 127 άτομα (2,7%) έχουν περιουσία που κυμαίνεται μεταξύ 10.001 και 100.000 φιορίνια, ενώ μόνο 9 ατόμων (0,2%) η περιουσία ξεπερνά τα 100.000 φιορίνια.[438] Ακόμα κι αν το υπερβολικό ποσοστό της κατηγορίας 0 – 100 φιορίνια οφείλεται σε μια ιδιαίτερα άσχημη οικονομική συγκυρία του έτους 1840, γεγονός είναι ότι η φτώχεια είναι η κυρίαρχη πραγματικότητα της πόλης. Ωστόσο, η βασική διαφορά με την εικόνα που παρουσιάζει η ελληνική διαστρωμάτωση δε βρίσκεται στο ποσοστό της φτώχειας, αλλά στο υψηλό ποσοστό του πλούτου. Η εκπροσώπηση των δύο ανώτερων κατηγοριών στο σύνολο του πληθυσμού της Βιέννης είναι ισχνότατη (μαζί 2,9%), τη στιγμή που μεταξύ των Ελλήνων καταλαμβάνει σημαντική θέση, μέχρι και την πρώτη. Ακόμα και στη δεκαετία 1811 – 1820, όπου παρατηρείται το χαμηλότερο ποσοστό των κατηγοριών αυτών, το χάσμα με την κατώτατη δεν είναι τόσο μεγάλο, όσο αυτό που προκύπτει από τη μελέτη των 4.695 απογραφών περιουσίας του έτους 1840. Η φτώχεια ήταν μια πραγματικότητα και για τους Έλληνες, όμως, ανάμεσά τους, πρόσβαση στον πλούτο είχε ένα τμήμα, πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο του συνολικού πληθυσμού της πόλης και ακόμα μεγαλύτερο από το αντίστοιχο άλλων ομάδων ξένων. Το γεγονός ότι το

---

[436] Otruba, Wirtscahftliche und soziale Entwicklung, 209. Banik-Schweizer / Pircher, Zur Wohnsituation der Massen, 147.

[437] Silber, Beiträge zur Sozialstruktur Wiens im Vormärz, ό.π.

[438] Ό.π, τ.1, 143-144. Βλ. και πίνακα 47/2 στον τ.2, 396.

61,7% όσων είχαν μηδενική περιουσία το 1840 ήταν μετανάστες από τη Βοημία, την Μοραβία και την Ουγγαρία[439], δείχνει τη στενή σχέση μεταξύ φτώχειας και μετανάστευσης, υπογραμμίζει, παράλληλα, και την ιδιαιτερότητα της παρουσίας πολλών πλουσίων μέσα στην ελληνική εγκατάσταση.

Καθ' όλο το διάστημα των 70 χρόνων, το προφίλ των κατόχων περιουσιών παρουσιάζει, ανά κατηγορία, μια σχετική ομοιογένεια. Οι περισσότερες αποκλίσεις απαντούν στην κατηγορία 0 – 100 φιορίνια. Το μεγαλύτερο ποσοστό (42%) της καταλαμβάνουν οι άγαμοι άνδρες, ενώ σ' αυτή συγκεντρώνεται το 51% των γυναικείων απογραφών περιουσίας. (πίνακες 9 και 10) και ο νεανικός πληθυσμός της εγκατάστασης: μαθητευόμενοι σε εμπορικούς οίκους, σπουδαστές, νέοι και νέες που δεν είχαν ακόμα παντρευτεί και ζούσαν στο ίδιο νοικοκυριό με τους γονείς τους. Γυναίκες, νεαρά άτομα και άγαμοι άνδρες ήταν, συνεπώς, εκείνοι που είχαν τις μεγαλύτερες πιθανότητες να βρεθούν στο κατώτερο άκρο της κλίμακας περιουσιών.[440] Η τοποθέτηση ενός ατόμου σ' αυτό δεν είναι, κατ' ανάγκη, ένδειξη αντίστοιχης κοινωνικής θέσης. Ούτε όλοι όσοι βρίσκονταν στην κατηγορία των «φτωχών» βίωναν με τον ίδιο τρόπο το γεγονός ότι η περιουσία τους ήταν ελάχιστη ή μηδενική. Από τα 69 άτομα που ανήκαν στην κατηγορία 0 – 100 φιορίνια, τα 40 δεν κατείχαν απολύτως τίποτα. Ωστόσο, μόνο 18 φαίνεται να ζουν σε κατάσταση απόλυτης φτώχειας. Πρόκειται για άτομα που επιβίωναν από τη φιλανθρωπική δραστηριότητα των δύο ελληνικών κοινοτήτων και κηδεύονταν με έξοδά τους. Ανάμεσά τους βρίσκονται μια χήρα εμπόρου, 4 άγαμοι υπάλληλοι εμπορικών οίκων, χωρίς συγγενείς στη Βιέννη, 2 διάκονοι της Αγίας Τριάδας, 5 πρώην εμποροµεσίτες ανατολικών ειδών, ηλικίας μεταξύ 58 – 75 ετών, και 6 έμποροι. Οι δύο από τους τελευταίους είχαν εκτίσει ποινές φυλάκισης, ενώ κοινό χαρακτηριστικό για τους υπόλοιπους τέσσερις είναι ότι υπήρξαν για μακρό χρονικό διάστημα άρρωστοι και δεν μπορούσαν να εργαστούν. Η ανάδειξη της ασθένειας ως καθοριστικού παράγοντα φτώχειας συνδέεται άμεσα με την προσωποποιημένη δομή των εμπορικών επιχειρήσεων. Η αδυναμία ενός εμπόρου να εργαστεί μπορούσε να οδηγήσει στην παύση λειτουργίας της επιχείρησής του

[439] Ό.π., τ.1, 149.

[440] Οι γυναίκες και οι άγαμοι άνδρες έως 34 ετών συνθέτουν το δημογραφικό προφίλ των κατόχων μηδενικής περιουσίας το 1840. Ό.π. τ.1, 146-147.

Πίνακας 9: Κατανομή των περιουσιών (κατόπιν αφαίρεσης του παθητικού) ανά δεκαετία.

	1780-1790	1791-1800	1801-1810	1811-1820	1821-1830	1831-1840	1841-1850
0-100 φ.	4 (36,4%)	15 (48,4%)	4 (18,2%)	21 (46,7%)	7 (43,8%)	12 (40%)	6 (28,6%)
101-1.000 φ.	3 (27,7%)	7 (22,6%)	4 (18,2%)	7 (15,5%)	2 (12,5%)	5 (16,6%)	4 (19%)
1.001-10.000 φ.	1 (9%)	1 (3,2%)	4 (18,2%)	10 (22,2%)	3 (18,75%)	5 (16,6%)	2 (9,5%)
10.001-100.000 φ.	3 (27,7%)	6 (19,35%)	10 (45,5%)	4 (8,9%)	3 (18,75%)	7 (23,3%)	9 (42,9%)
100.001 κι άνω	-	2 (6,45%)	-	3 (6,6%)	1 (6,25%)	1 (3,3%)	-
Σύνολο	**11 (100%)**	**31 (100%)**	**22 (100%)**	**45 (100%)**	**16 (100%)**	**30 (100%)**	**21 (100%)**

Πηγή: WStLA, Verlassenschaftsakten, 1780 – 1850.

Πίνακας 10: Κατανομή των περιουσιών κατά το χρονικό διάστημα 1780 – 1850.

0 – 100 φ.	69 (39,2%)
101 – 1.000 φ.	32 (18,2%)
1.001 – 10.000 φ.	26 (14,8%)
10.001 – 100.000 φ.	42 (23,8%)
100.001 κι άνω	7 (4%)
Σύνολο	**176 (100%)**

Πηγή: WStLA, Verlassenschaftsakten, 1780 – 1850.

Πίνακας 11: Κατανομή των ανδρικών και γυναικείων περιουσιών ανά περιουσιακή κατηγορία.

	Άνδρες	**Γυναίκες**
0 – 100 φ.	43 (34,4%)	26 (51%)
101 – 1.000 φ.	20 (16%)	12 (23,5%)
1.001 – 10.000 φ.	22 (17,6%)	4 (7,8%)
10.001 – 100.000 φ.	33 (26,4%)	9 (17,6%)
100.001 κι άνω	7 (5,6%)	-
Σύνολο	**125 (100%)**	**51(100%)**

Πηγή: WStLA, Verlassenschaftsakten, 1780 – 1850.

Πίνακας 12: Οικογενειακή κατάσταση ανδρών και γυναικών ανάλογα με το ύψος της περιουσίας τους.

	Άγαμοι	έγγαμοι	χήροι	άγαμες	έγγαμες	χήρες	Σύνολο
0-100 φ.	**29*** **(42%)**	**14** **(20,3%)**	-	**7**** **(10,1%)**	**13** **(18,8%)**	**6** **(8,7%)**	69 (100%)
101-1.000 φ.	**11** **(34,4%)**	**9** **(28,1%)**	-	**1***** **(3,1%)**	**10** **(31,1%)**	**1** **(3,1%)**	32 (100%)
1.001 – 10.000 φ.	**9** **(34,6%)**	**10** **(38,5%)**	**3** **(11,5%)**	-	-	**4** **(15,4%)**	26 (100%)
10.001-100.000 φ.	**14** **(35,5%)**	**16** **(38,1%)**	**3** **(7,1%)**	-	**6** **(14,3%)**	**3** **(7,1%)**	42 (100%)
100.001 κι άνω	**2** **(28,5%)**	**3** **43%)**	**2** **(28,5%)**	-	-	-	7 (100%)

Πηγή: WStLA, Verlassenschaftsakten,1780 – 1850.
* Μεταξύ αυτών και δύο κάτω των 18 ετών
** Μεταξύ αυτών και μια κάτω των 18 ετών
*** Κάτω των 18 ετών

και στην επιδείνωση της οικονομικής του κατάστασης. Τα γηρατειά φαίνεται να λειτουργούν ως παράγοντας φτώχειας περισσότερο για όσους είχαν διατελέσει εμποροµεσίτες. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ η πλειονότητα των εν ενεργεία εμποροµεσιτών ανήκει στην κατηγορία 101 – 1.000 φιορίνια, όλοι οι προχωρημένης ηλικίας, αποχωρήσαντες από το επάγγελμα, βρίσκονται στο κατώτατο άκρο της κλίμακας. Το 1794 πέντε εμποροµεσίτες, σε διαμαρτυρία τους ενάντια στον επικείμενο διορισμό και έκτου, ανέφεραν ότι εξαιτίας της κρίσης στην αγορά επιβίωναμε δυσκολία και ότι, δεδομένης της αδιαφορίας των υπόλοιπων Ελλήνων, σε περίπτωση που αυτοί πάθαιναν κάτι, οι οικογένειές τους θα έμεναν στο δρόμο.[441] Ακόμα περισσότερο, το φάσμα της φτώχειας απειλούσε του ηλικιωμένους συναδέλφους τους. Παρόλα αυτά, όμως, οι γηραιοί εμποροµεσίτες που συναντούμε στο δείγμα, συντηρούνταν από το φιλανθρωπικό ταμείο της Αγίας Τριάδας.

Διαφορετικές ήταν οι συνθήκες ζωής των υπόλοιπων 51 κατόχων μηδενικής ή ελάχιστης περιουσίας. Στην περίπτωσή τους, η ενεργοποίηση των οικογενειακών και συγγενικών δικτύων δημιουργούσε μια διάσταση ανάμεσα στην πραγματική οικονομική τους κατάσταση και στον τρόπο που αυτοί τη βίωναν. Οι 9 από αυτούς, 7 άνδρες και 2 γυναίκες, ήταν νεαρά, άγαμα μέλη οικονομικά ισχυρών οικογενειών (Δάρβαρη, Λάζο, Τύρκα, Μαντζιαρλή, Δόρα,) και μοιράζονταν το περιβάλλον που αντιστοιχούσε στο οικονομικό και κοινωνικό status των γονέων τους. Σε κατώτερο κοινωνικό περιβάλλον από τους προηγούμενους, αλλά απολαμβάνοντας την προστασία των γονέων, των τέκνων ή των συγγενών τους βρίσκονταν άλλα 23 άτομα: νεαρές άγαμες γυναίκες, χήρες και άγαμοι σπουδαστές και μαθητευόμενοι στις επιχειρήσεις θείων τους. Σε συνθήκες που αντιστοιχούσαν στην οικονομική και κοινωνική θέση των συζύγων τους, ανεξαρτήτως της ατομικής τους περιουσιακής κατάστασης ζούσαν οι έγγαμες γυναίκες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Πορφυρίας Κούρτη: τα κοσμήματά της άξιζαν περισσότερο από 1.000 φιορίνια, δεν της ανήκαν, όμως, γιατί είχαν αγοραστεί από το σύζυγό της, το μεγαλέμπορο Μιχαήλ Κώστα Κούρτη, και η δική της περιουσία ήταν μόνο ρούχα, αξίας 20 φιορινίων.[442]

---

[441] Λάιος, Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, 204.

[442] WStLA, Verlassenschaft Porfyria Kourti 2554 /1799

Μια εντελώς διακριτή ομάδα μέσα στην κατηγορία 0 – 100 φιορίνια σχηματίζουν οι 6 χρεοκοπημένοι έμποροι. Το ενεργητικό της περιουσίας τους ξεπερνούσε τα 10.000 φιορίνια, το παθητικό, όμως, ήταν κατά πολύ μεγαλύτερο. Μεταξύ τους βρίσκονταν και μέλη οικογενειών με κοινωνικό κύρος μεταξύ των Ελλήνων, όπως ο Νικόλαος Τύρκα και ο Αλέξανδρος Ράλλης. Ο τελευταίος, παρά τα τεράστια χρέη του, διέθετε μια από τις πιο ακριβές γκαρνταρόμπες του δείγματος, άμαξα και άλογο ιππασίας.[443] Ξεχωριστή, τέλος, περίπτωση είναι και αυτή της χήρας Κυράτσως Χρήστο. Το 1799 ο άνδρας της Κυριάκος την κατέστησε μοναδική κληρονόμο μιας περιουσίας που ανερχόταν σε 37.213 φιορίνια.[444] 17 χρόνια αργότερα, το 1816, η Κυράτσω πέθανε στο σπίτι του γαμπρού της, όπου και διέμενε, με μοναδικά υπάρχοντα τα λιγοστά ρούχα και το κρεβάτι της.[445] Είναι πολύ πιθανό να είχε, εν τω μεταξύ, μεταβιβάσει την περιουσία στην κόρη και το γαμπρό της. Ωστόσο, η αρνητική μετάπτωση της υλικής κατάστασης της συγκεκριμένης γυναίκας στα χρόνια που μεσολάβησαν απ' τη χηρεία ως το θάνατό της υπενθυμίζει κάτι που θίχτηκε, ήδη, σε προηγούμενο κεφάλαιο: τις περιορισμένες δυνατότητες που είχαν οι γυναίκες να διατηρούν περιουσίες που κληρονόμησαν από τους συζύγους τους, ιδίως, όταν αυτές συνίσταντο σε κεφάλαια εμπορικών επιχειρήσεων. Δημιουργεί, επίσης, γενικότερα ερωτηματικά γύρω από τη σχέση γηρατειών και κατιούσας οικονομικής και κοινωνικής κινητικότητας. Δεν ήταν μόνο οι ηλικιωμένοι εμπορομεσίτες που είδαν τους όρους ζωής τους να επιδεινώνονται. Ευπορότεροι, όπως η Κυράτσω Χρήστο ή ο ιδιοκτήτης εργαστηρίου βαφής και εκτυπωτηρίου νημάτων Νικόλαος Φώτης, που συναντήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο να λαμβάνει από το γιο του 2 φιορίνια την εβδομάδα με την προϋπόθεση να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο εργαστήριο που ανήκε, πλέον, στο δεύτερο,[446] βίωσαν κατά τα χρόνια της χηρείας και των γηρατειών τους μια αρνητική μεταβολή των υλικών συνθηκών ζωής του.

Οι επόμενες βαθμίδες της κλίμακας περιουσιών παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιομορφία στο εσωτερικό τους. Στην κατηγορία 101 – 1.000

---

[443] WStLA, Verlassenschaft Alexander Rally 4864/1816.

[444] WStLA, Verlassenschaft Kyriako Christo 1763/1799.

[445] WStLA, Verlassenschaft Kyrazzo Christo 746/1816.

[446] Βλ. «Μεταποίηση», 200-201.

φιορίνια ανήκουν συνολικά 32 άτομα, 20 άνδρες και 12 γυναίκες. Κοινό χαρακτηριστικό των πρώτων είναι ότι, εκτός από 5, κανείς άλλος δεν ασκούσε άμεσα το επάγγελμα του εμπόρου. Ανάμεσά τους βρίσκονται 7 εν ενεργεία εμποροµεσίτες, 2 κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, ένας αυλικός σύμβουλος επί ρωσικών θεμάτων, ένας ιερέας, ο τυπογράφος Γεώργιος Βεντότης και 4 νεαροί υπάλληλοι εμπορικών οίκων. Οι περιουσίες, εκτός από αυτή του Βεντότη που συνίστατο αποκλειστικά στον εξοπλισμό του τυπογραφείου, αποτελούνταν από ρούχα, έπιπλα και ομολογίες. Το κοινωνικό προφίλ των γυναικών της κατηγορίας διαφέρει και είναι πιο συνεκτικό από το αντίστοιχο των ανδρών. Εκτός από τη μια χήρα που είχε κληρονομήσει τα 508 φιορίνια του άνδρα της, οι άλλες 11 ήταν σύζυγοι και κόρη (Ελισσάβετ Δάρβαρη) των ευπορότερων ανδρών της ελληνικής εγκατάστασης (Καραγιάννη, Τύρκα, Κούρτη, Δόρα, Γύρα, Σώτο, Ζουπάν). Οι περιουσίες τους συνίσταντο σε ρούχα, λευκά είδη και κοσμήματα. Για δύο γυναίκες, την Περιστέρα Κάραγιαννν[447] και την Ελένη Κούρτη, γνωρίζουμε ότι παντρεύτηκαν χωρίς προίκα και ό, τι κατείχαν είχε αγοραστεί και δωριστεί από τους συζύγους τους. Η Ελένη Κούρτη θεώρησε, μάλιστα, σκόπιμο να το αναφέρει και στη διαθήκη της: «*Ομολογώ ότι από τον πατέρα μου δεν έφερα ούτε ένα καπιτάλι, ούτε από την μητέρα μου, όλα δε όσα έχω τόσον φορέματα όσον και στολίδια είναι αγορασμένα παρά του ανδρός μου*».[448] Μπορούμε να υποθέσουμε το ίδιο και για τις υπόλοιπες.

Οι 16 από τους 22 άνδρες που απαντούν στην ανώτερη μεσαία κατηγορία (1.001 – 10.000 φιορίνια) ήταν έμποροι. Κοινό χαρακτηριστικό για τους υπόλοιπους έξι – τρεις εν ενεργεία εμποροµεσίτες, ένας διερμηνέας ανατολικών γλωσσών, ένας δάσκαλος ελληνικών και ένας που αναφέρεται ως εισοδηματίας – ήταν η ιδιοκτησία ενός ακινήτου. Σε σχέση με την προηγούμενη κατηγορία, η σύνθεση των περιουσιών των εμπόρων χαρακτηρίζεται, εδώ, από μεγαλύτερη ποικιλία. Εκτός από ρούχα, έπιπλα και ομολογίες, εμφανίζονται κοσμήματα, συναλλαγματικές, πιστώσεις κι εμπορεύματα. Χήρες εμπόρων είναι και οι 4 γυναίκες που ανήκουν στην ανώτερη μεσαία βαθμίδα. Οι δύο από αυτές, σίγουρα, ήταν κληρονόμοι των συζύγων τους και η τρίτη του γιου της. Η τέταρτη φαίνεται να είχε ένα πιο ενεργό οικονομικά ρόλο, καθώς η περιουσία της ήταν

[447] AVA, NÖ Landrecht, Karton 143, F. 5-14-1799.

[448] WStLA, Testament Helena Kourti 82/1812.

ένα χρεόγραφο του μεγαλέμπορου Πατσιατζή στο όνομά της, αξίας 6.000 φιορινίων.[449]

Την πιο συμπαγή κοινωνική σύνθεση παρουσιάζουν οι δυο κατηγορίες που βρίσκονται στο ανώτατο άκρο της κλίμακας. Εδώ συγκεντρώνονταν τα μέλη του επιμελητηρίου των μεγαλεμπόρων, οι κάτοχοι τίτλων ευγενείας, οι ιδιοκτήτες ακινήτων, οι χήρες τους, οι έγγαμες κόρες τους και οι εισοδηματίες γιοι τους. Ανάμεσά τους βρίσκονταν οι ηγετικές φυσιογνωμίες των δύο κοινοτήτων, οι βασικοί χρηματοδότες της εκπαίδευσης και της πρόνοιας των Ελλήνων στη Βιέννη, οι γνωστοί ευεργέτες των τόπων καταγωγής τους και του ελληνικού βασιλείου. Είναι, ταυτόχρονα, τα ίδια άτομα που είχαν δυνατότητα πρόσβασης στα ανώτερα στρώματα της πόλης, γεγονός που αναπαρήγε τον ηγετικό τους ρόλο μέσα στα πλαίσια της ελληνικής εγκατάστασης.

Εξετάζοντας τη σύνθεση της περιουσίας των «πλουσίων» του δείγματος, διαπιστώνουμε μια διαφοροποίηση στην ποσοτική ιεράρχηση των περιουσιακών στοιχείων. Ενώ στις δεκαετίες 1780 και 1790 το κέντρο βάρους του ενεργητικού βρισκόταν σε ομολογίες και συναλλαγματικές, από το 1800 άρχισε να κερδίζει έδαφος η ακίνητη ιδιοκτησία, για να επικρατήσει ως το πιο ακριβό περιουσιακό στοιχείο από τη δεκαετία του 1810. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι 7 άνδρες που ανήκουν στην ανώτατη κατηγορία ήταν ιδιοκτήτες ακινήτων και σε αυτά στηριζόταν το μεγαλύτερο μέρος του ενεργητικού τους. Επενδύοντας σε ακίνητα κεφάλαια που είχαν σχηματιστεί από το εμπόριο προϊόντων και χρήματος, μια μερίδα Ελλήνων μπόρεσε να ξεπεράσει χωρίς ιδιαίτερους κλυδωνισμούς τις οικονομικές κρίσεις του α΄ μισού του 19ου αιώνα.

[449] WStLA, Verlassenschaft Katharina Gioka 5091/1812.

Δ. Το υλικό περιβάλλον

Οι οικονομικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των Ελλήνων, η ένταξή τους σε διαφορετικές θέσεις μέσα στην κοινωνική ιεραρχία, οι έμφυλοι ρόλοι, οι επιδράσεις του νέου πολιτισμικού περιβάλλοντος σε συνήθειες και νοοτροπίες που είχαν μεταφερθεί από τον τόπο καταγωγής εκφράζονταν, συνήθως, μ' έναν τρόπο «χειροπιαστό», υλικό. Δηλώνονταν μέσα από αντικείμενα που υπόκεινταν σε κοινή θέα: φέρονταν στο σώμα, περιέβαλλαν το χώρο κατοικίας. Επρόκειτο για αντικείμενα που μπορούσαν να περιγραφούν, να μετρηθούν και να εκτιμηθούν. Οι απογραφές περιουσιών προσφέρουν μια ποσοτική, κι ενίοτε ποιοτική, εικόνα του υλικού κόσμου. Τα ενδύματα, τα κοσμήματα, τα έπιπλα και τα είδη οικιακού εξοπλισμού γίνονταν αντιληπτά ως περιουσιακά στοιχεία που έπρεπε να εκτιμηθούν σε χρηματικά ποσά, προκειμένου να υπολογιστεί το συνολικό μέγεθος της περιουσίας του νεκρού και να καταβληθούν οι ανάλογοι φόροι από τους κληρονόμους. Οι απογραφείς επέμεναν περισσότερο στην απαρίθμηση και την αξιολόγηση παρά στην περιγραφή. Οι κληρονόμοι, από την άλλη, είχαν εύλογο ενδιαφέρον να αποκρύψουν περιουσιακά στοιχεία και τα κινητά αγαθά ενδείκνυνται, κατεξοχήν, για κάτι τέτοιο.

Οι απογραφές περιουσίας και οι διαθήκες αποτελούν τις βασικές πηγές για τη μελέτη της υλικής κουλτούρας (Sachkulturforschung), ενός ερευνητικού πεδίου που ενδιαφέρει ιδιαίτερα την Ιστορική Ανθρωπολογία και την Ιστορία της καθημερινής ζωής. Στο γερμανόφωνο χώρο έχουν εκπονηθεί αρκετές μελέτες σχετικά με την κατοικία κοινωνικών ομάδων σε διάφορες εποχές. Κυρίως, το ενδιαφέρον εστιάζεται στον τρόπο που οι οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές αποτυπώνονται μέσα στον εσωτερικό χώρο του σπιτιού.[1] Στόχος, συνεπώς, αυτού του κεφαλαίου δεν είναι η πιστή ανασύσταση των υλικών αντικειμένων που περιέβαλλαν την καθημερινή ζωή των Ελλήνων στη Βιέννη, αλλά η ανάδειξη των οικονομικών, χρηστικών,

[1] Για ζητήματα μεθόδου και προτάσεις επεξεργασίας των διαθέσιμων πηγών, βλ. G. Jaritz, Die Spätmittelalterliche Stadt in der Sachkulturforschung. Problematik – Möglichkeiten – Grenzen, G. Wiegelmann (εκδ.), Geschichte der Alltagskultur, Μύνστερ 1980, 53-68. Από τον αγγλόφωνο χώρο, R. P. Garrard, English probate inventories and their use in studying the significance of the domestic interior, 1500 – 1700, *Bijdragen*, ό.π., 5-77.

συμβολικών και συναισθηματικών λειτουργιών τους με βάση το διαφοροποιημένο προφίλ των κατόχων τους.

α. Ενδύματα: Ως αντικείμενα πρωτεύουσας χρηστικής αξίας, τα ενδύματα εμφανίζονται συχνότερα από οποιοδήποτε άλλο αγαθό μέσα στις απογραφές περιουσιών. Η κατοχή ενδυμάτων δεν ήταν, όμως, γεγονός αυτονόητο. Σε περιπτώσεις ανθρώπων με μηδενικές περιουσίες τα ενδύματα δεν ήταν ιδιόκτητα, αλλά είχαν παραχωρηθεί από άλλους και μετά το θάνατο του παραλήπτη τους επιστρέφονταν. Το ίδιο συνέβαινε και με τα ενδύματα των τέκνων, εφήβων και γυναικών, που είχαν αγοραστεί από τους γονείς και το σύζυγο αντίστοιχα και ανήκαν σε αυτούς. Παρόλα αυτά, είναι το μοναδικό περιουσιακό στοιχείο που απαντά σε όλες ανεξαιρέτως τις κατηγορίες. Η κατώτατη περιουσία του δείγματος (εξαιρουμένων των μηδενικών) συνίστατο σε ενδύματα αξίας 4 φιορινίων, ενώ η αξία των ενδυμάτων των κατόχων μεγαλύτερων περιουσιών έφτανε τα 500 φιορίνια.

Οι διαβαθμίσεις στην αξία και το πλήθος των ενδυμάτων περισσότερο και από τις εισοδηματικές διαφορές αντανακλούν κοινωνικούς και έμφυλους ρόλους. Το ρούχο ήταν επικύρωση της κοινωνικής θέσης κι αυτό φαίνεται να το γνώριζε ο κηδεμόνας του Γεωργίου Δόρα, γιου του μεγαλέμπορου Νικολάου Δήμο Δόρα, όταν δικαιολογούσε τα 500 φιορίνια που δαπανήθηκαν για την ένδυση του νεαρού με το επιχείρημα: «*ένας άνθρωπος* (εν. όπως ο Γεώργιος Δόρα) *με τη δική του περιουσία και τη δική του μελλοντική θέση πρέπει να έχει και την αρμόζουσα εμφάνιση*».[2] Από την άλλη, η αναλογία της αξίας των ενδυμάτων σε σχέση με τη συνολική αξία της περιουσίας ήταν συντριπτικά μεγαλύτερη στις γυναίκες. Ακόμα και γυναίκες με μικρή περιουσία κατείχαν, συχνά, μεγαλύτερης αξίας ενδύματα από τους πλουσιότερους άνδρες. Η ενδυμασία αποτελούσε ένα κατεξοχήν γυναικείο πεδίο. Στην γκαρνταρόμπα των ανδρών φιγουράρουν παντελόνια (*Beinkleid*), παλτά (*Mantel*), γούνες (*Pelz*), φράκα (*Frack, Gehrock*), πουκάμισα (*Hemd*), φουλάρια (*Halstüchel*), καπέλα (*Hut*), παπούτσια (*Schuh*), μπότες (*Stiefel*). Η γυναικεία γκαρνταρόμπα παρουσίαζε μεγαλύτερη γκάμα. Εδώ, οι οικονομικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις γίνονται ιδιαίτερα αισθητές καθώς εκφράζονται μέσα από την

[2] WStLA, Verlassenschaft Nikolaus Dimo Dora 1579/1817.

πολυχρωμία και τη φίνα ποιότητα των φορεμάτων των πλουσίων γυναικών. Στοιχεία για το παιδικό ρούχο λείπουν εντελώς από τους καταλόγους.[3] Αντίθετα, υπάρχουν ενδείξεις σύμφωνα με τις οποίες τα παιδιά των φτωχών οικογενειών χρησιμοποιούσαν τα ρούχα των νεκρών γονέων τους. Από το πιστοποιητικό θανάτου του τυπογράφου Γεώργιου Βεντότη πληροφορούμαστε ότι ένα μέρος από τα ρούχα του παρακρατήθηκε αντί αμοιβής από το νοσοκομείο, ενώ το υπόλοιπο δόθηκε στα παιδιά του προς χρήση.[4]

Το παράδειγμα του Βεντότη αναδεικνύει δύο σημαντικές λειτουργίες του ενδύματος. Εκτός από χρηστική, το ρούχο είχε και ανταλλακτική αξία. Ήταν μέσο για εξόφληση χρεών. Ταυτόχρονα, είχε διάρκεια ζωής μεγαλύτερη από τη διάρκεια ζωής αυτού που το φορούσε. Ήταν, και είναι, άλλωστε, αγαθό που μεταβιβαζόταν, δωριζόταν. Η δωρεά ενδυμάτων στους φτωχούς ήταν μια γενικευμένη πρακτική που την ακολουθούσαν και άτομα χωρίς ιδιαίτερα μεγάλη προσωπική περιουσία. Έτσι, η Άννα Στέριο «*κατά τη συνήθεια που επικρατεί μεταξύ αυτών που ανήκουν στο ελληνικό έθνος (griechische Nation), έδωσε προφορική εντολή να μοιραστούν τα λιγοστά της ενδύματα στους φτωχούς*».[5] Το ρούχο δε δωριζόταν μόνο σε απόρους. Τόσο σε ανδρικές όσο και σε γυναικείες διαθήκες γίνονται μεταβιβάσεις ενδυμάτων σε πρόσωπα του οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντος καθώς και σε μέλη του υπηρετικού προσωπικού (Βλ. Παράρτημα, Ενδεικτικές μεταβιβάσεις υλικών αντικειμένων σε διαθήκες). Η σχέση μεταξύ αποδέκτη και δωρητή καθόριζε την ποιότητα της δωρεάς. Όσο πιο κοντά βρισκόταν ο πρώτος στο συγγενικό και κοινωνικό κύκλο του δεύτερου τόσο η δωρεά είχε συμβολικό και συναισθηματικό χαρακτήρα. Όσο ξεμάκραινε, η δωρεά γινόταν φιλανθρωπία.

Στην περίπτωση των Ελλήνων, το ένδυμα επιτελούσε μια ακόμα λειτουργία. Ήταν ένδειξη του βαθμού αφομοίωσης στην κοινωνία υποδοχής. Η φορεσιά ως άμεσα ορατό στοιχείο, συνιστά βασικό μέσο πρόσληψης του «ξένου». Την «εξωτική» για τους Βιεννέζους εμφάνιση των ελλήνων εμπόρων, περιγράφει το 1786

---

[3] Το παιδικό ρούχο, ως ιδιαίτερη ενδυμασία που αναφέρεται σε συγκεκριμένη ηλικία εμφανίστηκε στην Ευρώπη από τις αρχές του 18ου αιώνα. W. Hausen, Aufgaben der historischen Kleidungsforschung, στο Wigelmann, Geschichte der Alltagskultur, 166.

[4] WStLA, Verlassenschaft Georg Vendoti, 4226/1795.

[5] WStLA, Verlassenschaft Anna Sterio 2451/1799.

ο χρονικογράφος Johann Pezzl: «*Οι Έλληνες με τις χονδροειδείς και φαρδιές στολές τους, συνωστίζονται κατά στίφη στα καφενεία που βρίσκονται κοντά στη γέφυρα του Λεοπόλδου και καπνίζουν τις μακριές τους πίπες*».[6] Ο Καστοριανός Παναγιώτης Ναούμ διηγείται στην αυτοβιογραφία του την κωμική εντύπωση που προκάλεσε η ενδυμασία του στους ευρωπαίους συνταξιδιώτες του, κατά το πρώτο του ταξίδι στη Βιέννη, το 1822. Στη Βουδαπέστη επιβιβάστηκε σε μια άμαξα με κατεύθυνση τη Βιέννη. « *Οι συνταξιδιώται μου ήσαν: εις κύριος και τρία κοράσια. Εγώ ενδεδυμένος τον ιματισμόν της πατρίδος μου, μέγαν ωφλίσκανον γέλωτα εις αυτούς, τους κατά πρώτην φοράν εις την ζωήν των τα αποφώλια του κόσμου ιδόντας. Συνεγέλων καγώ μετ' αυτών χωρίς να γνωρίζω δια τι*».[7] Η εγκατάλειψη της παραδοσιακής, «τουρκομερίτικης» φορεσιάς και η υιοθέτηση της δυτικοευρωπαϊκής ρεντιγκότας συνιστά ένα βήμα ενσωμάτωσης στην κυρίαρχη κουλτούρα της κοινωνίας υποδοχής. Ο τονισμός της τοπικής ταυτότητας μέσω της παραδοσιακής φορεσιάς υποχωρεί προς όφελος μιας ταυτότητας περισσότερο κοσμοπολιτικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις γερμανικές πόλεις του 19ου αιώνα, οι εβραίοι διανοούμενοι που επιδίωκαν την ενσωμάτωση του εβραϊκού στοιχείου στην κουλτούρα της εγχώριας αστικής τάξης, ήταν ιδιαίτερα κατηγορηματικοί ενάντια στον παραδοσιακό τρόπο ένδυσης των ομοθρήσκων τους. Οι διαμάχες που ξέσπασαν μέσα στους κόλπους των εβραϊκών κοινοτήτων σχετικά με τη διατήρηση ή μη του καπέλου, συστατικού στοιχείου της εβραϊκής θρησκευτικής ένδυσης, αποδεικνύουν ότι οι μεταβολές ενδυματολογικού στυλ δεν είναι πάντα διαδικασίες ομαλές αλλά εμπεριέχουν συγκρούσεις κι αντιστάσεις.[8] Η υιοθέτηση νέων ενδυματολογικών κανόνων σηματοδοτεί μια πορεία αποδέσμευσης από το γενικότερο πλαίσιο της τοπικής, παραδοσιακής ταυτότητας. Αυτό ακριβώς φαίνεται ότι ανησυχούσε και τον Σταμάτη Πέτρου, παραγιό του Αδαμάντιου Κοραή στο Άμστερνταμ, όταν σχολίαζε με επικριτική διάθεση τις προτιμήσεις του αφεντικού του στη δυτικότροπη αμφίεση.[9]

---

[6] Pezzl, Skizze von Wien, 22.

[7] Π. Μουλλάς,Ένας Μακεδόνας απόδημος στην Κεντρική Ευρώπη. Η αυτοβιογραφία του Παναγιώτη Ναούμ, στο του ιδίου Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για το 19ο αιώνα, Αθήνα 1993, 140.

[8] S. Volkov, Die Verbürgerlichung der Juden in Deutschland. Eigenart und Paradigma, στο J. Kocka, Bürgertum im 19. Jahrhundert, 358.

[9] Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από το Άμστερνταμ, εισ. / επιμ. Φ. Ηλιού, Αθήνα 1976, λα΄-λβ΄.

Πληροφορίες για παρόμοιες εντάσεις μεταξύ των Ελλήνων της Βιέννης δεν έχουμε στη διάθεσή μας. Στο δείγμα, όλα τα ενδύματα που καταγράφονται, ήδη, από το 1780, ήταν ευρωπαϊκού στυλ. Δυστυχώς, δε σώζονται απογραφές περιουσιών οθωμανών υπηκόων ώστε να ερευνηθεί αν η επιλογή της μιας ή της άλλης υπηκοότητας αντιστοιχούσε και σε διαφορετικές ενδυματολογικές προτιμήσεις. Στον κατάλογο των οθωμανών υπηκόων της Βιέννης το έτος 1825, όπου υπάρχει ένδειξη τύπου ενδυμασίας – «γερμανικής» (*deutsch*) ή «τουρκικής» (*türkisch*) – κατά τη στιγμή της πρώτης εισόδου στα αψβουργικά σύνορα, όλοι οι ορθόδοξοι και αρμένιοι φέρεται να φορούν «γερμανική» ενδυμασία σε αντίθεση με τους εβραίους και τους μουσουλμάνους που ήταν ντυμένοι «τουρκικά».[10] Απ' την άλλη, δύο προσωπογραφίες, άγνωστης χρονολογίας, αποκαλύπτουν τις διαφορετικές επιλογές στην εμφάνιση. Ο Γεώργιος Μανούσης, ιδρυτής του ομώνυμου εμπορικού οίκου στη Βιέννη, οθωμανός υπήκοος και σίγουρα εγκατεστημένος σ' αυτήν τουλάχιστον από το 1784, απεικονίζεται – ή επιλέγει να απεικονιστεί – με την ενδυμασία των πλούσιων εμπόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φορώντας γούνινο καλπάκι, γούνινη κάπα και φέροντας μουστάκι. Αντίθετα, ο γιος του Αθανάσιος, κληρονόμος του εμπορικού οίκου και αψβουργικός υπήκοος απεικονίζεται με ευρωπαϊκή ενδυμασία και χωρίς μουστάκι.[11] Στην περίπτωση των δύο ανδρών είναι περισσότερο η διαφορά ηλικίας και το γεγονός ότι ο γιος ενηλικιώθηκε στη Βιέννη παρά η υπηκοότητα που παίζουν τον καθοριστικό ρόλο στην επιλογή της αμφίεσης. Οι εκπρόσωποι της παλαιότερης γενιάς ήταν, προφανώς, λιγότερο δεκτικοί στη νέα ενδυματολογική κουλτούρα, απ' ό, τι οι μεταγενέστεροί τους. Η ευρωπαϊκή αμφίεση ήταν η αποκλειστικά κυρίαρχη στις προτιμήσεις των μόνιμα εγκατεστημένων, δεύτερης και τρίτης γενιάς. Παράλληλα, είναι βέβαιη η παρουσία ανθρώπων με φορεσιές της ιδιαίτερης πατρίδας τους: μεταφορείς προϊόντων, έμποροι που διέμεναν μικρό χρονικό διάστημα, νεοφερμένοι, όπως ο Παναγιώτης Ναούμ. Η

[10] HKA, Kommerz-Präsidium Nr. 274.

[11] Οι προσωπογραφίες του Γεωργίου και Αθανασίου Μανούση, όπως και οι προσωπογραφίες αρρένων και θηλέων μελών της οικογένειας Χατζημιχαήλ (όλοι απεικονίζονται με δυτικότροπες ενδυμασίες) βρίσκονται στο Λάιος, Σιάτιστα, 107, 111, 117, 151, 154. Βλ. επίσης, ζωγραφική απεικόνιση της οικογένειας Σίνα στη Βιέννη, στο M. D. Sturdza, Dictionnaire historique et généalogique des Grands Familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople, Παρίσι 1983, 461.

τουρκομερίτικη και η δυτικότροπη φορεσιά συνυπήρχαν. Για τους Βιεννέζους, ωστόσο, η πρώτη παρέμεινε το μέσο αναπαράστασης της εικόνας του Έλληνα□ μιας εικόνας που δε διέφερε ουσιαστικά από εκείνη του Τούρκου. (εικόνα 2, 3).

β. Κοσμήματα – Τιμαλφή: Ως περιουσιακά στοιχεία τα κοσμήματα και τα τιμαλφή απαντούν στην ανώτερη μεσαία και στις ανώτατες κατηγορίες περιουσιών. Η κατοχή και χρήση τους εξυπηρετούν πολλαπλές λειτουργίες. Ικανοποιούν αισθητικές ανάγκες και επικυρώνουν την κοινωνική θέση αυτών που τα φέρουν. Τα κοσμήματα και τα τιμαλφή ανήκουν, κατεξοχήν, στην κατηγορία των «αναπαραστατικών αντικειμένων» (Repräsentationsobjekte), των αντικειμένων, δηλαδή, που δηλώνουν το κοινωνικό κύρος των κατόχων τους.[12] Με το να φοριούνται σε γιορτές και να εκτίθενται σε δημόσια θέα, επιτελούν το ρόλο τους ως αναγνωριστικά σύμβολα μιας ομάδας ανθρώπων. Τη συσχέτιση των κοσμημάτων με τη δημοσιότητα υπαινίσσεται ο Μιχαήλ Δημήτρη Κούρτης, όταν δίνει την έγκριση στην ανήλικη κηδεμονευόμενή του Αναστασία να παραλάβει τα κοσμήματα που της έχει κληροδοτήσει η μητέρα της: «*Μια και η Αναστασία είναι πια 17 ετών, της παραδίδω αυτά τα μαργαριτάρια για να τα φορά στις διάφορες γιορτές που γίνονται από καιρού εις καιρόν*».[13] Στις γυναικείες περιουσίες χρυσά σκουλαρίκια, δαχτυλίδια διαφόρων τύπων με πολύτιμους λίθους, αλυσίδες, βραχιόλια εμφανίζονται συνεχώς. Δαχτυλίδια, χρυσά ρολόγια, πολύτιμους λίθους, ασημένιες ταμπακιέρες συναντάμε και στις απογραφές ανδρικών περιουσιών, ενώ ασημένια σερβίτσια, χρυσές κι ασημένιες κορνίζες, διακοσμητικές μινιατούρες από πολύτιμα υλικά πλαισιώνουν τον εσωτερικό διάκοσμο του σπιτιού.

Πέρα από την αισθητική και συμβολική τους αξία, τα χρυσαφικά αποτελούσαν ένα είδος επένδυσης χρημάτων, μια πρακτική αποθησαύρισης, χαρακτηριστική στις προκαπιταλιστικές οικονομίες.[14] Με τον τρόπο αυτό εξηγείται και η συχνή παρουσία γυναικείων κοσμημάτων σε ανδρικές περιουσίες. Παράλληλα

---

[12] Η έννοια του «αναπαραστατικού αντικειμένου» (Repräsentationsobjekt) αποτελεί βασικό εργαλείο της έρευνας του υλικού πολιτισμού. Βλ. Jaritz, Österreichische Bürgertestamente ,251.

[13] WStLA, Verlassenschaft Katharina Kurti 948/1817.

[14] Για την αποθησαύριση κοσμημάτων και χρυσών νομισμάτων στον ελληνικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο, Λιάτα, Φλωρία δεκατέσσερα, 54-58.

με την αποθησαυριστική τους λειτουργία, τα τιμαλφή συμμετείχαν ως κεφάλαιο σε οικονομικές δοσοληψίες. Η κατοχή κοσμημάτων διευκόλυνε, τέλος, τη συμμετοχή γυναικών σε πιστωτικές συναλλαγές, αφού τα πρώτα χρησιμοποιούνται ευρέως ως ενέχυρο για χρηματικά δάνεια.

Τα κοσμήματα και τα τιμαλφή είναι τα κατεξοχήν κληρονομητά αγαθά. Στις διαθήκες του δείγματος οι μεταβιβάσεις γίνονταν αποκλειστικά προς άτομα που ανήκαν στον οικογενειακό και στενό φιλικό κύκλο του διαθέτη. Περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο αντικείμενο, τα κοσμήματα είχαν το χαρακτήρα του ενθυμίου και η δωρεά τους συνοδευόταν, συχνά, από την επιθυμία ή την αξίωση του δωρητή να μνημονεύεται μετά θάνατον από τον αποδέκτη.

γ. Έπιπλα και είδη οικιακού εξοπλισμού

Τα έπιπλα, ως συστατικό στοιχείο του εσωτερικού διακόσμου του σπιτιού δεν μπορούν να νοηθούν ανεξάρτητα από τις γενικότερες οικιστικές δομές μιας κοινωνίας. Ο αριθμός, η χρήση, το είδος τους συνδέονται άμεσα με εξελίξεις που αφορούν την ιστορική διαμόρφωση της κατοικίας. Στη Βιέννη του α΄ μισού του 19ου αιώνα, η ανάδειξη του σπιτιού ως ιδανικού χώρου εκδίπλωσης της οικογενειακής ζωής, συνοδεύτηκε από μια άνευ προηγουμένου κουλτούρα επίπλωσης κι εσωτερικής διακόσμησης που βρήκε την έκφρασή της στο στυλ Biedermeier, συνώνυμου μιας ολόκληρης εποχής, χαρακτηριζόμενης από το θρίαμβο των αστικών πολιτισμικών κανόνων.[15]

Η συγκρότηση των οικιακών ομάδων των Ελλήνων στη Βιέννη εξετάστηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο. Εκεί παρακολουθήσαμε την αποτύπωση των οικονομικών διαφοροποιήσεων στον οικιακό χώρο: την αναλογία μελών οικιακής ομάδας και κατοικήσιμης επιφάνειας, τον αριθμό και τη λειτουργία των δωματίων, τη σχέση μεταξύ εσωτερικής διαρρύθμισης και οργάνωσης της οικογενειακής ζωής. Στην περίπτωση των επίπλων το πεδίο μελέτης είναι πιο περιορισμένο. Στις απογραφές τα έπιπλα κατονομάζονται και απαριθμούνται, δεν περιγράφονται, με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η συσχέτιση τύπου κατοικίας και τύπου επίπλωσης.

---

[15] P. Parenzan, Auf dem Weg zur Wohnkultur, στο συλλογικό τόμο Wien 1815 – 1848: Bürgersinn und Aufbegehren. Die Zeit des Biedermeier und Vormärz, Βιέννη 1986, σ. 109-138.

Μετά τα ενδύματα, τα έπιπλα αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία αντικειμένων που εμφανίζονται συχνότερα μέσα στις απογραφές περιουσιών. Κάτοχοι επίπλων απαντούν και στην κατώτατη περιουσιακή κατηγορία, στην πλειοψηφία τους, όμως, τα μέλη της κατηγορίας αυτής χρησιμοποιούν έπιπλα που δεν τους ανήκουν αλλά τα ενοικιάζουν μαζί με το σπίτι ή το δωμάτιο. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, είναι δυνατό να εντοπιστεί μια ομάδα επίπλων, κοινή σε όλα τα σπίτια: τραπέζι, καρέκλα, σκελετός κρεβατιού και συρταροθήκη (Tisch, Sessel, Bettstatt, Schubladkasten). Από εκεί και πέρα, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του κατόχου, παρατηρείται ποικιλία στην ποιότητα και την ποσότητα των στοιχειωδών επίπλων ή προσθήκη νέων. Σε σπίτια πλουσίων αναφέρεται συχνά η ύπαρξη καναπέδων αγγλικού τύπου (englische Kanappen), βιτρινών για πορσελάνες, κρύσταλλα και ασημικά (Gläserkasten), ιματιοστάσιο (Garderobe) στον προθάλαμο και γενικότερα επίπλων από ξύλο καρυδιάς και κερασιάς, ενώ στα έπιπλα των φτωχότερων δεν υπάρχει ένδειξη του υλικού κατασκευής. Οι πλούσιες κατοικίες διακοσμούνται επίσης με ρολόγια τοίχου, πολυελαίους, μεταξωτά παραπετάσματα, τουρκικά χαλιά καθώς και άλλα αντικείμενα αξίας. Χαρακτηριστική είναι η συλλογή όπλων και μαχαιριών του μεγαλέμπορου Γεωργίου Πόποβιτς και η συλλογή αντικών και αντιγράφων των Καναλέττο και Τιτσιάνο, αξίας 950 φιορινίων, που είχε στο σπίτι του ο Νικόλαος Μαντζουράνης, έμπορος και υποπρόξενος του ελληνικού βασιλείου στη Βιέννη.[16] Συχνή σε όλες τις περιουσιακές κατηγορίες είναι η παρουσία καθρεφτών[17] και εικόνων με θρησκευτικά ή κοσμικά θέματα, η αξία των οποίων εξαρτάται από την οικονομική κατάσταση του κατόχου. Ισχνή είναι, αντίθετα, η εμφάνιση μουσικών οργάνων (μόνο σε 9 περιπτώσεις εντοπίζεται η ύπαρξη ενός forte piano).

Μελέτες διαθηκών του ύστερου μεσαίωνα στη Βιέννη έδειξαν ότι τα έπιπλα και τα είδη οικιακού εξοπλισμού, με εξαίρεση το κρεβάτι και τα εξαρτήματά του (στρώμα, πάπλωμα, μαξιλάρι), μεταβιβάζονταν λιγότερο από οποιοδήποτε άλλο περιουσιακό στοιχείο. Αυτό συνέβαινε επειδή τα έπιπλα, θεωρούμενα ως

[16] WStLA, Verlassenschaft Georg Popovich 1584/1818 και Nikolaus Mantzourani 1796/1849.

[17] Για τον καθρέφτη ως στοιχείο του οικιακού εξοπλισμού, βλ. Δ. Δημητρόπουλος, Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: η περίπτωση του καθρέφτη, *Τα Ιστορικά* 24/25 (1996), 37-66.

αναπόσπαστο μέρος του σπιτιού, κληροδοτούνταν μαζί με αυτό, χωρίς να αναφέρονται ξεχωριστά στη διαθήκη.[18] Αλλά και σε διαθήκες του ελλαδικού χώρου που έχουν ερευνηθεί, όπως για παράδειγμα αυτές της Σύρου το 19ο αιώνα, έπιπλα και σκεύη σπάνια κατονομάζονταν ή μεταβιβάζονταν.[19] Διαφορετική είναι η εικόνα στις διαθήκες του δείγματος, όπου οι μεταβιβάσεις επίπλων και ειδών οικιακού εξοπλισμού διατυπώνονται ρητά και μάλιστα σε δύο περιπτώσεις ιδιαίτερα λεπτομερειακά. Ασυνήθιστη, τέλος, είναι η επιθυμία του Κυριάκου Χρήστου να μην πουληθούν τα έπιπλα του σπιτιού του από τη σύζυγο – κληρονόμο του. Η τελευταία εξουσιοδοτείται να εκτελέσει μεταθανάτιες δωρεές του Χρήστου, ύψους 10.000 φιορινίων, με τον όρο, όμως, το παραπάνω ποσό να καλυφθεί «*από τα εμπορεύματα ή τα μετρητά κι επ' ουδενί από τα έπιπλα, τα σκεύη και τα υπόλοιπα κινητά αντικείμενα*».[20]

δ. Βιβλία

Ο αριθμός κατόχων βιβλίων στο δείγμα, συνολικά 8 περιπτώσεις, δεν είναι σε καμία περίπτωση αντιπροσωπευτικός της πνευματικής κίνησης που αναπτύχθηκε μέσα στα πλαίσια της ελληνικής εγκατάστασης τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η λειτουργία ελληνικών τυπογραφείων κι εφημερίδων, η χρηματοδότηση εκδόσεων, ο μεγάλος αριθμός συνδρομητών βιβλίων μαρτυρά την ύπαρξη ενός αναγνωστικού κοινού, αναλογικά, πολύ μεγαλύτερου από αυτό που εμφανίζεται στο δείγμα.[21] Ωστόσο, στο κεφάλαιο αυτό το ενδιαφέρον δεν επικεντρώνεται στους αναγνώστες και στις προϋποθέσεις που οδήγησαν στην εξοικείωση με την έντυπη κουλτούρα. Με άλλα λόγια, το βιβλίο δεν αντιμετωπίζεται ως προϊόν πνευματικών διεργασιών, αλλά ως ένα ακόμα υλικό αντικείμενο, που απογράφεται, εκτιμάται, μεταβιβάζεται. Στην

---

[18] G. Jaritz, Die realienkundlichen Aussage der sogennanten "Wiener Testamentsbücher",στο Institut für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs (εκδ.), Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters, Βιέννη 1977, 180 και U. M. Zahnd, Spätmittelalterliche Bürgertestamente als Quelle zu Realienkund- und Sozialgeschichte, *MIföG* 96(1988), 66.

[19] Λούκος, Πεθαίνοντας στη Σύρο, παράρτημα Β΄, 275-324.

[20] WStLA, Verlassenschaft Kyriako Christo, ό.π.

[21] Για παράδειγμα, στο δείγμα δεν περιλαμβάνεται ο οθωμανός υπήκοος Νικόλαος Ποστολάκας που διατηρούσε μια πλούσια βιβλιοθήκη και στους λόγιους κύκλους της Βιέννης ήταν γνωστός ως συλλέκτης βιβλίων. Βλ. Stassinopoulou, Koumas, 107-108.

πραγματικότητα, αυτή η δεύτερη, «υλική» πτυχή του βιβλίου συνδέεται με την πρώτη. Παρακολουθώντας το βιβλίο ως περιουσιακό στοιχείο μέσα σε απογραφές, σε διαθήκες ή στα χέρια των κληρονόμων, παρακολουθούμε, ταυτόχρονα, τη θέση του μέσα σε μια ιεραρχία ατομικών προτεραιοτήτων κι αξιών, η διαμόρφωση της οποίας δεν είναι ανεξάρτητη από το γενικότερο σύστημα σκέψης.

Ο πρώτος κάτοχος βιβλίων εμφανίζεται στο δείγμα το 1798. Πρόκειται για τον έμπορο Εμμανουήλ Ιωάννη, οθωμανό υπήκοο, που κατείχε βιβλία αγνώστου αριθμού και περιεχομένου, αξίας 104 φιορινίων.[22] Βιβλία αγνώστου αριθμού και περιεχομένου, αξίας 36,9 και 46,1 φιορινίων αντίστοιχα είχαν ο μεγαλέμπορος Γεώργιος Πόποβιτς[23] και ο εισοδηματίας Δημήτριος Θεοχαρίδης[24], ενώ για τον εισοδηματία Κωνσταντίνο Δούρσα γνωρίζουμε, απλώς, ότι στο σπίτι του είχε βιβλία.[25] Οι πλήρεις βιβλιοθήκες που έχουμε στη διάθεσή μας είναι αυτές του Ιωάννη Τσιούκα, δασκάλου ελληνικών, με 96 τόμους αξίας 45,2 φιορινίων[26], του λογίου Δημητρίου Δάρβαρη, με 1.108 τόμους και περίπου 17.250 αντίτυπα ελληνικών σχολικών βιβλίων, αξίας 3.780 φιορινίων [27], του εισοδηματία Πέτρου Δάρβαρη, αδερφού του προηγούμενου, με 818 τόμους, άγνωστης αξίας[28] και του λογιστή Αντωνίου Τσαντζαφίλ, με 24 τόμους αξίας 13,36 φιορινίων.[29] Όλοι τους ήταν κάτοχοι περιουσιών μεταξύ 10.000 – 100.000 φιορινίων.

Την τύχη των βιβλίων μετά το θάνατο των κατόχων τους δεν μπορούμε να την παρακολουθήσουμε σε όλες τις περιπτώσεις. Ο Αντώνιος Τσαντζαφίλ δε

---

[22] AVA, NÖ Landrecht, Karton 142, F. 11-28-1798.

[23] WStLA, Verlassenschaft Georg Popovich ό.π.

[24] WStLa, Verlassenschaft Demeter Theocharidi 2434/1836.

[25] WStLA, Verlassenschaft Konstantin Dursa 5279/1839.

[26] WStLA, Verlassenschaft Johann Ziuka 2420/1815.

[27] WStLA, Verlassenschaft Demeter Darvar 1282/1823. Τα ποσοτικά στοιχεία για τη βιβλιοθήκη του Δάρβαρη αναφέρονται εδώ με κάθε επιφύλαξη. Εκτός από το βασικό κατάλογο που καταρτίστηκε το 1823, αμέσως μετά το θάνατό του, εμφανίζονται στη συνέχεια νέοι κατάλογοι και προσθήκες βιβλίων, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολος ο ακριβής υπολογισμός των βιβλίων. Τα αποτελέσματα της επεξεργασίας των καταλόγων (αριθμός και τίτλοι βιβλίων) επιφυλάσσομαι να παρουσιάσω σε αυτοτελή εργασία.

[28] WStLA, Verlassenschaft Peter Darvar 2583/1838.

[29] WStLA, Verlassenschaft Anton Csanzafil 149/1844.

συνέταξε διαθήκη, η διαθήκη του Εμμανουήλ Ιωάννη δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί, ενώ στις διαθήκες των Γεωργίου Πόποβιτς[30], Πέτρου Δάρβαρη[31] και Κωνσταντίνου Δούρσα[32] δεν υπήρξε καμία μεταβίβαση βιβλίων. Στοιχεία, συνεπώς, έχουμε για την τύχη των βιβλίων των Ιωάννη Τσιούκα, Δημητρίου Θεοχαρίδη και Δημητρίου Δάρβαρη. Τα βιβλία του πρώτου πωλήθηκαν μετά το θάνατό του σε διπλάσια τιμή[33] από τους επιστάτες της Αγίας Τριάδας που ήταν και η μοναδική κληρονόμος του.[34] Ο δεύτερος κληροδότησε τα βιβλία του στο ελληνικό σχολείο της Βιέννης. Στην έβδομη παράγραφο της διαθήκης του, αφού τακτοποίησε τις δωρεές του στις δύο ορθόδοξες εκκλησίες και σε φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης, ορίσε: «*Στο ελληνικό σχολείο αφήνω όλα μου τα βιβλία, χωρίς, όμως, τα κιβώτια*».[35] Απόδειξη παραλαβής των βιβλίων κι ενσωμάτωσής τους στη βιβλιοθήκη του ελληνικού σχολείου υπέγραψαν οι σχολικοί επίτροποι του έτους 1836, Αναστάσιος Νικαρούσης, Γεώργιος Μανούσης και Ιωάννης Τζανταλής.[36]

Πιο «επεισοδιακή» ήταν η τύχη της ογκώδους βιβλιοθήκης του Δημήτριου Δάρβαρη. Η σχέση του λογίου με τα βιβλία του φαίνεται από το γεγονός ότι, μετά τα 500 φιορίνια που άφησε στο ελληνικό σχολείο και την Αγία Τριάδα, ήταν το πρώτο περιουσιακό του στοιχείο που έσπευσε να κληροδοτήσει. Στην τρίτη παράγραφο της διαθήκης του διαβάζουμε: «*Αφήνω στον ανιψιό μου Κωνσταντίνο Δάρβαρη, γιο του Μάρκου Δάρβαρη, όλη μου τη βιβλιοθήκη με μοναδική εξαίρεση τα σχολικά βιβλία, τα οποία οφείλουν να μοιραστούν σε όλα τα ελληνικά σχολεία της καισαροβασιλικής επικράτειας ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών που υπάρχει στο καθένα και τα φιλοσοφικά βιβλία, τα οποία οφείλουν να πουληθούν προκειμένου να καλυφθούν τα*

---

[30] WStLA, Testament Georg Popovich 415/1818.

[31] Η διαθήκη του Δάρβαρη βρίσκεται στον ίδιο φάκελο με την απογραφή περιουσίας του, βλ. σημ. 28.

[32] WStLA, Testament Konstantin Dursa 606/1839.

[33] Για όσα περιουσιακά στοιχεία εκποιούνται από κληρονόμους ή πιστωτές του νεκρού υπάρχει στις απογραφές η ένδειξη της τιμής πώλησης δίπλα στην ένδειξη της αρχικής αξίας εκτίμησης.

[34] Η διαθήκη του Τσιούκα βρίσκεται στον ίδιο φάκελο με την απογραφή περιουσίας του, βλ. σημ. 26.

[35] WStLA, Testament Demeter Theocharidi 68/1836.

[36] Όπως σημ. 24. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του σχολείου, το 1840, δεν υπάρχει κάποια αναφορά στη δωρεά του Θεοχαρίδη. Βλ. Κ. Πηδώνια, Ελληνικά Παλαιότυπα του Ελληνικού Σχολείου και των Ελληνικών Ορθόδοξων Εκκλησιών της Βιέννης, Ανάτυπο από τα Τετράδια Εργασίας, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1987.

έξοδα της έκδοσης των χειρογράφων μου. Τη φροντίδα για την έκδοση των τελευταίων αφήνω στον αδελφό μου Πέτρο Νικολάου Δάρβαρη».[37] Ο Κωνσταντίνος Δάρβαρης, φοιτητής φιλοσοφίας, πέθανε τρία χρόνια αργότερα, το 1826, και στη διαθήκη του όρισε κληρονόμο όλης του της περιουσίας, συνεπώς και των βιβλίων, την αδελφή του Κατερίνα Νικαρούση.[38] Το 1837 η Κατερίνα Νικαρούση κατέθεσε στο πολιτικό δικαστήριο έγγραφο σχετικά με τα βιβλία που είχε κληρονομήσει από τον αδελφό της, υπογεγραμμένο και από τον Πέτρο Δάρβαρη. Από το έγγραφο αυτό πληροφορούμαστε ότι *«Πολλά από αυτά τα βιβλία έχουν χαθεί, ήδη από τότε που ζούσε ο Κωνσταντίνος, με αποτέλεσμα τα περισσότερα και, κυρίως, τα μεγαλύτερα έργα να μην είναι πλήρη. Επίσης, υπάρχουν έργα που έχουν χάσει πια την αξία τους, αφού εν τω μεταξύ έχουν γίνει νέες εκδόσεις. Ειδικά τα λογοτεχνικά και γεωγραφικά βιβλία είναι στην πλειοψηφία του πεπαλαιωμένα. Αυτή η βιβλιοθήκη δεν μπορεί να πουληθεί σε καλή τιμή. Το παλαιοβιβλιοπωλείο Sammer είναι πρόθυμο να αγοράσει μόνο μερικά βιβλία, ενώ το βιβλιοπωλείο του Sachneid προσφέρει για όλη τη βιβλιοθήκη όχι παραπάνω από 300 – 400 φιορίνια. Αυτή τη στιγμή το σύνολο των βιβλίων μαζί με τα κιβώτιά τους βρίσκονται προς φύλαξη στο σπίτι του Πέτρου Δάρβαρη, ο οποίος προκειμένου τα βιβλία να μην περάσουν σε ξένα χέρια είναι διατεθειμένος να τα αγοράσει για 700 φιορίνια».*[39] Ένα χρόνο αργότερα ο Πέτρος Δάρβαρης πέθανε. Αν όχι όλα, τουλάχιστον ένα μέρος από τα 818 βιβλία που βρίσκονταν στην κατοχή του προέρχονταν από τη βιβλιοθήκη του Δημητρίου Δάρβαρη. Από εδώ και πέρα τα ίχνη της τελευταίας χάνονται. Στη διαθήκη του ο Πέτρος Δάρβαρης δε μεταβίβασε βιβλία. Γενικό κληρονόμο του όρισε τον ανιψιό του Ιωάννη Δάρβαρη, το μικρότερο γιο του Μάρκου, το πιστοποιητικό θανάτου του οποίου δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί. Όσον αφορά την έκδοση των χειρογράφων που του είχε αναθέσει ο αδελφός του, το 1829 εξέθεσε σε έγγραφό του τις δυσκολίες

---

[37] WStLA, Testament Demeter Darvar 119/1823.

[38] WStLA, Testament Konstantin Darvar 601/1826.

[39] WStLA, Verlassenschaft Konstantin Darvar 1837/1826. Πρβ. τα στοιχεία σχετικά με τις προσπάθειες που κάνει από το 1838 η Ελένη Κατακουζηνή για την πώληση της βιβλιοθήκης του πατέρα της, Κωνσταντίνου Κούμα, στη «Δημόσια Βιβλιοθήκη» Αθηνών. Μ. Α. Στασινοπούλου, Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα, Αφιέρωμα στον Πανεπιστημιακό Δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του, Αθήνα 1992, σ. 169-200, 169-173.

που είχε, καθώς η τιμή πώλησης των φιλοσοφικών βιβλίων δεν κάλυπτε το κόστος της έκδοσης κι ένα μεγάλο μέρος των χειρογράφων είχε χαθεί, κατέληγε, όμως: «*Από αγάπη για τον αδελφό μου και προς εκπλήρωσιν της τελευταίας του επιθυμίας κι από αγάπη για τις επιστήμες και τον κόσμο της λογοτεχνίας εκδίδω με δικά μου έξοδα το σπουδαιότερο έργο του για την ελληνική νεολαία που φέρει τον τίτλο «Νεοελληνική Εγκυκλοπαίδεια»*».[40] Εννιά χρόνια μετά, διαβάζουμε στην πέμπτη παράγραφο της διαθήκη του: «*Σε περίπτωση που η περιουσία μου αρκεί, αφήνω ένα κεφάλαιο 5.000 φιορινίων στο ελληνικό σχολείο, οι ετήσιοι τόκοι του οποίου να χρησιμοποιηθούν για την έκδοση των σχολικών βιβλίων που έχει γράψει ο αδελφός μου Δημήτριος Δάρβαρης*».[41]

Αν τα βιβλία δεν ανήκαν στις προτεραιότητες των συγγενών - κληρονόμων του Δάρβαρη, εκτός, ίσως, ενός, τα σχολικά εγχειρίδια που κληροδοτούσε η διαθήκη στα ελληνικά σχολεία της μοναρχίας έγιναν αντικείμενα διεκδικήσεων. Έδωσαν αφορμή για μια συζήτηση που στην πραγματικότητα δεν αφορούσε τα ίδια αλλά τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων στη Βιέννη. Ακριβώς για αυτό το λόγο, τα επεισόδια της διανομής των σχολικών εγχειριδίων του Δάρβαρη δεν μπορούν να μελετηθούν παρά στα πλαίσια των κεφαλαίων που ακολουθούν.

[40] Όπως σημ. 27.

[41] Όπως σημ. 28.

Ε. Οι μετασχηματισμοί των ταυτοτήτων

Στο σύγγραμμά του «*Υπόμνημα ιστορικόν περί αρχής και προόδου και της σημερινής ακμής του εν Βιέννη Ελληνικού συνοικισμού*», ο επίσης εγκατεστημένος στη Βιέννη γιατρός, Αναστάσιος Παλλατίδης, καυτηριάζοντας τα ήθη της δεύτερης γενιάς των μεταναστών, μεταξύ άλλων, σημειώνει: «*Οι τοιούτοι όντες ανόμοιοι προς τα ήθη και τους τρόπους των ομογενών των, και μωροί οιηματίαι όμως, δεν καταδέχονται πλέον να ονομάζονται Έλληνες· αλλά προσποιούνται όνομα Ιταλού, Γάλλου, και ούτινος άλλου έθνους την γλώσσαν λαλούσι, φανταζόμενοι μάλιστα ότι λαλούσιν αυτήν άριστα*».[1] Στην εθνικά εκφυλισμένη νέα γενιά αντιπαραβάλλει το παράδειγμα της παλαιότερης, «*των πατέρων μας, οίτινες εφρόντισαν να καταθέσωσι προμηθώς όλας τας αναγκαίας βάσεις εις την παρούσαν και μέλλουσαν διατήρησιν της εθνικής υπάρξεως μας και του εθνικού χαρακτήρος μας εν τη αποικία ταύτη, καθιδρύσαντες προς ταις δυσίν ανωτέρω ειρημέναις εκκλησίαις και σχολείον Ελληνικόν, ίνα δι' αυτού ενεργήται ομοιότροπος, ομοιόρρυθμος, εθνική και όντως Ελληνική ανατροφή της νεολαίας μας*».[2] Αν για το λόγιο Παλλατίδη, που συντάσσει αυτές τις γραμμές το 1845, η εθνική ελληνική ταυτότητα των «πατέρων» είναι κάτι δεδομένο κι εκείνο που καταδικάζεται είναι η απώλειά της από τη νεότερη γενιά, για τους ίδιους τους «πατέρες», ορθόδοξους εμπόρους, Μακεδόνες, Ηπειρώτες, Θεσσαλούς, Έλληνες και Βλάχους, οθωμανούς και αψβουργικούς υπηκόους, η συγκεκριμένη ταυτότητα ήταν κάτι διαπραγματεύσιμο. Γεγονός είναι, πάντως, ότι κατά τη φάση επεξεργασίας της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, που ξεκίνησε από τα τέλη του 18ου αιώνα, της οι «πατέρες» ίδρυσαν σχολείο ελληνικό. Ωστόσο και τότε δεν έλειπαν οι φωνές ανησυχίας των λογίων για την απώλεια της ελληνικής γλώσσας και τον ηθικό εκμαυλισμό των νέων εξαιτίας της υιοθέτησης ξένων ηθών.[3] Στην πραγματικότητα τόσο η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας όσο και η ενσωμάτωση στην κοινωνία υποδοχής είναι διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια της εγκατάστασης στη Βιέννη και μάλιστα παράλληλα.

---

[1] Παλλατίδης, Υπόμνημα ιστορικόν, 39.

[2] Ό.π.

[3] Βλ. για παράδειγμα τις απόψεις των Δάρβαρη, Ζαβίρα και Κούμα, στο Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας, 391-394.

Τις διαδικασίες αυτές που συνέβαλλαν στη συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων, άγνωστων ή μη παγιωμένων στους τόπους καταγωγής, επιχειρώ να εξετάσω στο παρόν κεφάλαιο. Θεωρώ αναγκαίο να τονίσω για ακόμα μια φορά ότι η αδυναμία πρόσβασης στα αρχεία των κοινοτήτων, στέρησε τη δυνατότητα μιας πλήρους και εμπεριστατωμένης μελέτης. Κι αυτό, επειδή οι κοινότητες αποτέλεσαν, ακριβώς, τους χώρους όπου οι νέες ταυτότητες θεσμοποιούνταν. Με δεδομένη αυτή τη σημαντική έλλειψη, στηρίζω τα συμπεράσματά μου στο υπάρχον, αποσπασματικό και ανομοιογενές βιβλιογραφικό και, σε μικρότερο βαθμό, αρχειακό υλικό.

1. Από τις πολυεθνοτικές στις μονοεθνοτικές κοινότητες

Η αρχή της εγκατάστασης ορθόδοξων εμπόρων σε εδάφη της Αψβουργικής Μοναρχίας συνέπιπτε κατά κανόνα με τη συγκρότηση από μέρους τους εκκλησιαστικών αδελφοτήτων. Επρόκειτο για ενώσεις λαϊκών, αναγνωρισμένες από τις αρχές, που είχαν στόχο την υποστήριξη εκκλησιαστικών σκοπών: ίδρυση και επιστασία ναών, φιλανθρωπικές δραστηριότητες, κ.ο.κ.[4] Οι αρμοδιότητες των αδελφοτήτων δεν περιορίζονταν, ωστόσο, στον εκκλησιαστικό τομέα. Ως συλλογικά σώματα εκπροσωπούσαν τους εμπόρους στις αρχές και ήταν οι φορείς των προνομίων. Ενσωμάτωναν θρησκευτικές, διοικητικές και οικονομικές λειτουργίες και συνιστούσαν τον πυρήνα και των δύο μορφών συσσωματώσεων ορθόδοξων εμπόρων, δηλαδή, των κομπανιών και των κοινοτήτων. Η οργάνωση της κοινότητας στη βάση εκκλησιαστικών θεσμών δεν ήταν κάτι άγνωστο για τους ορθόδοξους οθωμανούς υπηκόους. Αντιστοιχούσε στο οθωμανικό μοντέλο οργάνωσης που κατένειμε τον πληθυσμό με βάση τη θρησκευτική του ένταξη και επιφύλασσε στην ανώτερη εκκλησιαστική ιεραρχία πνευματικές, οικονομικές και διοικητικές αρμοδιότητες έναντι του ποιμνίου της.[5] Παρόμοιες πρακτικές αντιμετώπισης των ορθόδοξων υπηκόων της μοναρχίας δεν ήταν άγνωστες ούτε στις αψβουργικές αρχές. Το 1690, μετά την αποτυχία των Αυστριακών στον πόλεμο του Ιερού

[4] Για τη σημασία του όρου «αδελφότητα» (Bruderschaft) από πλευράς εκκλησιαστικού δικαίου, Plöchl, Wiener orthodoxe Griechen, 31.

[5] Από την πλουσιότατη βιβλιογραφία σχετικά με το ζήτημα της διοίκησης του μη μουσουλμανικού πληθυσμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αναφέρω ενδεικτικά το συλλογικό έργο, B. Braude/B. Lewis, Christians and Jews in the Ottoman Empire, τ. Α΄ και Β΄, Νέα Υόρκη / Λονδίνο 1982.

Συνασπισμού εναντίον των Τούρκων 30.000 οικογένειες από τα νότια της Σερβίας με επικεφαλής τον πατριάρχη Ιπεκίου Αρσένιο τον Γ΄ μετανάστευσαν σε εδάφη της Αψβουργικής Μοναρχίας. Τα προνόμια του 1690, 1691 και 1695 που παραχώρησε ο αυτοκράτορας Λεοπόλδος ο Α΄ στον Αρσένιο εξασφάλιζαν φορολογικές ελαφρύνσεις, θρησκευτική ελευθερία και αυτονομία εκκλησιαστικής διοίκησης στους νεοεγκαταστηθέντες.[6] Επαναπροσδιόρισαν, ταυτόχρονα, το καθεστώς εγκατάστασης των Σέρβων που, προκειμένου να αποφύγουν τον τουρκικό κίνδυνο, είχαν μετακινηθεί από τα μέσα του 15ου αιώνα στη Σλαβονία, το Βάνατο και, μετά την κατάκτηση της Ουγγαρίας, στην Κροατία ή που κατόπιν προνομίων, στις αρχές του 16ου αιώνα, είχαν εποικίσει τη στρατιωτική συνοριακή γραμμή με την Οθωμανική Αυτοκρατορία (*Militärgrenze*).[7] Τα προνόμια του Λεοπόλδου κατέστησαν τη σερβική εκκλησία οργανωτικό και διοικητικό φορέα όλων των σερβικών εγκαταστάσεων στην Αψβουργική Μοναρχία και εκπρόσωπό τους στην *Illyrische*[8] *Hofdeputation*, τη συμβουλευτική επιτροπή του αυτοκράτορα για θέματα ορθόδοξων Σέρβων.[9] Η ορθόδοξη μητρόπολη της σλαβονικής πόλης Κάρλοβιτς, με την υποστήριξη και των αψβουργικών αρχών που επιζητούσαν τη δημιουργία ενός ισχυρού ορθόδοξου πόλου στα σύνορά τους ως αντίβαρου στους αντίστοιχους εντός

---

[6] J. Radonić / M. Kostić, Serbische Privilegien von 1690 – 1792, Βελιγράδι 1954, 181-183.

[7] Για τις μεταναστεύσεις των Σέρβων σε εδάφη της Αψβουργικής Μοναρχίας, Radonić – Kostić, 15 κ.ε. Ταρνανίδης, Μητρόπολις Καρλοβικίων, 27 κ.ε. E. Turczynski, Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung, Ντύσελντορφ 1976, 44-60. B. Jelavich, History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries, Καίμπριτζ 1983, τ.1, 92 κεξ. O. Katsiardi – Hering, Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17. – 19. Jahrhundert, *ÖOH* 38 (1996), 175-176. Σχετικά με την κοινωνική και οικονομική δομή των πληθυσμών στη στρατιωτική συνοριακή γραμμή (Militärgrenze), βλ. K. Kaser, Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535 – 1881), Γκρατς 1997.

[8] Ο όρος *illyrisch* σύμφωνα με το περιεχόμενο που του έδωσαν οι γερμανόφωνοι Ουμανιστές σήμαινε νοτιοσλαβικός. Στην Αψβουργική Μοναρχία ο όρος *Illyrische Nation* χρησιμοποιούνταν για τους Σέρβους και τους Κροάτες και σποραδικά για τους Ρουθηνούς και Ουκρανούς. Στην καθομιλουμένη γερμανική του 18ου και 19ου οι Σέρβοι ονομάζονταν *Raizen*, λέξη που θεωρείτο από τους ίδιους υποτιμητική και για το λόγο αυτό οι μητροπολίτες τους έκαναν διαβήματα στις αρχές εναντίον της χρήσης της. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αρχίζει να κερδίζει έδαφος η λέξη *Serwie*r. Turczynski, Konfession und Nation, 273-274.

[9] Όπως σημ. 7.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[10], αναδείχθηκε σε θρησκευτικό και πολιτιστικό κέντρο των διεσπαρμένων Σέρβων.

Η συσσωμάτωση στη βάση εκκλησιαστικών θεσμών και προνομίων ήταν, συνεπώς, γνωστή στους ορθοδόξους και στις δύο πλευρές των συνόρων. Σε αντίθεση, ωστόσο, με αυτό που συνέβαινε στους τόπους καταγωγής ή στις αγροτικές σερβικές εγκαταστάσεις της Κροατίας, της Σλαβονίας και της νότιας Ουγγαρίας, στα εμπορικά κέντρα της Μοναρχίας όπου συγκεντρώθηκαν ορθόδοξοι έμποροι προέκυψε μια νέα πραγματικότητα: μορφές κοινοτικής οργάνωσης, με εκκλησιαστικές, οικονομικές και διοικητικές λειτουργίες που συγκροτούνταν μεν στη βάση του δόγματος, αποτελούνταν, όμως, από μέλη όλων εκείνων των εθνοτικών ομάδων που δραστηριοποιήθηκαν στο εμπόριο μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών. Η εθνοτική σύνθεση των κοινοτήτων παρουσίαζε, σε γενικές γραμμές, μια αντιστοιχία προς τη γεωγραφική θέση των εγκαταστάσεων. Στο Βάνατο και την Ουγγαρία απαντούσαν μικτές κοινότητες Ελλήνων, Αρωμούνων Βλάχων και Σέρβων όπου πλειοψηφούσαν αριθμητικά οι τελευταίοι. Προς τα δυτικά και στα εμπορικά κέντρα της Βουδαπέστης και κυρίως της Βιέννης και της υπερτερούσαν Έλληνες και Βλάχοι, ενώ στην Τεργέστη η μικτή κοινότητα αποτελούνταν από Έλληνες και «Ιλλυριούς» Σέρβους.[11] Η επιβίωση τέτοιου τύπου οργανωτικών μορφών υπήρξε, ωστόσο, προβληματική. Οι εθνοτικές συγκρούσεις που ξέσπασαν κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα μέσα στους κόλπους τους, δρομολόγησαν τη συγκρότηση μονοεθνοτικών κοινοτήτων. Πρωταγωνιστές των εξελίξεων ήταν οι Έλληνες και οι Σέρβοι. Με συνείδηση της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας, με ιστορική παράδοση αυτοτελούς πολιτικής ύπαρξης, η ανάμνηση της οποίας διατηρούνταν μέσα από διηγήσεις και τραγούδια, παράδοση γραπτής κουλτούρας, με γλώσσα εκκλησιαστικής λειτουργίας και θρησκευτικά-πολιτισμικά κέντρα ως πόλους συσπείρωσης, οι δύο αυτές ομάδες προώθησαν τις διαδικασίες για τη δημιουργία κοινοτήτων με κριτήριο όχι την κοινή πίστη αλλά την εθνοτική

---

[10] Ταρνανίδης, Μητρόπολις Καρλοβικίων, ό.π. W. Plöchl, Die orthodoxe Kirche in der habsburgischen Donaumonarchie (1526 – 1918), *BS* 13 (1972), 17-39. Katsiardi – Hering, Habsburgerreich, 176.

[11] Turczynski, Konfession und Nation, 100. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 92 κ.ε. Της ιδίας, Habsburgerreich, 179.

ένταξη.[12] Στο επίκεντρο των συγκρούσεων βρέθηκαν ζητήματα εκκλησιαστικής οργάνωσης, εκκλησιαστικού τυπικού και γλώσσας τέλεσης της λειτουργίας.[13] Η εναλλάξ λειτουργία σε ελληνική και σερβική γλώσσα, μέτρο που υποστήριξαν και οι αψβουργικές αρχές[14], δεν μπόρεσε να λύσει τα προβλήματα. Οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν και με βάση την αριθμητική αναλογία των αντιμαχόμενων ομάδων οδήγησαν είτε στη δημιουργία ξεχωριστών κοινοτήτων είτε στον αποκλεισμό μιας από αυτές από τις διοικητικές λειτουργίες. Στην Τεργέστη και τη Βουδαπέστη, το 1782 και το 1788 αντίστοιχα, ακολουθήθηκε ο πρώτος δρόμος[15], ενώ στη Βιέννη, είχε, ήδη το 1776, επιτευχθεί ο αποκλεισμός των Σέρβων.

Οι συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Σέρβων στη Βιέννη, το χρονικό των οποίων, τουλάχιστον από την ελληνική σκοπιά, κατέγραψε ο Σωφρόνιος Ευστρατιάδης,[16] εντάσσονταν στο ιδεολογικό πλαίσιο που αναφέρθηκε παραπάνω. Ξεκίνησαν, σχεδόν, ταυτόχρονα με την ίδρυση του ναού του Αγίου Γεωργίου, μεταξύ 1718 και 1723 από την ομώνυμη αδελφότητα των οθωμανικής υπηκοότητας, ορθόδοξων εμπόρων της πόλης.[17] Επίκεντρο της διαμάχης ήταν το δικαίωμα του

---

[12] Turcynski, ό.π., 10, 98, 104. Για τη σημασία τέτοιων «πρωτο-εθνικών», όπως τα αποκαλεί ο E. Hobsbawm, στοιχείων και κυρίως της ανάμνησης μιας ιστορικής πολιτικής ύπαρξης στη διαδικασία δόμησης εθνικών κρατών, βλ. J. Szücz, Nation und Geschichte. Studien, Βουδαπέστη 1981, 76-83. E. Hobsbawm, Nation and Nationalism since 1780. Program, Myth, Reality, Καίμπριτζ 1990, 52-79 και κυρίως, 73-76.

[13] Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 85-117.

[14] Βλ. για παράδειγμα την απόφαση της Μ. Θηρεσίας το 1761 σχετικά με την τέλεση της λειτουργίας στον Άγιο Γεώργιο της Βιέννης. Ευστρατιάδης, 26. Η εναλλάξ λειτουργία σε ελληνική και βλαχική γλώσσα ήταν, πάντως, αίτημα και των Αρωμούνων Βλάχων στην ελληνοβλαχική κοινότητα της Πέστης. Hering, Konflikt zwischen Griechen und Walachen, 149.

[15] Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 92. Hering, Konflikt zwischen Griechen und Walachen, 149.

[16] Ευστρατιάδης, 8-35.

[17] Η ακριβής χρονολογία ίδρυσης της αδελφότητας και του ναού του Αγίου Γεωργίου δεν είναι γνωστή. Από μια αναφορά της αδελφότητας προς τις αρχές το 1726, σχετικά με προβλήματα που προκαλούν κάποιοι στη λειτουργία του ναού (δε διευκρινίζεται ούτε το είδος ούτε ο υπαίτιος των προβλημάτων) και τη σχετική απάντηση του πολεμικού συμβουλίου, γραμμένες και οι δύο στην ιταλική γλώσσα, προκύπτει ότι άδεια ίδρυσης ναού είχε δοθεί στους ορθόδοξους οθωμανούς υπηκόους «*από πολλού χρόνου*». Στην αναφορά υπονοούνται, προφανώς, τα προνόμια που δόθηκαν το 1723 από τον Κάρολο Στ΄ κατόπιν παρέμβασης του πρίγκιπα Ευγένιου της Σαβοΐας, το κείμενο των οποίων, όμως, δε διασώζεται. Αποσπάσματα από τα έγγραφα του 1726, μεταφρασμένα στα ελληνικά στο Ευστρατιάδης, 8-9. Στα έγγραφα αυτά αναφέρεται και ο Koimzoglu, 27-28. Κατά τον

μητροπολίτη του Κάρλοβιτς, στη δικαιοδοσία του οποίου, με απόφαση των αρχών, είχε υπαχθεί ο ναός, να διορίζει τους ιερείς και να παρεμβαίνει στην εκκλησιαστική διοίκηση παραμερίζοντας την αδελφότητα. Η γλώσσα της λειτουργίας, αν και εμπλεκόταν στην αντιπαράθεση, συνδεόταν περισσότερο με το ζήτημα των αρμοδιοτήτων του μητροπολίτη στο διορισμό ιερέων. Οι διαθέσιμες πηγές αφήνουν να εννοηθεί ότι η ελληνοσερβική διαμάχη ήταν πρωτίστως μια διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και σερβικών εκκλησιαστικών αρχών παρά μεταξύ ποιμνίου. Το γεγονός, εξάλλου, ότι η παρουσία των Σέρβων στη Βιέννη ήταν αριθμητικά περιορισμένη, υπονόμευε τις διεκδικητικές τους δυνατότητες. Η τέλεση της λειτουργίας στην ελληνική γλώσσα δεν αμφισβητήθηκε σε καμία περίπτωση. Οι ενστάσεις των Ελλήνων στο διορισμό σέρβου ιερέα υποκινούνταν από το φόβο ότι μέσω αυτού ο μητροπολίτης του Κάρλοβιτς θα διατηρούσε το διοικητικό και οικονομικό έλεγχο επί του ναού και όχι από το φόβο υποσκελισμού τους από το σερβικό ποίμνιο.

Η διαμάχη έληξε το 1776 με το διάταγμα της Μ. Θηρεσίας που ανανεώθηκε το 1782 από τον Ιωσήφ Β΄ κι εκδόθηκε ένα χρόνο αργότερα στα γερμανικά, ελληνικά και παλαιοσλαβικά (kirchenslavisch). Στο πρώτο άρθρο του «*Καισαροβασιλικού Προνομίου*» του 1782 , ο ναός (*Καπέλλα/Kapelle*) του Αγίου Γεωργίου αναγνωριζόταν «*κυρίως μόνον εδικήν των, εκείνων των μη ηνωμένων Ρωμαίων (*γερμ. κειμ. *nicht unirten griechischen Glaubensverwandten), των υποκείμενων εις την Οθωμανικήν εξουσίαν, και πραγματευομένων εις την Καισαροβασιλικήν καθεδραλικήν πόλην Βιένναν....και κάθε ένας χριστιανός αυτής της μη ουνίτης Θρησκείας των Ρωμαίων (nicht unirten griechischen Religion), από όποιον Γένος (Nation), ή Γλώσσαν ήθελεν είναι, ελευθέρως και ανεμποδίστως, να εμβαίνη εις αυτήν, δια προσευχήν και απόλαυσιν Θείας Χάριτος. καθό και οι συνάδελφοί του, οι της Οθωμανικής Πόρτας υπήκοοι Ρωμαίοι (Griechen). Η συντήρησις όμως και η φύλαξις τούτης της Καπέλλας, και όλαις αι διοικήσεις, οπού ανήκουσιν εις το αποτέλεσμα της μη ουνίτης θρησκείας, να είναι παντελώς εις την εξουσίαν της αδελφότητος, των μη ουνίτων πραγματευτών των υποκειμένων εις την Οθωμανικήν εξουσίαν, και διατριβόντων εδώ της μη ουνίτης Ανατολικής εκκλησίας*

W. Plöchl, η αδελφότητα συγκροτήθηκε πριν το 1718 αλλά από εκείνη τη χρονιά άρχισε να δραστηριοποιείται για την ίδρυση ναού. Plöchl, Wiener orthodoxe Griechen, 32.

Ρωμαίων (Griechen der nicht unirten orientalischen Kirche)».[18] Στο δεύτερο άρθρο οριζόταν ότι στο ναό είχε δικαίωμα να λειτουργεί ένας μόνο ιερέας και αν οι ανάγκες το απαιτούσαν μπορούσε να προσληφθεί κι ένας ή περισσότεροι υποεφημέριοι (*Καπελλάνος*), με την προϋπόθεση ότι «καθώς, όμως, ο Εφημέριος, έτζι και οι Καπελλάνοι αυτοί να είναι το Γένος και την Θρησκείαν Ρωμαίοι (sowohl in Ansehung der Nation, als auch der Religion Griechen), και του μοναδικού τάγματος. και εκλελεγμένοι, και φερμένοι, με τα περισσότερα βότα, ειτ' ούν συγκαταθέσεις, των εδώ πραγματευομένων της Οθωμανικής Πόρτας υπηκόων, μη ουνίτων Ρωμαίων (Griechen der nicht unirten orientalischen Kirche), από όποιον Μοναστήρι της Ρούμελης ήθελαν θελήση· - Εάν το Ιλλυρικόν Γένος (illyrische Nation), ήθελε το εύρη εύλογον να καλέση εδώ κανέναν Ιλλυρικόν (illyrischen) ιερέα, με εδικά του έξοδα, δια μόνην την εξομολόγησιν, δε θέλει είναι συγχωρημένον εις αυτόν, να επιχειρισθή τίποτες εις τας λοιπάς ιεροπραξίας, και εφημερικάς τελετάς».[19] Ο μητροπολίτης του Κάρλοβιτς αναγνωριζόταν ως ανώτατη εκκλησιαστική αρχή και το όνομά του όφειλε να μνημονεύεται στις λειτουργίες. Εκτός, όμως, από την επικύρωση του διορισμού των ιερέων που είχαν εκλεγεί από την αδελφότητα, δεν του επιτρεπόταν καμία ανάμειξη στη διοίκηση του ναού.[20] Όταν το 1778 αρνήθηκε να επικυρώσει το διορισμό του εκλεγμένου ιερέα Μελέτιου, η αδελφότητα έκανε ένσταση που έγινε δεκτή από τις αρχές. Έκτοτε, το δικαίωμα επικύρωσης από πλευράς του μητροπολίτη ήταν μόνο τυπικό.[21]

Τα προνόμια του 1776 αποτέλεσαν το θεσμικό πλαίσιο της κοινοτικής οργάνωσης των ορθόδοξων οθωμανών υπηκόων στη Βιέννη.[22] Στη γενική συνέλευση που έγινε την ίδια χρονιά αποφασίστηκε η εκλογή 18 μελών (*επιστάτες*),

---

[18]Die von seiner Majestät dem römischen Kaiser Joseph dem II in der Kaiserl. Residenzstadt Wien handelnden, der ottomanischen Pforte unterthänigen nicht unirten Griechen, in Betreff ihres Gottesdienstes in der Kapelle des heil. Georgius im Steyerhof allergnädigst ertheilte Freyheit, Βιέννη 1783, 7.

[19] Ό. π., 9.

[20] Ό. π., 10, 14.

[21] Ευστρατιάδης, 32, 33. Το 1883 ο ναός πέρασε στη δικαιοδοσία της ορθόδοξης μητρόπολης του Τσέρνοβιτς, χωρίς, ωστόσο, να αλλάξει το καθεστώς των σχέσεων που όριζαν τα προνόμια του 1776.

[22] Ο όρος «αδελφότητα» (Bruderschaft) του Αγίου Γεωργίου εξακολούθησε να χρησιμοποιείται τυπικά αντί του όρου «κοινότητα» (Gemeinde) και μετά το 1776, χωρίς να ανταποκρίνεται στο αρχικό του περιεχόμενο, δηλ. οργάνωση λαϊκών προς υποστήριξη εκκλησιαστικών σκοπών. Βλ. Plöchl, Wiener orthodoxe Griechen, 50, 52.

ως διοικητών της αδελφότητας και εκπροσώπων της στις αρχές, με ετήσια θητεία. Το 1777 ο αριθμός τους περιορίστηκε σε 12 (*δωδεκάς*)[23]. Οι επιστάτες εξέλεγαν τους εφημέριους και τους τρεις λαϊκούς επιτρόπους που ήταν υπεύθυνοι για την άρτια λειτουργία του ναού. Για οποιαδήποτε απόφαση απαιτείτο πλειοψηφία των μελών της δωδεκάδας.[24] Επειδή η αδελφότητα εκπροσωπούσε και οικονομικά ενδιαφέροντα των μελών της έναντι των αρχών, λαμβανόταν η πρόνοια ώστε στη δωδεκάδα να εκλέγονται αντιπρόσωποι των περιοχών που είχαν εμπορική επικοινωνία με τη Βιέννη. Συχνά, στα πρακτικά οι επιστάτες εμφανίζονται ως εκπρόσωποι των εμπόρων του τόπου καταγωγής τους.[25] Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι δικαίωμα συμμετοχής και εκλογής στη γενική συνέλευση είχαν όλα τα μέλη της αδελφότητας του Αγίου Γεωργίου, δηλαδή, οι ορθόδοξοι έμποροι με οθωμανική υπηκοότητα.[26] Αν οι υπάλληλοι των εμπορικών οίκων ανήκαν, επίσης, στη αδελφότητα δε γίνεται σαφές. Δεδομένη ήταν η μη συμμετοχή των γυναικών. Στην πραγματικότητα, πάντως, στη δωδεκάδα εκλέγονταν οι ευπορότεροι έμποροι. Το 1810, εξ αιτίας των δανείων που είχαν συναφθεί για την αγορά ιδιόκτητου ναού και των αναγκαστικών εισφορών που είχε επιβάλλει η αυστριακή κυβέρνηση, το 1809, για την κάλυψη της πολεμικής αποζημίωσης στη Γαλλία, τα οικονομικά της αδελφότητας βρίσκονταν σε κρίση και για την ανόρθωσή τους επιλέχθηκε η λύση της υποχρεωτικής συνδρομής των μελών –κατά τα προηγούμενα χρόνια η

---

[23] Το 1845 ο αριθμός των μελών αδελφότητας είχε τόσο μειωθεί, ώστε θεωρήθηκε σκόπιμο ο αριθμός των επιστατών να περικοπεί σε έξι. Ευστρατιάδης, 213.

[24] Ευστρατιάδης, 69-71, 78-79.

[25] Στη γενική συνέλευση της 14ης Μαρτίου 1787 εξελέγησαν οι «*Εμμανουήλ Θεοδώρου δια τους Τουρναβίτας, Εμμανουήλ Ιωάννου δια τους Καστοριανούς, Ανδρέας Σάββα δια τους Ιωαννήτας, Μάξιμος Κουρδοβίκη δια τους Σκλαβούνους, Νικόλαος Μιχαήλ δια τους Αμπελακιώτας [...].*». Στη συνέλευση της 20ης Νοεμβρίου 1805 «*βάλλονται κλήροι δια την παραδρομήν οπού έγινε και δεν εβάλθη εις την δωδεκάδαν καν ένας αδελφός από την Χίον [...].*». Ευστρατιάδης, 168-170, 177.

[26] Στα πρακτικά της γενικής συνέλευσης της 25ης Φεβρουαρίου 1778 αναφέρεται: «*Γίνεται συνέλευσις όλων των αδελφών της Κοινότητος και εκ των 56 αδελφών εξελέγησαν επιστάται και κυβερνήται αυτής οι επόμενοι δώδεκα..*». Στις 29 Ιανουαρίου 1783: «*Γίνεται κοινή συνέλευσις όλων των αδελφών περί της εκλογής των δώδεκα επιστατών [...].*». Ευστρατιάδης, 166. Επίσης, ο Νεόφυτος Δούκας αναφερόμενος στους επιστάτες του Αγίου Γεωργίου γράφει: «*μια τοιαύτη δωδεκάριθμος, βουλή από πάντων εκλεγμένη, ουχί πλουτίνδην, τούτο δη το παλαίφατον, αλλά αριστίνδην και εξ αρετής [...].*». Ν. Δούκας, Παραίνεσις Β΄. Προς τους εν Βιέννη Έλληνας εις σύστασιν σχολείου ελληνικού, Βιέννη 1810, 3.

χρηματοδότηση γινόταν μέσω δωρεών, κληροδοτημάτων κι ετήσιων οικονομικών συνδρομών, που δεν είχαν υποχρεωτικό χαρακτήρα. Ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση, τα μέλη της αδελφότητας χωρίστηκαν σε δύο κατηγορίες (*κλάσεις*) και εισφορά ορίστηκε σε 40 και 30 φιορίνια αντίστοιχα. Στην πρώτη καταχωρίστηκαν 101 ονόματα και στη δεύτερη 34.[27] Αν συγκρίνουμε τα ονόματα αυτά με τα αντίστοιχα επιστατών της αδελφότητας, που έχει δημοσιεύσει ο Ευστρατιάδης, παρατηρούμε μια σύμπτωση των τελευταίων με ονόματα που συναντάμε αποκλειστικά στην πρώτη κατηγορία. (Γ. Σβάρτς, Σ. Γ. Σίνας, Δημ. Ποστολάκας, Γ. Μπετλής, Α. Βεζυρούλης, κ.ά.). Οι συνελεύσεις της αδελφότητας αντιμετώπιζαν πρόβλημα απαρτίας. Το 1786 ορίστηκε ποινή 10 φιορινίων σε όσα μέλη της αδελφότητας δεν παρίσταντο στην ετήσια συνέλευση.[28]

Ο αποκλεισμός των Σέρβων και της σερβικής γλώσσας από τη διοίκηση της αδελφότητας και την εκκλησιαστική λειτουργία αντίστοιχα ήταν η μια πτυχή της εξέλιξης που οδήγησε στην εδραίωση του ελληνικού στοιχείου στα κοινοτικά πράγματα. Η δεύτερη ήταν η ενσωμάτωση των Βλάχων στην ελληνική κουλτούρα, διαδικασία που, όπως ήδη αναφέρθηκε, είχε ξεκινήσει στους τόπους καταγωγής, στη Δυτική Μακεδονία, την Ήπειρο, και προωθήθηκε μέσω της συνύπαρξής τους με τους Έλληνες στη Βιέννη. Κατά τη διάρκεια της διαμάχης των Ελλήνων με τους Σέρβους βρίσκονταν στο πλευρό των πρώτων και στα προνόμια δεν αναφέρονταν ως ξεχωριστή ομάδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι αν και ο όρος *μη ηνωμένοι Ρωμαίοι/nicht unirte Griechen, griechisch nicht Unirte*[29] χρησιμοποιείται στο κείμενο του 1782, για να περιγράψει τους ορθόδοξους ανεξαρτήτως γλώσσας και εθνοτικής ένταξης, είναι

---

[27] Πρόκειται για αριθμό ονομάτων και όχι προσώπων. Αρκετοί από τους φορολογούμενους καταχωρίζονται με βάση το όνομα της επιχείρησής τους: Σβαρτς και Συντροφία, Αδέλφια Σολομών και Υιοί κ.ο.κ. Βλ. Ευστρατιάδης, 52-53.

[28] Από τον αριθμό των υπογραφών στο κείμενο που αφορά τα καθήκοντα και τα δικαιώματα των επιστατών, προκύπτει ότι στη συνέλευση του 1776 συμμετείχαν 70 άτομα. Στις συνελεύσεις των ετών 1778, 1784, 1844 παρευρίσκονταν 56, 52 και 36 άτομα αντίστοιχα. Ευστρατιάδης, 71, 167, 172, 173, 213.

[29] Η χρήση του όρου "griechisch nicht Unirte", παρά τις διαμαρτυρίες του μητροπολίτη του Κάρλοβιτς, επιβλήθηκε από τις αψβουργικές αρχές αντί του "orthodox" που ετυμολογικά παρέπεμπε στην ορθότητα δόγματος και, συνεπώς, δεν μπορούσε να χαρακτηρίζει παρά την καθολική εκκλησία. Το 1850 το "nicht unirte" αντικαταστάθηκε από το "orientalisch" (ανατολικός). Plöchl, Wiener orthodoxe Griechen, 63. Katsiardi-Hering, Habsburgerreich, 178. Βλ. και λήμμα "griechisch-orthodox" στο παράρτημα του Turczynski, Konfession und Nation, 273.

ταυτόχρονα σαφές ότι όνομα *Ρωμαίοι/Griechen* αντιστοιχεί και σε ένα *Γένος/Nation* (*αυτοί να είναι το Γένος και την Θρησκείαν Ρωμαίοι*). Ανεξάρτητα από τα προβλήματα ερμηνείας του όρου Nation σε μια περίοδο προγενέστερη της συγκρότησης εθνικών κρατών[30], γεγονός είναι ότι οι Σέρβοι διακρίνονται από τους Ρωμαίους και αναφέρονται ως Ιλλυρικόν γένος/illyrische Nation. Οι Βλάχοι αντίθετα συμπεριλαμβάνονται μαζί με τους Έλληνες στον προσδιορισμό Ρωμαίοι/Griechen.- Συμμετείχαν στη διοίκηση της αδελφότητας με εκπροσώπους στη δωδεκάδα[31], υπέγραφαν τα πρακτικά των συνελεύσεων στα ελληνικά, χωρίς, όμως, να παύουν να διατηρούν και τις δικές τους αρωμουνικές διάλεκτους, τις οποίες, φυσικά, δεν άκουγαν στην εκκλησιαστική λειτουργία, για τις ανάγκες της εξομολόγησης, όμως, μεριμνούσαν ώστε να τις γνωρίζουν οι ιερείς που διορίζονταν στο ναό.[32]

Συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Βλάχων, όπως αυτές που ξέσπασαν στην ελληνική κοινότητα της Πέστης, εξαιτίας της απαίτησης των δεύτερων να αναγράφεται το επίθετο «βλαχική» στην επίσημη ονομασία της κοινότητας και να τελείται η λειτουργία και στη βλαχική γλώσσα, δε σημειώθηκαν στην αδελφότητα του Αγίου Γωργίου.[33] Η επαφή των Αρωμούνων Βλάχων εμπόρων, των εγκαταστημένων στα ανατολικά της Μοναρχίας, με Ρουμάνους από τη Βλαχία και τη Τρανσυλβανία που μιλούσαν συγγενικές διαλέκτους με αυτούς υπήρξε καθοριστική για την ανάπτυξη από μέρους τους μιας βλαχικής-ρουμανικής συνείδησης. Αν στις ιδιαίτερες πατρίδες της Ηπείρου και της Μακεδονίας λόγοι

---

[30] Η εξακρίβωση του περιεχομένου του όρου Nation στα αψβουργικά κείμενα του 18ου και 19ου αιώνα είναι ιδιαίτερα προβληματική, καθώς ο όρος χρησιμοποιείται αδιαφοροποίητα για να δηλώσει εμπόρους με ξένη υπηκοότητα, γενικά ξένους υπηκόους, κοινότητες ομόδοξων ή όπως στο κείμενο των προνομίων του 1782, εθνοτικές ομάδες (illyrische Nation). Για τα προβλήματα ερμηνείας του όρου βλ. Κατσιαρδή-Hering, Τεργέστη, 32. Της ιδίας, Habsburgerreich, 178-179.

[31] Στην 18μελή επιτροπή που εκλέχθηκε το 1776 ως *Βλάχοι* αναφέρονται ο *Νικόλαος Δημητρίου και ο Τύρκος Φιλίππου*. Στη δωδεκάδα του 1790 *Βρέτας Τζεχάνη δια τους Βλάχους*. Το 1792 ο *Σίμος Σίνας* εμφανίζεται στη δωδεκάδα ως *Μοσχοπολίτης*, το ίδιο και ο Βρέτας Τζεχάνης το 1794. Ευστρατιάδης, 72, 169-170.

[32] Για παράδειγμα στις 15 Δεκεμβρίου 1777 η συνέλευση της αδελφότητας αποφάσισε «*να γραφή μια επιστολή προς τον Ιερομόναχον κυρ Μελέτιον τον Λαυριώτην, όστις βρίσκεται εις το Γιάσσι [...], αν κλίνη κατ' αυτά να δεχθή την εφημερίαν και αν ηξεύρη βλάχικα και βουλγάρικα να αποκριθή με πρώτον, και τότε θέλει του στείλει η αδελφότης την τελείαν απόφασιν του ερχομού του*». *Ευστρατιάδης*, 166.

[33] Σχετικά με το θέμα βλ. Hering, Griechen und Walachen, ό.π.

κοινωνικής ανέλιξης υπαγόρευαν τον προσανατολισμό των Αρωμούνων Βλάχων στην ελληνική κουλτούρα, στις εγκαταστάσεις της Ουγγαρίας και της Τρανσυλβανίας οι ίδιοι λόγοι υπαγόρευαν τον προσανατολισμό τους σ' εκείνες τις ομάδες που είχαν μια πλειοψηφική και εδραιωμένη παρουσία στην περιοχή κι επιπλέον συγγενή γλωσσικά στοιχεία.[34] Στη Βιέννη μια παρόμοια εμπειρία ήταν άγνωστη και οι Βλάχοι συνέχισαν να είναι προσκολλημένοι στους Έλληνες. Ωστόσο και εδώ είναι δυνατό να εντοπιστεί μια καινούργια εξέλιξη: έντεκα χρόνια μετά τα προνόμια της Μαρίας Θηρεσίας στην αδελφότητα «*των μη ουνίτων πραγματευτών των υποκείμενων εις την Οθωμανικήν εξουσίαν, και διατριβόντων εδώ της μη ουνίτης Ανατολικής Εκκλησίας Ρωμαίων*»[35], ο Ιωσήφ Β΄ παραχώρησε στους «*εν Βιέννη κατοικούσι Γραικοίς τε, και Βλάχοις της ανατολικής Θρησκείας Κ. Β. Υπηκόοις*» το προνόμιο να ιδρύσουν την εκκλησία της Αγίας Τριάδας στη Fleischmarkt.[36]

Οι πηγές που αφορούν την ιστορία της κοινότητας της Αγίας Τριάδας – λιγότερες κι από αυτές της αδελφότητας του Αγίου Γεωργίου – δεν επιτρέπουν καμία υπόθεση σχετικά με το πως ο προσδιορισμός *Βλάχοι* εμφανίστηκε δίπλα στο *Γραικοί* από την πρώτη, κιόλας, στιγμή της συγκρότησής της. Αυτά που γνωρίζουμε είναι ότι στη συνέλευση της αδελφότητας, στις 7 Μαρτίου 1784, απορρίφθηκε με ψήφους 47 έναντι 5, πρόταση των ορθόδοξων αψβούργων υπηκόων για σύσταση μαζί με τους οθωμανούς υπηκόους νέας εκκλησίας και κοινότητας[37] και ότι στις 13 Ιανουαρίου 1786, στη συνέλευση 32 ορθόδοξων αψβούργων υπηκόων αποφασίστηκε η συγκέντρωση χρημάτων για ίδρυση εκκλησίας και εκλέχτηκε

---

[34] Ό. π., 154-155.

[35] Καισαροβασιλικόν Προνόμιον, 1782, 8.

[36] Το προνόμιο του Ιωσήφ Β΄ το 1787 ανανεώθηκε από το Φραγκίσκο Β΄ το 1796. Το κείμενο του 1796 εκδόθηκε το 1822 και το 1859. M. D. Peyfuss, Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien. Soziale und nationale Differenzierungen im Spiegel der Privilegien für die griechisch-orthodoxe Kirche zur heiligen Dreifaltigkeit, *ÖOH* 17 (1975), 258-268. Στη εργασία αυτή χρησιμοποιώ την έκδοση του 1822: Von Seiner Majestät Kaiser Franz des zweyten, huldreichst verliehene Privilegien, denen in der K. K. Haupt=und Residenz=Stadt Wien ansässigen Griechen und Wallachen von der orientalischen Religion, K. K. Unterthanen, in Betreff ihres Gottesdienstes in der Pfarr-Kirche zur heiligen Dreyfaltigkeit am alten Fleischmarkt – Wien 1822. Aus der K. K. privil. Buchdruckerey der P. P. Mechitaristen (στο εξής, Privilegien 1822).

[37] Ευστρατιάδης, 167.

εξαμελής διοικητική επιτροπή.[38] Τόσο σε αυτή όσο και στην *Εξάδα* που εκλεγόταν κάθε χρόνο από τη γενική συνέλευση της κοινότητας, συμμετείχαν Έλληνες και Βλάχοι, όπως και στη δωδεκάδα της αδελφότητας του Αγίου Γεωργίου.[39]

Η πληροφορία ότι οι Σέρβοι μετά το 1787 κατέφυγαν για τον εκκλησιασμό τους στην Αγία Τριάδα[40], δεν είναι αρκετή για να μας κάνει να δούμε στην ίδρυση της κοινότητας μια προέκταση της προηγούμενης διαμάχης Ελλήνων και Σέρβων. Εξάλλου, τα προνόμια του Ιωσήφ του Β΄ στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας προέβλεπαν τόσο ως προς τη γλώσσα της λειτουργίας όσο και στο ζήτημα του διορισμού των ιερέων και των αρμοδιοτήτων του μητροπολίτη του Κάρλοβιτς ακριβώς τα ίδια που προέβλεπαν τα προνόμια της Μ. Θηρεσίας στην αδελφότητα του Αγίου Γεωργίου.[41] Οι κανονισμοί της κοινότητας που καταρτίστηκαν το 1797 και το 1805 έλαβαν την έγκριση της αυστριακής κυβέρνησης, έδιναν στους έξι επιστάτες απόλυτη διοικητική δικαιοδοσία.[42] Η εκλογή τους γινόταν από τη γενική συνέλευση, στην οποία δικαίωμα συμμετοχής είχαν όλα τα μέλη της κοινότητας.[43]

---

[38] Ακαδημία Αθηνών, Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 47. Επιστάτες ορίστηκαν οι: Μιχ. Βρέτα Ζουπάν, Κων. Μόσχα, Κων. Δάμτζιος, Ιω. Παύλος Χατζημιχαήλ, Δημ. Τσετίρης, Δημ. Νικολάου. Βλ. Και M. Doudos, Die griechisch-orientalische Kirchen-Gemeinde zur heiligen Dreifaltigkeit in Wien, Βιέννη 1920, 15.

[39] Στα πρακτικά κάποιων συνελεύσεων που έχει μεταγράψει ο Λάιος (Κατάλοιπα, Φακ. 47) συναντάμε για παράδειγμα ως μέλη της εξάδας τον Αθανάσιο Μανούση και τον Ιωάννη Χατζημιχαήλ, η ελληνική καταγωγή των οποίων είναι πιστοποιημένη, βλ. Λάιος, Σιάτιστα, ό.π. και τους γνωστούς ως Βλάχους, Ιω. Δάρβαρη και Νικόλαο Τύρκα. Πληροφορίες για την καταγωγή διαφόρων μελών της ελληνικής εγκατάστασης βρίσκονται, στο Peyfuss, Eine griechische Kaffeerunde,167-175. Για λόγους που έχουν εξηγηθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο αποφεύγω να ταυτίσω την καταγωγή με βάση το ονοματεπώνυμο και περιορίζομαι στην αναφορά εκείνων των ατόμων, η καταγωγή των οποίων έχει πιστοποιηθεί από άλλους μελετητές. Ο Ντούντος, πάντως, μέλος και ο ίδιος της κοινότητας στις αρχές του 20ου αιώνα, αναφέρει η εξάδα αποτελούνταν κάθε φορά από τρεις Έλληνες και τρεις Βλάχους, ενώ λαμβανόταν πρόνοια ώστε τα μέλη της να μην είναι μεταξύ τους συγγενείς και συγγενείς εξ αγχιστείας πρώτου και δεύτερου βαθμού ούτε να είναι συνέταιροι. Dudos, ό.π., 28.

[40] G. Wolf, Historische Skizzen aus Österreich – Ungarn, Βιέννη 1883, 137. Plöchl, 40.

[41] Privilegien 1822, 9-11.

[42] Παπαδέλλης, Καταστατικόν της Ελληνικής Κοινότητος της Αγίας Τριάδος της Βιέννης, ό.π. Plöchl, Griechen, 53, 55.

[43] Στις συνελεύσεις της 27ης Σεπτεμβρίου 1797 και της 23 Ιανουαρίου 1799 το εκλογικό σώμα αποτελούνταν από 29 και 32 άτομα αντίστοιχα. Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 47.

Από μια απόφαση της γενικής συνέλευσης σχετικά με την ετήσια εισφορά που έπρεπε να καταβάλλουν τα μέλη της κοινότητας, προκύπτει ότι σε αυτή συμμετείχαν άτομα και με χαμηλά εισοδήματα, στην εξάδα, όμως, εμφανίζονται αποκλειστικά μέλη των δύο ανώτερων εισοδηματικών κατηγοριών.[44]

Στην περίπτωση της Αγίας Τριάδας μπορούμε να εντοπίσουμε, ωστόσο, μια σημαντική διαφορά σε σχέση με την αδελφότητα του Αγίου Γεωργίου. Στην έκδοση των προνομίων της Αγίας Τριάδας, το 1822, πέρα από την αναγραφή του ονόματος των Βλάχων, προστέθηκε δίπλα στη γερμανική, ελληνική και παλαιοσλαβική μετάφραση και η ρουμανική (δακορουμανική), που δεν υπήρχε στην έκδοση των προνομίων του Αγίου Γεωργίου το 1782. Η εξέλιξη αυτή δημιουργεί την υποψία ότι στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας, διαφορετικά απ' ό, τι συνέβαινε στον Άγιο Γεώργιο, είχε συγκροτηθεί κι επιβληθεί ένας πόλος Αρωμούνων Βλάχων που είχε, τουλάχιστον, γλωσσικές αναφορές στους Βλάχους της Βλαχίας και της Τρανσυλβανίας. Στις αρχές του 19ου αιώνα, με πρωτοβουλία Αρωμούνων διανοουμένων και εμπόρων της Πέστης είχε, μάλιστα, ξεκινήσει η προσπάθεια γραπτής κωδικοποίησης της αρωμουνικής γλώσσας[45] και δημιουργίας συνείδησης για την ιστορική ύπαρξη της εθνοτικής τους ομάδας. Το 1808 εκδόθηκε στην Πέστη η μελέτη του Γεωργίου Ρόζια «Εξετάσεις περί των Ρωμαίων», όπου παρουσιάζονταν οι Δακορουμάνοι ως αδερφικό γένος με τους Βλάχους.[46] Το 1813 εμφανίστηκε στη Βιέννη η «Γραμματική ρωμανική, ήτοι μακεδονοβλαχική» του Μιχαήλ Γ. Μποϊατζή[47] και το 1818 η «Ιστορία του βλαχικού Γένους στη Δακία και

---

[44] Στη γενική συνέλευση της 17ης Ιανουαρίου 1804 καταρτίστηκε κατάλογος της ετήσιας εισφοράς των μελών της κοινότητας. Ανάλογα με το εισόδημά τους τα μέλη της κοινότητας χωρίστηκαν σε 5 κατηγορίες, εκ των οποίων η πρώτη έπρεπε να καταβάλει ετήσια εισφορά 60 φιορίνια, η δεύτερη 40, η τρίτη 30, η τέταρτη 20 και η πέμπτη 10. Συνολικά στον κατάλογο είναι εγγεγραμμένα 80 άτομα. Κατάλοιπα Λαΐου, ό.π.

[45] Βλ. Azelis, Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, ό.π.

[46] Γ. Κ. Ρόζιας, Εξετάσεις περί των Ρωμαίων ή των ονομαζόμενων Βλάχων, όσοι κατοικούσιν αντιπέραν του Δουνάβεως, Πέστη 1808. Σχετικά με την απήχηση του βιβλίου αυτού, βλ. Peyfuss, Aromunische Frage, 25 κ.ε.

[47] Μ. Γ. Μποϊατζής, Γραμματική ρωμανική, ήτοι μακεδονοβλαχική [...], Βιέννη 1813. Για την απήχησή του βιβλίου στο γερμανόφωνο τύπο, βλ. Μ. Α. Στασινοπούλου, Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο τύπο, *Μνήμων* 12 (1989), 136. Για το Μποϊατζή, βλ. και κεφάλαιο «Οι προδηλώσεις της εθνικής ταυτότητας».

τη Μακεδονία» (Kurzgefasste Geschichte der Wlachischen Nazion in Dacien und Macedonien) του Georg Montan.[48] Σύμφωνα με καταλόγους συνδρομητών που έχει μελετήσει ο M. D. Peyfuss, τα βιβλία αυτά είχαν αγοράσει και Αρωμούνοι Βλάχοι της Βιέννης με σημαντική θέση μέσα στη διοίκηση της κοινότητας της Αγίας Τριάδας, όπως ο Ιωάννης Πατσιατζής, ο Γεώργιος Γκιόκας, ο Μιχαήλ Κούρτης, ο Κύρος Νίκολιτς. [49]

Η αδυναμία πρόσβασης στα κοινοτικά αρχεία, για λόγους ανεξάρτητους της θέλησής μου, δεν μου επέτρεψε να εξετάσω αν η συνείδηση της γλωσσικής διαφορετικότητας από πλευράς των Αρωμούνων Βλάχων της κοινότητας συνοδεύτηκε κι από αιτήματά τους για τέλεση της λειτουργίας στη βλαχική γλώσσα ή για ίδρυση δικού τους σχολείου. Τουλάχιστον στα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, οι ενδείξεις για εντάσεις στις σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Βλάχων μέσα στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας απουσιάζουν. Αντίθετα, μαζί με τους Έλληνες, συμμετείχαν στην ίδρυση του ελληνικού σχολείου και ενίσχυαν χρηματικά τη λειτουργία του. Το παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη, εξάλλου, εί αι χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο η ελίτ των Βλάχων της Βιέννης, αντιλαμβανόταν την αναγκαιότητα της χρήσης της ελληνικής γλώσσας. Στο προοίμιο της «Γραμματικής Απλοελληνικής» που εξέδωσε το 1806, ο βλάχος λόγιος δικαιολογούσε το εγχείρημά του ως εξής: «*Αυτή η γραμματική λοιπόν είναι κυρίως και καθ' αυτό διωρισμένη δια τους ομογενείς μου, εις τους οποίους η κοινή των Γραικών διάλεκτος είναι αναγκαία και απαραίτητος: διότι χρειάζονται αυτήν αφεύκτως και δια την επιμιξίαν των Γραικών, και δια την διδασκαλία της πίστεως, και δια την σπουδήν των Γραμμάτων και δια την εμπορίαν. Επειδή δια ταύτης της γλώσσης, ως είναι πασίδηλον και σπουδάζουσι και εκτελούσι πάσας τας δουλείας των και υποθέσεις, την οποίαν δια να την μανθάνωσι καλώς και εντελώς έχουσι χρείαν πάντως μιας απλής Γραμματικής*».[50]

---

[48] G. Montan, Kurzgefasste Geschichte der Wlachischen Nazion in Dacien und Macedonien, Πέστη 1818.

[49] M. D. Peyfuss, Die Leser griechischer, serbischer und rumänischer historischer Bücher um 1800. Ein Vergleich von Subskribentenlisten, *RESEE* 23 (1985), 333-345

[50] Δ. Ν. Δάρβαρης, Γραμματική Απλοελληνική [...], Βιέννη 1806. Σχετικά με την κοινωνική διάσταση της χρήσης της ελληνικής από τους Βλάχους, Κατσιαρδή – Hering, Εκπαίδευση στη Διασπορά, 172-177.

Για το συνήγορο του γλωσσικού εξελληνισμού των Βλάχων, Δάρβαρη, είναι σαφές ότι οι *ομογενείς* του (οι Βλάχοι) και οι *Γραικοί* συνιστούν δύο διαφορετικές γλωσσικές κι εθνοτικές ομάδες. Στα προνόμια, ωστόσο, Έλληνες και Βλάχοι εμφανίζονται ως *Γένος* (*Κοινότης του Γραικο–Βλαχικού Γένους/ Gemeinde der Griechisch- und Wallachischen Nation*)[51]. Στην έκδοση των προνομίων το 1859, η μετατροπή του *Βλάχοι* σε *Μακεδονοβλάχοι* και του *Γραικο–Βλαχικού Γένους* σε *Γραικομακεδονοβλαχικού έθνους*, απηχεί την αγωνία κατοχύρωσης της «ελληνοποιημένης» ταυτότητας των Αρωμούνων Βλάχων της Βιέννης, της διάκρισής τους από τους Βλάχους της Βλαχίας και της Τρανσυλβανίας και της εξαίρεσής τους από πιθανές ρουμανικές διεκδικήσεις.[52] Σε μια άγνωστη έκδοση των προνομίων του 1796, το έτος 1900, που δημοσίευσε ο M. Peyfuss, το όνομα των Βλάχων δεν εμφανιζόταν πλέον στον τίτλο και η μετάφραση ήταν μόνο ελληνική και γερμανική. Τα προνόμια απευθύνονταν, πλέον, στην «*ελληνική, ορθόδοξο κοινότητα της Αγίας Τριάδος*».[53] Κατά πόσο η συμπερίληψη, μετονομασία και τελικά η διαγραφή του προσδιοριστικού ήταν αποτέλεσμα επιβολής από πλευράς των Ελλήνων ή συναίνεσης των Βλάχων παραμένει άγνωστο. Η εμφάνιση της κοινότητας ως ελληνικής στην έκδοση των προνομίων το 1900 μπορεί να κατανοηθεί μέσα στα πλαίσια του λεγόμενου «ρουμανικού ζητήματος» που δημιουργήθηκε το τελευταίο τέταρτο του 19ου. Μετά το χωρισμό της Μοναρχίας στο Αυστριακό και το Ουγγρικό Βασίλειο (Αυστροουγγαρία), το 1867, η πόλη του Κάρλοβιτς βρέθηκε στην Ουγγαρία, με αποτέλεσμα η αντίστοιχη ορθόδοξη επισκοπή να μην έχει πια δικαιοδοσία επί των ορθόδοξων ναών που βρίσκονταν σε αυστριακά εδάφη. Το 1883 ο Άγιος Γεώργιος και η Αγία Τριάδα πέρασαν στη δικαιοδοσία της Μητρόπολης του Τσέρνοβιτς που ως πρωτεύουσα της Μπουκοβίνα ανήκε στο Αυστριακό Βασίλειο. Η μητρόπολη του Τσέρνοβιτς υπήρξε κέντρο του

---

[51] Ό. π., 18. Σύμφωνα με μια πληροφορία από το έτος 1833, στη Βουδαπέστη, οι Έλληνες εξέφρασαν την αντίθεσή τους στη χρήση του προσδιορισμού *Γραικο–Βλαχική /Griechisch-Wallachisch* (εν. Κοινότητα) αντί του *Γραικική και Βλαχική/Griechische und Wallachische*, με το επιχείρημα ότι ο πρώτος δεν έκανε σαφή το διαχωρισμό των δύο ομάδων και συνεπώς θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι η κοινότητα ανήκει στους Βλάχους που κατάγονται από την Ελλάδα ή στους Βλάχους που υπόκεινται στο ελληνορθόδοξο δόγμα. Hering, Griechen und Walachen, 152.

[52] Σχετικά με την ορολογία των προνομίων του 1859, βλ. Peyfuss, Balkanorthodoxe Kaufleute, 262-266.

[53] Peyfuss, Balkanorthodoxe Kaufleute, 262.

ρουμανικού μεγαλοϊδεατισμού, ενώ πλούσιοι Ρουμάνοι της Μπουκοβίνα είχαν σημαντική επιρροή στην πολιτική ζωή της Βιέννης. Η ύπαρξη του όρου «Βλάχοι» στα προνόμια της Αγίας Τριάδας υπήρξε αφορμή για μια ενεργητική παρέμβαση από πλευρά του μητροπολίτη, που έκανε προσπάθειες για την εισαγωγή της ρουμανικής γλώσσας στη λειτουργία του ναού και για τη συμμετοχή Ρουμάνων στη διοίκηση της κοινότητας. Γεγονός, πάντως, είναι ότι οι επιδιώξεις του μητροπολίτη δε βρήκαν την υποστήριξη των Βλάχων της κοινότητας.[54]

Απ' την άλλη πλευρά, η συνύπαρξη των κοινοτήτων του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Τριάδας δεν ήταν πάντα αρμονική. Γνωστότερη ένδειξη για ένταση στις σχέσεις τους ήταν η προτροπή του Νεόφυτου Δούκα, ιερέα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, προς τη δωδεκάδα της αδελφότητας, το 1810, να προχωρήσει στη δημιουργία δικού της ελληνικού σχολείου, διαφορετικού από αυτό που η κοινότητα της Αγίας Τριάδας είχε επίσημα ιδρύσει το 1804.[55] Τις έριδες πιστοποιεί το 1816 και ένας ανώνυμος επιστολογράφος στο Λογίο Ερμή, όταν περιγράφοντας την κατάσταση του σχολείου εύχεται οι δύο κοινότητες να αφήσουν τα μεταξύ τους πάθη και να συνδράμουν οικονομικά στην ενίσχυσή του.[56] Η ερμηνεία των αντιθέσεων μεταξύ οθωμανών και αψβουργικών υπηκόων στη βάση ενός σχήματος που θέλει τους πρώτους θεματοφύλακες της ελληνικής ταυτότητας και τους δεύτερους πρόθυμους να λιποτακτήσουν δεν επιτρέπει την ανάδειξη των οικονομικών και κοινωνικών πτυχών του ζητήματος.[57] Η επιλογή της μίας ή της

---

[54] Με έξοδα των Ρουμάνων της Μπουκοβίνα δημιουργήθηκε το 1908 ρουμανικό ορθόδοξο παρεκκλήσι στην οδό Löwelstrasse, δίπλα στα ανάκτορα (Hofburg). Με διάφορες μορφές οι διεκδικήσεις των Ρουμάνων επί της Αγίας Τριάδας συνεχίστηκαν μέχρι και το τέλος του β΄ παγκοσμίου πολέμου. Βλ. αναλυτικά, Plöchl, Orthodoxe Griechen, 87-107.

[55] Ν. Δούκας, Παραίνεσις προς τους εν Βιέννη φιλογενείς Έλληνας εις σύστασιν σχολείου ελληνικού [.....]. Βιέννη 1810. Βλ. και κεφάλαιο «Προδηλώσεις της εθνικής ταυτότητας».

[56] *ΑΕ* 20 (1816), 361.

[57] Βλ. για παράδειγμα τη διαπραγμάτευση του θέματος από το Σπ. Λουκάτο και τον Απ. Βακαλόπουλο. Κατά τον πρώτο: «*Παρά την διαίρεσιν όμως ταύτην αμφότεραι αι κοινότητες διετήρησαν τον εθνικόν ελληνικόν αυτών χαρακτήρα, καίτοι είναι ορθόν να αναγνωριστεί ότι η κοινότητα του Αγίου Γεωργίου κατέστη το κύριον εν Βιέννη εθνικόν ελληνικόν κέντρον, το οποίον διετήρησε άσβεστον την εθνικήν φλόγα και αλώβητον την Ορθόδοξον πίστιν και εγένετο εκ των βασικών παραγόντων της ελληνικής εθνεγερσίας*». Λουκάτος, Πολιτικός βίος, 309. Κατά τον Απ. Βακαλόπουλο: «*Οι Έλληνες μετανάστες όταν αποκτούν την αυστριακή ή την ουγγρική υπηκοότητα και ιδίως όταν παίρνουν ξένες γυναίκες, αρχίζουν να δέχονται τις ισχυρές επιδράσεις του ξένου*

άλλης υπηκοότητας σήμαινε διαφορετικές προϋποθέσεις οικονομικής δράσης και συχνά, όπως φάνηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, σχέσεις ανταγωνισμού. Σήμαινε, επίσης, διαφορετικές ευκαιρίες κοινωνικής ανέλιξης. Αν στα πλαίσια της ελληνικής εγκατάστασης η τοποθέτηση ενός ατόμου στην κοινωνική ιεραρχία υπαγορευόταν από κριτήρια που ίσχυαν στους τόπους καταγωγής, στην ευρύτερη κοινωνία της Βιέννης τα δεδομένα ήταν διαφορετικά. Μέσα από τη δυνατότητα συμμετοχής τους στους διάφορους οικονομικούς θεσμούς της οι αψβούργοι υπήκοοι δημιουργούσαν ευνοϊκές προσβάσεις στην κοινωνική ιεραρχία, γίνονταν μέρος των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων. Για τους οθωμανούς υπηκόους η ανέλιξη στην κοινωνία υποδοχής είτε ήταν δυσκολότερη, είτε δεν υπήρχε καν στον ορίζοντα προσδοκιών τους, καθώς η προοπτική μιας μη μόνιμης παραμονής στη Βιέννη τους προσανατόλιζε στο κοινωνικό και πολιτισμικό σύστημα του τόπου καταγωγής τους. Την οικονομική και κοινωνική υπεροχή της κοινότητας της Αγίας Τριάδας αντανακλούσε και ο αντίστοιχος ναός, που ήταν μεγαλύτερος και πλουσιότερα διακοσμημένος από αυτόν του Αγίου Γεωργίου.[58]

Παρόλα αυτά, οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των οθωμανών και των αψβουργικών υπηκόων δεν έλαβαν ποτέ εκρηκτικές διαστάσεις ούτε οδήγησαν σε σύγκρουση. Αν και κάθε μια είχε ανεξάρτητη ζωή και δραστηριότητα, βρίσκονταν, ωστόσο, σε επικοινωνία, ενώ είναι πολλές οι περιπτώσεις αψβουργικών υπηκόων που στις διαθήκες τους όριζαν χρηματικές δωρεές για την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Ενδεικτικό της επικοινωνίας ήταν και το πέρασμα ιερέων από τη μια κοινότητα στην άλλη.[59] Στον τόπο εγκατάστασης, οι συγγενικοί, τοπικοί, δογματικοί και εθνοτικοί δεσμοί που συνέδεαν τα μέλη των δύο κοινοτήτων έτεμναν τις τυχόν διαφοροποιήσεις και τουλάχιστον στις σχέσεις εκτός των πλαισίων της ελληνικής

περιβάλλοντος και του πολιτισμού που θαυμάζουν κι έτσι απομακρύνονται από τις οικογενειακές, εθνικές και θρησκευτικές τους παραδόσεις». Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Δ΄, 235.

[58] Σύμφωνα με μια μαρτυρία του J. Jäck που επισκέφτηκε τους ναούς το 1822, ο ναός της Αγίας Τριάδας ήταν μεγαλύτερος από αυτόν του Αγίου Γεωργίου, είχε περισσότερους ιερείς αλλά και λιγότερους πιστούς που παρακολουθούσαν τη λειτουργία. J. Jäck, Wien und dessen Umgebung, Βαϊμάρη 1822, 267. Για το διάκοσμο της Αγίας Τριάδας μετά το 1857, βλ. K. Eggert, Ο εν Βιέννη καθεδρικός ναός της Αγίας Τριάδος, *Στάχυς* 4/5 (1966), 35-60.

εγκατάστασης εξασφάλιζαν τη διακοινοτική αλληλεγγύη. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί, ότι παρά τις ενδείξεις οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ οθωμανών και αψβουργικών υπηκόων και οι δύο συμμετείχαν σε μια οικονομική δραστηριότητα που ερχόταν σε σύγκρουση με τα συμφέροντα των εντόπιων εμπόρων, γεγονός που ενίσχυε τις διαχωριστικές γραμμές με την κοινωνία υποδοχής και την εσωτερική αλληλεγγύη. Στην ίδια δραστηριότητα συμμετείχαν και εκπρόσωποι των εθνοτικών ομάδων των Βαλκανίων με τους οποίους είχαν δημιουργηθεί συγκρούσεις μέσα στα πλαίσια των ορθόδοξων κοινοτήτων της Αψβουργικής Μοναρχίας. Οι συγκρούσεις στο επίπεδο της εκκλησιαστικής οργάνωσης, της γλώσσας λειτουργίας ή της εκπαίδευσης δεν είχαν το αντίστοιχό τους στο εμπόριο, όπου Έλληνες, Σέρβοι και Βλάχοι συνέχισαν να διατηρούν σχέσεις μεταξύ τους. Έτσι, όταν το 1814 εμφανίστηκε στην εφημερίδα Wanderer άρθρο, που κατηγορούσε τους Έλληνες και Σέρβους εμπόρους, οι δύο κοινότητες, νιώθοντας θιγόμενες, έσπευσαν να το καταδικάσουν ως συκοφαντία εναντίον του *Γένους των Γραικών και των Ιλλυριών.*[60] Στην επιστολή διαμαρτυρίας που παρέδωσε αμέσως μετά την εμφάνιση του δημοσιεύματος η δωδεκάδα του Αγίου Γεωργίου στον πρεσβευτή της Πύλης στη Βιέννη, Ιωάννη Μαυρογένη, παρακαλώντας τον να κάνει διάβημα ενάντια στη συκοφαντία του «*Γαζετιέρη Βάνδερερ*», τα προβλήματα που είχαν προκύψει με τους Σέρβους στο α΄ μισό του 18ου αιώνα, φαίνεται να είχαν ξεχαστεί. Αυτό που πρυτάνευε ήταν η οργή απέναντι στον ανώνυμο αρθρογράφο που «*άρχισε να εκτοξεύει ενάντια σε δύο ολόκληρα γένη, δηλαδή σ' εμάς και τους Ιλλυριούς (που από αυτόν ονομάζονται Ραΐσιοι) τέτοιες ανυπόφορες ύβρεις, χωρίς μια στιγμή να σκεφτεί πόσο ευνοϊκά είναι διατεθειμένη η κυβέρνηση απέναντι στο δικό μας γένος και απέναντι στους Ραϊσίους και κυρίως απέναντι σ' εμάς, τους υπηκόους της Υψηλής Πύλης*».[61]

---

[59] Για παράδειγμα, το 1798, ο εφημέριος της Αγίας Τριάδας Ιωάσαφ παραιτήθηκε λόγω ηλικίας. Τη θέση του πήρε ο Σεραφείμ, που το 1796 είχε διατελέσει για έξι μήνες εφημέριος του Αγίου Γεωργίου. Βλ. ΚΕΜΝΕ, Κατάλοιπα Λαΐου Φακ. 47 (Πρακτικά της Αγίας Τριάδας).

[60] Για το περιεχόμενο του άρθρου βλ. κεφάλαιο «Το θεσμικό πλαίσιο της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων». Στα πρακτικά της γενικής συνέλευσης Αγίας Τριάδας την 25η Μαΐου 1814 οι Raizen (Σέρβοι) εναντίον των οποίων καταφέρεται ο αρθρογράφος του Wanderer εμφανίζονται ως *Βούλγαροι*. ΚΕΜΝΕ, Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 47.

[61] Koimzoglu, Geschichte der Kirchengemeinde, 34-35. (Το κείμενο είναι δημοσιευμένο στα γερμανικά. Μετάφραση δική μου).

2. Προδηλώσεις της εθνικής ταυτότητας

Το 1825 η αψβουργική επιτροπή σχολείων (k. k. Schulkommission) που ήταν υπεύθυνη για τη διανομή των περίπου 17.250 σχολικών εγχειριδίων του Δημητρίου Δάρβαρη στα ελληνικά σχολεία της Μοναρχίας, ανάλογα με τον αριθμό μαθητών και τις ανάγκες του καθενός και σύμφωνα με την επιθυμία του διαθέτη, δέχτηκε διαμαρτυρίες από πλευράς των επιτρόπων του ελληνικού σχολείου της Τεργέστης για αδικίες στη διανομή. Η επιτροπή είχε κατακυρώσει τα μισά εγχειρίδια σε σχολεία της Ουγγαρίας και τα υπόλοιπα, σύμφωνα με τον αριθμό των μαθητών, στα σχολεία της Τρανσυλβανίας, Γαλικίας, Βιέννης, αφήνοντας το ελληνικό σχολείο της Τεργέστης, που με 185 μαθητές ήταν το μεγαλύτερο της μοναρχίας, στην τελευταία θέση μαζί με τα σχολεία της Βενετίας και της Σλαβονίας.[62] Οι επίτροποι του σχολείου της Τεργέστης ζητούσαν να γίνει προσεκτική αναδιανομή των βιβλίων στην οποία να έχουν δικαίωμα «*μόνο τα ελληνικά εθνικά σχολεία (griechische Nationalschulen) του ελληνικού μη ουνιτικού δόγματος (des griechischen nicht unierten Ritus)*». [63] Το αίτημα του ελληνικού σχολείου της Τεργέστης είχαν, ήδη, εκθέσει στις αρχές και οι επίτροποι του αντίστοιχου της Βιέννης, στην κατοχή των οποίων βρίσκονταν προσωρινά όλα τα βιβλία. Σε επιστολή τους προς τις αρχές, στις 14 Νοεμβρίου 1825, ο Πέτρος Δάρβαρης και ο Ναούμ Γύρα έκαναν, μάλιστα, συγκεκριμένες προτάσεις για το ποια σχολεία είχαν δικαίωμα στη διανομή και ποια όχι. Κατά την άποψή τους «*δικαίωμα στη δωρεά έχουν μόνο εκείνοι οι μαθητές που ανήκουν στο μη ουνιτικό ελληνικό δόγμα και γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα. Συνεπώς, αποκλείονται όσοι μαθητές ανήκουν στο ουνιτικό δόγμα, αφού εξ αιτίας της θρησκείας τους δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιούν τα βιβλία αυτά. Αποκλείονται, όμως και οι μαθητές εκείνοι που αν και ανήκουν στο μη ουνιτικό δόγμα καταλαβαίνουν μόνο τη βλαχική και την ιλλυρική γλώσσα και όχι τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα τα εν λόγω βιβλία*». Με βάση αυτό το σκεπτικό, πρότειναν τον αποκλεισμό από τη δωρεά των 704 ορθόδοξων μαθητών της Μπουκοβίνα που μιλούσαν τη

---

[62] WStLA, Verlassenschaft Demeter Darvar 1282/1823. Για το ελληνικό σχολείο της Τεργέστης, Κατσιαρδή – Hering, 251-306.

[63] Ό.π. Verlassenschaft. (Επιστολή προς το Μαγιστράτο του Νικολάου Μαντζουράνη, πληρεξούσιου στη Βιέννη των επιτρόπων του ελληνικού σχολείου της Τεργέστης, Κορδάνη, Αποστολόπουλου και Σαρηγιάννη, 30 Ιουνίου 1826).

βλαχική και όχι την ελληνική (*keineswegs aber der griechischen und hellenischen Sprache kundig sind*) και την κατακύρωση των βιβλίων που προβλέπονταν για την Μπουκοβίνα στην Τεργέστη. Πρότειναν, επίσης, τον αποκλεισμό των ορθόδοξων μαθητών του Κάρλοβιτς και του Grosswardein (νοτιοανατολική Ουγγαρία, κοντά στα σύνορα με την Τρανσυλβανία) που δεν μιλούσαν ελληνικά και αντί αυτών την ενίσχυση με βιβλία των ελληνικών σχολείων (*griechische und hellenische Schulen*) του Σεμλίνου, της Hermannstadt, της Kronstadt στην Τρανσυλβανία και του υπό ίδρυση σχολείου της Temesvar στο Βάνατο.[64]

Η παρουσίαση του ζητήματος που προέκυψε κατά τη διανομή των σχολικών εγχειριδίων του Δάρβαρη δεν έγινε χωρίς λόγο στο κεφάλαιο αυτό. Στις διαμαρτυρίες των επιτρόπων των ελληνικών σχολείων της Τεργέστης και της Βιέννης αποκρυσταλλώνονται οι ιδεολογικές διεργασίες που έλαβαν χώρα μέσα στα πλαίσια των ελληνικών εμπορικών εγκαταστάσεων της Αψβουργικής Μοναρχίας κατά τα τέλη του 18ου και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου. Το γεγονός ότι δύο Βλάχοι, ο Πέτρος Δάρβαρης και ο Ναούμ Γύρα, αναλαμβάνουν να βάλουν τα πράγματα στη θέση τους, υποστηρίζοντας ότι τα ελληνικά βιβλία του βλαχικής καταγωγής Δημητρίου Δάρβαρη δικαιούνται ελληνόφωνοι κι όχι βλαχόφωνοι μαθητές, δείχνει ότι ο εξελληνισμός των Βλάχων της Βιέννης, που θίχτηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ακολουθεί σταθερά το δρόμο του. Το γεγονός, από την άλλη, ότι το 1825 μέλη ελληνικών κοινοτήτων είναι σε θέση να διατυπώσουν με σαφήνεια ότι η γλώσσα είναι το βασικό στοιχείο που τα διαφοροποιεί από άλλους ορθοδόξους, αισθάνονται αλληλέγγυα με ομογλώσσους τους που ζουν σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές και κινητοποιούνται για υποθέσεις αυτών, απηχεί διεργασίες στο πεδίο των συλλογικών ταυτοτήτων, όχι ασύνδετες με το γεγονός της παρουσίας λογίων σαν τον Δάρβαρη, της ίδρυσης σχολείων ή της διάδοσης βιβλίων.

Η γλώσσα ανήκει στα στοιχεία εκείνα μέσω των οποίων οι άνθρωποι ορίζονται θετικά ή αρνητικά απέναντι σε άλλους, αντιλαμβάνονται την ομοιότητα και τη διαφορά. Κι αυτό είναι ένα δεδομένο που διατρέχει το χρόνο. Η σημασιοδότηση της ομοιότητας ή της διαφοράς είναι, ωστόσο, μια διαδικασία ιστορικά διαφοροποιημένη. Τα νοήματα και τα συναισθήματα που εγκαλεί η γλωσσική ταυτότητα είναι μεταβλητά και συγκροτούνται στη βάση επίσης

[64] Ό.π. (Επιστολή προς την επιτροπή εκπαιδευτικών υποθέσεων των επιτρόπων του ελληνικού σχολείου της Βιέννης, Πέτρου Δάρβαρη και Ναούμ Γύρα. 14 Νοεμβρίου 1825).

μεταβλητών ιστορικών προϋποθέσεων. Από το σημείο όπου η γλώσσα λειτουργεί ως μέσο αντίληψης της ομοιότητας και της διαφοράς μέχρι το σημείο να χρησιμοποιείται ως κριτήριο προκειμένου να δηλωθούν εθνοτικές ταυτότητες κι ετερότητες υπάρχει απόσταση. Η σύνδεση της γλώσσας με την εθνοτική ταυτότητα δεν ήταν τυχαία, αλλά το αποτέλεσμα επεξεργασίας που υπέστησαν και η μια και η άλλη σε μια περίοδο ανάπτυξης της εθνικιστικής ιδεολογίας, όπως αυτή του ύστερου 18ου και του 19ου αιώνα στην Ευρώπη. Ο Benedict Anderson εντόπισε προεπιλώσεις της «εθνικής φαντασιακής κοινότητας» στους ευρωπαϊκούς πρώιμους νεότερους χρόνους, όταν η εκτύπωση βιβλίων σε «εθνικές» γλώσσες, που ήταν προϊόντα κωδικοποιημένης σύμπηξης περισσότερων συγγενικών διαλέκτων, δημιούργησε σε αναγνώστες με συγγενικές και συχνά μη κατανοητές μεταξύ των ομιλούντων μητρικές διαλέκτους μια βάση επικοινωνίας και την αίσθηση ότι είναι μέλη μιας κοινότητας τόσο ευρείας όσο και η ακτίνα διάδοσης των βιβλίων μέσω της αγοράς.[65] Επιπλέον, η γλώσσα στην έντυπη μορφή της γινόταν ακόμα πιο συστηματική, αποκτούσε εγκυρότητα. Η δυνατότητα οπτικής αναπαράστασής της και συνεχούς αναπαραγωγής της μέσω της τυπογραφίας, της προσέδιδε τα χαρακτηριστικά της διάρκειας και της αιωνιότητας, χαρακτηριστικά, δηλαδή, που θα αξίωνε αργότερα και ο εθνικισμός για το έθνος.[66] Στα τέλη του 18ου αιώνα, η ανάπτυξη των επιστημών της γλώσσας, η λεξικογραφία, η διάδοση του σχολικού συστήματος, ανεξάρτητα από τις αρχικές προθέσεις και τα κίνητρα των λόγιων εμπνευστών τους, δεν μπορούσαν παρά να λειτουργήσουν ως οχήματα της εθνικής ιδεολογίας.[67] Η ταύτιση της γλώσσας με το έθνος, προσέδιδε στο δεύτερο τη διάρκεια και την αιωνιότητα της πρώτης.

Στην ελληνική περίπτωση, οι προσπάθειες γλωσσικού προσδιορισμού των εθνοτικών διαφορών ανάμεσα στους λαούς των Βαλκανίων εντάθηκαν, κατά τον ύστερο 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα, με την έκδοση των πολύγλωσσων λεξικών (ελληνο-βλαχικο-αλβανικό, ελληνο-βλαχικο-βουλγαρικο-αλβανικό) μέσω των οποίων επιχειρούνταν ταυτόχρονα η εξοικείωση των κατόχων άλλων βαλκανικών

---

[65] B. Anderson, Imagined Communities. Reflections on the Origin and the Spread of Nationalism, Λονδίνο 1983, 51. (Ελληνική έκδοση: Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού, Μτφ. Π. Χατζαρούλα, Αθήνα 1997).

[66] Hobsbawm, Nations and Nationalism, 62.

[67] Anderson, 76-77.

γλωσσών με την ελληνική.[68] Η ιδέα του έθνους ως γλωσσικής κοινότητας προετοιμάστηκε μέσα στα έργα των λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.[69] Η γλώσσα έγινε αντιληπτή ως όχημα που θα οδηγούσε στην πολιτιστική αναγέννηση των Ελλήνων, ύστερα από αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας. Για να επιτευχθεί αυτό, η γλώσσα έπρεπε να γίνει αντικείμενο σπουδής, να συστηματοποιηθεί, να καθαριστεί από τα μη ελληνικά στοιχεία και σε αυτήν τη μορφή να διαδοθεί μέσω των σχολείων. Στο βαθμό που η υλοποίηση ενός τέτοιου προγράμματος προϋπέθετε μια έντονη εκδοτική δραστηριότητα, ο ρόλος της Βιέννης σ' αυτήν τη διαδικασία ήταν κεντρικός. Οι συνθήκες σχετικού πολιτικού φιλελευθερισμού στα χρόνια του Ιωσήφ του Β΄ και κυρίως η λειτουργία τυπογραφείων που διέθεταν στοιχεία γραμμάτων σε γλώσσες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης συνέβαλλαν ώστε στην πόλη αυτή, μέσα από την έκδοση γραμματικών, γλωσσικών εγχειριδίων, εφημερίδων, μεταφράσεων, να βρουν διέξοδο προς τη δημοσιότητα οι πρώιμες απόπειρες έκφρασης της εθνικής ταυτότητας των διαφόρων βαλκανικών εθνοτικών ομάδων.

Οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί και οι συγκρούσεις που αναπτύχθηκαν μέσα στα πλαίσια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού έχουν απασχολήσει, ήδη, ένα μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας.[70] Συστηματικές εργασίες έχουν, επίσης, προσφέρει μια ολοκληρωμένη ποσοτική και ποιοτική εικόνα για τις εκδόσεις ελληνικών βιβλίων, εφημερίδων και περιοδικών στη Βιέννη.[71] Το κατά πόσο η παραπάνω

---

[68] Σχετικά με τον ρόλο των πολύγλωσσων λεξικών στο συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. P. M. Kitromilides, "Imagined Communities" and the origins of the national question in the Balkans, *European History Quaterly* 19 (1989), 149-192, 152-153. (Το άρθρο αυτό μαζί με άλλα του ίδιου συγγραφέα βρίσκεται στη συλλογή, Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the culture and political thought of south-eastern Europe, Χάμσαϊρ 1994). Επίσης, Α. Κωνσταντακοπούλου, Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη, Ιωάννινα 1988.

[69] Για τις περιπτώσεις των Δημητρίου Καταρτζή, Δανιήλ Φιλιππίδη, Νεόφυτου Δούκα στο Kitromilides, ό.π.,153-156.

[70] Ενδεικτικά αναφέρω τα εισαγωγικά στην προβληματική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού έργα των Κ. Θ. Δημαρά, Νεοελληνικός διαφωτισμός, Αθήνα 1983 (γ΄ έκδοση) και Α. Αγγέλου, Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1988. Επίσης, Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός διαφωτισμός, Αθήνα 1996, με ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική και φιλοσοφική σκέψη. Από μονογραφίες σχετικά με τη ζωή και το έργο λογίων, βλ. ενδεικτικά, Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Ιώσηπος Μοισιόδακας, Αθήνα 1985. Stassinopoulou, Koumas, ό.π.

[71]Laios, Griechische Zeitungen, ό.π. Koumarianou, Die griechische vorrevolutionäre Presse, ό.π. Staikos, Die in Wien gedruckten griechischen Bücher, ό.π.. Για βιβλία που εκδόθηκαν στη Βιέννη

εκδοτική δραστηριότητα και η κατά καιρούς παρουσία στη Βιέννη μερικών από τους γνωστότερους εκπροσώπους της ελληνικής διανόησης (Μοισιόδακας, Γαζής, Κούμας, Δούκας, Κωνσταντάς, Φαρμακίδης κ.ά) συνδέονται εσωτερικά με την ιστορία της ελληνικής εγκατάστασης και αποτελούν δείγματα της πνευματικής ακμής της, παραμένει, ωστόσο, ζητούμενο. Το ζητούμενο αυτό επιχείρησα να προσεγγίσω, όχι μέσα από την εξέταση της ελληνικής πνευματικής κίνησης καθεαυτής αλλά από τη διερεύνηση της σχέσης της μη λόγιας πλειοψηφίας των Ελλήνων της Βιέννης προς αυτήν. Οι διαθέσιμες ενδείξεις ήταν συχνά αντιφατικές μεταξύ τους. Σε επίπεδο κατανάλωσης πνευματικών προϊόντων τα ανδρικά μέλη των ελληνικών κοινοτήτων υπήρξαν ιδιαίτερα δεκτικά. Εργασίες του Φ. Ηλιού σχετικά με τους συνδρομητές βιβλίων στα χρόνια του Διαφωτισμού έδειξαν ότι η Βιέννη βρισκόταν στην πρώτη θέση από πλευράς συχνότητας παρουσίας σε καταλόγους συνδρομητών, δεύτερη, μετά την Κωνσταντινούπολη σε αριθμό συνδρομών κ.α. συνδρομητών και πρώτη σε αριθμό αντιτύπων και ότι το ελληνικό αναγνωστικό της κοινό ήταν σχετικά ανοιχτό και σε βιβλία που εξέφραζαν τις ανανεωτικές τάσεις της ελληνικής διανόησης.[72] Δίπλα σε βιβλία θρησκευτικού περιεχομένου, λεξικά και γραμματικές, ένα μέρος του αναγνωστικού κοινού έδειχνε ανταπόκριση σε έργα μαθηματικών, φυσικής, χημείας και γεωγραφίας και ιστορίας.[73] Το μικρό ενδιαφέρον της οικογένειας Σίνα για τη λόγια παραγωγή, τα παράπονα του Κωνσταντίνου Κούμα για ελλιπή συνδρομή των πλούσιων Ελλήνων της Βιέννης στα έργα του και το γεγονός ότι για κάποια έργα του ίδιου συγγραφέα οι συνδρομές στη Βιέννη ήταν οι λιγότερες σε σύγκριση με αντίστοιχες άλλων πόλεων, αποτελούν την άλλη όψη του νομίσματος.[74] Το περιστατικό της παραίτησης του Θεόκλητου Φαρμακίδη από

μετά το 1800, Δ. Σ. Πικραμένου – Ι. Ζαμπάφτη, Ελληνική Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη – Β. Μέξα (1800 – 1863), Πίνακες εκδοτών και τόπων εκδόσεως, Αθήνα 1971 και Φ. Ηλιού, Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863. Προσθήκες – Συμπληρώσεις, τετράδια εργασίας 4, ΚΝΕ/ΕΙΕ Αθήνα 1983. Του ιδίου, Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αι. Βιβλία – Φυλλάδια, 1801 – 1818, Αθήνα 1997.

[72] Ηλιού, Βιβλία με συνδρομητές Ι., ό.π. Του ιδίου, Βιβλία με συνδρομητές. Νέα Στοιχεία, ό.π., και Βιβλία με συνδρομητές (1822-1832), ό.π.

[73] Ό. π. Ειδικά για τα ιστορικά βιβλία, βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του Peyfuss, Die Leser griechischer, serbischer und rumänischer historischer Bücher, ό.π. όπου φαίνεται ότι γνωστά μέλη της ελληνικής εγκατάστασης, όπως ο Δάρβαρης, ο Δούμπας, ο Κούρτης, ο Νίκολιτς, ο Οικονόμου ήταν ταυτόχρονα συνδρομητές βιβλίων στη σερβική και ρουμανική γλώσσα.

τη θέση του υποεφημερίου του Αγίου Γεωργίου το 1817, που αναφέρθηκε με άλλη αφορμή σε προηγούμενο κεφάλαιο, αφήνει να εννοηθεί ότι υπήρχαν και σημαντικές αντιδράσεις σε εκσυγχρονιστικά πειράματα. Ο Φαρμακίδης στην επιστολή παραίτησής του κατονομάζει τους εκλεγμένους επιστάτες του έτους 1817, σε αντίθεση με αυτούς των προηγούμενων ετών που δε δημιούργησαν κανένα πρόβλημα, ως εχθρούς της έκδοσης του Λόγιου Ερμή και προτιμά να παραιτηθεί, προκρίνοντας *το δια της εκδόσεως του Λογίου Ερμού οφθαλμοφανώς εις το Γένος όλον προξενούμενον κοινόν όφελος*».[75] Αν οι επιστάτες του 1817 εξέφραζαν μια συντηρητική πτέρυγα της κοινότητας δεν είναι γνωστό. Τέσσερις από αυτούς, πάντως, βρίσκονταν στη δωδεκάδα και προηγούμενες χρονιές.[76] Η απάντηση στο Φαρμακίδη ότι «ο *σκοπός μας δεν απέβλεπε προς κατάργησιν του Λογίου Ερμού, αλλ' απέβλεπε μόνον και μόνον εις το να εκλείψωσιν τα σκάνδαλα, αι ταραχαί, και αι τόσαι δια του τύπου εκδιδόμεναι εναντίον σας ύβρεις· διότι πολλά μας ταράττουσι και μας λυπεί να βλέπωμεν τον εφημέριον της Καπέλλης μας περιυβριζόμενον με τα αίσχιστα λόγια*»[77], ανεξάρτητα από την ειλικρίνεια των προθέσεων των συντακτών της, δείχνει, πάντως, ότι οι συγκρούσεις μεταξύ των διανοουμένων ήταν γνωστές και σ' έναν ευρύτερο κύκλο ανθρώπων και είχαν αντίκτυπο στη ζωή της κοινότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι πέντε χρόνια πριν το περιστατικό με το Φαρμακίδη, η διαμάχη μεταξύ Κοραή και Κοδρικά μεταφέρθηκε έμμεσα στην κοινότητα, με τη σύγκρουση μεταξύ του κοραϊστή Αλέξανδρου Βασιλείου[78] και των προσκείμενων στον Κοδρικά

---

[74] Stassinopoulou, Koumas, 262-264, 271-273.

[75] Ό. π., 150-151 και κεφάλαιο «δάσκαλοι – ιερωμένοι».

[76] Επιστάτες του Αγίου Γεωργίου το 1817 ήταν οι: Αναστάσιος Δουδούμης, Κυριάκος Τζερτζούλης, Στέριος Κοντακτζής, Χαϊδούλης Βερούση, Αλέξιος Βεζυρούλης, Στάικος Χατζή Καλογιάννης, Γεώργιος Μπετλή, Νικόλαος Χατζή Δημητρίου, Αθανάσιος Λαζάρου, Ευστράτιος Ράλλης, Στογιάννης Μπάζογλου, Θωμάς Κωτζίνογλους. Από αυτούς, ο Κ. Τζερτζούλης, Α. Βεζυρούλης, Ν. Χατζή Δημητρίου και Γεώργιος Μπετλής ήταν στη δωδεκάδα και τα έτη 1812, 1813, 1815. Ευστρατιάδης, 74-75.

[77] Ό. π., 151.

[78] Ο Βασιλείου διατηρούσε αλληλογραφία με τον Κοραή από το 1799 ώς το θάνατό του το 1818. Λίγο διάστημα πριν το θάνατό του είχε εγκατασταθεί στην Τεργέστη ως πρόξενος της Πύλης. Βλ. Κοραής, Αλληλογραφία, τ. 2. Για την προσωπικότητα του Βασιλείου βλ., Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό.π.

αδελφών Δημητρίου και Νικολάου Ποστολάκα[79] σχετικά με τη διοικητική δομή. Όπως πληροφορούμαστε από τα πρακτικά συνελεύσεων του διαστήματος Μαρτίου – Απριλίου 1812, κάποια μέλη της αδελφότητας πρότειναν να εκλέγονται από τα μέλη της 12άδας, τρία άτομα κάθε τρεις μήνες και αυτά να έχουν την ευθύνη της διοίκησης. Ο νεωτερισμός έγινε καταρχήν δεκτός, γρήγορα, όμως, ξέσπασε διχόνοια και αποφασίστηκε η αναίρεσή του. Στη νέα δωδεκάδα που εκλέχτηκε, συμμετείχε για πρώτη φορά ο Δημήτριος Ποστολάκας.[80] Στα πρακτικά δεν αναφέρονται ονομαστικά οι εκπρόσωποι των δύο τάσεων, ωστόσο από το κείμενο του Στέφανου Κομμητά, με τίτλο «*Λόγος στηλιτευτικός κατά της αιρέσεως των Κοραϊστών*» πληροφορούμαστε ότι ο Βασιλείου ήταν υποστηρικτής του διοικητικού νεωτερισμού μέσα στην αδελφότητα του Αγίου Γεωργίου.[81]

Σε σύγκριση με τη λόγια κατανάλωση, η λόγια παραγωγή από πλευράς Ελλήνων της Βιέννης ήταν συντριπτικά μικρότερη. Αν εξαιρέσουμε το Δημήτριο Δάρβαρη, οι περιπτώσεις εμπόρων – συγγραφέων ήταν ελάχιστες.[82] Αρκετά διαδεδομένη, από την άλλη, ήταν η χρηματοδότηση της λόγιας παραγωγής, τουλάχιστον μεταξύ αυτών που μπορούσαν να σηκώσουν τα οικονομικά βάρη μιας έκδοσης. Σε σελίδες τίτλων των βιβλίων, όπου αναγράφεται ο χορηγός της έκδοσης, απαντούν συχνά ονόματα εμπόρων της Βιέννης, όπως οι αδελφοί Δάρβαρη, οι αδελφοί Τσετίρη, ο Κων/νος Καλαφάτης, ο Αθανάσιος Μανούσης. Ωστόσο, όταν το 1813 ο Λόγιος Ερμής διέκοψε τη λειτουργία του εξ αιτίας οικονομικών προβλημάτων, δεν υπήρξε κάποια κίνηση υποστήριξης από τους Έλληνες της

---

[79] Η αλληλογραφία του Παναγιώτη Κοδρικά με το Δημήτριο Ποστολάκα, στο Φ. Μπουμπουλίδης, Ανέκδοτοι επιστολαί του Παν. Κοδρικά προς τον Δημ. Ποστολάκα, *ΕΕΦΣΠΑ* 21 (1970/71), 39-95. Βλ. και επιστολή του Δ. Ποστολάκα στον Κοδρικά, στο Λάιος, Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821, αρ. 219, 265-266.

[80] Ευστρατιάδης, 181-183.

[81] Ο Κομμητάς έβλεπε το νεωτερισμό ως προσπάθεια του Βασιλείου να επιβάλει μια συγκεντρωτική διοίκηση στην κοινότητα. Β. Σκουβαράς, Ανέκδοτα αντικοραϊκά κείμενα, στο Κ. Θ. Δημαράς (εκδ.), Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν, Αθήνα 1965, 259-358, 355-356. Επίσης, Stassinopoulou, 105-106.

[82] Οι πιο γνωστές περιπτώσεις είναι του Θωμά Δημητρίου, συγγραφέα μιας ιταλικής γραμματικής (1779) και των εμπορικών εγχειριδίων Χειραγωγός έμπειρος εις τα της πραγματείας (1793) και *Σκριττούρα Δόπια ήτοι η τάξις των πραγματευτάδικων καταστίχων* (1794), του Κωνσταντίνου Μπέλλιου που μετέφρασε και εξέδωσε το 1792 το έργο του J. Campe, *Του νέου Ρομπινσόν Συμβάντα* και του Αλέξανδρου Βασιλείου που συνέταξε το «Ιστορικόν Χαρτοπαίγνιον» (1809) και αρθρογραφούσε στο Λόγιο Ερμή.

Βιέννης και η επαναλειτουργία του περιοδικού το 1816 στηρίχθηκε στη χρηματική συνδρομή αναγνωστών από τη Βλαχία.[83] Πολύ πιο μαζική και διαρκής ήταν η συμμετοχή στη χρηματοδότηση σχολείων. Δωρεές στο ελληνικό σχολείο της Βιέννης, πρωτίστως, και σε σχολεία της ιδιαίτερης πατρίδας, κατά δεύτερο λόγο, εμφανίζονται στις μισές περίπου (14 έναντι 31) διαθήκες ανδρών του δείγματος μετά το 1801, στις διαθήκες γυναικών, αντίθετα, απαντά μόνο μια τέτοια δωρεά. (βλ. Πίνακα Β΄ παραρτήματος). Για τους άνδρες, η προσφορά στο σχολείο μοιάζει να είναι ηθική υποχρέωση και εκπληρώνεται αμέσως μετά την προσφορά στην εκκλησία. Δε λείπουν όμως περιπτώσεις γυναικών που χορηγούν γενναία ποσά ή ακόμα ορίζουν το σχολείο ως γενικό κληρονόμο τους, όπως για παράδειγμα έκανε η Άννα Αλεξάνδρου το 1844.[84]

Παρόλα αυτά, η εικόνα που αποκομίζει κανείς από τις διαθήκες έρχεται σε αντίθεση με την εικόνα που προκύπτει μέσα από αναφορές της επιτροπής σπουδών και διάφορες άλλες πηγές[85]: αυτήν ενός σχολείου, καθόλου οργανωμένου, αν όχι παραμελημένου από τους κοινοτικούς υπεύθυνους, με λειτουργικές ελλείψεις, μικρό αριθμό μαθητών, χαμηλό επίπεδο σπουδών.

Το *Εθνικό Σχολείο/Εθνική Σχολή* (*Nationalschule*) της Βιέννης ξεκίνησε να λειτουργεί επίσημα το 1804, κατόπιν προνομίου που παραχώρησε ο Φραγκίσκος ο Β΄ στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας στις 19 Μαΐου του ίδιου έτους. Η ιδέα της ίδρυσης ενός οργανωμένου, δημόσιου σχολείου είχε συζητηθεί στις 10 Μαρτίου 1801, σε συνέλευση της κοινότητας «*εν η προεβλήθη ο λόγος περί της συστάσεως*

---

[83] Turczynki, Kulturbeziehungen, 150.

[84] Dudos, Heilige Dreifaltigkeit, 46.

[85] Οφείλω να τονίσω, ότι τα στοιχεία που είχα στη διάθεσή μου για τη εξέταση της ιστορίας του ελληνικού σχολείου στη Βιέννη, ήταν πολύ λίγα, ώστε να έχω αξιώσεις μιας σφαιρικής διαπραγμάτευσης του θέματος. Ένα μεγάλος μέρος των πηγών που αφορά το σχολείο (Schulakten) βρίσκεται στο αρχείο της Αγίας Τριάδας, η πρόσβαση στο οποίο δε μου επιτράπηκε. Σύμφωνα με την Olga Cicanci, που επισκέφτηκε το αρχείο της εκκλησίας, το "Fond der griechischen Nationalschule von Jahre 1801 bis zum Jahre 1830" αριθμεί τέσσερις κούτες. Cicanci, Rôle de Vienne, 13. Οι εκθέσεις της επιτροπής σπουδών για το ελληνικό σχολείο της Βιέννης βρίσκονται κανονικά στο AVA, στη σειρά Alter Kultus/Griechisch-orthodoxer Kultus, Kartons 8 – 9. Όταν το φθινόπωρο του 2000 και το καλοκαίρι του 2001 επισκέφτηκα το αρχείο, ο φάκελος "Wien – Nationalschule" δε βρέθηκε παρά τις προσπάθειες των αρχειακών υπαλλήλων. Στηρίχθηκα, συνεπώς, αποκλειστικά στο σχετικό υλικό που είχε μεταγράψει ο Λάιος και βρίσκεται στους φακέλους 43[A] και 47 των Καταλοίπων του και στην υπάρχουσα βιβλιογραφία.

ενός σχολείου δια την προκοπήν και ανατροφήν των παιδιών του Γένους μας» και άνοιξε κατάλογος χρηματικών συνδρομών.[86] Τρεις μέρες αργότερα αποφασίστηκε οι επίτροποι της εκκλησίας να είναι και επίτροποι του σχολείου και την επομένη συζητήθηκε αν έπρεπε να ενημερώσουν την κοινότητα του Αγίου Γεωργίου για τους σκοπούς τους. Αποφασίστηκε «*να δοθεί γράμμα, δια να μη νομίσωσιν ότι τους εκαταφρονήσαμεν όπου δεν τους εκαλέσαμεν εις το κοινωφελές έργον*».[87] Στα πρακτικά των συνελεύσεων της κοινότητας του Αγίου Γεωργίου που δημοσίευσε ο Ευστρατιάδης, δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία ένδειξη απάντησης. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1801 οι επίτροποι έκαναν αίτηση στις αρχές για χορήγηση άδειας ίδρυσης σχολείου.[88] Όταν την έλαβαν, το 1804, το σχολείο είχε, ήδη, τρία χρόνια λειτουργίας, με δασκάλους κατά χρονολογική σειρά, το Δημήτριο Δάρβαρη, το Στέφανο Δούγκα και το Βασίλειο Ευθυμίου.

Το διάταγμα του Φραγκίσκου Β΄ έθεσε τα θεσμικά πλαίσια της οργάνωσης και λειτουργίας του Εθνικού Σχολείου. Εξομοίωνε το καθεστώς του με εκείνο των υπόλοιπων εγχώριων *πολιτικών διδασκαλείων* (*bürgerliche Unterrichtsanstalt*), δηλαδή των σχολείων στοιχειώδους και όχι ανώτερης εκπαίδευσης και προέβλεπε την υπαγωγή του στην τοπική διοίκηση της Βιέννης και την επίβλεψή του από τον έφορο των γερμανικών σχολείων.[89] Οι δάσκαλοι προτείνονταν από τους επιτρόπους της κοινότητας, ο διορισμός τους, όμως αποφασιζόταν κατόπιν εξέτασης των γνώσεων, της επάρκειας τους στη γερμανική γλώσσα και των παιδαγωγικών τους ικανοτήτων από τις αυστριακές εκπαιδευτικές αρχές.[90] Το μάθημα της κατήχησης δίδασκε ο εφημέριος της εκκλησίας. Τα διδακτικά βιβλία, εκτός από αυτά των θρησκευτικών[91], όφειλαν να είναι δίγλωσσα, ελληνικά και γερμανικά, και να έχουν

---

[86] Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 47.

[87] Πρακτικά συνέλευσης της 14ης Μαρτίου 1801. Ό.π.

[88] Δεν είχα στη διάθεσή μου το κείμενο της αίτησης.

[89] Το κείμενο του διατάγματος, επίσης σε τετράγλωσση μετάφραση, βρίσκεται μαζί με το κείμενο των προνομίων του 1796 στην έκδοση του 1822 υπό τον τίτλο: K. K. Hof-Dekret. Vermöge welchem der hiesigen griechischen Gemeinde die Bewilligung ertheilt wird, in dieser K. K. Haupt = und Residenz = Stadt Wien, eine eigene griechische National = Schule errichten zu dürfen. Εδώ, άρθρα β΄, ε΄ (26, 28). Το κείμενο του διατάγματος βρίσκεται και στο Λουκάτος, 347-350.

[90] Ό. π, άρθρο γ΄ (26) και κεφάλαιο «ιερωμένοι – δάσκαλοι».

[91] Σύμφωνα με μια ενδιαφέρουσα πληροφορία που δημοσίευσε η Μαρία Στασινοπούλου, η κοινότητα, παρότι της προτάθηκε, το 1827, δεν αγόρασε την τρίτομη Ιστορία της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης που μετέφρασε από τα γερμανικά και εξέδωσε το 1821 ο Γρηγόριος Καλαγάνης,

εγκριθεί από τις αρχές.[92] Καμία αλλαγή στην οργάνωση και λειτουργία δεν ήταν επιτρεπτή, χωρίς την προηγούμενη συγκατάθεση των τελευταίων. Η αυτονομία της κοινότητας στις υποθέσεις του σχολείου περιοριζόταν ακόμα περισσότερο κι από το γεγονός ότι η τοπική διοίκηση είχε την οικονομική εποπτεία και οι επίτροποι όφειλαν να παραδίδουν ετήσιο αναλυτικό λογαριασμό εσόδων κι εξόδων.[93]

Ο ασφυκτικός κρατικός έλεγχος αποτελούσε σίγουρα φραγμό στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών. Το επίπεδο σπουδών δεν μπορούσε να ξεπεράσει αυτό της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Σύμφωνα με το διάταγμα, το σχολείο δικαιούνταν να έχει μέχρι και τέσσερις τάξεις και τα διδακτικά αντικείμενα περιορίζονταν στα θρησκευτικά -που ήταν υποχρεωμένοι να παρακολουθούν δύο ώρες την εβδομάδα και οι έλληνες σπουδαστές σε ανώτερα αυστριακά εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως το γυμνάσιο, η Realakademie (είδος γυμνασίου, προσανατολισμένου στη διδασκαλία φυσικών επιστημών) ή το πανεπιστήμιο- τη γραφή, την ανάγνωση, την αριθμητική, τη γεωγραφία, τη γραμματική και τα κείμενα αρχαίων συγγραφέων. Σε περίπτωση που οι μαθητές είχαν προβλήματα παρακολούθησης των μαθημάτων φιλοσοφίας στην Ακαδημία, προβλεπόταν να γίνει αίτηση στον αυτοκράτορα για παραχώρηση δικαιώματος διδασκαλίας της φιλοσοφίας στο ελληνικό σχολείο.[94] Το κενό μιας εκπαίδευσης γυμνασιακού επιπέδου για 'Ελληνες μαθητές φιλοδόξησε να καλύψει το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο του αυστριακού Καρόλου Ελλμάουερ. Το 1813 ανακοινώθηκε με αγγελία στο Λόγιο Ερμή η λειτουργία ειδικού τμήματος για έλληνες οικότροφους, στο οποίο θα διδασκόταν η αρχαία και νέα ελληνική γλώσσα από έλληνα δάσκαλο, όλα τα γυμνασιακά μαθήματα (μαθηματικά, γενική ιστορία, φυσική ιστορία, φιλοσοφία), ξένες γλώσσες, λογιστικά, μουσική, χορός, γυμναστική και μεταχείριση όπλων. Σύμφωνα με την αγγελία, στο εκπαιδευτήριο φοιτούσαν, ήδη, παιδιά Ελλήνων εγκατεστημένων στη Βιέννη και προστέθηκαν κι άλλα που

εφημέριος του ναού της Αγίας Τριάδας κατά το διάστημα 1815-1828 και 1830-1840 και διδάσκαλος της κατήχησης στην Εθνική Σχολή κατά το διάστημα 1824-28 και 1830-1840. Στο ελληνικό σχολείο του Μονάχου, αντίθετα, όπου ο Καλαγάνης υπήρξε δάσκαλος το 1829, το βιβλίο του χρησιμοποιήθηκε στη διδασκαλία της κατήχησης. Βλ. Στασινοπούλου, Καλαγάνης, 309.

[92] Ό. π., άρθρο δ΄ (28).

[93] Ό. π., άρθρα η΄ , θ΄ (σ. 30). Αντίθετα, στο ελληνικό σχολείο της Τεργέστης που υπαγόταν στις ίδιες νομικές διατάξεις με αυτό της Βιέννης, η κοινότητα διατήρησε μια αυτονομία και ο έλεγχος των αρχών είχε τυπικό χαρακτήρα. Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 261.

[94] Ό. π., άρθρο β΄ .

ήρθαν από τα ανατολικά.[95] Στοιχεία για την τύχη του ελληνικού τμήματος του εκπαιδευτηρίου του Ελλμάουερ απουσιάζουν. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, επρόκειτο για τμήμα που απευθυνόταν μεν σε έλληνες μαθητές, δεν παρείχε όμως ελληνόγλωσση γυμνασιακή εκπαίδευση.

Ο περιορισμός στην παροχή στοιχειώδους εκπαίδευσης δεν ήταν, ωστόσο, το βασικό πρόβλημα. Εκθέσεις της επιτροπής σπουδών και της τοπικής διοίκησης από το έτος 1811 δείχνουν ότι επτά χρόνια μετά την επίσημη ίδρυσή του, το σχολείο της κοινότητας δεν είχε ακόμα αποκτήσει μια σταθερή οργάνωση και η λειτουργία του δεν ήταν ομαλή. Οι κρατικοί υπάλληλοι επισημαίνουν ελλείψεις βιβλίων, προβλήματα στην επιλογή δασκάλων, κακή συμπεριφορά από πλευράς των επιτρόπων.[96] Αναφέρουν, επίσης, ότι οι επίτροποι δεν έχουν δώσει μέχρι εκείνη τη στιγμή κανένα λογαριασμό εσόδων και εξόδων ούτε έχουν ενδιαφερθεί για τη σίγουρη επένδυση της σχολικής περιουσίας και την είσπραξη των 1.000 φιορινίων που έπρεπε να καταβάλλουν ετησίως οι κληρονόμοι του Χριστόφορου Νάκου στο σχολείο, όπως όριζε η διαθήκη του τελευταίου το 1800[97], «*μια ένδειξη ότι η κοινότητα δεν ασχολείται σοβαρά με την οργάνωση του σχολείου της*».[98]

Εκτός από τα προβλήματα οικονομικής διαχείρισης, εν μέρει, όμως, και απόρροια αυτών, η επιλογή διδακτικού προσωπικού υπήρξε βασικό σημείο τριβής με τις αρχές και αφορμή για εντάσεις στο εσωτερικό της κοινότητας. Ο διορισμός του Ευφρονίου Ραφαήλ Πόποβιτς, ως δασκάλου για το διδακτικό έτος 1806 – 1807 δεν έγινε ευνοϊκά δεκτός από μέρους της κοινότητας, με αποτέλεσμα η θητεία του να μην ανανεωθεί για το επόμενο έτος. Σε έκθεσή τους προς τις αρχές, οι επίτροποι Δημήτριος Τσετίρης, Χαρίσιος Οικονόμου και Αθανάσιος Μανούσης αναγνώριζαν

---

[95] ΛΕ, 10 (1813), 162-164. Βλ. και Λουκάτος, 330-331.

[96] Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 43[A] (K K. Studien-Hofkommission an die NÖ Regierung, 4 Σεπτεμβρίου 1811).

[97] Ο Turczynski, Kulturbeziehungen, 108 αναφέρει ότι ο Νάκος πέθανε το 1800 και ότι η διαθήκη του είχε ημερομηνία 2.10.1800. Στα Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 44 (Κληροδοτήματα), υπάρχει χειρόγραφη σημείωση ότι η διαθήκη του Νάκο είναι από το έτος 1799, χωρίς περαιτέρω διασαφήσεις. Ως ενγενής (ήταν μαζί με τον αδελφό του Κύρο, ιδιοκτήτης κομητείας στο Βάνατο) ο Χριστόφορος Νάκος ανήκε στη δικαιοδοσία του NÖ Landrecht, κι επομένως η διαθήκη του πρέπει να βρίσκεται σήμερα στο AVA. Ωστόσο, παρά τις προσπάθειές μου δεν μπόρεσα να την εντοπίσω ούτε αυτή ούτε το πιστοποιητικό θανάτου του, ώστε να εξακριβώσω τη χρονολογία.

[98] Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 43[A] (NÖ Regierung an die K. K. Studien-Hofkommission, (16 Οκτωβρίου 1811).

μεν ότι ο Πόποβιτς ήταν ο καταλληλότερος για τη θέση του δασκάλου, είχε, εξάλλου περάσει κι επιτυχώς τις εξετάσεις της επιτροπής σπουδών, πρόσθεταν όμως ότι οι υψηλές χρηματικές απαιτήσεις του και η κακή συμπεριφορά του – χωρίς περισσότερες διευκρινίσεις περί αυτής - είχαν προκαλέσει τη δυσαρέσκεια της κοινότητας. Για το λόγο αυτό προτίμησαν την εκλογή των αδελφών Εμμανουήλ και Κυριάκου Καπετανάκη, ως δασκάλων στις δύο ανώτερες και δύο κατώτερες τάξεις αντίστοιχα.[99] Οι αδελφοί Καπετανάκη δεν πληρούσαν τα απαιτούμενα προσόντα – μόνο ο ένας γνώριζε γερμανικά και κανένας από αυτούς δεν είχε αποδεδειγμένες γνώσεις παιδαγωγικών μεθόδων. Ωστόσο, η μεγαλύτερη επιφύλαξη των αρχών απέναντι στους προτεινόμενους δασκάλους δεν αφορούσε τα εκπαιδευτικά τους προσόντα αλλά το γεγονός ότι ήταν ρώσοι υπήκοοι. Τις πολιτικές διαστάσεις του ζητήματος φανερώνει η έκθεση ενός κρατικού οργάνου που καλεί την κυβέρνηση της Κάτω Αυστρίας να λάβει υπόψη τα σημεία που έχει, ήδη, τονίσει σε αναφορά της η επιτροπή σπουδών, ότι δηλαδή, «*πρώτον, αυτή η κοινότητα που στην πλειοψηφία της αποτελείται από πολύ πλούσιους εμπόρους, είναι μέρος μιας πολυάριθμης θρησκευτικής κοινότητας, με συνδέσεις στην Ουγγαρία και τη Ρωσία που αξίζουν την προσοχή της κρατικής διοίκησης. Δεύτερον, ότι κατά την περίοδο των σερβικών ταραχών υπήρξε μεγάλη κινητικότητα στην κοινότητα και υπάρχουν πληροφορίες ότι κάποιοι ταξίδεψαν στη Σμύρνη και τη Σλαβονία και τρίτον, ότι οι αδελφοί Καπετανάκη που επιλέχθηκαν από την κοινότητα ως δάσκαλοι είναι γεννημένοι ρώσοι υπήκοοι και συνεπώς πρέπει να τυγχάνουν μεταχείρισης με βάση όσα ισχύουν για τους ξένους* (εν. την παρακολούθηση και τον έλεγχο των ξένων που ίσχυε κατά την περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων)».[100] Παρόλα αυτά, η επιτροπή σπουδών έκανε δεκτό το διορισμό τους, αφού, σύμφωνα με διαβεβαιώσεις των επιτρόπων, δεν ήταν δυνατό να βρεθούν κατάλληλοι δάσκαλοι που να προέρχονται από εδάφη της μοναρχίας.

Ύστερα από δύο χρόνια θητείας των αδελφών Καπετανάκη, η κοινότητα επαναπροσέλαβε ως δάσκαλο των δύο ανώτερων τάξεων τον Ευφρόνιο Ραφαήλ Πόποβιτς και για τις δύο κατώτερες το Μιχαήλ Γεώργιο Μποϊατζή. Ο τελευταίος κατοικούσε στην Πέστη και εκπροσωπούσε την τάση των εκεί Βλάχων που είχαν

---

[99] Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 43[A] (Die Vorsteher der Schule an die K. K. Studien-Hofkommission, 2 Μαρτίου 1809).

[100] Ό. π. (Joseph Spandau an die Nö Regierung, 14 Φεβρουαρίου 1809).

αναπτύξει μια βλαχική συνείδηση και προβληματίζονταν για την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κουλτούρα. Κατά το διάστημα της θητείας του στο ελληνικό σχολείο της Βιέννης τύπωσε, μάλιστα, και τη «*μακεδονοβλαχική γραμματική*», στον πρόλογο της οποίας κατηγορούσε το Νεόφυτο Δούκα ότι θέλει να ξεριζώσει όλες τις γλώσσες του κόσμου προκειμένου να φυτέψει τα δικά του «*μακαρονικά*» ελληνικά που και οι ίδιοι οι συμπατριώτες του περιγελούν.[101] Δεδομένου ότι τα γεγονότα της Πέστης ήταν γνωστά στους Έλληνες της Βιέννης, η πρόσκληση του Μποϊατζή προκαλεί ερωτηματικά. Οι διαθέσιμες πηγές δεν παρέχουν καμία σχετική πληροφορία. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι οι «Παραινέσεις» του Δούκα προς την αδελφότητα του Αγίου Γεωργίου για σύσταση από μέρους της ξεχωριστού σχολείου εμφανίστηκαν το 1810, ακριβώς τη χρονιά που ανέλαβε υπηρεσία στο σχολείο της Αγίας Τριάδας ο Μποϊατζής. Η οργισμένη διακήρυξη του Δούκα, «*Ζητείται ως τόσον σχολείον ουχί τοιούτον εν τω παρόντι, οίον να έχη εν τη καθέδρα ανθρωπάριον τι απατηλόν και αδύνατον· το οποίον ίσως δια να καλύψη το εντεύθεν μετ' ου πολύ γενησόμενον εις το έργον ελάττωμα, θέλει αγρυπνεί μάλλον περί την εύνοιαν των δυνατωτέρων δια τα ενδεχόμενα*»[102] φωτογραφίζει τον Μποϊατζή. Η αντίθεση του Δούκα προς τον Μπογιατζή είναι πιθανό να απηχεί την αντίθεση του πιο ένθερμου εκφραστή του πρώιμου ελληνικού εθνικισμού και θιασώτη του εξελληνισμού των περιθωριακών εθνοτικών ομάδων των Βαλκανίων[103] προς τον υποστηρικτή της πολιτισμικής αυτοτέλειας των Βλάχων. Η υπόθεση ότι το ίδιο εκφράζει και η αδιάφορη έως αρνητική αντιμετώπιση του σχολείου από τα μέλη της αδελφότητας του Αγίου Γεωργίου και η πρόσληψη του Μποϊατζή από τους επιτρόπους της κοινότητας της Αγίας Τριάδας είναι, ωστόσο, παρακινδυνευμένη. Για τις βαθύτερες αιτίες της διάστασης μεταξύ των κοινοτήτων έγινε λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο. Εξάλλου, όσον αφορά την προτροπή του Δούκα, η ανταπόκριση της αδελφότητας δεν ήταν ενθουσιώδης. Κάποιοι, μάλιστα, θεώρησαν ότι η πρότασή του απέβλεπε σε ιδιοτελείς σκοπούς, ενώ άλλοι πρόκριναν την υποστήριξη σχολείων στους τόπους

---

[101] Μποϊατζής, Γραμματική ρωμανική, στ΄. Βλ. επίσης, Βλ. Turczynski, Kulturbeziehungen, 234. Κατσιαρδή – Hering, Εκπαίδευση στη διασπορά, 173-175. Της ιδίας, Habsburgerreich, 186. Ο Μποϊατζής εξέδωσε το 1821 και μια ελληνική γραμματική. Βλ. Μ. Γ. Μποϊατζής, Σύντομος Γραμματική της γραικικής γλώσσης, Βιέννη 1821,

[102] Δούκας, Παραίνεσις, 7.

[103] Για τα στοιχεία εθνικιστικής ιδεολογίας στη σκέψη του Δούκα, Kitromilides, The origins of the national question, 156.

καταγωγής και όχι στα ξένα.[104] Η πρόσληψη του Μποϊατζή είναι, περισσότερο, δείγμα της τάσης που επικράτησε στο ελληνικό σχολείο της Βιέννης, να καλύπτονται οι διδακτικές θέσεις από δασκάλους που προέρχονταν από τα εδάφη της Μοναρχίας.[105] Η πλήρωση των διδακτικών θέσεων δεν ήταν, πάντως, εύκολη υπόθεση για τους εφόρους. Οι όροι της επιτροπής σπουδών, οι μισθολογικές απαιτήσεις των υποψηφίων διδασκόντων και το χαμηλό επίπεδο σπουδών δυσχέραιναν την εξεύρεση και τη διατήρηση διδακτικού προσωπικού. Το πρόβλημα έλαβε, μάλιστα, χρόνιο χαρακτήρα. Το 1820, ο σλοβενικής καταγωγής Bartholomäus Kopitar, υπεύθυνος από το 1813 για τη λογοκρισία ελληνικών εντύπων που εκδίδονταν στη Βιέννη, διαβεβαίωνε ότι η κατάσταση του σχολείου ήταν άθλια πέραν κάθε περιγραφής και ότι οι υπεύθυνοί του συνεχώς παραπονούνταν για τους μισθούς που έπρεπε να καταβάλουν στους δασκάλους.[106]

Ο Kopitar, που εκτός από την ιδιότητά του ως λογοκριτής, δημοσίευε βιβλιοκρισίες ελληνικών έργων στον αυστριακό και γερμανικό τύπο και διατηρούσε επαφές με έλληνες λόγιους στη Βιέννη[107], είχε δείξει ενδιαφέρον για την αναμόρφωση του ελληνικού σχολείου. Φανταζόταν τη μετατροπή του σε πεντατάξιο υπό τη διεύθυνση του προτεστάντη λογίου Karl Georg Rumy, σχέδιο που υποδέχτηκαν με αδιαφορία οι υπεύθυνοι της κοινότητας.[108] Από τη σχετική αλληλογραφία του με τον Rumy προκύπτει μια απογοητευτική εικόνα της κατάστασης του σχολείου: μαθητές με χαμηλό επίπεδο εξαιτίας των κακών δασκάλων, συνεχείς αλλαγές του διδακτικού προσωπικού, έλλειψη ενιαίας γραμμής

---

[104] Λουκάτος, 329. Ο Λουκάτος αναφέρει ότι από το 1815 στο σχολείο φοιτούσαν και τέκνα οθωμανών υπηκόων. Ό. π., 331.

[105] Στην περίπτωση της Τεργέστης, παρατηρούμε ότι οι δάσκαλοι προέρχονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ήταν οθωμανοί υπήκοοι. Βλ Κατσιαρδή-Hering, Τεργέστη, 264 κ.ε.

[106] Kopitar an Rumy (13.6.1820), στο F. Valjavec (εκδ.), Bartholomäus Kopitars Briefwechsel, 1. Teil: Kopitars Briefwechsel mit Karl Georg Rumy, Μόναχο 1942, 40.

[107] Η προσωπικότητα του Kopitar συνδέθηκε όχι μόνο με την ελληνική αλλά και τη σερβική πνευματική κίνηση στη Βιέννη. Για τη σχέση του με τους Έλληνες, βλ. P. Enepekides, Kopitar und die Griechen, *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 3 (1953), 53-70. Στασινοπούλου, Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο, 125. Για τη σχέση του με τη σλαβόφωνη πνευματική κίνηση, βλ. S. Hafner, B. Kopitar und die Wiener Zeitschriften des Vormärz, *Anzeiger für Slawische Philologie* 12 (1981), 1-41.

[108] Kopitar an Rumy (7.7.1820), ό.π., 47.

διοίκησης από πλευράς της κοινότητας.[109] Τα λεγόμενα του Kopitar πιστοποιούνται 25 χρόνια αργότερα, και μάλιστα με καυστική διάθεση, και από ελληνικής πλευράς. Στο «*ακατάλληλον και κακώς ωργανισμένον Ελληνικόν σχολείον*» αποδίδει ο Παλλατίδης ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης για την κακή ανατροφή της ελληνικής νεολαίας. Υποστηρίζει ότι μετά το Δημήτριο Δάρβαρη και τους αδελφούς Καπετανάκη, το σχολείο δεν έχει να επιδείξει αξιόλογους καρπούς μάθησης και ότι οι δωρεές των προγόνων και ο χρόνος των μαθητών σπαταλήθηκαν αδίκως. Οι δάσκαλοι υπήρξαν «*σκαιοί, σχολαστικοί, αμαθείς*», ενώ οι επίτροποι ούτε το χρόνο είχαν ούτε την ικανότητα για μια ριζική μεταρρύθμιση του σχολείου. Το αποτέλεσμα ήταν, οι γονείς να πάψουν να στέλνουν τα παιδιά τους σε αυτό και να προτιμούν την κατ' οίκον διδασκαλία, την παιδαγωγική αξία της οποίας ο Παλλατίδης αμφισβητεί έντονα.[110]

Στην πραγματικότητα, η κακοδιαχείριση των υπευθύνων της κοινότητας και η ακαταλληλότητα του διδακτικού προσωπικού υπήρξαν περισσότερο εκφράσεις παρά αιτίες των προβλημάτων του σχολείου. Οι τελευταίες ξεπερνούσαν τα όρια των ατομικών ευθυνών και συνδέονταν με το γενικότερο ζήτημα των δυνατοτήτων και των προοπτικών που μπορούσε να έχει η ελληνόγλωσση εκπαίδευση στην πρωτεύουσα της Αψβουργικής Μοναρχίας.[111] Σε μια από τις εκθέσεις της επιτροπής σπουδών το 1811, εκτός των άλλων προβλημάτων, αναφέρεται ότι «*το συγκεκριμένο σχολείο δεν έχει παρά 43 μαθητές, αφού τα περισσότερα παιδιά αυτού του Γένους (Nation) επισκέπτονται τα άλλα δημόσια σχολεία και την Realakademie, όπου*

---

[109] Ό. π., 45-46. Το χαμηλό επίπεδο των μαθητών φέρεται ότι πρόβαλε ως επιχείρημα ο Κωνσταντίνος Κούμας για την άρνησή του να δεχθεί τη θέση του δασκάλου του σχολείου στην οποία είχε εκλεγεί το Μάιο 1820. Rumy an Kopitar (26.6.1820), ό. π., 42. Η άρνηση του Κούμα, συνδεόταν βέβαια και με το γεγονός ότι ήθελε να επιστρέψει στη Σμύρνη προκειμένου να συμβάλει θετικά στην επίλυση των προβλημάτων του εκεί Φιλολογικού Γυμνασίου. Το γεγονός, ωστόσο, ότι κατά την ψηφοφορία που διεξήχθη μεταξύ των μελών της εξάδας και των εφόρων, στις 15 Απριλίου 1821, για την εκλογή του Κούμα, υπήρχαν 6 θετικές ψήφοι, μία αρνητική, ενώ αποχώρησαν οι Σίνας και Χαρίσης, μπορεί να σημαίνει ότι υπήρχαν και αντιδράσεις στην επιλογή ενός νεωτεριστικού δασκάλου. Stassinopoulou, Koumas, 50.

[110] Παλλατίδης, 40-42.

[111] Διεξοδική εξέταση του θέματος αυτού στο Κατσιαρδή -Hering, Εκπαίδευση στη Διασπορά, ό.π., όπου και στηρίζεται κατά ένα μεγάλο βαθμό το τμήμα που ακολουθεί.

μπορούν να έχουν μεγαλύτερη πρόοδο».[112] Η απουσία στοιχείων για το μέγεθος του νεανικού πληθυσμού της ελληνικής εγκατάστασης δεν επιτρέπει βέβαια την εξακρίβωση της αξιοπιστίας των ποσοτικών αξιολογήσεων της έκθεσης. Επίσης, αδυνατούμε να παρακολουθήσουμε την ετήσια κίνηση των μαθητών – μόνο από μερικές χρονιές έχουμε πληροφορίες για τον αριθμό φοιτούντων[113] – ή να κάνουμε κρίσεις για τη σύνθεση των φύλων – γνωρίζουμε μόνο ότι το 1807 σε 34 αγόρια αντιστοιχούν 3 κορίτσια, ένδειξη μιας πολύ μικρής γυναικείας συμμετοχής. Στον κατάλογο της διανομής των βιβλίων του Δάρβαρη το 1825, το σχολείο της Βιέννης (70 μαθητές) βρίσκεται σε χαμηλότερη θέση σε σχέση με αυτά της Τεργέστης (185) και του Σεμλίνου (123) και σε υψηλότερη από τα αντίστοιχα των εγκαταστάσεων της Ουγγαρίας και της Τρανσυλβανίας (ο μέσος όρος τους δεν ξεπερνά τους 40 μαθητές). Ωστόσο, αυτό που έχει, κυρίως, σημασία είναι το γεγονός ότι γονείς προτιμούν να στέλνουν τα παιδιά τους σε γερμανόφωνα σχολεία και όχι στο ελληνικό. Το λόγο φανερώνει η ίδια η έκθεση: για να έχουν τα παιδιά μεγαλύτερη πρόοδο. Και η πρόοδος αυτή δεν αφορά μόνο το γνωστικό τομέα, στον οποίο το ελληνικό σχολείο εξ αιτίας των γνωστών προβλημάτων λίγα πράγματα μπορεί να προσφέρει, αλλά και τον κοινωνικό, στον οποίο το ελληνικό σχολείο, εκ των πραγμάτων αυτή τη φορά, προσφέρει επίσης λίγα. Από τη στιγμή που η μόνιμη εγκατάσταση στη Βιέννη συνιστούσε για την πλειοψηφία των μελών της Αγίας Τριάδας την κυρίαρχη προοπτική, η γερμανόγλωσση εκπαίδευση των τέκνων αποτελούσε δρόμο ενσωμάτωσης και συμμετοχής με ευνοϊκότερους όρους στην κοινωνία υποδοχής. Η πρωτεύουσα της πολυεθνικής Αψβουργικής Μοναρχίας ήταν μια πόλη με έντονο γερμανικό χαρακτήρα. Ήταν η έδρα των γερμανικής καταγωγής αυτοκρατόρων. Η γερμανική γλώσσα ήταν η γλώσσα της διοίκησης, των κυρίαρχων

---

[112] Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 43[A] (K. K. Studien-Hofkommission an die NÖ Regierung, 4 Σεπτεμβρίου 1811).

[113] Οι πληροφορίες αφορούν τις ακόλουθες χρονιές: 1807: 37 μαθητές (Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 43[A], χειρόγραφη σημείωση). 1811: 43 μαθητές (βλ. σημ. 114). 1816: 41 (*ΛΕ* 20 (1816), 358). 1825: 70 μαθητές (WStLA, Verlassenschaft Demeter Darvar). Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, η πληροφορία που δίνει ο Ντούντος (Dudos, Heilige Dreifaltigkeit, 33) για 93 μαθητές (48 αγόρια και 45 κορίτσια) το 1804 είναι μάλλον ανακριβής Το σχολείο, εξ αιτίας της έλλειψης μαθητών, σταμάτησε να λειτουργεί ως δημοτικό το 1920. Έγινε απογευματινό και πρόσφερε μαθήματα θρησκευτικών, ελληνικής γλώσσας, ιστορίας και γεωγραφίας. Dölger, Wien und Neugriechenland, 22. Plöchl, Wiener orthodoxe Griechen, 57.

ομάδων αλλά και της πλειοψηφίας του πληθυσμού. Για το λόγο αυτό τα φαινόμενα γλωσσικής ενσωμάτωσης των Ελλήνων εμφανίζονται πιο έντονα στη Βιέννη απ' ό, τι στην Τεργέστη, όπου το ελληνικό σχολείο ήταν καλύτερα οργανωμένο και με επίπεδο ανώτερο από εκείνο της Εθνικής Σχολής.[114] Μια εικόνα της γλωσσικής κατάστασης των μαθητών της Σχολής αλλά και των γονέων τους δίνει η επιστολή κάποιου ανώνυμου στο Λόγιο Ερμή το 1816, στην οποία καταγράφονται οι εντυπώσεις του από τις δημόσιες εξετάσεις των μαθητών του σχολείου την ίδια χρονιά: «*Αδυναμίαν μεγάλην εις την ομιλουμένην Ελληνικήν γλώσσαν επαρατήρησα εκ μέρους και των 41 σχεδόν μαθητών του σχολείου· (είπα σχεδόν, διότι τινές, γεννηθέντες εις την Ελλάδα ή εις άλλα της Οθωμανικής επικρατείας μέρη, Γραικοί εκ Γραικών, εξεύρουν επομένως την μητρικήν των γλώσσαν, μαθόντες αυτήν εξ απαλών, ούτως ειπείν, ονύχων.) Αλλά πόθεν η αδυναμία αυτή; Αν εξαιρέσεις ολίγους τινάς, οι περισσότεροι των μαθητών τούτων είναι τέκνα Γραικών κατοίκων της Βιέννης, και Βλάχων, των κατά μυρίους λόγους συγγενών και αδελφών των Γραικών, των συγκατοίκων με αυτούς πανταχού και πανταχού αδελφικώς συναγωνιζομένων εις κατόρθωσιν των καλών· (Βλάχους δε εννοώ εδώ φίλε μου, όχι τους κατοίκους της Βλαχίας και Μολδαυΐας, αλλά τους εις την Ελλάδα κατοικούντας τους οποίους και δικαίως εμπορείς να ονομάσεις Έλληνας). Των κατοίκων της Βιέννης Γραικών τα παιδία μανθάνουν όχι μόνον την παλαιάν ελληνικήν, αλλά και την μητρικήν των την νυν ομιλουμένην Ελληνικήν, δια την αξιοκατάκριτον αμέλειαν και αδιαφορίαν των γονέων, εις το σχολείον, ή εις την πατρικήν των οικίαν και πάλιν από διδάσκαλον, και όχι από τους γονείς, εκτός πολλά ολίγων.*»[115] Ο επιστολογράφος δε σχολιάζει καθόλου τη διγλωσσία των Βλάχων. Στην πραγματικότητα, όμως, η προβληματική εικόνα που παρουσίαζαν οι μαθητές στο ζήτημα της χρήσης της ελληνικής σχετίζονταν και με το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς ήταν τέκνα Βλάχων και συνεπώς είχαν ως μητρική γλώσσα την αρωμουνική. Αν για τους γονείς τους, στις ιδιαίτερες πατρίδες της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και απόκτηση ελληνικής παιδείας υπήρξαν προϋποθέσεις κοινωνικής ανέλιξης, για τη δεύτερη γενιά, στη Βιέννη, αντίστοιχες προϋποθέσεις πρόσφερε η γερμανόγλωσση παιδεία. Ο επιστολογράφος επισημαίνει, ακόμα, την ανάγκη να δοθεί προτεραιότητα στη διδασκαλία της καθομιλουμένης έναντι της

[114] Για το σχολείο της Τεργέστης, βλ. Κατσιαρδή – Hering, 251 κ.ε.

[115] *ΛΕ* 20 (1816), 359.

αρχαίας, αφήνοντας να εννοηθεί ότι στο σχολείο της Βιέννης υπερίσχυαν οι αντινεωτεριστικές τάσεις όσον αφορά τη γλωσσική διδασκαλία. Ως προς το τελευταίο ζήτημα τα διαθέσιμα στοιχεία δε δίνουν πολλές πληροφορίες. Στη βιβλιοθήκη του σχολείου, που άρχισε να συγκροτείται παράλληλα με την ίδρυσή του, υπήρχε μια μεγάλη ποικιλία βιβλίων από εκδόσεις ελλήνων, λατίνων και βυζαντινών συγγραφέων έως ελληνικές μεταφράσεις ξένων έργων. Τουλάχιστον, από τον πρώτο κατάλογο της βιβλιοθήκης που καταρτίστηκε το 1846, απουσίαζαν ο Λόγιος Ερμής και τα άλλα ελληνικά περιοδικά που εκδίδονταν στη Βιέννη. Ωστόσο, το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης δεν μπορεί να θεωρηθεί σίγουρη ένδειξη για τις κατευθύνσεις της γλωσσικής διδασκαλίας που υπερίσχυσαν στο σχολείο. [116]

Οι εντυπώσεις των λογίων αποτελούν σήμερα τη βασική πηγή σχετικά με τη γλωσσική κατάσταση της δεύτερης γενιάς Ελλήνων στις κοινότητες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όχι μόνο στη Βιέννη αλλά και στη Βουδαπέστη και την Τεργέστη, Έλληνες λόγιοι επισήμαιναν τον κίνδυνο γλωσσικού αφελληνισμού των εκεί εγκατεστημένων ομογενών τους, χρησιμοποιώντας μια ρητορική παρόμοια με αυτή επιστολογράφου του Λόγιου Ερμή, του Κούμα[117] ή του Παλλατίδη αργότερα: γονείς που δε μιλούν ελληνικά με τα παιδιά τους, που εμπιστεύονται την ανατροφή τους σε ξένους δασκάλους, νέοι που έχουν υιοθετήσει ξένη λαλιά και ξένες συνήθειες.[118] Δυστυχώς, δεν έχουμε στη διάθεσή μας άλλα τεκμήρια – επιστολές ιδιωτικού χαρακτήρα, ημερολόγια γραπτά μαθητών, κ.ο.κ- ώστε να διαμορφώσουμε μια ακριβέστερη εικόνα για τη γλωσσική συμπεριφορά των Ελλήνων της Βιέννης. Οι φωνές ανησυχίας των λογίων, ήταν, πιθανόν, υπερβολικές και εξέφραζαν τις αντιλήψεις μιας μερίδας ανθρώπων. Απηχούσαν, όμως, και μια πραγματικότητα που συναντάται σε μεταναστευτικές ομάδες. Την ενσωμάτωση,

---

[116] Πηδώνια, Ελληνικά Παλαιότυπα, ό.π.

[117] Ο Κούμας καταλόγιζε τη μεγαλύτερη ευθύνη στις μητέρες οι οποίες «*εντρέπονται να φαίνονται Γραικαί. Γραική γνωρίζουσαν την Γραικικήν γλώσσαν προς άλλην Γραικήν ομιλεί με αλαζονείαν γερμανιστί. Μητέρες ομιλούσι τα τέκνα των γερμανιστί*». Κ. Κούμας, Ιστορία Ανθρωπίνων Πράξεων, Βιέννη 1832, τ.12, 551.

[118] Βλ. για παράδειγμα τις απόψεις του Γεωργίου Ζαβίρα για τους νέους ομογενείς του στη Βουδαπέστη, στο Ε. Φιούβες, Ένα άγνωστο χειρόγραφο του Γεωργίου Ζαβίρα στη βιβλιοθήκη του Σαιντεντρέ της Ουγγαρίας: «Θέματα όπου επαρέδιδε ο Γεώργιος Ζαβίρας τω τότε μαθητή αυτού Κωνσταντίνω Εμμανουήλ», *Μακεδονικά* 6 (1964), 99-119. Βλ. επίσης γενικά, Κατσιαρδή-Hering, Εκπαίδευση στη διασπορά, 156-159. Ειδικά για την Τεργέστη, της ιδίας, Χριστόφορος Φιλητάς: Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας, *Μνήμων* 12 (1989), 17.

δηλαδή, στην κοινωνία υποδοχής, ως κυρίαρχη επιλογή. Έτσι, παράλληλα, με την εθνικοποίηση της ελληνικής γλώσσας στην Βιέννη, η επίσημη γλώσσα του τόπου εγκατάστασης μιλιόταν όλο και περισσότερο μεταξύ των Ελλήνων.

3. Η συγκρότηση μιας ελληνικής διασποράς

Για τους μετανάστες από τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η εγκατάσταση στη Βιέννη δε σήμαινε την αποκοπή των δεσμών τους με τους τόπους καταγωγής τους. Καταρχήν, το είδος της οικονομικής τους δραστηριότητας προϋπέθετε την οικονομική επικοινωνία των τελευταίων με τον τόπο εγκατάστασης. Στις ιδιαίτερες πατρίδες βρίσκονταν εμπορικοί συνεταίροι, παραλήπτες συναλλαγματικών, πράκτορες που αγόραζαν το βαμβάκι από τους, συχνά γειτονικούς, τόπους παραγωγής, αγορές για τη διοχέτευση των βιεννέζικων προϊόντων. Ένα σημαντικό μέρος των οικονομικών ενδιαφερόντων των εγκατεστημένων στη Βιέννη εμπόρων συνδεόταν με τους τόπους καταγωγής και τις ευρύτερες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που απαιτούσε κάποιες φορές και την προσωπική παρουσία τους σ' αυτούς. Εκτός από τους οικονομικούς, εξακολουθούσαν να λειτουργούν οι κοινωνικοί και ψυχολογικοί δεσμοί. Εκφράζονταν, κυρίως, μέσα από την πρόσκληση και υποδοχή των νέων συμπατριωτών μεταναστών, την προστασία των νεότερων και αδύναμων στη Βιέννη, την οικονομική υποστήριξη εκκλησιών, σχολείων και φιλανθρωπικών σκοπών στις ιδιαίτερες πατρίδες.[119]

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε μέσα από τα έγγραφα οικονομικού περιεχομένου, τις διαθήκες αλλά και τις γενικότερες συμπεριφορές κατά την οργάνωση της εγκατάστασης, η αναφορά των μεταναστών στις ιδιαίτερες πατρίδες τους και τους συμπατριώτες τους είναι μια αναφορά σε κάτι απτό και τοπικά προσδιορισμένο. Η πατρίδα που άφησαν πίσω είναι ο τόπος που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν, το Βλάτσι, η Καστοριά, Μοσχόπολη, η Σιάτιστα και συμπατριώτες είναι οι Βλατσιώτες, οι Καστοριανοί, οι Μοσχοπολίτες, οι Σιατιστινοί κ.ο.κ. Σ'

[119] Βλ. τον κατάλογο κληροδοτημάτων (λάσσων) των οθωμανών υπηκόων στο Ευστρατιάδης, 100-109. Επίσης, Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 44 και 50θ΄ (Kataster der in NÖ verwalteten Stiftungen) Περιέχονται 73 κληροδοτήματα οθωμανών και αψβούργων υπηκόων από τα έτη 1792-1906.

αυτόν τον τόπο και τους ανθρώπους του αναφέρονται οι δωρεές τους: στο σχολείο του Μελένικου, στην εκκλησία του Αργυροκάστρου, στους φτωχούς των Ιωαννίνων. Περιπτώσεις δωρεών εκτός γενέθλιου τόπου δε λείπουν, αναφέρονται, όμως, και αυτές σε συγκεκριμένες πόλεις ή χωριά και στους κατοίκους τους (Βλ. Παράρτημα, Πίνακας Β΄). Από κάποια στιγμή και παράλληλα με αυτήν την τοπικά προσδιορισμένη εκδοχή της ιδιαίτερης πατρίδας μπορούμε να παρακολουθήσουμε συμπεριφορές που εκφράζουν μια αντίληψη διαφορετική. Ο τόπος καταγωγής χάνει την τοπική ιδιαιτερότητα και το απτό του μέγεθος, αποκτά φαντασιακή διάσταση. Οι αναφορές σ' αυτόν εκλύουν έντονο συναισθηματικό φορτίο και η υποστήριξή του δεν είναι μια υπόθεση προσωπική που τακτοποιείται με τη ρήτρα μιας διαθήκης αλλά υπόθεση μαζικής κινητοποίησης. Ο λόγος δεν είναι πια μόνο για τη Σιάτιστα και τους Σιατιστινούς αλλά για την «Ελλάδα» και τους «αδελφούς Έλληνες» και οι δωρεές δεν αφορούν μόνο την οικονομική υποστήριξη νέων σπουδαστών από την Κοζάνη αλλά και των «νεαρών ελλήνων ομογενών».

Η σταδιακή εθνικοποίηση των δεσμών με τον τόπο καταγωγής προετοιμάστηκε από τις εξελίξεις που περιγράφηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, ταυτόχρονα, όμως, τις υπερέβη. Μέσα στις πολυεθνοτικές κοινότητες της Αψβουργικής Μοναρχίας, παρακολουθήσαμε, ήδη, εμπόρους από διάφορα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να αυτοαναγνωρίζονται ως Έλληνες και ως τέτοιοι να διαφοροποιούν τον εαυτό τους από άλλους. Στη σκέψη των λογίων του Διαφωτισμού, στο ενδιαφέρον για την έντυπη παραγωγή και την ίδρυση σχολείων εντοπίσαμε, επίσης, τις προδηλώσεις μιας εθνικής ταυτότητας. Τόσο στη μια όσο και στην άλλη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με φαινόμενα, όπου οι επικλήσεις εθνικών κατηγοριών δεν εμπεριείχαν πολιτικές αξιώσεις. Η πιθανότητα πολιτικοποίησής τους ενισχυόταν, όμως, από τις εξελίξεις. Προς την κατεύθυνση αυτή η επιρροή της γαλλικής επανάστασης ήταν καταλυτική. Η αντίληψη του έθνους ως πολιτικής οντότητας, ιδεολογική κληρονομιά της επανάστασης, έφερε τα πνευματικά κινήματα στα Βαλκάνια μπροστά σε ένα κρίσιμο σημείο. Στη θέση του «Φωτισμού του Γένους» ή ακόμα και στην αντικατάσταση του οθωμανού από έναν «φωτισμένο» ευρωπαίο δεσπότη που τα τελευταία επικαλούνταν, υποδείκνυε την ιδέα της πολιτικής αυτονομίας κι εθνικής ανεξαρτησίας του.[120] Όσον αφορά το Νεοελληνικό

[120] Για τη επιρροή της γαλλικής επανάστασης στην πολιτική σκέψη στα Βαλκάνια, Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη, Αθήνα 1990.

Διαφωτισμό, αν και η πολιτική αυτονομία δεν έγινε βασικό συστατικό του προγράμματός του, ο απόηχος της γαλλικής επανάστασης υπήρξε καταλυτικός για την αποκρυστάλλωση των ρευμάτων στο εσωτερικό του και για την πολιτικοποίηση του λόγου τους.[121] Αν στη σκέψη των λογίων η ιδέα της συγκρότησης εθνικού κράτους δεν είχε ακόμα ωριμάσει, τα εξωτερικά γεγονότα έδειχναν προς την κατεύθυνση αυτή. Η αποδυνάμωση της εξουσίας του Σουλτάνου, η αύξηση της δύναμης και της αυθαιρεσίας των τοπικών ηγεμόνων, η δυσαρέσκεια εξουσιαστικών ομάδων του χριστιανικού πληθυσμού για τον περιορισμό των προνομίων τους, η εξαθλίωση του αγροτικού πληθυσμού, η κρίση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας μετά το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων, ατομικές προσδοκίες και ψυχολογίες δημιουργούσαν έδαφος για την ανάπτυξη εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια. Η αρχή έγινε με την επανάσταση στη Σερβία το 1804. Ακολούθησαν οι επαναστάσεις στη Μολδαβία και την Πελοπόννησο το Φεβρουάριο και το Μάρτιο του 1821 αντίστοιχα. Η ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το 1832 εγκαινίασε την εποχή συγκρότησης της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, στα πλαίσια της οποίας κάθε επίκληση του εθνικού δεν μπορούσε παρά να εξυπηρετεί την ίδια τη συγκρότηση του κράτους.

Μέσα στα ιδεολογικά και πολιτικά συμφραζόμενα του αναπτυσσόμενου εθνικισμού μπορεί να τοποθετηθεί και η δημιουργία μιας ελληνικής διασποράς που ζούσε έξω από τα εδαφικά όρια του ελληνικού κράτους και των αλυτρωτικών του διεκδικήσεων, έβλεπε, όμως, σε αυτό ένα σημείο εθνικής αναφοράς και κινητοποιούνταν για ζητήματα που το αφορούσαν. Τις πρώτες στιγμές διαμόρφωσης της διασποράς ως μιας ιδιαίτερης εκδοχής της εθνικής ταυτότητας είναι δυνατό να εντοπίσουμε στο νέο λόγο για τον τόπο καταγωγής που εμφανίστηκε από τα τέλη του 18ου αιώνα ανάμεσα στους Έλληνες, στις εμπορικές εγκαταστάσεις εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λόγος που δεν αφορούσε πλέον την τοπικά προσδιορισμένη γενέθλια γη αλλά την απροσδιορίστων διαστάσεων πατρίδα, Ελλάδα. Σ' αυτήν την πρώτη φάση ήταν η διασπορά που μέσα από κινήσεις πνευματικού ή πολιτικού χαρακτήρα υπαγόρευε τις αρχές ενός εθνικού προγράμματος. Μετά την επανάσταση και την ίδρυση ελληνικού κράτους οι ρόλοι αντιστράφηκαν και ήταν το δεύτερο που προσπάθησε να υπαγάγει τις δραστηριότητες της διασποράς στο όνομα ενός ελληνικού εθνικισμού,

[121] Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, 252 κεξ.

υπαγορευμένου από το ίδιο. Στο βαθμό που το ελληνικό κράτος αποτελούσε για τους «έξω Έλληνες» πεδίο επιχειρηματικών, πολιτικών και κοινωνικών ενδιαφερόντων, αυτοί λειτουργούσαν ως φορείς εθνικής ιδεολογίας και πρόσφεραν το υπερεδαφικό περιεχόμενο της έννοιας της διασποράς στην υπηρεσία των αλυτρωτικών επιδιώξεων του πρώτου.[122]

Η χρήση δίπλα στις τοπικές και εθνικών κατηγοριών προκειμένου οι Έλληνες της Βιέννης να δηλώσουν τους δεσμούς τους με κάτι που είχαν αφήσει πίσω τους, δείχνει ότι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως διασπορά. Επρόκειτο, ωστόσο, για μια διασπορά, ο ρόλος της οποίας τόσο στις προεπαναστατικές πολιτικές ζυμώσεις όσο και στις σχέσεις με το ελληνικό κράτος ήταν μάλλον περιθωριακός και με αρκετές αντιφάσεις. Η πρώτη γνωστή περίπτωση πολιτικής κινητοποίησης ανάμεσα στους Έλληνες της Βιέννης ήταν αυτή της μικρής ομάδας που συσπειρώθηκε γύρω από το Ρήγα το 1797 και υποστήριξε το επαναστατικό του σχέδιο. Από τα 15 άτομα, εμπόρους, εμπορικούς υπαλλήλους, ένα φοιτητή κι ένα γιατρό που κατηγορήθηκαν ως μέλη της ομάδας, στενότερη σχέση με το Ρήγα είχαν οι χιώτες έμποροι Ευστράτιος Αργέντης και Αντώνιος Κορωνιός – ο δεύτερος κατοικούσε στην Τεργέστη - , ο γιατρός Δημήτριος Νικολίδης από τα Γιάννενα και ο Γεώργιος Πούλιος, έμπορος και εκδότης μαζί με τον αδελφό του της «Εφημερίδας».[123] Από τις ανακρίσεις της αυστριακής αστυνομίας προκύπτει ότι όλοι γνώριζαν ότι το σχέδιο ήταν η απελευθέρωση της Ελλάδας, κάποιοι μάλιστα ήταν διατεθειμένοι να το

---

[122] Για τις σχέσεις της διασποράς με το ελληνικό κράτος, βλ. Kitroeff, Transformation, 233-250. Του ιδίου, The Idea of the Nation and the Diaspora, 277-285. C. Tsoukalas, Transterritorial Imageries and Symbolic Antinomies, στο Ioannides, Greeks in English-Speaking Countries, 287-304. Spiliotis, Transterritorialität, ό.π.

[123] Από τους 15 που ανακρίθηκαν ως μέλη της ομάδας του Ρήγα, οι Ευστράτιος Αργέντης, Δημήτριος Νικολίδης, Παναγιώτης Εμμανουήλ, Ιωάννης Εμμανουήλ, Θεοχάρης Γεωργίου Τουρούντζιας, Ανδρέας Μασούτης, Κων/νος Άμοιρος, Κων/νος Δούκας, Γεώργιος Πούλιου, Γεώργιος Θεοχάρης ήταν Έλληνες της Βιέννης. Οι δύο τελευταίοι ήταν αψβουργικοί υπήκοοι, ο Δούκας ρώσος υπήκοος και οι υπόλοιποι οθωμανοί. Ο Ιωάννης Καρατζάς και ο Κωνσταντίνος Τούλιος ζούσαν στην Ουγγαρία και ο Αντώνιος Κορωνιός στην Τεργέστη. Ο Φίλιππος Πέτροβιτς και ο Kaspar Peters ζούσαν στη Βιέννη και ήταν σερβικής και γερμανικής καταγωγής αντίστοιχα. Κ.Ι. Άμαντος, Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή, Αθήνα 1997 (ανατύπωση της α΄ έκδοσης, Αθήνα 1930), 180. Βλ. επίσης, Λάιος, Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, ό.π. και του ιδίου, Ο εν Βιέννη εμπορικός οίκος «Αργέντη», ό.π. Ο. Κατσιαρδή, Ο Ρήγας Φεραίος. Νέα στοιχεία από τα αρχεία της Τεργέστης, *Μνήμων* 7 (1978/79), 150-174.

υποστηρίξουν ενεργά κατεβαίνοντας οι ίδιοι εκεί.[124] Προκύπτει, επίσης, ότι το ριζοσπαστικό σύνταγμα του 1793 θεωρούνταν το πρότυπο για τη μελλοντική πολιτική τάξη στην Ελλάδα και ότι ο θαυμασμός για τις δημοκρατικές ιδέες της γαλλικής επανάστασης εκφράζονταν όχι μόνο στο σπίτι του Αργέντη, όπου συγκεντρωνόταν συνωμοτικά οι σύντροφοι του Ρήγα αλλά και στο καφενείο όπου σύχναζαν περισσότεροι Έλληνες.[125] Για τη στάση των τελευταίων, εκτός από μια πληροφορία της αυστριακής αστυνομίας για τεχνητές χρεοκοπίες εμπόρων, προκειμένου να κατέβουν στην Ιταλία και να ετοιμάσουν από εκεί τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα[126], δεν έχουμε άλλα στοιχεία. Στα πρακτικά των κοινοτήτων από το χρονικό διάστημα πριν και μετά τη σύλληψη του Ρήγα και των συντρόφων του δεν υπάρχει καμία σχετική αναφορά. Αυτό ίσως να οφείλεται και στο κλίμα αντίδρασης και αστυνόμευσης που επικρατούσε στη Βιέννη μετά τη γαλλική επανάσταση και την καταστολή της ομάδας των βιεννέζων ιακωβίνων το 1794.[127] Γνωρίζουμε, πάντως, ότι ο καταδότης του σχεδίου, ήταν ένα μέλος της κοινότητας της Αγίας Τριάδας, ο έμπορος Δημήτριος Οικονόμου.[128] Η υπόθεση ότι οι Έλληνες έβλεπαν στη δράση του Ρήγα και της ομάδας του μια απειλή για τη σταθερότητα των οικονομικών τους δραστηριοτήτων στην πόλη είναι η πιθανότερη εξήγηση της αδιάφορης έως και αρνητικής στάσης τους. Γι αυτό μιλά ανοιχτά και ο έμπορος από το Σεμλίνο Γεώργιος Λαζάρου, όταν σε επιστολή του λίγους μήνες

---

[124] Βλ. καταθέσεις των ανακρινόμενων στο E. Legrand, Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων, μτφ. Σπ. Λάμπρος, Αθήνα 1996 (ανατύπωση της α΄ έκδοσης, Αθήνα 1891), σ. , 77, 81, 91, 93, 95, 99 και Άμαντος, 28, 136, 153, 169.

[125] Legrand, 81, 91 και Άμαντος, 35, 161.

[126] Legrand, 5.

[127] Β. Σειρηνίδου, Κοσμοπολιτισμός, Μοναρχία και πολυεθνική πραγματικότητα. Η Βιέννη των Ελλήνων και του Ρήγα, *Μνήμων* 21 (1999), 197.

[128] Βλ. την αίτηση προστασίας του Οικονόμου στην αστυνομία της Τεργέστης (10 Ιανουαρίου 1798) στο Π. Κ. Ενεπεκίδης, Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας. Έρευναι εις τα αρχεία Αυστρίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Γαλλίας και Ελλάδος, Αθήνα 1965, 45. Βλ. επίσης, O. Katsiardi – Hering, L'impresa al di sopra di tutto: Parametri economici del martirio di Rigas, στο L. Marcelli – Lucas (επιμ.), Rigas Feraios: La Rivoluzione nella la Grecia e i Balkani, Πρακτικά Συνεδρίου, Τεργέστη 1999, 59-81.

μετά τη σύλληψη του Ρήγα κατηγορεί αυτόν και τους αδελφούς Πούλιου ότι με τη δράση τους έβαλαν σε κίνδυνο τις δουλειές των ελλήνων εμπόρων .[129]

Στις καταθέσεις των συντρόφων του Ρήγα μπορούμε να εντοπίσουμε τα πρώτα δείγματα του νέου λόγου για τον τόπο καταγωγής και των σχέσεων με αυτόν: όχι η Χίος ή τα Γιάννενα αλλά η Ελλάδα ως υπερεδαφικός, φαντασιακός τόπος, όχι μια περιορισμένης τοπικής εμβέλειας δωρεά αλλά κινητοποίηση για μια υπόθεση που αφορά την Ελλάδα και τους Έλληνες. Στο επόμενο διάστημα τα δείγματα αυτού του νέου λόγου πλήθυναν, δεν είχαν, όμως, τη ριζοσπαστικότητα των πρώτων. Πληροφορίες για πολιτικές ζυμώσεις μεταξύ των Ελλήνων έρχονται από τις εκθέσεις της αυστριακής αστυνομίας κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα. Η εμφάνιση του Μέττερνιχ στο τιμόνι της αυστριακής εξωτερικής πολιτικής, η ένταξη της Αυστρίας στον αντιγαλλικό συνασπισμό το 1812 και η επικράτηση του αντιφιλελεύθερου κλίματος στην Ευρώπη μετά το συνέδριο της Βιέννης το 18'5 ενέτειναν το καθεστώς αστυνόμευσης και καταστολής, που είχε ξεκινήσει, ήδη, κατά τη δεκαετία του 1790, μετά το θάνατο του Ιωσήφ του Β΄ και την αποκάλυψη της «ιακωβίνικης συνομωσίας» το 1794. Με δεδομένη την καχυποψία που επικρατούσε για τη δράση των ξένων στην Αυστρία, μυστικά όργανα της αστυνομίας παρακολουθούσαν και τις κινήσεις των Ελλήνων. Σε εκθέσεις τους προς τους ανωτέρους τους κατά τα έτη 1811 και 1812 ανέφεραν ότι οι τελευταίοι έτρεφαν ιδιαίτερη συμπάθεια προς τη Ρωσία, κάποιοι μάλιστα την εξέφραζαν ανοιχτά και σε δημόσιους χώρους, όπως τα καφενεία zum Fischhof και zum weissen Ochsen, όμως σε αυτά που έλεγαν δεν υπήρχε τίποτε ύποπτο.[130] Αντίθετα, ύποπτη θεωρούνταν η δράση Ελλήνων από τη Βλαχία και τη Μολδαβία που, κατά τους μυστικούς πράκτορες, έφταναν στη Βιέννη κατ' εντολή της ρωσικής κυβέρνησης για να κάνουν εμπόριο χρημάτων και σύχναζαν στο ελληνικό καφενείο zum weissen Ochsen, όπου περιέγραφαν στους εκεί συγκεντρωμένους τις πολεμικές επιτυχίες της Ρωσίας στον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και διέδιδαν επιβλαβείς για την ασφάλεια του κράτους ειδήσεις.[131] Ύποπτες θεωρούνταν και οι σχέσεις του Άνθιμου Γαζή με τον ιερέα της ρωσικής πρεσβείας στη Βιέννη, Ιωάννη. Σύμφωνα με

---

[129] Χ. Γ. Πατρινέλης, Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Μάρκου Πούλιου 1798, *Ελληνικά* 48 (1998), 113-129.

[130] ΚΕΜΝΕ, Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 43 (Bericht der Polizey-Oberdirektion, 16.5.1812).

[131] Nestorovic an Hager (21.1.1811), στο Ενεπεκίδης, Συμβολαί,, 28.

πληροφορίες, που ο πράκτορας Nestorović συνέλεξε από αξιόπιστους, όπως τους χαρακτηρίζει, Έλληνες στη Βιέννη, η συμπάθεια του Γαζή προς τους Ρώσους είχε πολιτική χροιά, το περιεχόμενό της, όμως, δε διευκρινίζεται.[132] Τον Απρίλιο του 1811 ο αρχηγός της αστυνομίας von Silber ανέφερε ότι μεταξύ των Ελλήνων που βρίσκονταν στη Βιέννη επικρατούσε μια μεγάλη κινητικότητα και υπήρχαν ενδείξεις για μυστικές συνομιλίες γύρω από πολύ σημαντικά θέματα, χωρίς κι αυτός να δίνει περισσότερα στοιχεία.[133] Σε μια έκθεση τέσσερα χρόνια αργότερα, οι Έλληνες εμφανίζονταν να διαδίδουν με ευχαρίστηση νέες ειδήσεις από τη Γαλλία, αποδεικνύοντας έτσι τα φιλογαλλικά τους αισθήματα.[134] Αν και η ύπαρξη μιας πολιτικής κινητικότητας ή ενός ενδιαφέροντος για πολιτικά ζητήματα από πλευράς των Ελλήνων δεν μπορεί να αποκλειστεί, είναι, πάντως, πολύ πιθανό μέσα στο γενικό κλίμα καχυποψίας, οι εκθέσεις της αστυνομίας να διόγκωναν το πραγματικό μέγεθος των γεγονότων.

Η ίδρυση της «*Φιλομούσου Εταιρείας*»/«*Εταιρείας των Φιλομούσων*» το 1814 σηματοδότησε την πρώτη οργανωμένη εμφάνιση μιας ελληνικής διασποράς στη Βιέννη. Διαφορετικά από αυτή του Ρήγα και των συντρόφων του και τη Φιλική Εταιρεία που ιδρύθηκε στην Οδησσό την ίδια χρονιά, η Φιλόμουσος Εταιρεία ήταν μια κίνηση που έθετε ως σκοπό την υποστήριξη των σχολείων και τη διάδοση των πνευματικών επιτευγμάτων της Ευρώπης στην Ελλάδα.[135] Εντασσόταν στο ίδιο πολιτισμικό πλαίσιο με τις πνευματικές και καλλιτεχνικές εταιρείες που άκμασαν κατά το 18ο και 19ο αιώνα και αποτελούσαν βασική έκφραση της αστικής

---

[132] Hager an die Polizeioberdirektion (22.1.1811), ό.π., 30.

[133] Bericht des Oberpolizeydirektors Franz Edler v. Silber (9.4.1811), ό. π., 32. Άλλα έγγραφα της αστυνομίας για τις σχέσεις του Γαζή με τη ρωσική πρεσβεία, ό.π., 34-45. Τα όσα αναφέρουν οι εκθέσεις των μυστικών οργάνων της αστυνομίας, πιθανόν να σχετίζονται με την ίδρυση, το 1810, στο Βουκουρέστι, της «Φιλολογικής Εταιρείας» ή «Γραικοδακικής Εταιρείας». Η εταιρεία ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Ιγνάτιου της Ουγγροβλαχίας, βρισκόταν υπό την προστασία του Τσάρου Αλέξανδρου και της μητέρας του Μαρίας Θεοδώροβνα και είχε εκπαιδευτικό – διαφωτιστικό πρόγραμμα. Γνωστά μέλη της εταιρείας στη Βιέννη ήταν ο Άνθιμος Γαζής, ο Δημήτριος Δάρβαρης και ο Αλέξανδρος Βασιλείου. Βλ. Εμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας, Αθήνα 1959 [=Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 4], 97-104.

[134] Άγνωστος αποστολέας προς Von Silber (22.4.1815), ό. π., 50.

[135] Ε. Κούκκου, Ο Καποδίστριας και η παιδεία. Α΄ Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης, Αθήνα 1958.Το καταστατικό και την ιδρυτική πράξη της Εταιρείας δημοσίευσε ως παράρτημα ο Γ. Λάιος, Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης 1814 – 1820, *ΕΜΑΑ* 12 (1962), 166-223.

κοινωνικότητας στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη.[136] Πρότυπό της ήταν η αθηναϊκή Εταιρεία των Φιλομούσων, που είχε ιδρυθεί ένα χρόνο πριν με έμμεση υποστήριξη των Άγγλων και σκοπό την ενίσχυση της εκπαίδευσης, στα άμεσά της σχέδια ήταν η ίδρυση ενός γυμνασίου στην Αθήνα και η φροντίδα της κλασσικής παράδοσης στην Ελλάδα.[137] Την πρωτοβουλία για τη δημιουργία παραρτήματος της Φιλομούσου Εταιρείας στη Βιέννη είχε ο Άνθιμος Γαζής, που στην επιτυχία της κίνησης αυτής έβλεπε και την εξασφάλιση των μέσων για την ίδρυση γυμνασίου στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τις Μηλιές Πηλίου. Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης ιδρύθηκε το φθινόπωρο του 1814 με την υποστήριξη του Ιωάννη Καποδίστρια που βρισκόταν εκείνη την εποχή στη Βιέννη για να συμμετάσχει στις εργασίες του ομώνυμου συνεδρίου ως μέλος της ρωσικής διπλωματικής αποστολής. Ανάμεσα στους ιδρυτές ήταν και ο μητροπολίτης Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας που μετά τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (1806-1812) και την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου (1812) είχε μετακομίσει στο Baden, στα περίχωρα της Βιέννης.[138] Ο Καποδίστριας ανέλαβε τη διεύθυνση των πρωτοβουλιών και στράφηκε στους μετέχοντες του συνεδρίου κερδίζοντας μέλη με μεγάλη πολιτική επιρροή, όπως το βασιλικό ζεύγος της Ρωσίας, το βασιλιά της Βαυαρίας, διάφορους ευγενείς, και γενναίες οικονομικές εισφορές.[139] Σύμφωνα με το καταστατικό της Εταιρείας, υπεύθυνος των οικονομικών, της καταχώρησης των συνδρομών και της αποστολής των χρημάτων στην Ελλάδα ήταν ο Αλέξανδρος Βασιλείου, ενώ τον έλεγχο της οικονομικής διαχείρισης είχαν ο μητροπολίτης Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας και μια επιτροπή αποτελούμενη από μέλη που ζούσαν στη Βιέννη.[140] Η διάθεση των χρημάτων θα βρισκόταν στην κρίση των εφόρων των γυμνασίων της Αθήνας και των Μηλιών, οι λογαριασμοί εξόδων έπρεπε, όμως, να υποβάλλονται στους υπευθύνους της Εταιρείας στη Βιέννη. Επιπλέον ποσά προβλέπονταν για την αγορά διδακτικού

---

[136] Reinalter, Freimaurer und Geheimbünde, ό.π. U. Im Hof, Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung, Μόναχο 1982.

[137] Ιδρυτής της αθηναϊκής Φιλομούσου Εταιρείας ήταν ο Άγγλος φιλέλληνας Frederick North (1766-1827), που το 1824 έγινε ο πρώτος πρύτανης της Ιονίου Ακαδημίας. A. E. Vakalopoulos, Die Tätigkeit der Vereine "Philomousos Hetairia" und "Hetairia ton Philikon" im Hinblick auf die geistigen Auseinandersetzungen im vorrevolutionären Griechenland, *SOF* 16 (1957), 55.

[138] Πρωτοψάλτης, Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, 120-127.

[139] Λίστα των πρώτων συνδρομητών στο Λάιος, ό.π., 213.

[140] Άρθρα 1, 2, 3.

εξοπλισμού των γυμνασίων και τη χορήγηση υποτροφιών σε έλληνες μαθητές προκειμένου να φοιτήσουν σε γερμανικά πανεπιστήμια.[141] Τόσο το κείμενο του Καποδίστρια, που προλόγιζε το καταστατικό, όσο και το κείμενο της ιδρυτικής πράξης εμφορούνταν από πατριωτικό πνεύμα. Η ίδρυση της Εταιρείας γινόταν αντιληπτή ως εκπλήρωση ενός καθήκοντος των τέκνων της Ελλάδας προς την πατρίδα τους και ταυτόχρονα απευθυνόταν πρόσκληση στα αισθήματα των απανταχού φιλελλήνων.[142]

Η Φιλόμουσος Εταιρεία δεν μπορεί να θεωρηθεί άμεση έκφραση των διαθέσεων και των αντιλήψεων της πλειοψηφίας των μελών των ελληνικών κοινοτήτων στη Βιέννη. Η ίδρυσή της και το πρόγραμμά της υπαγορεύτηκαν από προσωπικότητες όπως ο Γαζής και ο Καποδίστριας και αντιπροσώπευαν την πιο επεξεργασμένη διανοητικά εκδοχή της πατρίδας. Στο βαθμό, πάντως, που Έλληνες της Βιέννης συμμετείχαν ως μέλη ή με οικονομικές συνδρομές σε μια κίνηση που είχε πεδίο αναφοράς την Ελλάδα μπορούμε να δούμε την ανάπτυξη από μέρους τους μιας διευρυμένης αντίληψης για τους δεσμούς με τον τόπο καταγωγής. Οι πραγματικές διαστάσεις αυτής της συμμετοχής είναι δύσκολο να εξακριβωθούν. Στη λίστα των πρώτων συνδρομητών της Εταιρείας απαντούν ονόματα εμπόρων, όπως ο Ζηνόβιος Πώπ, ο Γεώργιος Σταύρου, ο Ζώης Χαραμής[143]. Είναι πολύ πιθανό κατά την επόμενη περίοδο να προστέθηκαν και άλλοι, ακριβή στοιχεία, όμως, απουσιάζουν.[144] Στα διαθέσιμα πρακτικά συνελεύσεων των δύο κοινοτήτων δεν υπάρχει καμία αναφορά στην Εταιρεία ούτε προκύπτει κάποια επίσημη απόφαση υποστήριξής της, γεγονός, άλλωστε, αδύνατο για ευνόητους λόγους.

Η ίδρυση της Φιλομούσου Εταιρείας προκάλεσε αμέσως την υποψία των αυστριακών αρχών και τα μέλη της τέθηκαν υπό παρακολούθηση. Το καταστατικό της υποβλήθηκε στη λογοκρισία προκειμένου να λάβει άδεια εκτύπωσης. Ο Μέττερνιχ και ο υπουργός αστυνομίας Hager, σε μεταξύ τους αλληλογραφία το Φεβρουάριο του 1815, εξέφραζαν την πεποίθηση ότι η Εταιρεία κάτω από το

---

[141] Άρθρα 7, 8.

[142] Ό. π., 205 (πρόλογος του Καποδίστρια σε μορφή γράμματος προς τον Αλ. Βασιλείου) και 209.

[143] Ό. π., 213.

[144] Μια σημείωση στο τέλος της ιδρυτικής πράξης μας πληροφορεί ότι ο αριθμός συνδρομητών μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν 200 που προέρχονταν «*εκ διαφόρων εθνών*», ό.π., 210. Επίσης υπάρχει η πληροφορία ότι με υποκίνηση του Γαζή έγινε έρανος μεταξύ των Ελλήνων του Σεμλίνου και συγκεντρώθηκαν 400 έως 500 φιορίνια για την Εταιρεία, ό.π., 190.

κάλυμμα της προώθησης των γραμμάτων στην Ελλάδα είχε πολιτικούς σκοπούς και υποστηριζόταν από τη Ρωσία.[145] Αρνητικά διατεθειμένος απέναντί της ήταν και ο ίδιος ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος ο Α΄.[146] Κάτω από αυτές τις συνθήκες, τον Ιούνιο του 1816, κρίθηκε σκόπιμη η μεταφορά της έδρας από τη Βιέννη στο Μόναχο, όπου υπήρχε ένας κύκλος φιλελλήνων, πρόθυμων να υποστηρίξουν τη λειτουργία της Εταιρείας.[147] Οι υποψίες των Μέττερνιχ και Hager ότι η Φιλόμουσος Εταιρεία εξυπηρετούσε πολιτικούς σκοπούς ήταν περισσότερο δείγματα του κλίματος αντίδρασης και καχυποψίας που επικρατούσε στην Αυστρία και στερούνταν αληθινής βάσης.[148] Η Φιλόμουσος Εταιρεία αν και ανέπτυξε έναν πατριωτικό λόγο, δεν τον συνέδεσε ποτέ καθαρά με το αίτημα της πολιτικής αυτονομίας και η δράση της παρέμεινε προσανατολισμένη αποκλειστικά στον τομέα της παιδείας. Το παράδειγμά της λειτούργησε, ωστόσο, ως βάση για τη συγκρότηση της ελληνικής διασποράς στη Βιέννη. Τον Ιούνιο του 1816, λίγο καιρό μετά τη μεταφορά της έδρας της εταιρείας στο Μόναχο, η κοινότητα του Αγίου Γεωργίου ανέλαβε να αναπληρώσει το κενό με μια πρωτοβουλία που βρισκόταν μέσα στο πνεύμα των αρχών της Φιλομούσου.

Αν και η τύχη της είναι άγνωστη, η πρωτοβουλία της κοινότητας του Αγίου Γεωργίου έχει σημασία για το θέμα που μας απασχολεί, αφού συνιστά την πρώτη περίπτωση όπου ένα συλλογικό όργανο των εγκαταστημένων στη Βιέννη Ελλήνων χρησιμοποιεί τη νέα ρητορική περί πατρίδας - Ελλάδας και αναλαμβάνει πρωτοβουλία για τη βοήθεια άλλων Ελλήνων που κατοικούν σε αυτήν. Από τα πρακτικά της συνέλευσης της 10ης Ιουνίου πληροφορούμαστε ότι «*έγινε η πρότασις, εάν είναι καλόν να διορισθή ένας αριθμός νέων ομογενών από διαφόρους πόλεις της κοινής πατρίδος Ελλάδος δια να σπουδάσουν εις τας ακαδημίας της φωτισμένης*

[145] Hager an Metternich (8.2.1815) και Metternich an Hager (19.2.1815), ό. π., 176-179.

[146] Ό.π., 184.

[147] Turczynski, Kulturbeziehungen, 245-250. Για τη λειτουργία της Φιλομούσου Εταιρείας στη Γερμανία, βλ. τα απομνημονεύματα του Γ. Ψύλλα, υποτρόφου της Εταιρείας κατά το διάστημα 1817 – 1821 στο πανεπιστήμιο της Ιένας. Γ. Ψύλλας, Απομνημονεύματα του βίου μου, Αθήνα 1974 [=Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 8], 32-53.

[148] C. M. Woodhouse, Capodistria and the Philike Hetairia (1814 – 1821), *Neo-Hellenica* 2 (1975), 76. R. Meissner, Zur Bedeutung der Diaspora für die Enstehung der nationalen Bewegung der Griechen: Die griechische Kolonie in Wien von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis 1821. Wissenschaftliche Hausarbeit im Rahmen des ersten Staatsprüfung für das Amt des Studienrats, Βερολίνο 1980 (αδημοσίευτη παν/μιακή εργασία), 93-94.

Ευρώπης δι' εξόδων της ημετέρας κοινότητος τα προς φωτισμόν του ημετέρου Γένους αναγκαία μαθήματα».[149] Η πρόταση έγινε δεκτή από τους 50 συνολικά παραβρισκόμενους στη συνέλευση[150] Η δωδεκάδα με τη βοήθεια και άλλων μελών της κοινότητας θα αναλάμβανε να επεξεργαστεί το σχέδιο υλοποίησης και θα το κατέθετε στην κρίση της γενικής συνέλευσης.[151] Τι αποφασίστηκε και αν τελικά το σχέδιο μπήκε σε εφαρμογή, παραμένουν άγνωστα. Τον Ιανουάριο του 1817 δημοσιεύτηκε στο Λόγιο Ερμή η είδηση για τη συγκρότηση στη Βιέννη μιας εταιρείας[152] που πιθανώς να σχετιζόταν με την πρωτοβουλία της κοινότητας του Αγίου Γεωργίου, δεν είχε όμως την επίσημη υποστήριξη της τελευταίας. Ως ιδρυτές εμφανίστηκαν ο πρεσβευτής της Πύλης στη Βιέννη, Ιωάννης Μαυρογένης, και οι έμποροι Γεώργιος Σταύρου, Βασίλειος Ρίζος και Ζηνόβιος Πώπ – ο τρίτος ήταν μέλος της κοινότητας της Αγίας Τριάδας. Στο γράμμα τους προς τον εκδότη του περιοδικού, διαπίστωναν την ανάγκη επιμόρφωσης ελλήνων δασκάλων σε παιδαγωγικές ακαδημίες του εξωτερικού μια και ανάλογα ιδρύματα έλειπαν στην Ελλάδα. Επειδή, όμως, το κόστος των σπουδών και η έλλειψη πληροφόρησης απέτρεπε πολλούς από μια τέτοια απόφαση, αποφάσισαν να δημιουργήσουν ένα ταμείο για υποτροφίες ελπίζοντας να προσελκύσουν στο σκοπό αυτό και τους «*εν άλλοις διατρίβοντας ομογενείς και φιλογενείς*».[153] Σύμφωνα με το καταστατικό της εταιρείας, την προεδρία είχε για απεριόριστο χρονικό διάστημα ο Ιωάννης Μαυρογένης, ενώ ανά τρία χρόνια θα εκλέγονταν μεταξύ των μελών τρεις έφοροι και τρεις επίτροποι επί των οικονομικών. Προτεραιότητα στη χορήγηση υποτροφιών είχαν φτωχοί έλληνες νέοι που ζούσαν στη Βιέννη. Σε περίπτωση που ανάμεσά τους δε βρισκόταν κάποιος αξιόλογος, τότε δάσκαλοι στην Ελλάδα θα μπορούσαν να προτείνουν υποψήφιους υπότροφους από τον κύκλο των μαθητών τους. Θα έπρεπε, όμως, να προσκομίσουν στην εταιρεία διαβεβαιώσεις ότι ο υποψήφιος είναι «*Γραικός το γένος, εκ της τάδε πόλεως ή χώρας, και της ορθοδόξου Ανατολικής ημών Εκκλησίας τέκνον*».[154] Οι υπότροφοι μετά την απόκτηση διπλώματος, όφειλαν να υπηρετήσουν σε ένα σχολείο της Ελλάδας για χρονικό διάστημα, διπλάσιο του

---

[149] Ευστρατιάδης, 185.

[150] Την πληροφορία αυτή δίνει ο Λάμπρος, Έρευναι εν ταις βιβλιοθήκαις, *ΝΕ* 18 (1924), 69.

[151] Ευστρατιάδης, ό.π.

[152] *ΛΕ* 21 (1817), 6-13.

[153] Ό.π., 9

[154] Ό.π., 11.

χρόνου σπουδών τους και κατόπιν αυτού ήταν ελεύθεροι να εγκατασταθούν όπου ήθελαν. Για την τύχη της εταιρείας του Μαυρογένη δε διαθέτουμε στοιχεία. Αν και ο σκοπός της ήταν όμοιος με αυτόν της πρωτοβουλίας της κοινότητας του Αγίου Γεωργίου, μια μαζική στήριξή της από πλευράς της δεύτερης πρέπει, μάλλον, να αποκλειστεί. Τη στιγμή, εξάλλου, που την πρόταση στη συνέλευση του Ιουνίου του 1816 ψήφισαν 50 άτομα, τα μέλη της εταιρείας τον Ιανουάριο του 1817 ήταν μόνο 10.[155]

Το 1818 βρέθηκαν στα χέρια της αυστριακής αστυνομίας δύο επιστολές και ένα σχέδιο προγραμματικής διακήρυξης που μαρτυρούσαν την πρόθεση δημιουργίας μιας εταιρείας με διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά των προηγούμενων. Αν η πρωτοβουλία υποστηρίχθηκε από Έλληνες της Βιέννης δεν είναι δυνατό να διευκρινιστεί. Εμπνευστής της, σύμφωνα με μια αστυνομική αναφορά ήταν ο Θεόδωρος Νέγρης, μέλος από το 1818 της Φιλικής Εταιρείας στο Ιάσιο.[156] Ο Νέγρης υπήρξε πιθανότατα ο συντάκτης του σχεδίου της προγραμματικής διακήρυξης και της πρώτης επιστολής με άγνωστο αποστολέα και παραλήπτη τον Ιωάννη Καποδίστρια.[157] Ο συντάκτης της δεύτερης επιστολής με πιθανό παραλήπτη τον Άνθιμο Γαζή δε στάθηκε δυνατό να ταυτιστεί.[158] Στην κίνηση φέρεται ότι συμμετείχε και ο Θεόκλητος Φαρμακίδης.[159] Από το πρόγραμμα της εταιρείας που ήταν συνημμένο στην επιστολή προς τον Καποδίστρια προκύπτει ότι η οργανωτική αρχή της εταιρείας αντιστοιχούσε στο πνεύμα των μυστικών, μασονικών οργανώσεων της εποχής. Δώδεκα έως δεκαπέντε μορφωμένοι Έλληνες θα εισήγαγαν μια ομάδα νεαρών Ελλήνων στις ανώτερες επιστήμες, διδάσκοντάς τους στη γαλλική και ρωσική γλώσσα. Μετά από το διάστημα μαθητείας –η χρονική του διάρκεια δεν προσδιορίζεται- δίπλα στους Έλληνες λόγιους, κάποιοι από τους νέους θα συνέχιζαν τις σπουδές τους σε πανεπιστήμια της Ευρώπης και άλλοι θα προσέφεραν τις υπηρεσίες τους «*στην προστατεύουσα την Εταιρείαν δύναμιν*» ή θα γινόταν δάσκαλοι

---

[155] Ό.π., 9.

[156] Sedlnitzky an die Polizeioberdirektion (1.3.1818), Ενεπεκίδης, Συμβολαί, 128.

[157] Τα έγγραφα έχουν υποστεί καταστροφές από πυρκαγιά κι ένα μέρος τους δεν μπορεί να διαβαστεί. Στο Νέγρη ως συντάκτη της επιστολής κατέληξε ο Ενεπεκίδης με βάση τα στοιχεία της αστυνομικής αναφοράς. Το σχέδιο της προγραμματικής διακήρυξης και το κείμενο της επιστολής, Ενεπεκίδης, Συμβολαί, 136-144.

[158] Βλ. κείμενο της επιστολής, ό.π., 134.

[159] Ό.π., 130.

στην Ελλάδα.[160] Επειδή, η φροντίδα των γραμμάτων απαιτούσε συνθήκες πολιτικής ελευθερίας και στην Ελλάδα αυτές απουσίαζαν, προβλεπόταν η έδρα των πνευματικών δραστηριοτήτων να είναι η Ρωσία. Η «εταιρεία του Θεόδωρου Νέγρη» αποτελούσε έκφραση των φιλορωσικών διαθέσεων μιας ομάδας των ελληνικών ηγετικών στρωμάτων. Το πρόγραμμά της δεν έθετε σαφείς πολιτικούς στόχους, έβλεπε, όμως μέσα από την ενίσχυση της παιδείας και τη βοήθεια της Ρωσίας τη δυνατότητα «*προς επίτευξιν μιας ευτυχούς γενικής μεταβολής της καταστάσεως του έθνους*».[161] Εκτός από το Γαζή και το Φαρμακίδη που φέρονταν ενήμεροι του σχεδίου, δε γνωρίζουμε για την ανάμιξη άλλων Ελλήνων από τη Βιέννη σ' αυτή την κίνηση. Όπως φάνηκε, όμως, από τη στάση τους στην περίπτωση του Ρήγα, και όπως θα φανεί από τη στάση τους στα επαναστατικά γεγονότα της Μολδαβίας και της Πελοποννήσου, οι Έλληνες στη Βιέννη απέφευγαν επιμελώς τις σχέσεις με ο,τιδήποτε θα μπορούσε να απειλήσει την απρόσκοπτη λειτουργία των εμπορικών τους επιχειρήσεων.

Οι ειδήσεις για το κίνημα του Υψηλάντη και την επανάσταση στην Πελοπόννησο έγιναν δεκτές με συγκράτηση από τους Έλληνες της Βιέννης. Τα διαθέσιμα στοιχεία δε μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε, αν πριν από αυτή τη στάση σιωπής, αδιαφορίας, ακόμα και άρνησης προηγήθηκε μια φάση ενθουσιασμού που αναδιπλώθηκε εξ αιτίας των μέτρων καταστολής του Μέττερνιχ, όπως συνέβη με τους Έλληνες της Τεργέστης.[162] Από δημοσιευμένες επιστολές με αποστολείς ή παραλήπτες Έλληνες που ζούσαν στη Βιέννη φαίνεται ότι υπήρχε ενημέρωση σχετικά με τα γεγονότα, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, όμως, δεν προκύπτει κάποια υποστήριξη ή συμμετοχή σ' αυτά.[163] Αντίθετα, μάλιστα, σε μια επιστολή του

---

[160] Ό.π., 140.

[161] Ό.π. 138. Για το πρόγραμμα της «εταιρείας του Νέγρη», βλ. και Meissner, 98-99.

[162] Κατσιαρδή – Hering, Τεργέστη, 336-337. Ο Ενεπεκίδης, σε υποσημείωσή του, αναφέρει ότι οι Έλληνες της Βιέννης ήταν χωρισμένοι σε δύο παρατάξεις και ότι στα αρχεία της αυστριακής αστυνομίας υπάρχουν υπογεγραμμένες καταγγελίες Ελλήνων εναντίον άλλων Ελλήνων που σε προηγούμενη συνέλευση είχαν εκφράσει θέση υπέρ των ταραχών στην Ελλάδα. Η πληροφορία αυτή δεν τεκμηριώνεται αρχειακά ούτε διευκρινίζεται για ποια κοινότητα πρόκειται. Ενεπεκίδης, Συμβολαί, 3 (υποσημ. 2).

[163] Επιστολές στη γερμανική μετάφραση, στο P. K. Enepekides, Interzipierte griechische Briefe und Berichte über den Ausbruch des griechischen Aufstandes im Jahre 1821. Aus den Beständen des Wiener Polizeihofstelle-Archivs, *MÖSTA* 4 (1951), 184-214. Οι ίδιες και άλλες ακόμα επιστολές στα ελληνικά, στο Γ. Λάιος, Ανέκδοτες επιστολές, ό.π.

από τη Βιέννη προς τον Ηλία Νικολαΐδη στο Βουκουρέστι, τον Απρίλιο του 1821, ο Γεώργιος Ευθυμιάδης εξέφραζε την αγανάκτησή του για τη στάση των εκεί «*εχθρών του ωραίου και του ευγενικού*» που κατηγορούσαν τον Υψηλάντη ότι «*πήρε το μυαλό του αέρα (που ο διάολος να τους πάρει!) και ισχυρίζονται, ότι από την επιχείρησή του μόνο άσχημα αποτελέσματα μπορεί κανείς να περιμένει [...]*».[164]

Οι μοναδικές γνωστές περιπτώσεις ελλήνων εμπόρων που κινητοποιήθηκαν για την ενίσχυση του επαναστατικού αγώνα ήταν αυτές του Πανταλέοντα Βλαστού και του Αναστασίου Παπά. Ο Βλαστός ήταν οθωμανός υπήκοος και μέλος της γνωστής χιώτικης εμπορικής οικογένειας με εκπροσώπους στη Βιέννη και την Τεργέστη. Συμμετείχε με οικονομικές συνδρομές στην ενίσχυση του πολεμικού ταμείου[165] και σχεδίαζε τη χρηματοδότηση μιας ομάδας έμπειρων γάλλων αξιωματικών του μηχανικού και του πυροβολικού που θα πολεμούσε στο πλευρό των Ελλήνων. Για το σκοπό αυτό στράφηκε στον Κοραή και στους φίλους του στο Παρίσι, που φάνηκαν πρόθυμοι να βοηθήσουν στην πρόσληψη των αξιωματικών, εξέθεταν, όμως, και τις πρακτικές δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος.[166] Παράλληλα, βρισκόταν σε επικοινωνία με το γερμανό φιλέλληνα Friedrich Thiersch[167] για την αποστολή από το Μόναχο μέσω Τεργέστης, ενός τυπογραφικού πιεστηρίου στην υπηρεσία της επανάστασης στην Ελλάδα.[168] Το πιεστήριο εστάλη στην Τεργέστη στα τέλη Ιουλίου 1821 με παραλήπτη τον εκεί εγκατεστημένο έμπορο Νικόλαο Στρατή.[169] Στα μέσα του Αυγούστου, η αλληλογραφία του Thiersch με το Βλαστό, το Στρατή, το Θεόδωρο Μανούση[170] και τον Κωνσταντίνο

---

[164] Ι. Ευθυμιάδης προς Η. Νικολαΐδη (20.4.1821), Λάιος, Ανέκδοτες επιστολές, αρ. 53, 94-96.

[165] Λίγο πριν την έκρηξη της επανάστασης στην Πελοπόννησο ο Βλαστός έστειλε στο Γεώργιο Σταύρου στο Βουκουρέστι 2.500 φιορίνια με εντολή να κατατεθούν στο πολεμικό ταμείο του έθνους, βλ. Π. Βλαστός προς Γ. Ιωάννου (23.3.1821), Λάιος, ό.π. ,αρ. 26, 66 .

[166] Α. Βογορίδης και Κ. Πολυχρονιάδης προς Π. Βλαστό (4 .8.1821), Λάιος,ό.π.,αρ. 132, 180-181.

[167] Για τη φιλελληνική σκέψη του Thiersch, βλ. J. Irmscher, Friedrich Thierschs philhellenische Anfänge, *Neo-Hellenika* 2 (1975), 160-180. Για τις σχέσεις του Thiersch με έλληνες διανοούμενους στη Βιέννη, βλ. Stassinopoulou, Koumas, 47-48, 61-66, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

[168] F. Thiersch προς Ν. Στρατή (25.7.1821), Λάιος, ό.π., αρ. 123, 167-168

[169] ό.π.

[170] Επρόκειτο για το Θεόδωρο Χριστοδούλου Μανούση (Σιάτιστα 1793 – Αθήνα 1858), εγγονού του Γεώργιου Μανούση, ιδρυτή του ομώνυμου εμπορικού οίκου στη Βιέννη. Ο Θ. Μανούσης διετέλεσε πρώτος καθηγητής Πολιτειολογίας και Ευρωπαϊκής Ιστορίας στο Παν/μιο Αθηνών. Λάιος, Σιάτιστα,

Κοκκινάκη, ψάλτη στον Άγιο Γεώργιο και εκδότη μαζί με το Φαρμακίδη του Λόγιου Ερμή, έπεσε στα χέρια της αυστριακής αστυνομίας. Το πιεστήριο κατασχέθηκε και οι ύποπτοι συνελήφθησαν. Εκτός από το Βλαστό, που ήταν άμεσα εμπλεκόμενος στην υπόθεση του πιεστηρίου, φυλακίστηκαν οι Μανούσης και Κοκκινάκης, στους οποίους ο Thiersch είχε ανακοινώσει το σχέδιό του για αποστολή μιας γερμανικής στρατιωτικής λεγεώνας στο πλευρό των επαναστατημένων Ελλήνων, σχέδιο που ήδη προωθούσαν οι Βλαστός και Στρατής, και οι ίδιοι έδειχναν ενδιαφέρον.[171] Φυλακίστηκε, επίσης, και ο Κωνσταντίνος Κούμας, το όνομα του οποίου αναφερόταν στο γράμμα του Thiersch προς τους Μανούση και Κοκκινάκη, χωρίς, όμως, να προκύπτει κάποια άμεση ανάμιξή του με την υπόθεση.[172] Ο Στρατής εκμεταλλευόμενος το κύρος που είχε στη διοίκηση της Τεργέστης απαλλάχθηκε από την κατηγορία.[173]

Οι Βλαστός, Κούμας, Κοκκινάκης και Μανούσης κρατήθηκαν για έναν περίπου μήνα, οι δύο πρώτοι εξ αιτίας της κλονισμένης υγείας τους σε κατ' οίκον περιορισμό και οι άλλοι δύο στη φυλακή. Η υποδοχή της κοινότητας του Αγίου Γεωργίου στους απελευθερωθέντες δεν ήταν ενθουσιώδης. Στο δεύτερο δεκαήμερο του Οκτωβρίου, όταν ο Κοκκινάκης έκανε αίτηση να επαναπροσληφθεί ως ψάλτης στην εκκλησία, η δωδεκάδα αποφάσισε να τη δεχτεί με την επιφύλαξη ότι σε περίπτωση που ένα ή περισσότερα άτομα από την κοινότητα πρόβαλλαν ένσταση, να συγκαλούνταν γενική συνέλευση που θα ψήφιζε υπέρ ή κατά της πρόσληψης. Η κίνηση αυτή προκάλεσε την αντίδραση μελών της κοινότητας, που υποστήριζαν ότι η πρόσληψη ενός ατόμου που βρισκόταν στη φυλακή για πολιτικούς λόγους, σχετιζόμενους με τα γεγονότα που συνέβαιναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μπορούσε να δημιουργήσει την υποψία στην τουρκική Πύλη ότι η κοινότητα ή το μεγαλύτερο μέρος της συμμερίζεται τις απόψεις του Κοκκινάκη, γεγονός που θα οδηγούσε σε μέτρα αντεκδίκησης εναντίον των συγγενών τους και της περιουσίας

---

153. Βλ. και Ι. Πεντάζου, Ο Θεόδωρος Μανούσης. Καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837 – 1858), *Μνήμων* 17 (1995), 69-106.

[171] F. Thiersch προς Θ. Μανούση (11.8.1821), Λάιος, Ανέκδοτες επιστολές, αρ. 138, 184-186 και F. Thiersch προς Θ. Μανούση και Κ. Κοκκινάκη (13.8.1821), Λάιος, ό.π., αρ. 145, 193.

[172] Η ανώτατη διεύθυνση της Αστυνομίας προς Sedlnitzky (26.9.1821), Λάιος, ό.π.,αρ.194, 205.Το ενδεχόμενο ενεργού συμμετοχής του Κούμα σ' αυτήν την υπόθεση είναι, πάντως, περιορισμένο. Βλ. Stassinopoulou, Koumas, 53-54, 68-70.

[173] Κατσιαρδή-Hering, Τεργέστη, 339.

τους στους τόπους καταγωγής. Τόνιζαν, επίσης, ότι σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να κάνουν ενέργειες που θα δυσαρεστούσαν την αυστριακή κυβέρνηση, υπό την προστασία της οποίας βρισκόταν η κοινότητα. Τα διαμαρτυρόμενα μέλη της κοινότητας, με επικεφαλής το Νικόλαο Ποστολάκα, που ήταν και μελος της δωδεκάδας,[174] απαίτησαν τη σύγκληση γενικής συνέλευσης, όπως προέβλεπε η αρχική απόφαση. Εναντίον τους κινητοποιήθηκε ο Πανταλέων Βλαστός που αμφισβήτησε το δικαίωμα νέας συνέλευσης και αποκάλεσε τον Ποστολάκα προδότη. Την επόμενη μέρα, στις 19 Οκτωβρίου, ο Ποστολάκας έκανε μήνυση εναντίον του Βλαστού για περιύβριση και συκοφαντία και απαίτησε ως ηθική αποζημίωση 5.000 φιορίνια τα οποία δήλωσε ότι θα κατέθετε στα ταμεία αναπήρων και απόρων της Βιέννης.[175] Ο ισχυρισμός του Ποστολάκα ότι εξ αιτίας αυτής της συκοφαντίας θα συγκέντρωνε την περιφρόνηση ολόκληρου του Γένους του, ότι οι συμπατριώτες του θα τον απέφευγαν και κανείς δε θα ήθελε να έχει οικονομικές ή οποιουδήποτε άλλου είδους σχέσεις μαζί του, αν και σίγουρα υπερβολικός, δείχνει, πάντως, ότι στην κοινότητα υπήρχε μια αίσθηση του ηθικού βάρους του επαναστατικού αγώνα. Αν και στα πρακτικά δε διατυπώνεται καθαρά, η αποβολή του από τη δωδεκάδα στις 7 Νοεμβρίου είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με τη στάση του στο ζήτημα Κοκκινάκη και Βλαστού.[176]

Η δράση του σερραίου εμπόρου Αναστασίου Εμμανουήλ Παπά,[177] γιου του αρχηγού της ελληνικής επανάστασης στην Ανατολική Μακεδονία, Εμμανουήλ

---

[174] Ο Ευστρατιάδης παραλείπει τη σύνθεση της δωδεκάδας κατά το έτος 1821. Από τη μήνυση του Ποστολάκα (βλ. παρακάτω) προκύπτει ότι το 1821 στη δωδεκάδα εκτός από αυτόν βρίσκονταν οι: Βασίλειος Ρίζος, Ζώης Χαραμής, Μάρκος Κάρσιας, Κυριάκος Φαράγκας, Διαμαντής Σικονόμου, Αλέξιος Βεζυρούλης, Παύλος Θεοχάρης.

[175] Τα περιστατικά στην κοινότητα προκύπτουν από τη μήνυση που υπέβαλε ο Ποστολάκας στην αστυνομία. Το κείμενο της μήνυσης στο Λάιος, ό.π., αρ. 213, 260-261.

[176] Στα πρακτικά της συνέλευσης της δωδεκάδας της 7ης Νοεμβρίου 1821 ως λόγοι που δικαιολογούσαν την αποβολή του Ποστολάκα φέρονταν οι ακόλουθοι: «*α) δια τα όσα με ημάς συμφώνως έκρινε και υπέγραψε, και μετά τέσσαρας ημέρας έσβυσε την υπογραφήν του ως άνω· β) δια το άνευ αιτίας κίνημά του εις το υψηλόν κριτήριον των ευγενών εγκαλών ημάς ως καταχρεωμένους και ατακτούντας και άλλα περισσότερα ως η αναφορά του από 10 Νοεμβρίου 1821*». Η αποβολή του αποφασίστηκε με ψήφους 7 προς 1. Ευστρατιάδης, 193.

[177] Ο Αναστάσιος Εμμανουήλ Παπάς εμφανίζεται για πρώτη φορά στις διαθέσιμες πηγές το 1820, ως δωρητής 50 φιορινίων στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Ευστρατιάδης, 93.

Παπά,[178] δε συναντήθηκε καθόλου με αυτή του Βλαστού και των υπόλοιπων. Ο Παπάς είχε λάβει μέρος στα επαναστατικά γεγονότα της Μολδαβίας και στη συνέχεια πήγε στην Τεργέστη με σκοπό να μεταβεί στην ελληνική χερσόνησο και να λάβει μέρος στον αγώνα.[179] Από την Τεργέστη έστειλε γράμμα στον αδελφό του στις Σέρρες, Αθανάσιο, όπου του ανακοίνωνε το σχέδιό του και τον πληροφορούσε ότι μαζί του θα έφευγαν άλλοι 12 άνδρες, ανάμεσα στους οποίους και ο λογιστής του.[180] Μια καταγγελία του οίκου Βλαστού στην Τεργέστη για κατάχρηση από τον Παπά 300.000 πιάστρων οδήγησε στην ολιγοήμερη φυλάκισή του και τη ματαίωση της αναχώρησής του.[181]

Η στάση των ελλήνων λογίων της Βιέννης δεν ήταν επίσης θεαματική, σε σχέση, όμως, με αυτή των εμπόρων πιο πατριωτική. Ο Φαρμακίδης και ο Σταγειρίτης προτίμησαν να αναστείλουν τη λειτουργία του Λογίου Ερμή και της Καλλιόπης, αντίστοιχα, προκειμένου να μη δημοσιεύσουν την πατριαρχική εγκύκλιο που καταδίκαζε τον Υψηλάντη και το κίνημά του. Ο Αλεξανδρίδης του «Τηλέγραφου», αν και αρχικά αρνήθηκε, στη συνέχεια υπέκυψε και η εφημερίδα του εξακολούθησε να εκδίδεται.[182] Τον Ιούνιο του 1821 ο Φαρμακίδης βρισκόταν στην Τεργέστη με σκοπό να ταξιδέψει στην ελληνική χερσόνησο. Σε επιστολή του προς το συνοδικό σύμβουλο Pott έγραφε: «*Μετά από δύο ή τρεις μέρες αποπλέομε για την Ελλάδα. Μαζί μας έρχονται ακόμα 100 οπλισμένοι Έλληνες και ένας Γάλλος αξιωματικός* [...]».[183]

Εκτός από τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, οι Έλληνες της Βιέννης δεν επέδειξαν κάποια άλλη πολιτική δραστηριότητα. Η κινητοποίησή τους με αφορμή τα γεγονότα του 1821 περιορίστηκε στη διενέργεια εράνου για τους έλληνες πρόσφυγες που εξ αιτίας των ταραχών είχαν διαφύγει στη Ρωσία και επέστρεφαν μέσω Γαλικίας, Βιέννης και Ιταλίας στις πατρίδες τους. Την ίδια χρονιά Έλληνες της Οδησσού είχαν ζητήσει, μέσω επιστολής τους στους αδελφούς

---

[178] Για τη δράση του Εμμανουήλ Παπά στην Αν. Μακεδονία το 1821, βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, Εμμανουήλ Παπάς, «Αρχηγός και Υπερασπιστής της Μακεδονίας». Η Ιστορία και το Αρχείο της Οικογενείας του, Θεσσαλονίκη 1981.

[179] F. Thiersch προς Αν. Εμμ. Παπά (9.9.1821), Λάιος, ό.π., αρ. 179, 223-224.

[180] Αν. Εμμ. Παπάς προς Αθ. Εμμ. Παπά (18.4.1821), Λάιος, ό.π., αρ. 52, 92-94.

[181] Cattanei προς Spiegelfeld, (28.9.1821), Λάιος, ό.π., αρ. 195, 236-238.

[182] Laios, Griechische Zeitungen und Zeitschsriften, 194.

[183] Φαρμακίδης προς Pott (5.6.1821), Λάιος, Ανέκδοτες επιστολές, αρ. 77, 115.

Δημήτριο και Νικόλαο Ποστολάκα, την οικονομική υποστήριξη των Ελλήνων της Βιέννης στους πρόσφυγες καθώς και τη συνδρομή τους με λεφτά ή άλλα μέσα στο απελευθερωτικό αγώνα.[184] Το ζήτημα των προσφύγων στη Βιέννη δεν έλαβε διαστάσεις όπως στην Τεργέστη, που εξαιτίας της γεωγραφικής θέσης της δέχτηκε μεγάλα προσφυγικά κύματα. Ούτε η συνδρομή των κοινοτήτων ήταν ανάλογη με αυτή της κοινότητας της Τεργέστης.[185] Από πλευράς της Αγίας Τριάδας δεν εκδηλώθηκε καμία πρωτοβουλία. Η κοινότητα του Αγίου Γεωργίου οργάνωσε τον Οκτώβριο του 1821 έναν έρανο ανάμεσα στον πληθυσμό της Βιέννης για τη συγκέντρωση χρημάτων προκειμένου να διευκολυνθεί το ταξίδι των προσφύγων στην Αγκώνα.[186] Το 1827 ο Δ. Ποστολάκας και ο Γ. Σίνας, με προτροπή του μητροπολίτη Ιγνάτιου, που εκείνο το διάστημα βρισκόταν στην Πίζα, ανέλαβαν την πρωτοβουλία για συλλογή χρημάτων μεταξύ των Ελλήνων της Βιέννης με σκοπό την ανακούφιση των θυμάτων του πολέμου.[187] Η αίτηση που υπέβαλε ο Ποστολάκας στην αστυνομία για χορήγηση άδειας έγινε δεκτή με την προϋπόθεση ότι το ποσό που θα συγκεντρωνόταν θα παραδιδόταν στην αστυνομία, η οποία με τη σειρά της θα το μεταβίβαζε στον αυστριακό πρόξενο στην Κέρκυρα και αυτός θα κανόνιζε τη διανομή του.[188]

Η ελληνική επανάσταση και αργότερα η δημιουργία ελληνικού κράτους δεν αποτέλεσαν κάποια τομή για τη ζωή των Ελλήνων στη Βιέννη. Τα οικονομικά τους ενδιαφέροντα ήταν σταθερά προσανατολισμένα στο χώρο της Αψβουργικής Μοναρχίας και οι περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις οποίες κατάγονταν και με τις οποίες είχαν οικονομική επικοινωνία δεν είχαν ενταχθεί στο ελληνικό βασίλειο.[189] Έλληνες που ζούσαν στη Βιέννη, όπως, ο Σίνας και ο

---

[184] Stassinopoulou, 106.

[185] Κατσιαρδή-Hering, Τεργέστη, 341κεξ.

[186] Η αίτηση άδειας για τη διενέργεια του εράνου που έκανε η δωδεκάδα στην αστυνομία στο P. N. Enepekides, Neue Quellen und Forschungen zur Geschichte der Kultur der Griechen in der österreichischen Monarchie,στο Irmscher, Probleme, 223-224.

[187] Sedlnitzky an Metternich (14.4.1827), Λάιος, Σίνας, 284-285.

[188] Aloys Edler von Persa an D. Postolaka (16.4.1827), Δ. Αργυριάδης / N. Αργυριάδης, Πρακτικά του ευγενεστάτου βαρώνου κυρίου Κωνσταντίνου Μπέλλιου Μακεδόνος, Βιέννη 1838, σ. 81.

[189] Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι Χιώτες της διασποράς, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, προτίμησαν να παραμείνουν στις παροικίες της Ευρώπης ή σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορία; αφού εκεί προσφέρονταν περισσότερες ευκαιρίες για εμπόρους και μεσίτες με

Μπέλλιος, ο Χρηστομάνος, επένδυσαν χρήματα στην αγορά ακινήτων στην Αθήνα.[190] Ο ιδρυτής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Γεώργιος Σταύρου, είχε σχηματίσει μεγάλο μέρος των κεφαλαίων του στη Βιέννη και το Σιμπιού (Hermannstadt).[191] Παρόλα αυτά, μέλη παλιών κι εύπορων ελληνικών οικογενειών της Βιέννης (Γύρα, Δάρβαρη, Δούμπα, Πατσιατζή, Τύρκα, Τσετίρη) δεν εμφάνισαν ενεργή οικονομική δράση στο ελληνικό κράτος, ούτε μετέφεραν κεφάλαια σε αυτό. Είναι ενδεικτικό ότι μόνο σε μια απογραφή περιουσίας μετά το 1841, αυτή του μελενικιώτη γιατρού Αναστασίου Παλλατίδη, συναντούμε ομόλογα της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος. Ο ίδιος ο Γεώργιος Σίνας, εξάλλου, παρά τις επικλήσεις τόσο του αυστριακού προξένου στην Αθήνα Prokesch-Osten, όσο και του ελληνικού τύπου, δεν υποστήριξε, ενεργά την υπόθεση της Εθνικής Τράπεζας, αφού, σύμφωνα με το Λάιο, δε φαίνεται να πίστευε απόλυτα στην οικονομική σταθερότητα του οθωνικού καθεστώτος.[192] Η δημιουργία του ελληνικού κράτους δε μετέβαλε το νομικό καθεστώς ύπαρξης των Ελλήνων στη Βιέννη, αφού αυτοί παρέμειναν οθωμανοί ή αψβουργικοί υπήκοοι. Η οθωμανική υπηκοότητα εξακολουθούσε να προσφέρει τα πλεονεκτήματα που απέρρεαν από τη συνθήκη του Πασάροβιτς και η αψβουργική πρόσφερε δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας για όσους σκόπευαν να μείνουν μόνιμα στη Βιέννη. Στα πιστοποιητικά θανάτου κατά το διάστημα 1830-1850 εντόπισα μόνο τρία άτομα, πρώην οθωμανούς υπηκόους, που, ενώ παρέμειναν στη Βιέννη, απέκτησαν ελληνική υπηκοότητα. Ανάμεσά τους ο ένας, ο Νικόλαος Μαντζουράνης, είχε από το 1839 ως το 1849 τη θέση του έλληνα υποπρόξενου στη Βιέννη.[193] Πρώτος γενικός πρόξενος της Ελλάδας διετέλεσε από το 1834 ο αψβουργικός υπήκοος Γεώργιος Σίνας και μετά το θάνατό του, το 1856, τον διαδέχθηκε ο γιος του Σίμων, ο οποίος, το 1858, πολιτογραφήθηκε Έλληνας υπήκοος

διεθνείς διασταυρώσεις. Βλ. Ε. Φραγκάκη-Syrett, Οι Χιώτες έμποροι στις διεθνείς συναλλαγές (1750-1850), Αθήνα 1995, 38.

[190] Για τις ιδιοκτησίες ακινήτων του Σ. Σίνα και του Κ. Μπέλλιου στην Αθήνα, βλ. Λάιος, Σίνας, 208-211 και Μ. Α. Καλινδέρη, Ο Βαρώνος Κωνσταντίνος Δ. Βέλιος. 1772-1838. Η ζωή και η υπέρ του Έθνους προσφορά του, Θεσσαλονίκη 1973, 24. Σχετικά με τις επενδύσεις Ελλήνων της διασποράς στο ελληνικό κράτος, Χ. Εξερτζόγλου, Το ομογενειακό κεφάλαιο και οι επενδύσεις στην Ελλάδα, στοΓ. Β. Δερτιλής / Κ. Κωστής, Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος – 20ος αιώνας), Αθήνα / Κομοτηνή 1991, 379-384.

[191] Βλ. υποκεφ. «Χρηματιστικές δραστηριότητες», 153-154.

[192] Λάιος, Σίνας, 104-105, 138-140, 154-166.

[193] WStLA, Verlassenschaft Nikolaus Manzurani 10796/1849 και Λάιος, Σίνας, 103.

και ανέλαβε τη θέση του πρέσβη.[194] Στη Βιέννη δεν είναι γνωστά επεισόδια παρόμοια με εκείνα της Αλεξάνδρειας, όπου οι Έλληνες πρόξενοι, κατ' εντολή του ελληνικού κράτους, επιχείρησαν με αφορμή εκκλησιαστικά κι εκπαιδευτικά ζητήματα να επέμβουν στην εσωτερική ζωή της εκεί κοινότητας.[195] Αντίθετα, μάλιστα, το ελληνικό υπουργείο εξωτερικών έκανε, το 1853, μομφή στον πρόξενο Γεώργιο Σίνα ότι αμελούσε να ενημερώνει την Αθήνα για τα σημαντικά πολιτικά γεγονότα που συνέβαιναν στην Αυστρία.[196] Ο διορισμός του Σίμωνος Σίνα ως πρεσβευτή το 1858, δέχτηκε, επίσης, την κριτική του αρθρογράφου της εφημερίδας «Αιών», Τιμολέοντος Φιλήμονα, που έκρινε το Σίνα ακατάλληλο, όχι μόνο εξ αιτίας της έλλειψης εμπειρίας στο διπλωματικό τομέα αλλά κι επειδή τα οικονομικά του συμφέροντα ήταν συνδεδεμένα με την Αυστρία και όχι με το ελληνικό κράτος.[197]

Με εξαίρεση τις γνωστές περιπτώσεις του Σίνα, του Μπέλλιου, του Μανούση, η συμμετοχή των Ελλήνων της Βιέννης σε δωρεές προς το ελληνικό κράτος ήταν περιορισμένη κατά το διάστημα που εξετάζουμε.[198] Το φαινόμενο αυτό δεν απαντά αποκλειστικά στη Βιέννη. Μελέτη διαθηκών Ελλήνων της διασποράς από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα έχει δείξει ότι οι Χιώτες στο Λονδίνο, τη Μασσαλία, την Αλεξάνδρεια και την Κωνσταντινούπολη συμμετείχαν σε μικρό βαθμό στην εθνική ευεργεσία.[199] Το 1837 σε έρανο που οργανώθηκε από κοινότητες της διασποράς για την ανέγερση ναού στη Νέα Πέλλα, όπως ονομάστηκε ο συνοικισμός μακεδόνων προσφύγων στην Αταλάντη Λοκρίδος, το ποσό που συγκεντρώθηκε από τη Βιέννη ήταν μόνο 577 φιορίνια.[200] Με αφορμή το απογοητευτικό αποτέλεσμα του εράνου, ο Κωνσταντίνος Μπέλλιος επαίνεσε αυτούς που «*καίτοι μη γνήσιοι Μακεδόνες όντες, αλλ' Έλληνες άλλων επαρχιών*» συνεισέφεραν οικονομικά και κατηγόρησε τους άλλους «*γνήσιους Μακεδόνας, προς τους οποίους παρρησιάσθη ο κατάλογος με τας ανηκούσας παρακλήσεις και*

---

[194] Λάιος, ό.π., 99-118 και 138-140.

[195] Hadziiosif, La colonie grecque en Égypte, 354-356 Kitroeff, Transformation, 239-241.

[196] Λάιος, Σίνας, 115-116

[197] Ό.π, 160-165.

[198] Ό.π, 106-111, 141-151. Καλινδέρης, Βέλιος, 33-50.

[199] Θεοδώρου, Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες, 139.

[200] Καλινδέρης, Βέλιος, 56.

προτροπάς, αλλά κατά δυστυχίαν έδειξαν αδιαφορίαν [...] *Αλλά που αίσθησις, που φιλογένεια*».[201]

Στο κεφάλαιο αυτό προσπάθησα να δείξω τη διαμόρφωση της διασποράς μέσα από την εξέταση των νέων νοημάτων που έλαβε η έννοια του τόπου καταγωγής, της πατρίδας, στην αντίληψη των Ελλήνων της Βιέννης. Καθ' όλη τη διάρκεια συγκρότησης της νέας αντίληψης, τα προϋπάρχοντα νοήματα εξακολουθούσαν να υφίστανται. Αν, μάλιστα, θεωρήσουμε ως κριτήριο για την ένταση των δεσμών με την πατρίδα τις δωρεές, τότε φαίνεται ότι οι Έλληνες της Βιέννης ήταν περισσότερο συνδεδεμένοι με τον τόπο καταγωγής στη στενή τοπική του εκδοχή, παρά με μια απροσδιόριστη και φαντασιακή Ελλάδα ή ένα ελληνικό κράτος που περιελάμβανε ανοίκειους τόπους. Ακόμα πιο συνδεδεμένοι, όμως, ήταν με τον τόπο εγκατάστασής τους, τη Βιέννη, στην κοινωνία της οποίας επιθυμούσαν να ενσωματωθούν. Και ακριβώς σ' αυτόν τον τόπο κατευθύνθηκαν και οι περισσότερες δωρεές τους.

4. Υβριδικές ταυτότητες

Η διαδικασία ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί κατεξοχήν αντικείμενο μελέτης για την ιστορία και την κοινωνιολογία της μετανάστευσης. Το θέμα έχει προσεγγιστεί, κυρίως, στη βάση δύο αξόνων: της αφομοίωσης (assimilation), δηλαδή, της απώλειας, των κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών που οι μετανάστες έφεραν από τον τόπο καταγωγής τους και της αντίθετής της κατάστασης, δηλαδή της διατήρησης των στοιχείων που δηλώνουν τη συνέχεια με το παλιό και τη διαφορετικότητα από το νέο περιβάλλον. Με βάση την εμπειρία της μετανάστευσης διάφορων εθνοτικών ομάδων στις Η.Π.Α και στα πλαίσια μιας συζήτησης που αφορούσε το ίδιο το ζήτημα της αμερικανικής εθνικής ταυτότητας, συνεπώς, μιας συζήτησης έντονα πολιτικής, το μοντέλο της αφομοίωσης ήταν το κυρίαρχο για την ερμηνεία της ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής ως και τα τέλη της δεκαετίας του '60. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, η ένταξη του μετανάστη στην κοινωνία υποδοχής ήταν μια διαδικασία προοδευτικής απώλειας των χαρακτηριστικών της εθνοτικής

[201] Αργυριάδης / Αργυριάδης, Πρακτικά, 86.

ομάδας στην οποία ανήκε.[202] Το μοντέλο υπέστη κριτική, αφενός, επειδή έβλεπε την αφομοίωση ως μια διαδικασία που αφορούσε άτομα – μονάδες, ενώ στην πραγματικότητα αυτό που μετανάστευε δεν ήταν άτομα αλλά κοινωνικά δίκτυα.[203] Αφετέρου, επειδή προέβλεπε ως τελευταίο στάδιο την εξαφάνιση της εθνοτικής ταυτότητας των μεταναστών και νομιμοποιούσε το ιδεολόγημα του «melting pot», των δυνατοτήτων, δηλαδή, της αμερικανικής κοινωνίας να χωνεύει διαφορετικές κουλτούρες και να δημιουργεί μια κοινή αμερικανική ταυτότητα. Αυτή η θεωρία αμφισβητήθηκε έντονα στη δεκαετία του '70 από τους οπαδούς του πολιτισμικού πλουραλισμού (cultural pluralism) που έδιναν έμφαση στη διαφορετικότητα και την πολιτισμική πολισχιδία, υπονομεύοντας έτσι την άποψη που ήθελε τους μετανάστες να εντάσσονται στην κοινωνία υποδοχής μέσω της υπαγωγής τους στο κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο της τελευταίας. Ο πολιτισμικός πλουραλισμός και η συγγενής προς αυτόν έννοια της πολυπολιτισμικότητας (multiculturalism) που αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία του '80 χρησιμοποιήθηκαν ως ένα είδος απάντησης στη πολιτική των συντηρητικών κυβερνήσεων στις Η.Π.Α και τη Μ. Βρετανία που οδηγούσε στην ολοένα και μεγαλύτερη περιθωριοποίηση των μαύρων και ασιατικών μειονοτήτων. Η ιδέα της αρμονικής συνύπαρξης ομάδων με διαφορετικά εθνοτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά σε μια πλουραλιστική κοινωνία και η αρχή της ανεκτικότητας (tolerance) ως μέσου για την επίτευξή της που πρότεινε ο πολιτισμικός πλουραλισμός έγιναν αντικείμενο κριτικής από διάφορες πλευρές. Εκτός από την κοινωνικά ασύμμετρη σχέση που προϋποθέτει η έννοια της ανεκτικότητας και τον κίνδυνο του φολκλοριστικού εξωτισμού[204], η κριτική επισήμανε την έλλειψη μιας διαφοροποιημένης εικόνας για την κουλτούρα των εθνοτικών ομάδων, την παράβλεψη της ασυνέχειας και της διαφορετικότητας που υπάρχει στα πλαίσια της

---

[202] Το μοντέλο που επεξεργάστηκε ο Milton Gordon το 1964 (Assimilation in American Life) και προέβλεπε έξι στάδια μέχρι την τελική αφομοίωση είναι το πιο γνωστό της κατεύθυνσης αυτής. Για τον Gordon και γενικά για το μοντέλο της αφομοίωσης, H. Esser, Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten. Eine Handlungstheoretische Analyse, Ντάρμστατ 1980, 65-71. E. Morawska, In Defense of the Assimilation Model, *JAEH* 13 (1994), 76-87.

[203] Tilly, Transplanted Networks, 87.

[204] Για τα δύο αυτά ζητήματα, βλ. την κριτική στο Ch. Lutter / M. Reisenleitner, Cultural Studies. Eine Einführung, Βιέννη 1998, 123-124.

ίδιας της ομάδας.[205] Η σύνδεση στοιχείων του μοντέλου της αφομοίωσης και του πολιτισμικού πλουραλισμού επιχειρήθηκε με την επεξεργασία της έννοιας της Akkulturation, που χρησιμοποιήθηκε την τελευταία δεκαετία από τη γερμανόφωνη, κυρίως, ιστοριογραφία για την ερμηνεία της ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Ως Akkulturation γίνεται αντιληπτή η σταδιακή και χωρίς καταναγκασμό προσέγγιση των μεταναστών με τη νέα κουλτούρα, με ταυτόχρονη, όμως, διατήρηση ή περαιτέρω ανάπτυξη των στοιχείων της παλιάς.[206] Η προσέγγιση αυτή είναι πιθανό, αλλά όχι υποχρεωτικό, να οδηγήσει στην πλήρη αφομοίωση. Διάφορα εξωτερικά στοιχεία, όπως η ένδυση, οι διατροφικές συνήθειες, το στυλ κατοικίας, τα εργαλεία και οι τεχνικές υιοθετούνται κατά κανόνα ευκολότερα και γρηγορότερα απ' ό, τι οι συνθετότερες δομές σκέψης και συμπεριφοράς. Ένα τελευταίο στάδιο της διαδικασίας δεν προβλέπεται, αφού, ακόμα και σε περιπτώσεις στενής προσέγγισης, είναι δυνατό, κάτω από ορισμένες συνθήκες, μια ομάδα να επιλέξει συνειδητά την απομόνωσή της.[207] Η θεωρία της Akkulturation δεν είναι χωρίς προβλήματα. Και εδώ, οι κουλτούρες του τόπου καταγωγής και του τόπου εγκατάστασης αντιμετωπίζονται ως αδιαφοροποίητα σύνολα. Παρ' όλα αυτά η συγκεκριμένη θεωρία αναδεικνύει το στοιχείο της αναδιαπραγμάτευσης των ταυτοτήτων από πλευράς των μεταναστών. Την πιο ριζοσπαστική εκδοχή αυτής της τελευταίας θέσης εκφράζει η νοηματικά διευρυμένη έννοια της διασποράς. Εκτός από την εβραϊκή περίπτωση και μια αποεδαφοποιημένη εκδοχή της εθνικής ταυτότητας, ο όρος διασπορά χρησιμοποιείται πλέον για να περιγράψει μετανάστες, πρόσφυγες, μειονότητες, σύγχρονα δίκτυα ανθρώπων που καταλαμβάνουν ένα χώρο ανάμεσα σε διαφορετικά σύνορα και κουλτούρες.[208] Δεν πρόκειται για χώρο προσέγγισης της παλιάς με μια νέα κουλτούρα, αλλά για χώρο επαναδιαπραγμάτευσης, ανασημασιοδότησης και πολλαπλασιασμού τους.[209] Υπό το πρίσμα αυτό και οι ταυτότητες των μεταναστών δεν ορίζονται από την ένταση της σχέσης μεταξύ της

---

[205] K. A. Miller, Class, Culture and Immigrant Group Identity in the U.S: The Case of Irish-American Identity, Yans-McLaughlin, Immigration Reconsidered, 97.

[206] Hoerder / Knauf, Einleitung, ό.π., 14 . Του ιδίου, Akkulturationsprobleme,

[207] Aengenvoort, Migration – Siedlungsbildung – Akkulturation, 246-247.

[208] Η βιβλιογραφία σχετικά με τα νέα πεδία αναφοράς της διασποράς είναι πλούσια. Για μια κριτική εισαγωγή στη συζήτηση, βλ. Tölölyan, Rethinking Diaspora(s), 3-36.

[209] Για τη θεωρία αυτού του «τρίτου χώρου», βλ. H. Bhabha, The Location of Culture, Λονδίνο 1994.

κουλτούρας του τόπου καταγωγής και του τόπου εγκατάστασης αλλά από τις διεργασίες αποδόμησής τους.

Η παρουσίαση βασικών κατευθύνσεων της συζήτησης σχετικά με την ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής δεν έγινε χωρίς λόγο. Αν και αυτή αφορά μεταναστευτικά φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα μέσα στα οικονομικά και πολιτικά συμφραζόμενα της καπιταλιστικής αγοράς εργασίας, του εθνικού κράτους και της μετααποικιοκρατικής πραγματικότητας, κάποιες από τις υποθέσεις της είναι δυνατό να επεκταθούν και σε περιπτώσεις παλαιότερων μεταναστεύσεων. Το πιο σημαντικό κρατούμενο από τη συζήτηση είναι ότι η εμπειρία της μετανάστευσης θέτει τις ταυτότητες σε δοκιμασία. Το δεύτερο κρατούμενο είναι ότι οι μεταναστευτικές ταυτότητες έχουν χαρακτήρα διφορούμενο και υβριδικό. Θα πρόσθετα κι ένα τρίτο κρατούμενο που συχνά παραγνωρίζεται: τη σημασία που έχει η οικονομική και κοινωνική θέση του μετανάστη για τον τρόπο ένταξής του στην κοινωνία υποδοχής και για τις ταυτότητες που θα αναπτύξει.

Για τους Έλληνες στη Βιέννη και κυρίως για τους αψβουργικούς υπηκόους η ενσωμάτωση αποτελούσε μια κοινωνική επιλογή. Σήμαινε την ένταξή τους στην κουλτούρα των ανώτερων επιχειρηματικών στρωμάτων της βιεννέζικης κοινωνίας. Δεν έχουμε να κάνουμε με μια προσέγγιση με την κουλτούρα της κοινωνίας υποδοχής γενικά, για να θυμηθούμε πάλι τη σύγχρονη συζήτηση, αλλά με την αστική κουλτούρα. Επρόκειτο για ένα σύστημα πολιτισμικών κανόνων – από την ένδυση, την κατοικία και τη διαμόρφωση του ελεύθερου χρόνου ως τη συνολικότερη στάση ζωής και τις ηθικές αντιλήψεις- που άρχισε να διαμορφώνεται από τα τέλη του 18ου αιώνα και λειτουργούσε ως σημείο συνοχής των διαφόρων αποκομμένων τμημάτων της «δεύτερης κοινωνίας» ενώ, ταυτόχρονα, δήλωνε και τις διαχωριστικές γραμμές των ομάδων αυτών από την αριστοκρατία.[210] Το γεγονός ότι Έλληνες έλαβαν τίτλους ευγένειας δεν συνιστά αντίφαση αλλά στοιχείο αυτής της ίδιας κουλτούρας και συνδέεται με τις ιδιαίτερες συνθήκες συγκρότησης της

[210] Η αστικότητα, ως ένα σύστημα πολιτισμικών κανόνων στη βάση του οποίου συγκροτήθηκε η αστική τάξη, και όχι το αντίθετο, απασχόλησε ιδιαίτερα τη γερμανική ιστοριογραφία από τη δεκαετία του 1980. Βλ. W. Kaschuba, Deutsche Bürgerlichkeit nach 1800. Kultur als symbolische Praxis, Kocka, Bürgertum im 19. Jahrhundert, τ. 3, 9-25. U. Döcker, Bürgerlichkeit und Kultur – Bürgerlichkeit als Kultur. Eine Einführung, E. Bruckmüller κ. ά. (εκδ.), Bürgertum in der Habsburger Monarchie, Βιέννη / Κολωνία 1990, 95-104. Ράπτης, Αστικές τάξεις και αστικότητα, 232-243.

γερμανόφωνης αστικής τάξης.[211] Οι παραπάνω όροι ένταξης στην κοινωνία υποδοχής δεν ίσχυαν, φυσικά, για όλους αλλά μόνο για εκείνους που εξ αιτίας της οικονομικής τους δύναμης μπορούσαν να δημιουργήσουν προσβάσεις στα ανώτερα στρώματα. Οι μαθητευόμενοι, οι υπάλληλοι, οι έμποροι με μικρά εισοδήματα ήταν σίγουρα αποκλεισμένοι από αυτή τη διαδικασία. Στοιχεία που να μιλούν για τους δρόμους μέσα από τους οποίους αυτοί εντάχθηκαν – και αν – στο νέο περιβάλλον δεν υπάρχουν. Συνεπώς, ο λόγος περί ενσωμάτωσης αφορά αναγκαστικά την ελίτ της ελληνικής εγκατάστασης. Είναι, επίσης, ανάγκη να τονιστεί ότι διαφορετικά δεδομένα ίσχυαν και για τα παιδιά των Ελλήνων που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στη Βιέννη. Η ενσωμάτωση είχε προετοιμαστεί από τους γονείς τους και στις περισσότερες περιπτώσεις προσωπικές εμπειρίες από τον τόπο καταγωγής των τελευταίων έλειπαν. Οι ισχυρισμοί των λογίων περί αφελληνισμού των νέων περιγράφουν ένα τυπικό φαινόμενο που απαντά μεταξύ των απογόνων της πρώτης γενιάς μεταναστών. Η έντασή του μάλιστα είναι ανάλογη της κοινωνικής θέσης των γονέων.[212] Στο βαθμό, πάντως, που το εμπόριο αποτελούσε επαγγελματική προοπτική και για τη δεύτερη γενιά, τουλάχιστον, η γνώση της ελληνικής γλώσσας ήταν απαραίτητη. Εκθέσεις κηδεμόνων νεαρών που επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις επιχειρήσεις των γονέων τους επισήμαιναν συχνά την ανάγκη αυτή. Για τον αυστριακό κηδεμόνα του Γεωργίου Δόρα, μάλιστα, όχι μόνο η εκμάθηση της ελληνικής αλλά και η διαπαιδαγώγηση σύμφωνα με το δόγμα και τα ήθη των Ελλήνων ήταν απαραίτητα εφόδια για τη σταδιοδρομία του νεαρού στο ανατολικό εμπόριο.[213]

Η ένταξη των Ελλήνων στην κοινωνία υποδοχής ήταν επιτυχής – τα ονόματα Σίνα, Δούμπα, Κάραγιαν είναι μέχρι και σήμερα γνωστά στη Βιέννη – και γρήγορη. Η δημιουργία σχέσεων με μέλη των ανωτέρων τάξεων και η υιοθέτηση αστικών πολιτισμικών προτύπων επιτεύχθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Στις διαθήκες Ελλήνων, ήδη, από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, ως αποδέκτες δωρεών δεν εμφανίζονται μόνο Έλληνες, αλλά και Αυστριακοί και Αυστριακές, δημόσιοι υπάλληλοι, γιατροί, μηχανικοί, κόρες και σύζυγοί τους. (Βλ. Παράρτημα, Πίνακας

---

[211] Βλ. κεφ. «Οικονομική δραστηριότητα».

[212] Μια τάση ανακάλυψης των ριζών και της εθνικής ταυτότητας παρατηρείται κυρίως, στην τρίτη και τέταρτη γενιά μεταναστών. Βλ. J. Lucassen / L. Lucassen, Introduction, στο οι ίδιοι (εκδ.), Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives, Βέρνη / Βερολίνο 1997, 9-38, 23.

[213] WStLA, Verlassenschaft Nikolaus Dimo Dora 1579/1817.

Β΄). Οι άνδρες διαθέτες, μάλιστα, δε διστάζουν να διατυπώσουν ρητά και να εκφράσουν μέσω δωρεών τη φιλία τους με άτομα του άλλου φύλου. Οι Έλληνες αποκτούν, επίσης γρήγορα, συνείδηση της κοινωνικής τους θέσης μέσα στην πόλη. Με βάση αυτή επέλεγαν και τις συναναστροφές τους. Έτσι, το 1804 ο Νικόλαος Τύρκα κατηγορούσε το Στέργιο Νικολίδη ως ακατάλληλο κηδεμόνα του ανήλικου Αλέξανδρου Πόσκαρ, επειδή τον έπαιρνε συχνά μαζί του σε μια αποθήκη καπνού στο Leopoldstadt και «*τώρα τι είδους άνθρωποι συχνάζουν εκεί και τι μαθαίνει το παιδί σ' ένα τέτοιο μέρος, μπορεί ο καθένας εύκολα να το φανταστεί*».[214] Ο Πίνδο από την άλλη, προβάλλοντας τα εχέγγυα μιας σωστής κοινωνικής συναναστροφής διαβεβαίωνε ότι μαζί με τον κηδεμονευόμενό του επισκεπτόταν τον ιδιοκτήτη της αποθήκης στη συντροφιά του οποίου συμμετείχαν αυλικοί υπάλληλοι και μηχανικοί.[215] Την ίδια στιγμή που οι Έλληνες οριοθετούσαν τον κοινωνικό τους χώρο, δημιουργούσαν και συγκεκριμένους τύπους σχέσεων με τις αποκλεισμένες ομάδες. Στις διαθήκες τους, διέθεταν ποσά σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, σε νοσοκομεία, φυλακές, αναμορφωτήρια, σε φτωχούς της Βιέννης. Αν ο πατριαρχικός – προστατευτικός χαρακτήρας οργάνωσης της ελληνικής εγκατάστασης υποδείκνυε τη βοήθεια προς τα αδύναμα μέλη της, η φιλανθρωπία, ως πεδίο συγκρότησης της δημόσιας εικόνας του αστού, υποδείκνυε τη συμμετοχή τους στα δίκτυα πρόνοιας της πόλης και των επαγγελματικών ομάδων στις οποίες ανήκαν. Έτσι, για παράδειγμα, ο Κων/νος Ζουπάν δεν έκανε δωρεές μόνο στην Αγία Τριάδα και το ελληνικό σχολείο αλλά και στο φιλόπτωχο ταμείο των δερματεμπόρων της Βιέννης.[216] Όσο πιο ψηλά βρισκόταν ο διαθέτης στην οικονομική κλίμακα, τόσο η ακτίνα των δωρεών του επεκτεινόταν πέρα από τα όρια των ελληνικών κοινοτήτων. Παράλληλα, φιλανθρωπικές ιδεολογίες και πρακτικές, που αναπτύσσονταν στη Βιέννη με την έλευση της εκβιομηχάνισης και τη συρροή εργατικού δυναμικού στα προάστια, άρχισαν να μεταφέρονται από τους Έλληνες και στους τόπους καταγωγής τους. Ανάμεσα στα κληροδοτήματα σε εκκλησίες, σχολεία και φτωχούς στις ιδιαίτερες πατρίδες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βρίσκουμε και δύο, από τα έτη

---

[214] WStLA, Verlassenschaft Demeter Poskar 689/1800.

[215] Ό.π.

[216] WStLA, Testament Konstantin Dimso Soupan 419/1819.

1832 και 1841, που αφορούσαν την ίδρυση στα Ιωάννινα και το Μοναστήρι, αντίστοιχα, εργατικών εστιών (*Arbeitshaus*).[217]

Η ετοιμότητα ενσωμάτωσης της πρώτης γενιάς των Ελλήνων δείχνει τελικά ότι οι πολιτισμικές αποσκευές που φέρουν οι μετανάστες από τον τόπο καταγωγής τους δεν είναι κατ' ανάγκη στεγανές– στο σημείο αυτό η συμβολή της σύγχρονης συζήτησης για τη διασπορά υπήρξε ουσιαστική. Ούτε οι κουλτούρες του τόπου καταγωγής και του τόπου εγκατάστασης είναι δύο κλειστά και αλληλοαποκλειόμενα συστήματα. Την ίδια στιγμή που εξελισσόταν η ενσωμάτωση, βρισκόταν υπό συγκρότηση η εθνική ταυτότητα. Στη Βιέννη, οι ορθόδοξοι, ελληνόφωνοι, βλαχόφωνοι, Μακεδόνες, Ηπειρώτες, Θεσσαλοί αντιλήφθηκαν τους εαυτούς τους ως Έλληνες και ελληνική διασπορά. Ο Γεώργιος Πόποβιτς, επίσης, φαίνεται ότι έβρισκε απόλυτα φυσικό, στη διαθήκη που συνέταξε το 1818, μετά τη διατύπωση της επιθυμίας του να ταφεί κατά τις συνήθειες της ανατολικής, μη ουνιτικής εκκλησίας και τις δωρεές στις δύο ορθόδοξες εκκλησίες και στους φτωχούς ομόδοξούς του να ορίσει 200 φιορίνια στο καθολικό μοναστήρι της Αγίας Ελισάβετ στη Landstrasse προκειμένου οι καλόγριες να ψάλουν κάθε χρόνο στο μνημόσυνό του μια προσευχή.[218]

Το παράδειγμα του Πόποβιτς δεν εμπεριέχει κάποια αντίφαση, αλλά είναι ένδειξη του υβριδικού χαρακτήρα των ταυτοτήτων. Και βέβαια δεν είναι το μοναδικό. Το 1808 ο πατήρ Αγάπιος, ιερέας του Αγίου Γεωργίου, προσπάθησε να συνδέσει τη βυζαντινή με τη δυτική εκκλησιαστική μουσική, εισάγοντας την τετραφωνία στη λειτουργία. Το πείραμα συνάντησε την αντίδραση των μελών της κοινότητας και δεν εφαρμόστηκε. Το 1842 ο Βιεννέζος συνθέτης Randhartinger με τη βοήθεια του Έλληνα ψάλτη Χαβιαρά εφηύραν ένα τετραφωνικό σύστημα που ικανοποίησε τους Έλληνες και δύο χρόνια αργότερα, η τετραφωνική μουσική εισήχθη και στις δύο εκκλησίες.[219] Ο νεωτερισμός δημιούργησε την αντίδραση μιας μειοψηφίας των μελών της αδελφότητας του Αγίου Γεωργίου και προκάλεσε την

---

[217] ΚΕΜΝΕ/Κατάλοιπα Λαΐου, Φακ. 50 θ΄ (Kataster der in NÖ verwalteten Stiftungen, Stiftungsbrief Nr. 8598 και Nr. 9765).

[218] WStLA, Testament Georg Popovitz 415/1818.

[219] Π. Ε. Φορμόζης, Οι χωροδιακές εκδόσεις της εκκλησιαστικής μουσικής σε ευρωπαϊκή μουσική γραφή των Ιωάννου Χ. Ν. Χαβιαρά – Β. Randhartinger και Ανθίμου Νικολαΐδου – Gottfried Preyer στις δύο ελληνικές εκκλησίες της Βιέννης, *Στάχυς* 8/9 (1967), 34-81.

παρέμβαση του Πατριάρχη Άνθιμου που με συνοδικό γράμμα απαίτησε την αποκατάσταση της βυζαντινής μουσικής.[220]

Η απάντηση των επιστατών της αδελφότητας στον Πατριάρχη, το 1847, είναι, ίσως, η πιο γλαφυρή μαρτυρία για τη δοκιμασία στην οποία υποβάλλει η μετανάστευση τις ταυτότητες των ανθρώπων: «*Την σήμερον, ως τοις πάσι γνωστόν και τέχναι και επιστήμαι προοδεύουσι, και τα πάντα και τα ήθη και έθιμα των ανθρώπων φέρονται τη κοινή φορά, και τα χθες και πρώην επαινετά και ευάρεστα, την σήμερον ψεκτά και δυσάρεστα δείκνυνται. Εν ταύτη εν η παροικούμεν μεγαλουπόλει, το παν υπάρχει μουσική έντεχνος και αρμονική, και εν εκκλησίαις και εν θεάτροις και εν καφενείοις και εν οδοίς, και οι ενοικούντες, νέοι και γέροντες, ιθαγενείς και αλλοδαποί, ενδημούντες και παροικούντες, εκόντες και αέκοντες ενηχούνται διηνεκώς, και ου μόνον οι ενταύθα εκ πολλών γενεών γεννώμενοι, εθιζόμενοι εις την είπομεν μουσικήν απαρέσκονται την ημετέρα, αλλά και αυτοί οι νεωστί ερχόμενοι άμα παρά τας όχθας του Δουνάβεως αφιχθώσιν αποδύονται τον παλαιόν άνθρωπον και ενδύονται τον νέον*».[221]

---

[220] Το χρονικό της εισαγωγής του τετραφωνικού συστήματος, το συνοδικό γράμμα του πατριάρχη και η απάντηση των επιστατών της αδελφότητας του Αγίου Γεωργίου, στο Ευστρατιάδης, 54-62.

[221] Ό.π., 59.

Συμπεράσματα

Η ανάπτυξη εμπορικών μετακινήσεων από τα νοτιοδυτικά Βαλκάνια στην Κεντρική Ευρώπη υπήρξε μια διαδικασία που συγκροτήθηκε μέσα στην οθωμανική μακρά διάρκεια, έλαβε, όμως, ώθηση από την παγκόσμια οικονομική και πολιτική συγκυρία του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Οι μετακινήσεις αυτές ξεκίνησαν από τους ελληνόφωνους και βλαχόφωνους ορθόδοξους οικισμούς του ορεινού και ημιορεινού χώρου της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας και έφεραν στις απαρχές τους το στοιχείο ενός ελλείμματος και μιας κρίσης στους τόπους προέλευσης. Ο προσανατολισμός στο εμπόριο αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό διέξοδο για το «περίσσευμα» του πληθυσμού που προέκυψε από τη διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ αριθμού ψυχών και παραγωγικών αποθεμάτων, η οποία έγινε ιδιαίτερα αισθητή στις τοπικές οικονομίες στα τέλη του 16ου αιώνα και επιδεινώθηκε με τη γενικότερη οικονομική κρίση του 17ου αιώνα. Η εμβέλεια των εμπορικών μετακινήσεων ήταν αρχικά περιορισμένη στις τοπικές και διατοπικές αγορές. Σταδιακά επεκτάθηκε στα βόρεια της Βαλκανικής, στην Τρανσυλβανία και την Ουγγαρία. Ο 17ος αιώνας ήταν η εποχή, που με βασική μορφή οικονομικής οργάνωσης την εμπορική κομπανία και στη βάση ειδικών προνομίων από τις εκεί αρχές, μακεδόνες έμποροι εγκαταστάθηκαν στην Τρανσυλβανία και την Ουγγαρία.

Ο προσανατολισμός στη Βιέννη, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, συνδεόταν με την παραπάνω διαδικασία, στο βαθμό που αυτή είχε δημιουργήσει, ήδη, μια εμπειρία εμπορικών μετακινήσεων και μια συσσώρευση κεφαλαίων, υπαγορεύτηκε, όμως, από διαφορετικούς οικονομικούς και πολιτικούς όρους. Ήταν μια επιμέρους πτυχή των εξελίξεων που δημιούργησε η αυξημένη ζήτηση πρώτων υλών από τα εργοστάσια που αναπτύσσονταν στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη, η σταδιακή ένταξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, ο αγγλογαλλικός ανταγωνισμός στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Συνδεόταν με την επέκταση των τσιφιλικιών και το ρόλο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως προμηθευτή πρώτων υλών και καταναλωτή βιομηχανοποιημένων προϊόντων μέσα σ' ένα ευρύτερο καταμερισμό εργασίας που χαρακτηριζόταν από τοπικές εξειδικεύσεις. Τους ειδικούς όρους των εμπορικών μετακινήσεων στη Βιέννη θα πρέπει να αναζητήσουμε στις ιδιαιτερότητες της αψβουργικής οικονομίας, στην απουσία εγχώριας παράδοσης εξαγωγικού εμπορίου,

στις διπλωματικές σχέσεις των Αψβούργων με την Πύλη, στην τεχνική υποδομή των δρόμων και του ταξιδιού.

Οι κύριοι φορείς της αποδημίας στη Βιέννη ήταν Έλληνες και Βλάχοι της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, που ανήκαν στα ευπορότερα στρώματα των τοπικών τους κοινωνιών. Αυτοί λειτούργησαν ως μοχλός, που προκάλεσε τη συμμετοχή ευρύτερου πληθυσμού: υπηρετικού προσωπικού, νεαρών ανδρών, μαθητευόμενων και υπαλλήλων σε εμπορικούς οίκους, λιγότερο εύπορων εμπόρων. Ο αρχικός εμπορικός πυρήνας εμπλουτίστηκε από τις μετακινήσεις γυναικών και παιδιών, ιδίως από τη δεκαετία του 1770, οπότε η μεταφορά της οικογένειας στη Βιέννη έγινε όρος για την απόκτηση αυστριακής υπηκοότητας, ιερωμένων, σπουδαστών, λογίων και άλλων. Το μέγεθος και η δυναμική των μετακινήσεων είχαν άμεση συνάρτηση με τη λειτουργία του εμπορίου μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αψβουργικής Μοναρχίας. Η περίοδος ακμής συνέπεσε με τη συγκυρία των ναπολεόντειων πολέμων. Κατά τις επόμενες δεκαετίες οι εμπορικές μετακινήσεις στη Βιέννη συνεχίστηκαν με αυξομειώσεις, για να σταματήσουν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οπότε το εμπόριο μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών παρήκμασε. Ακριβής εικόνα του μεγέθους της ελληνικής εγκατάστασης είναι δύσκολο να εξαχθεί, εξ αιτίας της ρευστότητας και της έντονης κινητικότητας που παρουσίαζε στο εσωτερικό της. Ο τρόπος οργάνωσης της εμπορικής δραστηριότητας απαιτούσε διαρκείς μετακινήσεις, ενώ, τουλάχιστον για αυτούς που διατήρησαν την οθωμανική υπηκοότητα, η μόνιμη διαμονή στη Βιέννη δεν ήταν κυρίαρχη προοπτική. Στην πιο ευάριθμη φάση της, πάντως, δεν πρέπει να ξεπερνούσε κατά πολύ τα 2.000 άτομα. Τα υψηλά ποσοστά των ανδρών και των αγάμων, στοιχείο αναγνωρίσιμο σε όλες τις εμπορικές εγκαταστάσεις εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χαρακτήριζαν και τη δημογραφική εικόνα της αντίστοιχης στη Βιέννη. Μια εικόνα, όχι συμμορφωμένη προς τις κυρίαρχες δημογραφικές τάσεις που ίσχυαν σε επίπεδο συνολικού πληθυσμού της πόλης.

Για το κατά πόσο η αποδημία στη Βιέννη επέφερε βελτίωση της ατομικής οικονομικής και κοινωνικής θέσης είναι δύσκολο να διατυπωθούν ασφαλή συμπεράσματα. Το πιο πιθανό, πάντως, είναι ότι, χωρίς να λείπουν οι εξαιρέσεις, η οικονομική και κοινωνική διαστρωμάτωση που ίσχυε στους τόπους καταγωγής μεταφέρθηκε και διαιωνίστηκε και στο νέο τόπο εγκατάστασης. Μαζί της μεταφέρθηκαν, όμως, και όλα εκείνες οι πατριαρχικές – προστατευτικές αρχές που

ρύθμιζαν την οργάνωση του εμπορίου και της μετακίνησης και καθιστούσαν την περίθαλψη των αδύναμων συγγενών και συντοπιτών ηθικό χρέος. Έτσι μπορεί να ερμηνευθεί και η πυκνή γειτνίαση πλουσίων και φτωχών στην πιο ακριβή οικιστική ζώνη της Βιέννης. Τις μικρότερες δυνατότητες πρόσβασης στον πλούτο είχαν οι νέοι, οι άγαμοι, οι γυναίκες και όσοι αρρώσταιναν και αδυνατούσαν να εργαστούν. Εκείνο που χαρακτήριζε την οικονομική διαστρωμάτωση των Ελλήνων στη Βιέννη ήταν ότι το ποσοστό των πλουσίων ήταν υψηλότερο από το αντίστοιχο που ίσχυε σε επίπεδο συνολικού πληθυσμού και ακόμα υψηλότερο από το αντίστοιχο σε άλλες ομάδες ξένων. Η μετανάστευση στη Βιέννη πολλαπλασίασε τις ευκαιρίες πλουτισμού και ανιούσας κοινωνικής κινητικότητας εκείνων, που είχαν, ήδη, σχηματίσει κεφάλαια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η οικονομική και κοινωνική ελίτ των Ελλήνων ήταν ταυτόχρονα μέρος της οικονομικής και κοινωνικής ελίτ της Βιέννης.

Η οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων στη Βιέννη μπορεί να γίνει αντιληπτή ως βασικός κρίκος ενός δικτύου, μέσω του οποίου συνδεόταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία με την Αψβουργική Μοναρχία και άλλες ευρωπαϊκές αγορές από τη μια και οι περιοχές της Αψβουργικής Μοναρχίας μεταξύ τους αλλά και με περιοχές εκτός αυτής από την άλλη. Είχε μια γεωγραφική εμβέλεια που περιελάμβανε τους τόπους παραγωγής στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, τις σκάλες της Ανατολής, τους σταθμούς του διαμετακομιστικού εμπορίου στη βόρεια Βαλκανική, τις ελληνικές εμπορικές εγκαταστάσεις της Τρανσυλβανίας, της Ουγγαρίας και της Τεργέστης, τα εργοστάσια των περιχώρων της Βιέννης και της Στυρίας, το πανηγύρι της Λειψίας καθώς και μια σειρά πόλεων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης που βρίσκονταν έξω από τα όρια της Αψβουργικής Μοναρχίας. Οι κυριότεροι άξονες αυτής της δραστηριότητας αφορούσαν το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο οθωμανικών και αψβουργικών προϊόντων αντίστοιχα, σε μια αναλογία που βάραινε σαφώς υπέρ του πρώτου και το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της Ουγγαρίας με τις δυτικές επαρχίες της Μοναρχίας. Ο πρώτος ρυθμιζόταν από τις εμπορικές συμφωνίες μεταξύ Αψβούργων και Πύλης, ο δεύτερος συνιστούσε παράβαση των προηγούμενων, μια και η συμμετοχή στο εσωτερικό εμπόριο ήταν επιτρεπτή μόνο στους αψβουργικούς υπηκόους. Σε κάθε περίπτωση, οι Έλληνες επωφελήθηκαν των τοπικών εξειδικεύσεων που επέβαλε ο καταμερισμός εργασίας, δρώντας ως ενδιάμεσοι στις διάφορες αγορές. Η δράση τους

αυτή προκαλούσε την αντίδραση των ντόπιων εμπόρων, των αρχών, ακόμα και του ευρύτερου πληθυσμού, που έβλεπε στους Έλληνες τον προνομιούχο ξένο που πλούτιζε εις βάρος του. Ανταγωνισμοί δεν έλειπαν, πάντως, και ανάμεσά τους. Η σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ αυτών που διατήρησαν την οθωμανική υπηκοότητα κι εκείνων που πολιτογραφήθηκαν αψβουργικοί υπήκοοι εξάγεται άμεσα από τις πηγές, ενώ έμμεσα υπονοείται και ο ανταγωνισμός μεταξύ της πρώτης γενιάς εμπόρων που είχε, ήδη, καθιερωθεί στη Βιέννη και της νεότερης που επιχειρούσε εκείνη τη στιγμή να δοκιμάσει την τύχη της στις επιχειρήσεις.

Το εμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις ανατολικές επαρχίες της Αψβουργικής Μοναρχίας καθώς και οι παραδοσιακές εμπορικές – χρηματιστικές δραστηριότητες (πιστώσεις, εμπόριο συναλλαγματικών και ομολόγων) αποτέλεσαν τις κύριες οικονομικές λειτουργίες των Ελλήνων στη Βιέννη, καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Εκτός από ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις, η πλειοψηφία των Ελλήνων έμεινε προσκολλημένη στον ίδιο τύπο οικονομικής δραστηριότητας που ασκούσε κατά το 18^{ο} αιώνα. Κι αυτό, όταν οι εξελίξεις στη βιεννέζικη αλλά και τη γενικότερη ευρωπαϊκή οικονομία από το 1830 κι εξής υποδείκνυαν νέους τομείς δράσης για το εμπορικό – χρηματιστικό κεφάλαιο, όπως, οι μεταφορές, οι ασφάλειες, η βιομηχανία, και νέους τύπους οργάνωσης της επιχειρηματικότητας, όπως η συγκεντροποίηση των κεφαλαίων και η συμμετοχή σε μετοχικές εταιρείες. Η επικράτηση της ατομικής επιχείρησης και των προσωπικών ομόρρυθμων εταιρειών ως βασικών μορφών επιχειρήσεων, ο ελάχιστος αριθμός ετερρόρυθμων και η απουσία μετοχικών εταιρειών, η έλλειψη ενδείξεων για ταυτόχρονη συμμετοχή σε περισσότερες επιχειρήσεις σκιαγραφούν το πλαίσιο της σχετικά συντηρητικής επιχειρηματικής συμπεριφοράς των Ελλήνων στη Βιέννη. Εξαίρεση αποτελούσαν οι εταιρείες οικογενειών χιώτικης καταγωγής, που παρουσίαζαν τάσεις συγκεντροποίησης του κεφαλαίου μέσω ευέλικτων συνεργασιών με άλλους μεγάλους οίκους και πολυεθνικές διακλαδώσεις. Μετά την παρακμή της εμπορικής επικοινωνίας μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αψβουργικής Μοναρχίας, ακριβώς, αυτές οι εταιρείες συνέχισαν τη δράση τους και στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στις εμπορικές εγκαταστάσεις του Λιβόρνο, του Λονδίνου, της Οδησσού, της Αλεξάνδρειας.

Παρά τη σχετικά συντηρητική επιχειρηματική συμπεριφορά τους, οι Έλληνες της Βιέννης παρουσίαζαν γνωρίσματα του οικονομικά ενεργού

υποκειμένου που ανέδειξε ο καπιταλισμός, όπως η εργατικότητα, η εγκράτεια, η αποταμίευση. Με την αγορά τίτλων και ακινήτων κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, ως μέσου για την αποφυγή της νομισματικής κρίσης, συνδέθηκε, ωστόσο κι ένας νέος τύπος οικονομικής συμπεριφοράς, που χαρακτήρισε, κυρίως, τους εκπροσώπους της δεύτερης γενιάς· αυτής του εισοδηματία, συχνά υπερχρεωμένου αλλά που ζούσε μέσα σε υπερβολική πολυτέλεια.

Η μετανάστευση στη Βιέννη έβαλε τις ταυτότητες σε δοκιμασία. Ταυτότητες που βρισκόταν υπό διαμόρφωση στους τόπους καταγωγής μεταφέρθηκαν και έλαβαν πιο καθαρή μορφή στον τόπο εγκατάστασης. Άλλες δεν επέζησαν του ταξιδιού και άλλες συγκροτήθηκαν μετά από το ταξίδι. Απ' τις σημαντικότερες εξελίξεις στο ζήτημα αυτό είναι εκείνη που συνδέεται με τη συγκρότηση μιας ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Τις απαρχές της μπορούμε να παρακολουθήσουμε, ήδη από το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, μέσα στη διαμάχη που αναπτύχθηκε ανάμεσα σε έλληνες και βλάχους οθωμανούς υπηκόους από τη μια και τις σερβικές εκκλησιαστικές αρχές του Κάρλοβιτς από την άλλη, με αφορμή τη διοίκηση του ορθόδοξου ναού του Αγίου Γεωργίου στη Βιέννη και τη γλώσσα της λειτουργίας. Η διαμάχη αυτή ήταν μέρος των ευρύτερων συγκρούσεων που ξέσπασαν το 18ο αιώνα, με πρωταγωνιστές τους Έλληνες και τους Σέρβους, στις κοινότητες ορθόδοξων εμπόρων της Αψβουργικής Μοναρχία και που δρομολογούσαν την αντικατάσταση του θρησκευτικού από το εθνοτικό ως κριτηρίου κοινοτικής συσπείρωσης. Ο αποκλεισμός των Σέρβων και της σερβικής γλώσσας από το ναό που προέβλεπαν τα προνόμια του 1776 στην αδελφότητα του Αγίου Γεωργίου. ήταν η μια πτυχή της εξέλιξης που οδήγησε στην εδραίωση του ελληνικού χαρακτήρα της εγκατάστασης. Η δεύτερη ήταν η ολοκλήρωση της ένταξης των Βλάχων στην ελληνική κουλτούρα, διαδικασία που, τουλάχιστον για την ελίτ τους, είχε ξεκινήσει στους τόπους καταγωγής και προωθήθηκε μέσω της συνύπαρξης με τους Έλληνες στη Βιέννη. Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η παρουσία ελλήνων λογίων και η ανάπτυξη ελληνόγλωσσης εκδοτικής δραστηριότητας στη Βιέννη έδωσε ένα νέο περιεχόμενο στις προηγούμενες εξελίξεις, στο βαθμό που προώθησε την ιδέα του έθνους ως γλωσσικής κοινότητας. Μέσα στο ενδιαφέρον για την ελληνόγλωσση λόγια παραγωγή και την ίδρυση ελληνικού σχολείου μπορούμε να εντοπίσουμε τις προδηλώσεις της εθνικής ταυτότητας. Στο νέο, συγκινησιακά φορτισμένο λόγο για τον τόπο που άφησαν πίσω τους και τη νέα αντίληψη για την σχέση προς αυτόν, που

έκαναν δειλή εμφάνιση στα τέλη του 18ου αιώνα και δεν αφορούσαν πλέον τον γεωγραφικά προσδιορισμένο τόπο καταγωγής της Μακεδονίας, της Ηπείρου ή της Θεσσαλίας αλλά τη γεωγραφικά απροσδιόριστη Ελλάδα και αργότερα και το ελληνικό κράτος είναι, επίσης, δυνατό να παρακολουθήσουμε τη σταδιακή εθνικοποίηση των δεσμών με τον τόπο καταγωγής και τη συγκρότηση μιας ελληνικής διασποράς στη Βιέννη.

Οι φωνές ανησυχίας των λογίων για την απώλεια της ελληνικής γλώσσας και την υιοθέτηση ξένων ηθών από τους νέους, ήταν ίσως υπερβολικές, απηχούσαν, όμως, την άλλη όψη των ταυτοτήτων. Οι μικτοί γάμοι, η υιοθέτηση της γερμανικής γλώσσας και της κυρίαρχης γερμανικής κουλτούρας υπήρξαν δρόμοι ενσωμάτωσης και κατ' επέκταση κοινωνικής ανέλιξης και συμμετοχής με ευνοϊκότερους όρους στην κοινωνία υποδοχής. Η εξέλιξη αυτή δεν αφορούσε μόνο τη δεύτερη γενιά, είχε ξεκινήσει από την πρώτη. Στην πραγματικότητα, τόσο η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας όσο και η ενσωμάτωση με οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια στην κοινωνία υποδοχής ήταν διαδικασίες που δρομολογήθηκαν παράλληλα. Και στο βαθμό που η μόνιμη παραμονή στη Βιέννη αποτελούσε βασική προοπτική, η ενσωμάτωση υπήρξε για τους Έλληνες η κυρίαρχη επιλογή.

Παράρτημα

Πίνακας Α΄: Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στη Βιέννη κατά το διάστημα 1780-1850

Έτος ίδρ./πρωτ.	Όνομα Επιχ.	Μορφή	Συνέταιροι/Διευθυντές	Καταστήματα	Λήξη
1750	Αδελφοί Χατζημιχάλη	Ομόρρυθμη	Παύλος, Νίκος, Δούκας Χατζημιχάλη (αποχωρεί το 1760)	Βιέννη, Σιάτιστα	1785
1760	Δούκας Χατζημιχάλης	Ατομική		Βιέννη	1796
;	Κωνσταντίνος Ντάμσκο	Ατομική		Βιέννη	μεταξύ 1802-1804
1767	Αδελφοί Δάρβαρη	Ομόρρυθμη	Μάρκος, Πέτρος, Ιωάννης Δάρβαρης	Βιέννη, Σεμλίνο	1823
;	Αδελφοί Γύρα	Ομόρρυθμη	Αναστάσιος και Αδάμ Γύρα	Βιέννη	1784
;	Ναούμ και Νικόλαος Δημητρίου	Ομόρρυθμη	Ναούμ και Νικόλαος Δημητρίου	Βιέννη	1783
;	Μιχαήλ Βρέτας Ζουπάν	Ατομική		Βιέννη	1790
;	Μανούσης και Κωνσταντίνου	Ομόρρυθμη	Γεώργιος Μανούσης, Θεόδωρος Κωνσταντίνου	Βιέννη	1790
;	Δημήτριος Πόσκαρ	Ατομική		Βιέννη	1800
;	Μάξιμος Κούρτοβιτς	Ατομική	Μετά το 1799, ιδιοκτήτρια η Ελένη Κούρτοβιτς και διευθυντές ο Μπόγδαν Κούρτοβιτς και Αθ. Μανούσης	Βιέννη	1807 (τελευτ. ένδειξη)
;	Μιχαήλ Δήμος και ανηψιός	Ομόρρυθμη	Μιχαήλ Δήμος, Μιχαήλ Μάμμος	Βιέννη, Κραϊόβα	1803
;	Γεώργιος Στέριος και συντροφία	Ομόρρυθμη	Γεώργιος και Κων/νος Στέριος, Μιχαήλ Σλάβος	Βιέννη	1803
;	Αδελφοί Καραγιάννη	Ομόρρυθμη	Γεώργιος και Θεόδωρος	Βιέννη	1812
;	Τύρκας Νικόλαος	Ατομική		Βιέννη	1813
;	Αλέξανδρος Ράλλης	Ατομική		Βιέννη	1816
;	Νικόλαος Δημοδόρας	Ατομική		Βιέννη	1817
;	Γεώργιος Πόποβιτς	Ατομική		Βιέννη	1818
;	Κων/νος Ζουπάν	Ατομική		Βιέννη	1819
;	Γεώργιος Πατσάνης	Ατομική	Γεώργιος Πατσάνης, (από το 1811 Μαγδαληνή Πατσάνη), Γεώργιος Μισδάνης (procura)	Βιέννη, Κων/λη	1819
1784	Αναστάσιος Γύρας	Ατομική		Βιέννη	;
1785	Μιχαήλ Κώστα Κούρτης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Μιχαήλ Κώστα Κούρτης, Μιχαήλ Δημητρίου Κούρτης, Μιχαήλ Γκιόκας	Βιέννη	1809

1785	Αδελφοί Οικονόμου	Ομόρρυθμη	Δημήτριος, Αλέξανδρος και Χαρίσιος Οικονόμου	Βιέννη, Τεργέστη, Κων/λη	1806
1785	Χατζημιχάλης και Ψαράς	Ομόρρυθμη	Νικόλαος Χατζημιχάλης (από το 1786, ο γιος του Δημήτριος) και Δημήτριος Ψαράς	Βιέννη	1798
1786	Γεώργιος Θεοχάρης	Ατομική		Βιέννη	1795
1790	Σταύρος Ιωάννου και συντροφία	Ομόρρυθμη	Σταύρος Ιωάννου, Κων/νος Αναστασίου, Μαργαρίτης Βασιλείου, Δημ. Τζεράχης	Βιέννη, Σέρρες, Γιάννενα, Σιμπιο κ.α.	1796
1790	Γεώργιος Μανούσης, Υιός και συντροφία	Ομόρρυθμη	Αθανάσιος Μανούσης, ;	Βιέννη	Σίγουρα μέχρι και το 1807
1791	Αδελφοί Βερούση	Ομόρρυθμη	Εμμανουήλ και Αλέξανδρος Βερούσης	Βιέννη	1801
1792	Αλέξιος Νικολάου και συντροφία	Ετερόρρυθμη	Αλέξιος Νικολάου, Σταύρος Ιωάννου (αφανής)	Βιέννη	1803
1792	Παπαναούμ, Σίνα, Σαούλ και συντροφία	Ομόρρυθμη	Σίμων Γ. Σίνας, Συμεών Παπαναούμ Αθανάσιος Καρίλλας, Πέτρος Παπασαούλ, Αναστάσιος Γεωργούσιος	Βιέννη, Σέρρες	1798
1792	Βρέτας Τσεχάνης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Β. Τσεχάνης, Αθ. Νέτσας, Ναούμ Ζουπάν (μέχρι το 1801). Β. Τσεχάνης, Δημ. Ζουπάν, Δημ. Τσαπράζης (μέχρι το 1810). Β. Τσεχάνης, Θ. Μαλακέτσης (μέχρι το 1812). Β. Τσεχάνης και υιοί (μέχρι το 1820)	Βιέννη, Σέρρες. Κων/λη	1820
1793	Χατζηπρασάς, Μεζεβήρης και συντροφία	Ομόρρυθμη	24 μέτοχοι, Κων/νος Χατζηπρασάς, Δροσινός Πρασάς διευθυντές	Αμπελάκια, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Βιέννη, Λειψία	1805
1794	Δημ. Κατσάνος και συντροφία		Δημ. Κατσάνος, Ζήσης Χατζή Δαούτου, διευθυντής	Βιέννη, «Τουρκία»	1799
1794	Νεγρεπόντης, Αργέντης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Κ.Νεγρεπόντης, Λαυρ. Ράλλης, Νικ. Μαυροκορδάτος, Γ. Αργέντης, Κ. Γαλάτης	Κων/λη, Σμύρνη, Βιέννη	1795
1795	Ευστράτιος Αργέντης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Ν. Μαυροκορδάτος, Κ. Γαλάτης, Γ. Αργέντης, Ευστρ. Αργέντης διευθυντής στη Βιέννη. Α. Μασούτης και Κ. Άμοιρος διευθυντές (1797-1799), Γ. Αργέντης (1799)	Κων/λη, Σμύρνη, Βιέννη	1801

1796	Δάρβαρης και Φαρακάτης	Ομόρρυθμη	Γεώργιος Δάρβαρης, Ιωάννης Φαρακάτης	Βιέννη, Κων/πολη	1807
1797	Νίττας και Λάζος	Ομόρρυθμη	Ναούμ Νίττας και Δημήτριος Λάζος διευθυντής	Βιέννη	1803
1798	Σταύρος Ιωάννου και συντροφία	Ομόρρυθμη	Σταύρος Ιωάννου, Σπ. Συκκάς	Βιέννη, Σιμπιού, Σέρρες	1803
1798	Σίμων Γεωργίου Σίνας και Σία	Ομόρρυθμη	Σ. Γ. Σίνας, Ν. Α. Καρίλλας	Βιέννη, Σέρρες	1802
1799	Σπυρίδων Αντωνόπουλος	Ατομική		Βιέννη	1806
1799	Ιωσήφ Καρδάκης	Ατομική		Βιέννη	1819
1799	Θεοχάρης Κεφάλας	Ατομική		Βιέννη	1818
;	Σέργιος Νικολίδης Πίνδο	Ατομική		Βιέννη	1843
1801	Ιωάννης Ναούμ Μπούρκας	Ατομική		Βιέννη	;
1801	Αναστάσιος Δουλγέρογλου	Ατομική		Βιέννη	1802
1801	Δημήτριος Κατσάνος	Ατομική		Βιέννη	1830
1801	Στέριος Ματσιόλας	Ατομική		Βιέννη	;
1801	Αδελφοί Κουκουγκέλα	Ομόρρυθμη		Βιέννη	1804
1801	Θεόδωρος Φαράγγας	Ατομική		Βιέννη	;
1802	Βερούσης, Τσέλιος και συντροφία	Ομόρρυθμη	Εμ. Βερούσης, Αναστ. Τσέλιος, Γ. Βερούσης, Ιω. Μπιλιάρης, Σπ. Τσέλιος	Κων/λη, Σέρρες,Βιέννη, Λιντς, Πράγα, Λειψία, Pilsen	1803
1802	Ζήσης Ν. Λεπορίτζιος	Ατομική		Βιέννη	1821
1803	Γ. Αργέντης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Γ. Αργέντης, Κ. Βιτάλης	Βιέννη, Σμύρνη	;
1803	Σταύρος Ιωάννου	Ατομική	Δημ. Ψάλτης (1804), Γεώργιος Σταύρου Ιωάννου (1811), Ζώης Χαραμής (1821) (procura)	Βιέννη, Ιωάννινα, Σέρρες, Σιμπιού, κ.α.	;
1803	Δημήτριος Λάζος	Ατομική		Βιέννη	1838
1803	Σίμων Γεωργίου Σίνας	Ατομική	Γεώργιος Σ. Σίνας, Σίμων Γ. Σίνας, διευθυντές	Βιέννη	Τέλη 19ου αιώνα
1803	Ναούμ και Καρίλλας	Ομόρρυθμη	Συμεών Ναούμ και Γεώργιος Καρίλλας, διευθυντής	Βιέννη, Σέρρες	1810
1803	Αλέξανδρος Βασιλείου	Ατομική		Βιέννη	1813
1803	Αδελφοί Τσέλιου	Ομόρρυθμη	Αναστάσιος και Σπυρίδων	Βιέννη, Πράγα, Λιντς	1804
1804	Ελευθέριος Κιργιάννης Ελαιών	Ατομική		Βιέννη	;

1804	Αδελφοί Τσάπο	Ομόρρυθμη	Αντώνιος και Ναούμ Τσάπο	Βιέννη	1819
1805	Αδελφοί Λαζάρου	Ομόρρυθμη	Ναούμ και Ευθύμιος	Βιέννη, Μοναστήρι, Σέρρες	1810
1805	Σβαρτς και συντροφία	Ομόρρυθμη	Χατζηπρασάς, Μεζεβήρης και συντροφία, Χατζή Ίβος Δροσινός και συντροφία, Αδελφοί Σβαρτς και συντροφία. Συνολικά 52 μέτοχοι. Ιω. Χρόνια Δροσινός και Δροσινός Πρασάς (διευθυντές)	Βιέννη, Αμπελάκια, Κων/λη, Σμύρνη	1815
1805	Κύρος Νίκολιτς	Ατομική		Βιέννη	1844
1806	Νικόλαος Μαργαρίτης, Γιοβίτσας	Ατομική		Βιέννη	;
1806	Δημήτριος Δήμου	Ατομική		Βιέννη	;
1806	Στάικος Καλογιάννης	Ατομική		Βιέννη	1816
1806	Θεόδωρος Κόκκαλος	Ατομική		Βιέννη	;
1806	Ζήσης Κουτσούκης	Ατομική		Βιέννη	;
1806	Αδελφοί Μπακάλογλου	Ομόρρυθμη	Ιωάννης , Θεόδωρος, Απόστολος, Πανταζής	Βιέννη, Βουκουρέστι	;
1806	Μπετλής Γεώργιος	Ατομική		Βιέννη	1828
1806	Αναγνώστης Παπαθέος και συντροφία	Ομόρρυθμη	Αν. Παπαθέος, Παν. Ιωάννου, Παν. Δροσινός	Βιέννη, Σέρρες	1810
1806	Χαρίσιος Οικονόμου	Ατομική		Βιέννη	1831
1807	Αδελφοί Μαντζιαρλή	Ομόρρυθμη	Δημήτριος και Αλέξανδρος Μαντζιαρλής, Φίλιππος Οικονόμου (procura)	Βιέννη	1835
1807	Πάικος, Ρογκότης και Μπαλάνος	Ομόρρυθμη	Νικ. Ρογκότης (διευθυντής), Ιάκωβος Πάικος, Χριστ. Μπαλάνος	Βιέννη, Θεσσαλονίκη	1811
1807	Ιωάννης Σκανδαλίδης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Ιω. Σκανδαλίδης (διευθυντής), Κων. Καστόρης, Δημ. Καπούδας	Βιέννη, Θεσσαλονίκη	1814
1807	Τριαντάφυλλος Χατζηστέριος	Ατομική		Βιέννη	1817
1807	Αδελφοί Ρίζου	Ομόρρυθμη	Ιωάννης και Βασίλειος	Βιέννη	1825
1808	Στέριος Πατρινός	Ατομική		Βιέννη	;
1808	Αθανάσιος Δάδας	Ατομική		Βιέννη	;
1808	Βασίλειος	Ατομική		Βιέννη	1818

	Αμοιράς				
1808	Αδελφοί Ποστολάκα	Ομόρρυθμη	Δημήτριος και Νικόλαος	Βιέννη	1821
1808	Θεοχάρης και Νεμόζια	Ομόρρυθμη	Παύλος Θεοχάρης, Νεράντζης Νεμόζια, Δημ. Μπετλής (procura) από το 1812	Βιέννη, Σέρρες	1824
1808	Αδελφοί Τσερτσούλη	Ομόρρυθμη	Θεόφιλος και Κυριάκος	Βιέννη	1825
1808	Χρήστος Κανούσης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Χρήστος και Πέτρος Κανούση	Βιέννη, Βουκουρέστι	;
1809	Μιχαήλ Δημητρίου Κούρτης	Ατομική		Βιέννη	1834
1809	Ανδρέας Κωνσταντίνου	Ατομική		Βιέννη	;
1809	Στάθης Σάββας	Ατομική		Βιέννη	;
1809	Παρίσης Παμφύλης	Ατομική		Βιέννη	1825
1809	Τσατσάπας Κων/νος	Ατομική		Βιέννη	1844
1809	Νικόλαος Βλαστός	Ατομική		Βιέννη	;
1809	Στέριος Αυξέντης	Ατομική		Βιέννη	;
1809	Μουκούλης, Νικαρούσης και Σκανδέλλης	Ομόρρυθμη	Αθανάσιος Μουκούλης, Αν. Νικαρούσης, Ιω. Σκανδέλης	Βιέννη, «Τουρκία»	1815
1810	Δημ. Κολοβός	Ατομική		Βιέννη	1824
1810	Μπούρης και Διακόμης	Ομόρρυθμη	Παναγιώτης Μπούρης (διευθυντής), Ιω. Διακόμης	Βιέννη, Μπρνο	;
1810	Μάξιμος και Μεταξάς	Ομόρρυθμη	Δημ. Μάξιμος, Ιωάννης Στεφ. Μεταξάς	Βιέννη	1812
1810	Δημήτρης Κώστα	Ατομική		Βιέννη	;
1810	Κυριάκος Φαράγκας	Ατομική		Βιέννη	;
1810	Νικόλαος Χρυσοχόου	Ατομική		Βιέννη	1851
1810	Αδελφοί Σαρρή και συντροφία	Ομόρρυθμη	Αδελφοί Σαρρή, Ζαφείρης Αθανασίου, Τριαντάφυλλος Αυλιώτης	Βιέννη, Βουδαπέστη	1814
1810	Εμ. Ξένος και συντροφία	Ετερόρρυθμη	Εμ. Ξένος (διευθυντής), Ζίβο Κοέν, Μιχ. Παλαιολόγου	Άμστερνταμ, Βιέννη	1815
1810	Ευθύμιος Λαζάρου	Ατομική		Βιέννη	1824
1810	Αναστάσιος Μπαλάσας	Ατομική		Βιέννη	1833
1810	Γεώργιος Μπογδάνος	Ατομική		Βιέννη	1831
1810	Μπαλατσάνος και Συντροφία	Ομόρρυθμη	Γ. Μπαλατσάνος (διευθυντής), Ιω. Μπαλατσάνος, Α. Παπαήλιος	Βιέννη, Βουκουρέστι	1814

1810	Πατρικούσης, Χριστοφόρου και συντροφία	Ομόρρυθμη	Ιω. Πατρικούσης, Ηλ. Χριστοφόρου (διευθυντές), Ζ. Δρομοκαΐτης, Ιω. Ροδοκανάκης	Βιέννη, Κων/λη, Σμύρνη	1814
1810	Δημ. Ροδοκανάκης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Σταμ. Ροδοκανάκης διευθυυντής	Βιέννη, Σμύρνη, Λιβόρνο, Γένοβα	;
1810	Ιω. Ροδοκανάκης	Ατομική	Αλεξ. Κοντόσταυλος (procura)	Βιέννη, Σμύρνη,Τεργέστη	1818
1810	Μιχαήλ Κυρίτσης	Ατομική		Βιέννη	1812
1810	Παναγιώτης Νάνος	Ατομική		Βιέννη	;
1810	Κων/νος Γιαντσούλης	Ατομική		Βιέννη	1822
1810	Αδελφοί Γ. Κάρτζια	Ομόρρυθμη	Πέτρος Κάρτζιας (διευθυντής), Μάρκος Κάρτζιας (διευθυντής από το 1814)	Βιέννη, Σέρρες, Τεργέστη	1838; (χρον. θανάτου)
1811	Εμ. Θωμάς	Ατομική		Βιέννη	;
1811	Καλαρόνης και συντροφία	Ετερόρρυθμη	Αντώνιος Καλαρόνης (διευθυντής), Μιχαήλ Ροδοκανάκης (αφανής)	Βιέννη, Σμύρνη	1814
1811	Αλέξανδρος Γαλάτης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Πέτρος Σκυλίτσης, Εμ. και Κων/νος Τομπακάκης, Ιωάννης, Αλέξανδρος, Στέφανος, Γεώργιος, Μιχαήλ Γαλάτης, Στέριος και Πάυλος Ψύχας	Βιέννη, Κων/λη, Σμύρνη	;
1811	Ζήσης Κουτσούκης	Ατομική	Αθ. Διαγουμάς (procura)	Βιέννη, «Τουρκία»	;
1811	Εμ. Γρηγοράκης	Ατομική		Βιέννη	;
1811	Χρήστος Χατζηναούμ	Ατομική		Βιέννη	;
1811	Χατζηναούμ και αδέλφια	Ομόρρυθμη	Κων/νος, Σωτήρης, Χρήστος	Βιέννη, Σέρρες	;
1811	Γεώργιος Σαμπαχτάνης	Ατομική		Βιέννη	1820
1811	Λάζαρος Γεωργίου	Ατομική		Βιέννη	;
1811	Πολύζος Ρογκότης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Πολύζος Ρογκότης, Παναγιώτης Παγούνος	Βιέννη	1814
1811	Αλέξανδρος και Χρήστος Μαρτύρ	Ομόρρυθμη		Βιέννη	1819
1811	Ιω. Γκέκης	Ατομική		Βιέννη	1824
1811	Νεγρεπόντης, Αυγερινός και συντροφία	Ομόρρυθμη	Κων. Νεγρεπόντης, Παντ. Αυγερινός, Μιχ. Ράλλης, Μιχ. Αγέλαστος	Βιέννη, Σμύρνη, Λιβόρνο	;

1811	Αδελφοί Νεγρεπόντη και Γεωργουσόπουλος	Ομόρρυθμη	Εμ. Γεωργουσόπουλος, Αμβρ. Νεγρεπόντης (διευθυντές), Παντ., Θεοδ., Σταμ, Ιω. Νεγρεπόντη	Βιέννη, Κων/λη	1831
1811	Παπασόβιτς και συντροφία	Ομόρρυθμη	Δημ. Παπασόβιτς (διευθυντής), Γ. Ιωάννου, Θεόδ. Φιλίππου	Βιέννη, Κων/λη, Σέρρες	1815
1811	Σιούρτος, Σασάνης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Ιω. Ευστρατίου (διευθυντής), Θεοδ. Σιούρτος, Δημ. Σασάνης, Γ. Παπάζογλου	Βιέννη, Βουκουρέστι	;
1811	Αθ. Κωνσταντάς	Ατομική		Βιέννη	1830
1811	Νικόλαος Ουζουνίδης	Ατομική		Βιέννη	1832
1811	Ιω. Κωνσταντίνου	Ατομική		Βιέννη	1828
1811	Αλεξ. Γαλάτης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Αλέξ. Γαλάτης, Μιχαήλ Γαλάτης, Κων/νος Τομπακάκης (μέχρι το 1814)	Βιέννη, Κων/λη	1817
1811	Αδελφοί Ράλλη	Ομόρρυθμη	Παντιάς κι Ευστάθιος Ράλλη (διευθυντές), Θεόδ. Ράλλης, Λεόντιος Αργέντης, Παρ. Σιτσιάρη	Βιέννη, Κων/λη, Σμύρνη,Τεργέστη, Λιβόρνο, Οδησσός	1838
1811	Ανδρέας Λαγονίκος	Ατομική		Βιέννη	1837
1811	Βασίλειος Λίτσης	Ατομική		Βιέννη	1825
1811	Κων/νος Μαυρομάτης	Ατομική		Βιέννη	1834
1811	Δαμαλάς, Ρίζος και συντροφία	Ομόρρυθμη	Ζανής Ρίζος (διευθυντής), Παντιάς Δαμαλάς, Ζώρζης Πασπάτης	Βιέννη, Σμύρνη	;
1812	Υιοί αδελφών Σκυλίτση και Γαλάτης	Ομόρρυθμη	Λεωνίδας Σκυλίτσης, Λορέντζος Σκυλίτσης, Δημ. Γαλάτης, Ζανής Λεων. Σκυλίτσης, Κωστής Λορέντζου Σκυλίτσης, Ιω. Λεων. Σκυλίτσης (διευθυντής)	Βιέννη, Κων/λη	1817
1812	Αδελφοί Σκυλίτση και υιοί	Ομόρρυθμη	Μικές, Σταμάτης, Φραγκούλης Σκυλίτσης, Ζανής Μιχαήλ Σκυλίτσης, Σταμάτης και Γεώργιος Σταμ. Σκυλίτσης, Γ. Κετεμπέσης	Βιέννη, Κων/λη	;
1812	Ανδρέας Δημητρίου	Ατομική		Βιέννη	1822
1812	Αλζής και Οικονόμου	Ομόρρυθμη	Γρηγόριος Αλζής (διευθυντής), Εμ. Οικονόμος	Βιέννη, Θεσν/ίκη	;

1812	Θεόδωρος Φόρου και συντροφία	Ομόρρυθμη	Θεόδ. Φόρου, Αλέξανδρος Κωνσταντίνου	Βιέννη, Σλαβονία	1813
1812	Θέμελης Φαρδής	Ατομική		Βιέννη	;
1812	Θεόδ. και Νικ. Καραγιάννης	Ομόρρυθμη		Βιέννη	1821
1812	Μεταξάς και συντροφία	Ομόρρυθμη	Ιω. Στεφ. Μεταξάς, Εμμ. Ησαΐου και υιοί	Βιέννη, Σμύρνη	1818
1812	Δημ. Παπαρσένης	Ατομική		Βιέννη	;
1812	Νικ. Χατζηδημητρίου	Ατομική		Βιέννη	;
1812	Αναστ. Τσάπου	Ατομική		Βιέννη	1845
1812	Αδελφοί Τσιντζίφα	Ομόρρυθμη	Μιχαήλ (διευθυντής), Γεώργιος, Αναστάσιος	Βιέννη, «Τουρκία»	;
1812	Χριστ. Κύρου	Ατομική		Βιέννη	1827
1812	Δημ. Μπετλής	Ατομική	Αν. Δούσης,Θεοχ. Θεοχάρης (procura) το 1838	Βιέννη, «Τουρκία»	1839
1812	Κων/νος Κοκκινάκης	Ατομική		Βιέννη	1827
1812	Ιω. Νισλής	Ατομική		Βιέννη	1834
1812	Δημ. Καπόλιας	Ατομική		Βιέννη	1821
1812	Κων. Μιχ. Δούκας	Ατομική		Βιέννη	1815
1812	Ναούμ Δόξου	Ατομική		Βιέννη	;
1812	Υιοί Μ. Οικονόμου	Ομόρρυθμη	Κυρίτσης και Διαμαντής (διευθυντές), Ελευθ., Μιχαήλ, Πασχάλης	Βιέννη, Τεργέστη, Χέμνιτς	1827
1812	Νικ. Τακιατζής	Ατομική		Βιέννη	1826
1812	Πεντραβός, Σπαχής και σία	Ομόρρυθμη	Ιω. Πεντραβός (διευθυντής), Παν. Σπαχής, Κυρ. Στέφανος	Βιέννη, Βουκουρέστι	1815
1812	Κων/νος Κοκκινόγλου και συντροφία	Ομόρρυθμη	Μ. Πότου (διευθυντής), Κ. Κοκκινόγλου	Βιέννη, Κων/λη	;
1812	Αδελφοί Πρώιου και Μελίρης	Ομόρρυθμη	Εμ. Πρώιος (διευθυντής), Γ. Πρώιος, Κ. Μελίρης	Βιέννη, Κων/λη	1813
1812	Δημ. Τάντζαλης, υιοί και συντροφία	Ομόρρυθμη	Κόμης Τάντζαλης (διευθυντής), Δημ. Τάντζαλης, Ιω. Ράτο, Διαμ. Μανιάρης	Αμπελάκια, Βιέννη	1819
1812	Ιω. Τουνουσλής	Ατομική		Βιέννη	1815
1813	Ησαΐου, Μεταξάς και Τσιγκριλάρας	Ομόρρυθμη	Γεώργιος Εμμ. Ησαΐου, Στέφ. Δημ. Μεταξάς, Δημ. Μεταξάς, Π. Τσιγκριλάρας	Βιέννη, Σμύρνη, Τεργέστη	1818
1813	Ροδοκανάκης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Αντ. Ροδοκανάκης, Ιω. Βούρος, Ζαννής Βούρος (διευθυντής) (μέχρι το 1828). Αντ. Ροδοκανάκης, Σταμ. και Αντ. Γκρατσιόζης, Σταμ. Αντ. Ροδοκανάκης (διευθυντής)	Βιέννη, Σμύρνη, Τεργέστη.	1836

1813	Παναγιώτης Παρασκευάς	Ατομική		Βιέννη	;
1813	Θεοδόσιος Δημητρίου	Ατομική		Βιέννη	1850
1813	Κων/νος Μπάρμπας	Ατομική		Βιέννη, Κων/λη	1814
1813	Δρόσος Χατζηζαφειρίδης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Δ. Χατζηζαφειρίδης (διευθυντής), Ιω. Χατζηκώνστας, Σ. Γκαραβέλλας, Ι. Μαντσιόλας.	Βέννη, Αμπελάκια, Θεσ/νίκη, Μάλτα	1818
1813	Βιτάλης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Ιω. Βιτάλης , Παύλος Παρασκευάς	Βιέννη	1814
1813	Νικόλαος Καμπσής	Ατομική	Αντ. Καμπσής (procura)	Βιέννη	1840
1813	Γ. Δούμος	Ατομική		Βιέννη	1830
1813	Δρόσος Μανσόλας	Ατομική		Βιέννη	;
1813	Αδελφοί Πρώιου	Ομόρρυθμη	Εμ. Πρώιος (διευθυντής)	Βιέννη, Κων/λη	1823
1813	Βασιλείου, Οθωναίος, Σουγδουρής	Ομόρρυθμη	Αλεξ. Βασιλείου, Κ. Οθωναίος (διευθυντές), Ευστ. Σουγδουρής	Βιέννη, Κων/λη	1817
1814	Πολύζος Ρογκότης	Ατομική		Βιέννη	;
1814	Ιω. Πατρικούσης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Ιω. Πατρικούσης (διευθυντής), Αντ. Ροδοκανάκης, Ζ. Σκαραμαγκάς (μέχρι το 1817). Ιω. Πατρικούσης, (διευθυντής), Αντ. Ροδοκανάκης, Αδελφοί Βούρου	Βιέννη, Κων/λη, Σμύρνη	;
1814	Βα, Περδίκας	Ατομική		Βιέννη	1849
1814	Ιω. Τσαλίκος	Ατομική		Βιέννη	1828
1814	Δρόσος Κομνηνός	Ατομική		Βιέννη, Αμπελάκια	1819
1814	Χαδούλης Βερούσης	Ατομική		Βιέννη	1818
1814	Πασχ. Σπύρου	Ατομική		Βιέννη	;
1815	Αθ. Διαγουμάς	Ατομική		Βιέννη	1826
1815	Δ. Παπασόβιτς	Ατομική		Βιέννη	1856
1815	Αντ. Καζάστης	Ατομική		Βιέννη	1840
1815	Αν. Δουδούμης	Ατομική	Ζήσης Δήμου (Procura)	Βιέννη	1845
1815	Δημ. Τομπακάκης	Ατομική		Βιέννη, Σμύρνη	1846
1815	Νικ. Ρίζος	Ατομική		Βιέννη	1846
1815	Δημ. Γκυκαδιάς και συντροφία	Ομόρρυθμη	Δημ. Γκυκαδιάς. Γ. Καρέτσου, Στ. Κονταξής (procura)	Βιέννη, Σέρρες	1818
1815	Νούνιας και Μαγνάρης	Ομόρρυθμη	Νικ. Νούνιας, Διαμ. Μαγνιάρης	Βιέννη, Πράγα	1819
1815	Τουνουσλής και Μανέγκας	Ομόρρυθμη	Ιω. Τουνουσλής, Βασ. Μανέγκας	Βιέννη	1818
1815	Πινιατέλης και συντροφία	Ετερόρρυθμη	Ιω. Πινιατέλης, Αδελφοί Βλαστοί (αφανείς), Χρ. Μελιγκός (procura)	Βιέννη, Σμύρνη	1819

1816	Νικ. Κοράλης	Ατομική		Βιέννη	1819
1816	Αθ. Γκουζέλας	Ατομική		Βιέννη	1832
1816	Αθ. Νάνος	Ατομική		Βιέννη	;
1816	Βρέτας Παπαναούμ	Ατομική	Ιω. Βρούσιος (procura)	Βιέννη	1831
1817	Νικ. Χατζημιχαήλ	Ατομική		Βιέννη	;
1817	Νικ. Αργέντης	Ατομική		Βιέννη	1839
1817	Γ. Μπαλλής	Ατομική		Βιέννη	1828
1817	Ιω. Τομπακάκης	Ατομική		Βιέννη	;
1817	Κων/νος Μάλτσο	Ατομική		Βιέννη	1843
1817	Αδελφοί Τσάλλη	Ομόρρυθμη	Ιωάννης (διευθυντής), Παναγ., Αναστ.	Βιέννη, Λάρισα	;
1817	Παπαθέος και Σκαρδής	Ομόρρυθμη	Αναγν. Παπαθέος, Παν. Σκαρδής	Βιέννη	1822
1817	Αδελφοί Γαλάτη και συντροφία	Ομόρρυθμη	Θωμάς (διευθυντής), Σέργιος, Δημήτριος Γαλάτης, Ζώρζης και Παύλος Σκαραμαγκάς, Μιχαήλ Καραλής	Βιέννη, Κων/λη	1827
1818	Αδελφοί Σκαναβή	Ομόρρυθμη	Νικόλαος (διευθυντής) Αλέξανδρος	Βιέννη, Κων/λη	1829
1818	Ιω. Στεφ. Μεταξάς	Ατομική		Βιέννη	1829
1818	Ιω. Τουνουσλής	Ατομική		Βιέννη	1842
1819	Αδελφοί Βλαστοί	Ομόρρυθμη	Αλέξανδρος, Μιχαήλ, Ιωάννης, Πανταλέων (διευθυντής)	Βιέννη, Τεργέστη, Άμστερνταμ, Σμύρνη	1831
1819	Νικ. Νούνιας	Ατομική		Βιέννη	1856
1819	Παπασαούλ και Ζιουπάνος	Ομόρρυθμη	Λάμπρος Παπασαούλ, Χρήστος Ζιουπάνος	Βιέννη, Φιλιππούπολη	1839
1819	Ιω. Τάντζαλης	Ατομική		Βιέννη, Σμύρνη	;
1819	Αλέξανδρος Μαρτύρ	Ατομική		Βιέννη	1848
1819	Μαρία Ζουπάν	Ατομική		Βιέννη	1823
1820	Αδελφοί Μ. Δούμπα	Ομόρρυθμη	Θεόδωρος, Στέριος, Νικόλαος Δούμπας. Από το 1844, υπό την ίδια ονομασία μόνο ο Στέριος. Από το 1852, διευθυντής ο Μιχ. Στ. Δούμπας	Βιέννη, Σέρρες	1894
1820	Αναστ. Εμ. Παπάς	Ατομική		Βιέννη, Σέρρες	1821
1820	Χριστ. Γιαντσούλης	Ατομική		Βιέννη	1830
1820	Δημ. Γεωργιάδης	Ατομική		Βιέννη	1834
1820	Ιω. Αντ. Μεταξάς	Ατομική		Βιέννη	1843
1821	Δημ. Ποστολάκας	Ατομική	Έλενα Ποστολάκα (Procura από το 1833)	Βιέννη, Σέρρες	1838
1821	Δρόσος Λαγός	Ατομική	Πέτρος Βορδώνης, Δημ. Μεταξάς (procura)	Βιέννη	1830
1821	Μιχ. Κιοπέκας	Ατομική		Βιέννη	1841
1821	Κων/νος Τσεχάνης	Ατομική		Βιέννη	;
1821	Γεω. Μαργαρίτης Σκαρμπάλης	Ατομική		Βιέννη	1834
1822	Παν. Σκαρδής	Ατομική		Βιέννη	1822

1822	Α. Στογιάννοβιτς και Γ. Χαλεπλής	Ομόρρυθμη	Γ. Χαλεπλής (διευθυντής)	Βιέννη, Φιλιππούπολη	1827
1823	Αν. Μουκούλης	Ατομική		Βιέννη	1849
1823	Γ. Πετρόσης	Ατομική		Βιέννη	1823
1823	Ζωή Καραγιάννη	Ατομική		Βιέννη	1826
1824	Δημ. Στεφ. Μεταξάς	Ατομική		Βιέννη	1844
1824	Ζώης Χαραμής	Ατομική		Βιέννη	1861
1824	Χρήστος Καζάσης	Ατομική		Βιέννη	1850
1824	Βαρδάκας Κυριάκος	Ατομική		Βιέννη	1830
1825	Νικ. Μαντζουράνης	Ατομική		Βιέννη	1844
1825	Βας. Μαντζουράνης	Ατομική		Βιέννη	1843
1825	Θεόφιλος Τσερτσούλης	Ατομική		Βιέννη	;
1825	Μαργαρίτης Παμφίλης	Ατομική		Βιέννη	1847
1825	Παν. Πατρινός	Ατομική		Βιέννη	1837
1825	Κυριάκος Τσερτσούλης	Ατομική		Βιέννη	;
1827	Ιω. Νάσκος	Ατομική		Βιέννη	1847
1827	Γαλάτης και Ράλλης	Ομόρρυθμη	Δημήτριος και Σέργιος Γαλάτης, Θεόδωρος Ράλλης	Βιέννη, Τεργέστη, Κων/λη	1828
1828	Σέργιος και Δημήτριος Γαλάτης	Ομόρρυθμη		Βιέννη	1833
1828	Δημ. Μπλάτσος	Ατομική		Βιέννη	1831
1828	Γεώργιος Βλαστός	Ατομική		Βιέννη, Τεργέστη	1831
1829	Σκαναβής και Γαλάτης	Ομόρρυθμη	Νικ. Σκαναβής και Μιχαήλ Γαλάτης	Βιέννη, Κων/λη	1838
1829	Ναούμ, Σκούταρης και Κύρος	Ομόρρυθμη	Γ. Ναούμ (διευθυντής), Αθ. Σκούταρης, Αν. Κύρος	Βιέννη, Σέρρες	1840
1829	Απ. Σιτζάνης	Ατομική		Βιέννη, Πέστη	1849
1831	Θεοχάρης Θεοχάρης	Ατομική		Βιέννη	;
1831	Κων/νος Κοεμτζής και υιοί	Ομόρρυθμη	Ιω. Κοεμτζής (διευθυντής)	Βιέννη, Κοζάνη	1840
1831	Βρέτας Παπαναούμ και συντροφία	Ομόρρυθμη	Β. Παπαναούμ, Α. Σιαγκούνης	Βιέννη	1844
1832	Αδελφοί Βλαστοί	Ομόρρυθμη	Αντώνιος και Αλέξανδρος	Βιέννη	1838
1832	Σπ. Μεταξάς	Ατομική		Βιέννη	1842
1833	Ιω. Σαββόπουλος	Ατομική		Βιέννη	1838
1834	Νικ. Μαρίκας	Ατομική		Βιέννη	1837
1835	Θεοδώρου, Τσοχατζής και Τιμολέων	Ομόρρυθμη	Κων/νος Θεοδώρου (διευθυντής)	Βιέννη	1837
1836	Στ. Κρατανούλος	Ατομική		Βιέννη	1843

1836	Χρήστος και Παντελής Τσάλλης	Ομόρρυθμη		Βιέννη	1842
1837	Αθ. Μπέσης	Ατομική		Βιέννη	1840
1837	Δημ. Χαβιαράς	Ατομική		Βιέννη	1846
1837	Χρ. Μελιγκός	Ατομική		Βιέννη	1843
1838	Μιχ. Γαλάτης	Ατομική		Βιέννη, Τεργέστη	;
1838	Γ. Πολύζος	Ατομική		Βιέννη	1842
1838	Γ. Λέκκου και συντροφία	Ομόρρυθμη	Γ. Λέκκος (διευθυντής), Στ. Λέκκος, Β. Σπύρου	Βιέννη, Ραιδεστός	1841
1839	Θεμ. Μεταξάς	Ατομική	Χρ. Μελιγκός (procura)	Βιέννη	1844
1840	Κων/νος Χρηστομάνος	Ατομική		Βιέννη	1842
1840	Εμ. Μπέσης και συντροφία	Ομόρρυθμη	Εμ. Μπέσης, Μ. Μπάρτσιας, Αθ. Μπέσης	Βιέννη, Μοναστήρι	1849
1841	Αδελφοί Μάλαμα	Ομόρρυθμη	Γεράκης Μάλαμας (διευθυντής), Πασχ. Μάλαμας	Βιέννη, Σέρρες	1842
1841	Β. Σπύρου	Ατομική	Μιχαήλ Θ. Δούμπας (procura)	Βιέννη	;
1842	Καζάσης και Χρηστομάνος	Ομόρρυθμη	Αν. Καζάσης, Κ. Χρηστομάνος	Βιέννη	1847
1842	Κ. Μπίστας και υιοί	Ομόρρυθμη	Δημ. Μπίστας (διευθυντής)	Βιέννη, Μοναστήρι	;
1842	Δημ. Χιλαϊδίτης	Ατομική	Εμ. Λαμπίκης, Π. Μανδανιάλης (procura)	Βιέννη	;
1842	Γρ. Σταύρου	Ατομική		Βιέννη	;
1842	Αδελφοί Πολύζου	Ομόρρυθμη	Γεώργιος και Αλέξανδρος	Βιέννη	1845
1843	Α. Δουδούμης και υιός	Ομόρρυθμη	Δημ. Δουδούμης (διευθυντής), Αν. Δουδούμης	Βιέννη	1845
1844	Μ. Παπάζογλου	Ατομική		Βιέννη	1844
1844	Λ. Παρασκευάς	Ατομική		Βιέννη	1847
1844	Κων/νος Χαραμής	Ατομική		Βιέννη	;
1844	Μ. Αλεξανδρίδης	Ατομική		Βιέννη	1845
1844	Γ. Παυλίδης	Ατομική		Βιέννη	1845
1845	Αλ. Πολύζου	Ατομική		Βιέννη	1857
1846	Αδελφοί Ν. Νιτσώτα	Ομόρρυθμη	Στέργιος Νιτσώτας (διευθυντής)	Βιέννη, Θεσ/νίκη, Μοναστήρι	1858
1846	Δημ. Τσεχάνης	Ατομική	Πέτρος Τσεχάνης (procura)	Βιέννη	;
1847	Σίμων Λάσκος	Ατομική		Βιέννη	;
1847	Λ. Παρασκευάς και Δ. Χατζηνίτσος	Ομόρρυθμη	Χρ. Καζάσης (procura)	Βιέννη	1850
1847	Γ. Βιάλλος και συντροφία	Ομόρρυθμη	Γ. Βιάλλος (διευθυντής), Γ. Αργυρίου	Βιέννη. Βελιγράδι	1861
1847	Φ. Καλφόγλου	Ατομική	Γ. Κωστάκης (procura)	Βιέννη, Κων/λη	1852
1847	Α. Σιμώτας και υιοί	Ομόρρυθμη	Ιω. Σιμώτας (διευθυντής)	Βιέννη, Θεσ/νίκη	1856
1848	Αδελφοί Παπαδημητρίου	Ομόρρυθμη	Νικόλαος Παπαδημητρίου (διευθυντής)	Βιέννη, Μοναστήρι	1862

1848	Κ. Χρηστομάνος	Ατομική	Εμ. Χρηστομάνος (procura)	Βιέννη	1863
1849	Κ. Χάλλας	Ατομική		Βιέννη	;
1849	Νικ. Βρούσος	Ατομική		Βιέννη	1853
1850	Α. Χρήστου	Ατομική		Βιέννη	?358

Πηγές: WStLA, Merkantil- und Wechselgericht F3, A5, A6.
WStLA, Verlassenschaften 1780-1750
WStLA, Testamente 1780-1850
Bürgerliche Handelskalender 1789-1850
HKA, NÖ Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φφ. 673-683.
Α. Ιγγλέση, Βορειοελλαδίτες έμποροι στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Σταύρος Ιωάννου, 1790-1820, Αθήνα 1998 (αδημ. διδ. διατριβή).
Γ. Λάιος, Ο εν Βιέννη εμπορικός οίκος «Αργέντη». Ανέκδοτα έγγραφα εκ των αρχείων της Βιέννης. Ανάτυπον εις μνήμην Κ.Ι. Αμάντου, Αθήνα 1960, 167-186.
----------, Σίμων Σίνας, Αθήνα 1972.
---------, Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος –19ος αι.), Θεσσαλονίκη 1982.
Peyfuss Max Demeter – Konecny Elvira, Der Weg der Familie Dumba von Mazedonien nach Wien, *MIföG* 58 (1980), 313-327.

Πίνακας Β΄: Αποδέκτες* δωρεών** στις διαθήκες*** μελών ελληνικών οικογενειών στη Βιέννη, 1780 – 1850.

Διαθέτης/τρια	**Συγγενείς στη Βιέννη**	**Φιλικά πρόσωπα, υπηρετικό προσωπικό στη Βιέννη**	**Συγγενείς, Φιλικά πρόσωπα εκτός Βιέννης**	**Ελληνικά Ιδρύματα στη Βιέννη**	**Μη ελληνικά ιδρύματα στη Βιέννη**	**Ελληνι Ιδρύμα εκτός Βιέννης**
Παπάζογλου Νικόλαος (2471/1789)			Αδέλφια και θεία του στη Θεσ/νίκη			Άγιος Αθανάσ Θεσ/νίκ
Μάξιμος Κούρτοβιτς (325/1799)	Σύζυγος, κόρη, εγγόνια, γαμπρός	καμαριέρα, αμαξάς, υπάλληλοι του εμπορικού οίκου		Αγία Τριάδα, Άγιος Γεώργιος		Μονή Αγίου Όρους, Πανάγι Τάφος , εκκλησ στο Trebign Άγιος Σπυρίδ Τεργέσ
Κυριάκος Χρήστου (1763/1799)				Στο δημόσιο νοσοκομείο της Βιέννης ένα κρεβάτι για άρρωστους φτωχούς ορθόδοξους	Φυλακές, Εργατική Εστία (Arbeitshaus)	
Ιωάννης Κώστα (F.11-12-1801)	Κόρες Ζήση Λεπορίτσου, κόρη Κοσκορούλη. Γιός Χατζή Τριανταφύλλου, Χατζηγιώργος Νικόλαος, Χατζηγιώργος Δημήτριος (στους άνδρες δε δηλώνεται τόπος.)	Φίλη του Rosalia Schmallhofer		Άγιος Γεώργιος, Αγία Τριάδα	Συμβούλιο πολεμικών υποθέσεων (Kriegskanzlei)	Πανάγι Τάφος, ορθ. Εκκλης Πέστης μοναστ Προδρ υ, προικοί ση φτω κοριτσι σε Μέτσο Αργυρ στρο, Γιάννε
Μιχαήλ Δήμο (372/1803)	Αδελφή του Ανέτα,πεθερά του Σφουγκάρω και στην ανηψιά της Κατερίνα Βεντότη.			Αγία Τριάδα, Ελληνικό Σχολείο, Φτωχοί ορθόδοξοι, δύο ιερείς της Αγίας Τριάδας.	Νοσοκομείο στο Leopoldstadt	

Μαρία Πόσκαρ (233/1804) (καθολική)	3 αδελφές της	A. Donath, Βιολέτα Μανόλη, κηπουρός, μαγείρισσα, καμαριέρα, 3 υπηρέτες, υπηρέτρια αδελφής της.			Εκκλησία Maria Hilfer	
Ιωσηφίνα Ντάμσκο (772/1806) (καθολική)	Σύζυγος, αδελφή, γιός, κόρες.					
Ζαχαρίας Καλαμανάκης (654/1806)		4 κηδεμόνες του γιου του (Κων/νος και Δημ. Μπούρης, Ναούμ Νίττας και Δημ. Λάζος)	Αδελφές του, Χάιδω Καλάνη, Καρφάλιω Τυροκόμου, ανηψιός Αναστ. Καλάνης (στην «Τουρκία»)	Αγία Τριάδα	Πτωχοκομείο	
Δημήτριος Οικονόμου (307/1806)	Σύζυγος					
Ελένη Καλαμανάκη (105/1807)	γιος	Μαγείρισσα, καμαριέρα, δεσπ. Katherina Lieb.				
Αναστάσιος Γεωργίου (60/1809)	Σύζυγος	Susanne, Herr Major, Μιχαήλ Γεωργίου, στα παιδιά του συνεταίρου του Μιχ. Σώτου	Μητέρα του, αδελφή του, ανηψιά του και στα παιδιά της «στην Τουρκία».	Αγία Τριάδα, Άγιος Γεώργιος		
Μιχαήλ Κώστα Κούρτης (565/1809)	Σύζυγος			Αγία Τριάδα, σχολείο	Πτωχοκομείο	
Δημήτριος Τσαπράζης (142/1810)	Μητέρα του		Αδελφή του, Κατερίνα Μπογδάν, στο Neuzatz			
Γεώργιος Πατσάνης (20/1811)	Σύζυγος	Νύφες του, Barbara Dermer, Χριστίνα Μισδάνη, φύλακας του μαγαζιού, καμαριέρα, νταντά.	Αδελφός του, υπάλληλός του Γ. Σαμαράς στην Κων/λη.			

Κατερίνα Κώνστα (222/1813)	Κόρη, γιος	Υπηρέτρια				
Ιωάννης Τσιούκας (394/1815)		Υπηρέτες		Αγία Τριάδα, σχολείο		
Κατερίνα Κούρτη (442/1817)	Ανηψιός της, Αντώνιος Τσαντζαφίλ, αδελφός της, Γεώργιος Γκέτσας, στη νύφη της Κατερίνα Κούρτη	Κυρία Πέτροβιτς, Μαρία Τούφα και κόρη της, Δημ. Γκόας, Joseph Tinte, μαγείρισσα, καμαριέρα, πρώης μαγείρισσα, εφημέριος Αβραάμ Αγγελάτος.				
Νικόλαος Δημοδόρας (309/1817)		3 υπηρέτες, εφημέριος Αβραάμ Αγγελάτος		Αγία Τριάδα, σχολείο	Νοσοκομείο φιλοπτώχων στο Leopoldstadt	
Γεώργιος Πόποβιτς (415/1818)		Κόρες του κ. Takanowich, Magdalena Oppitz, Hofsekretär Dedecky, λογιστής, υπηρέτες, 3 ιερείς της Αγίας Τριάδας		Αγία Τριάδα, Άγιος Γεώργιος, σχολείο.	Μοναστήρι καλογραιών της Αγ. Ελισσάβετ στη Landstrasse	
Κων/νος Ντίμσο Ζουπάν (419/1819)	Ανηψιά του Σοφία Wretofsky	Υπηρέτης, λογιστής		Αγία Τριάδα, Σχολείο	Φιλόπτωχο ταμείο των δερματεμπό-ρων	
Δημήτριος Χάμσας (384/1819)		Franz Gross, διευθυντής της πολτοποιΐας χαρτιού στο Ranersdorf, κ. Marianne von Bründl, Ignaz von Weiss, γιατρός, καμαριέρα, θυρωρός	Ανηψιός, Θεόδωρος Κυριάκος στο Τέμεσβαρ	Αγία Τριάδα, σχολείο, φτωχοί της κοινότητας της Αγία Τριάδας, κεφάλαιο για έναν ανάπηρο στρατιώτη ορθόδοξου θρησκεύμα τος, σερβικής ή βλαχικής καταγωγής	Μοναστήρια Barmherziger Brüder και Karmeliten στο Leopololdstadt , άσυλο τυφλών, άσυλο ορφανών	

Κων/νος Χατζή Μαργαρίτης (490/1821)	Γιός, κόρη	J. G. Themel, κ. Jünglings, μαγείρισσα, καμαριέρα, 3 ιερείς της Αγίας Τριάδας				
Μάρκος Δάρβαρης (25/1823)	Κόρες	λογιστής		Αγία Τριάδα, Σχολείο, Άγιος Γεώργιος		
Δημήτριος Δάρβαρης (119/1823)	Ανήψια, αδελφός, αδελφή			Σχολείο, Αγία Τριάδα		
Αναστάσιος Μαργαρίτης (204/1826)	Γιοι, κόρες	Antonia Dachauer, δασκάλα των θυγατέρων του.	Ανήψια στο Αργυρόκαστρο, παιδιά του Αλέξ. Ιωάννου στο Ιάσιο	Αγία Τριάδα, φτωχοί της κοινότητας της Αγίας Τριάδας		Άγιος Μιχαήλ, Άγιος Παντοκράτορας στο Αργυρόκαστρο, φτωχοί στο Αργυρόκαστρο
Δημήτριος Μιχ. Κούρτης (561/1831)				Αγία Τριάδα, Άγιος Γεώργιος		
Μιχαήλ Δημ. Κούρτης (360/1834)	Σύζυγος, γιοι, κόρες	Λογιστές		Αγία Τριάδα, σχολείο		
Κων/νος Νίκολιτς (458/1835)		Φίλη του, Teresia Städtler, λογιστής	Παιδιά του αδελφού του «στην Τουρκία»	Αγία Τριάδα, Άγιος Γεώργιος, σχολείο		
Αναστάσιος Κοσκορούλης (188/1835)		Υπηρέτρια				
Δημήτριος Θεοχαρίδης (68/1836)		Anna Mitterberger, Teresia Sedelmayer, H. Karl		Αγία Τριάδα, σχολείο, Άγιος Γεώργιος, φτωχοί των δύο κοινοτήτων	Μοναστήρι των Barmherziger Brüder στο Leopoldstadt	
Πέτρος Δάρβαρης (2583/1838)	Ανήψια, αδελφές	Οικονόμος, καμαριέρα	Παιδιά της αδελφής του στο Neuzsatz, κόρες της Σ. Ζλάτκο στο Σεμλίνο		Αγία Τριάδα, Άγιος Γεώργιος	

Δημήτριος Μιχ. Λάζος (96/1838)	Σύζυγος	υπηρέτρια		Αγία Τριάδα, σχολείο, Άγιος Γεώργιος, φτωχοί ορθόδοξοι, ένα κρεβάτι για άρρωστους ορθόδοξους στο Γεν. Νοσοκομεί-ο Βιέννης	Μοναστήρι των Barmherziger Brüder στο Leopoldstadt	
Μαρία Λάζου (556/1838)	Αδελφή, ανήψια	Ελίζα Πατσιατζή, Μαρία Ρόζα, Μαρία Πόσκαρ, Ναούμ Οικονομούλης, Μαρία Κοσκορούλη, μαγείρισα, υπηρέτες		Αγία Τριάδα, σχολείο, Άγιος Γεώργιος		
Ελένη Μανέγκα (965/1838)	Μητέρα, αδελφή, αδελφός					
Κων/νος Δούρσας (606/1839)	Αδελφή, ανήψια	Φίλη του Anna Friedenheim και κόρες της, γιος του Christoph Grinzl, Γεώργιος και Δημήτριος Γκοάγκας, Κατερίνα Γκοάγκα, Ειρήνη Τσαντζαφίλ, οικογένεια Zambi, υπηρέτες		Αγία Τριάδα	Φτωχοί νοσηλευόμενοι στο Γενικό Νοσοκομείο Βιέννης	Ορθόδοξη εκκλησία στο Raab
Σωτήριος Αντωνιάδης (568/1840)	Σύζυγος, κόρη			Άγιος Γεώργιος, Αγία Τριάδα, φτωχοί ορθόδοξοι		Ελληνικό σχολείο, νοσοκομεί-ο και 7 εκκλησίες της Φιλιππού-πολης
Αλέξανδρος Πόσκαρ (382/1840)	Αδελφός	Εφημέριοι Αγίας Τριάδας		Αγία Τριάδα, φτωχοί ορθόδοξοι		

Μάρκος Κάρτζιας (257/1842)		Luca Lestitz, αστυνομικός επιθεωρητής, Wilhelm Ostertag, καθηγητής στατικής στο Πολυτεχνείο		Άγιος Γεώργιος		
Στέργιος Νικολίδης Πίνδο (F. 5-213-1843)	Γιος, κόρη	Ελίζα Πατσιατζή	2 αδέλφια στην Κλεισούρα	Αγία Τριάδα, φτωχοί ορθόδοξοι		
Παράσχος Παρασκευάς (440/1845)	Ανήψια					
Αναστάσιος Παλλατίδης (569/1848)		Κων/νος Χρηστομάνος, υπηρέτρια	Μητέρα και αδελφή στο Μελένικο			Ελληνικό σχολείο Μελενίκου

Πηγή: WStLA, Testamente 1780-1850 και AVA, NÖ Landrecht (ο αριθμός εγγράφου και χρονολογίας αναγράφεται στον πίνακα μαζί με τα ονόματα των διαθετών).
*Στους αποδέκτες δωρεών δε συμπεριλαμβάνονται οι γενικοί κληρονόμοι (*Universalerben*).
** Στις δωρεές δε συμπεριλαμβάνονται οι εισφορές στο νοσοκομείο, το πτωχοκομείο και το εκπαιδευτικό ταμείο της Βιέννη, τις οποίες ήταν υποχρεωμένος από το νόμο να κάνει κάθε συντάκτης διαθήκης.
*** Στον πίνακα δεν καταγράφονται και οι 75 ελληνικές διαθήκες της περιόδου 1780 – 1850, που είχα στη διάθεσή μου αλλά μόνο εκείνες που περιέχουν δωρεές.

49. Μιχάλης Τούφα
50. Θωμάς Πάτιτς
51. Αδελφοί Τσάπο
52. Σίμων Γιάνκοβιτς
53. Δημήτριος Πέτροβιτς
54. Μάρκος Δημ. Παπακώτσιος
55. Ιωάννης Εμμανουήλ
56. Θεόδωρος Κόκαλος
57. Ευθύμιος Πέτροβιτς
58. Νικόλαος Σμόλνιτς
59. Συμεών Παύλοβιτς
60. Δημήτριος Σεβαστός
61. Αδάμ Μιτσκάνης
62. Δάρβαρης και Φαρακάτης
63. Παύλος Μάρκοβιτς
64. Κυριάκος Μπάρμπας

Επίτροποι

1. Ιωάννης Δάρβαρης
2. Γεώργιος Πόποβιτς
3. Γεώργιος Στέριος
4. Θέμελης Χρήστος
5. Ιωάννης Πατσιατζής

Πηγή: HKA, NÖ Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φφ.659-664.

Κατάλογος Β΄: Κατάλογος επιχειρήσεων Ελλήνων αψβούργων υπηκόων που κατάρτισαν οι επίτροποι της Αγίας Τριάδας κατά το έτος 1807.

1. Παύλος Χατζημιχάλης
2. Αδελφοί Οικονόμου
3. Αδελφοί Τσετίρη
4. Κύρος Νίκολιτς
5. Γεώργιος Κάραγιαν
6. Αναστάσιος Αδάμ
7. Γεώργιος Πόποβιτς
8. Θέμελης, Αναστάσης, Σόττος
9. Νικόλαος Δημοδόρας
10. Νικόλαος Δημητρίου
11. Νίττας και Λάζος
12. Μιχαήλ Κώστα Κούρτης
13. Δημήτριος Δάρβαρης
14. Δάρβαρης και υιοί
15. Δημήτριος Πόσκαρ
16. Γεώργιος Πατσάνης
17. Αλέξανδρος Ράλλης
18. Ιωάννης Εμμανουήλ
19. Στέφανος Κωνσταντίνοβιτς
20. Ιωάννης Πατσιατζής
21. Μάξιμος Κούρτοβιτς

22. Μιχαήλ Δήμος
23. Σίμων Γιάνκοβιτς
24. Εμ. Σαργκάνης
25. Νικόλαος Τύρκας
26. Γεώργιος Ρούστης
27. Εμμανουήλ Βερούσης
28. Νικόλαος Κουτκουκάκης
29. Κωνσταντίνος Ντίμσο Ζουπάν
30. Αναγνώστης Κατσικόπουλος
31. Ιωάννης Αδάμ
32. Νικόλαος Μπαρόφσκυ
33. Κυριάκος Μπάρμπας
34. Χριστόδουλος Μποσινός
35. Παναγιώτης Δέλιος
36. Μάρκο Παπακώτσιος
37. Βαρσάμης Παρίσης
38. Σπυρίδων Πατσιατζής
39. Αναστάσιος Δόρα
40. Δημήτριος Φερκατσιάτης
41. Εμμανουήλ Χαρίσης
42. Νικόλαος Σμόλενιτς
43. Αδελφοί Άστρη
44. Αδελφοί Τσάπο
45. Αθανάσιος Μανούση
46. Γεώργιος Καρίλλα
47. Ιωάννης Σπίντα
48. Ιωάννης Γύρα
49. Γεώργιος Στέριο
50. Κωνσταντίνος Κάπρα
51. Γεώργιος Αλεξ. Γκιόκο
52. Σπύρος Αντωνόπουλος
53. Κωνσταντίνος Σπίρτα
54. Κωνσταντίνος Ζομπόλας
55. Ιωάννης Νικ. Πατσιατζή
56. Πέτρος Γκιόκο

Επίτροποι
1. Χαρίσιος Οικονόμος
2. Δημήτριος Τσετίρης
3. Μιχαή Κώστα Κούρτης
4. Γεώργιος Κάραγιαννης

Πηγή: HKA, NÖ Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φφ. 1121-1122.

Ενδεικτικές μεταβιβάσεις υλικών αντικειμένων σε διαθήκες

1. Διαθήκη Μαρίας Πόσκαρ, 1804 (WStLA, Testament Maria Poskar 233/1804)

[.....]

8. Αφήνω στην αδελφή μου Μαρία Plusch το ζευγάρι σκουλαρίκια και το κρεβάτι μου με όλα τα παπλώματα.

9. Το ατλατζένιο φόρεμα και την κεντητή μουσελίνα στην κυρία Anna von Donath, σύζυγο δικαστικού.

10. Το ροζ βελούδινο φόρεμα στην Αλοϊσία και Αντωνία Schwab.

11. Στη Βιολέτα Μανόλη ένα μαύρο φόρεμα και μια μουσελίνα.

12. Στην Κατερίνα Schwunger τα δύο ατλατζένια μεσοφόρια.

[.....]

15. Στη μαγείρισσα τα χάλκινα μαγειρικά σκεύη.

16. Στον καθένα από τους τρεις υπηρέτες μου ένα καπέλο κι ένα μεταξωτό μαντήλι.

17. Στην υπηρέτρια της αδελφής μου Κατερίνας, συζύγου Τύρκα, όλα τα υπόλοιπα μεσοφόρια.

2. Διαθήκη Κατερίνας Κώνστα, 1813 (WStLA, Testament Katharina Konsta 222/1813)

[.....]

3. Στην υπηρέτριά μου 2 μεσοφόρια, 2 πουκάμισα, 2 μαντήλια, 2 ζευγάρια κάλτσες, ένα σκούφο, 1 πετσέτες κουζίνας, όλα μεσαίας ποιότητας.

[.....]

4. Διαθήκη Κατερίνας Κούρτη, 1817 (WStLA, Testament Katharina Kurti 442/1817)

[.....]

1. Όλα μου τα κοσμήματα, με εξαίρεση το μεγάλο δαχτυλίδι με τα διαμάντια, το οποίο το έχω τάξει στον Αντώνη Τσαντζαφίλ, έπειτα όλα μου τα ρούχα, τα ασπρόρουχα και τα έπιπλα τα αφήνω στην ανήλικη κόρη μου Αναστασία Κούρτη.

[.....]

5. Διαθήκη Χατζή Μαργαρίτη Κωνσταντίνου, 1821 (WStLA, Testament Haggi Margarith Konstantin 490/1821)

[.....]

4. Παρακαλώ τους εκτελεστές της διαθήκης μου να πληρώσουν τα 325 φιορίνια WW (εν. Wiener Währung) στη μαγείρισσά μου για τις καλές της υπηρεσίες στα τελευταία χρόνια της ζωής μου και της αρρώστιας μου. Επίσης, στο δωμάτιο που κοιμάται βρίσκεται ένας καναπές, 4 καρέκλες κι ένα μικρό γραφείο. Αυτά να τα κρατήσει για τον εαυτό της κι επιπλέον να πάρει και 2 ασημένια κουτάλια, 2 μαχαίρια και 2 ασημένια κουταλάκια του καφέ, από τα παλαιότερα. Το κρεβάτι που κοιμάται μαζί με όλα τα παπλώματα και το κομοδίνο της ανήκουν επίσης.

6. Στον παλιό μου υπηρέτη Joseph Klein να δοθούν 150 φιορίνια WW καθώς και ένα γκρι παλτό, 2 παντελόνια, το ένα από πράσινο ύφασμα και το άλλο από ύφασμα τύπου Μάντσεστερ.

[.....]

7. Όλα τα έπιπλα που βρίσκονται στο δωμάτιο που κοιμάμαι τα δωρίζω στην κόρη μου Κλαρέττα, με εξαίρεση την εικόνα της Παρθένου Μαρίας που τη χαρίζω στην κυρία Jünglings ως ενθύμιο. Το μεγάλο ρολόι να το πάρει κύριος Joseph Hohenadel, να το πουλήσει και τα λεφτά να τα παραδώσει στην κόρη μου Babette Βασιλείου στην Τεργέστη. Παρακαλώ τους εκτελεστές της διαθήκης να στείλουν το διαμαντένιο δαχτυλίδι και τα άλλα δύο δαχτυλίδια στην Babette.

8. Τους κυρίους εκτελεστές παρακαλώ να παραδώσουν στον αγαπημένο μου γιο Αντώνιο το χρυσό μου ρολόι, το καινούργιο μου μπλε παλτό και το παντελόνι, όλα μου τα πουκάμισα και τα ασπρόρουχα.

[.....]

6. Διαθήκη Μιχαήλ Δημητρίου Κούρτη, 1834 (WStLA, Michael Demeter Kurti 360/1834)

[.....]

7. Όσα κοσμήματα χάρισα στη γυναίκα μου κατά τη διάρκεια του γάμου μας, χρυσαφικά κι ασημικά που τα χρησιμοποιούσε για τις εμφανίσεις της, να μείνουν στην ιδιοκτησία της. Όλα τα υπόλοιπα, δηλαδή, χρυσά και ασημένια αντικείμενα, σερβίτσια, όλα τα είδη οικιακού εξοπλισμού και όλα τα έπιπλα και σύνεργα του μαγαζιού να μείνουν αναπόσπαστο μέρος της κληρονομιάς και να περάσουν στο γενικό κληρονόμο.

[.....]

7. Αναστάσιος Κοσκορούλης, 1835 (WStLA, Testament Anastasius Koskorulis 188/1835)

[.....]

Η υπηρέτριά μου Κατερίνα Havlisch να κληρονομήσει όλα μου τα υπάρχοντα και συγκεκριμένα: το παλιό ντουλάπι μαζί με τα ρούχα που βρίσκονται μέσα, 7 ποτήρια, 3 φλιτζάνια του καφέ, μια σουπιέρα από πορσελάνη, 7 εικόνες με κάδρα από ξύλο καρυδιάς, ένα λαβομάνο, το κρεβάτι και τα παπλώματα, ένα τραπέζι, 2 καρέκλες, μια καπελιέρα με τα καπέλο που βρίσκεται μέσα, ένα ζευγάρι μπότες, μια νυχτικιά με το σκούφο της, ένα δοχείο νυκτός.

[.....]

Πηγές - Βιβλιογραφία

1. Πηγές

α. Αδημοσίευτες πηγές

AVA, Alter Kultus: Griechischer Kultus (Kartons 8 - 9).
NÖ Landrecht: Türkische Untertanen (Kartons 140 – 148), (1794 – 1849).

HKA, Kommerz Innerösterreich (1749 – 1813)
F. 89, r. Nr. 415: Türkische Untertanen und deren Handel (1754 – 1812).
Kommerz-Kammer (1814 – 1830)
F. 5, r. Nr. 1048-1050, Auswärtiger Handel (1814-1830).
F.10, r. Nr. 1061-1063, Handel der Juden und türkischen Untertanen, Griechische Handelsgesellschaften (1814 – 1830).
F. 41, r. Nr. 1126, Textilfärberei und -färber (1814-1830).
F. 42, r. Nr. 1127, Textildruckereien und -drucker (1814-1820).
------, r. Nr. 1128, ---------- (1821-1830).
F. 10, r. Nr. 1295/1 – 1295/2, Angelegenheiten türkischer Untertanen (1831-1840).
Kommerz-Kommission (1816 – 1824)
F.7, r. Nr. 1160, Merkantil- und Wechselgeschäfte, Firmenprotokollierung (1816-1824).
F. 8, r. Nr. 1161, Merkantil- und Industrietabellen, Kommerzbilanzen (1816-1824).
F. 10, r. Nr. 1169-1170, Judenhändler, türkische Untertanen, Griechen (1816-1824).
F. 21, r. Nr. 1211, Ein- und Auswanderung, Naturalisierung der fremden Untertanen, Erteilung von Staatsbürgerschaften (1816-1824).
F. 41, r. Nr. 1229, Textilfärberei (1816-1824).
Kommerz Litorale (1749 – 1813)
F. 132, r. Nr. 680-684, Kommerz mit der Türkei und Levante, türkische Untertanen und deren Handel (1749 – 1813).
Kommerz Ober- und Niederösterreich (1749 - 1813)
F. 53, r. Nr. 114-115, Türkische Untertanen, Handel mit süßen und anderen türkischen Waren (1751 – 1813).
F. 104, r. Nr. 234, Türkische Garnfärberei (1754-1811).
Kommerz-Präsidium (1816 - 1824)
Nr. 272-274, Protokoll und Index über die an Handelsleute angegebenen Pässe (1823 – 1825).

KEMNE, Κατάλοιπα Γεωργίου Λαΐου

WStLA, Merkantil- und Wechselgericht: A5, Nr. 1-10 (Türkische Untertanen 1815-1863). A6, Nr. 1-4 (Türkische Untertanen – Griechen, 1789-1827).

Fsz. 3, Griechische Kaufleute, k. k. Untertanen. Namen-Index zu den Merkantilakten, 1760-1850.
----------, **Mag. Zivilgericht, Fsz. 2:** Verlassenschaftsabhandlungen. Testamente

β. Δημοσιευμένες

Άμαντος, Κωνσταντίνος Ι., Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή, Αθήνα 1997 (ανατύπωση της α΄ έκδοσης, Αθήνα 1930).
Αργυριάδης Δ. / **Αργυριάδης** Ν., Πρακτικά του Ευγενεστάτου Βαρώνου Κυρίου Κωνσταντίνου Μπέλλιου Μακεδόνος, Συλλεγέντα υπό των Αυταδέλφων Δ. και Ν. Αργυριάδων των εκ Σιατίστης της Μακεδονίας, Βιέννη 1838.
Αρχείον Δημητρίου Ποστολάκα, *ΔΙΕΕ* 12 (1958), 14-169.

Barth-Barthenheim, Johannes Ludwig Ehrenreich Grafen, Allgemeine österreichische Gewerbs= und Handelsgesetzkunde mit vorzüglicher Rücksicht auf das Erzherzogtum Österreich unter der Enns, τ. I–IV, Βιέννη 1819, τ. V-VII, Βιέννη 1820.
Behsel, Anton, Verzeichnis aller in der K. K. Haupt- und Residenzstadt Wien mit ihren Vorstädten befindlichen Häuser, Βιέννη 1829.
Bürgerliche Handelskalender, 1780-1850 (=Der K. K. Residenzstadt Wien Kommerzialschema nebst Beschreibung aller Merkwürdigkeiten derselben, insbesondere ihrer Schulen, Fabriken, Manufakturen, Kommerzialprofessionisten u.s.w.).

Γεωργίου, Ηλίας Π., Νεώτερα στοιχεία περί της ιστορίας και συντροφίας των Αμπελακίων εξ ανεκδότου αρχείου, Αθήνα 1950.

Der Wanderer, 156 (1814), 613-614
Die von seiner Majestät dem römischen Kaiser Joseph dem II in der Kaiserl. Residenzstadt Wien handelnden, der ottomanischen Pforte unterthänigen nicht unirten Griechen, in Betreff ihres Gottesdienstes in der Kapelle des heil. Georgius im Steyerhof allergnädigst ertheilte Freyheit. Wien, bey Joseph Edler von Kurzbek 1783, Βιέννη 1783.

Enepekides, Polychronis K., Interzipierte griechische Briefe und Berichte über den Ausbruch des griechischen Aufstandes im Jahre 1821. Aus den Beständen des Wiener Polizeihofstelle-Archivs, *MÖSTA* 4 (1951), 184-214.
----------, Wiener Untersuchungsakten aus dem Jahre 1793 einer griechischen angeblichen Spionageaffäre, *Ελληνικά* 14 (1956), 373-417.
----------, Griechische Handelsgesellchaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766. (Ein Konskriptionsbuch), Θεσσαλονίκη 1959.
----------, Neue Quellen und Forschungen zur Geschichte der Kultur der Griechen in der österreichischen Monarchie, στο J. Irmscher / M. Mineemi (εκδ.), Probleme der neugriechischen Literatur, [=BBA15], Βερολίνο 1960, τ. 2, 69-225.
Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης Κ., Συμβολαί εις την μυστικήν πνευματικήν και πολιτικήν κίνησιν των Ελλήνων της Βιέννης προ της Επαναστάσεως, Βερολίνο 1960. [=BBA 20].

----------, Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας. Έρευναι εις τα αρχεία Αυστρίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Γαλλίας και Ελλάδος, Αθήνα 1965.
Ευστρατιάδης, Σωφρόνιος, Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων, επιμ./εισαγ./ευρετ. Χ. Χοτζάκογλου, Αθήνα 1997 (ανατύπωση της α΄ έκδοσης, Αλεξάνδρεια 1912).

Φιούβες, Έντεν, Απογραφές των Ελλήνων παροίκων του νομού Πέστης, *Μακεδονικά* 5 (1961 – 1963), 194-241.
----------, Ένα άγνωστο χειρόγραφο του Γεωργίου Ζαβίρα στη βιβλιοθήκη του Σαιντεντρέ της Ουγγαρίας: «Θέματα όπου επαρέδιδεν ο Γεώργιος Ζαβίρας τω τότε μαθητή αυτού Κωνσταντίνω Εμμανουήλ», *Μακεδονικά* 6 (1964), 99-105.
----------, Κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων παροίκων της Πέστης και Βούδας στην περίοδο 1687 – 1848, *Μακεδονικά* 6 (1964), 106-119.

Glossy, Karl, Wien 1840 – 1844. Eine amtliche Chronik, Βιέννη 1917.

Καισαροβασιλική *Πατέντα περί του καμπίου*, Βιέννη 1791.
K. K. Hof-Dekret. Vermöge welchem der hiesigen griechischen Gemeinde die Bewilligung ertheilt wird, in dieser K. K. Haupt = und Residenz = Stadt Wien, eine eigene griechische National = Schule errichten zu dürfen, Βιέννη 1822.
Κοραής, Αδαμάντιος, Αλληλογραφία, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς / Α. Αγγέλου / Αικ. Κουμαριανού / Εμ. Ν. Φραγκίσκος, τ. 1-6, Αθήνα 1966-1984. [=Ομάδα Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού].
Κουγέας, Σωκράτης Β., Αρχείον (Ηπειρωτικόν) Σταύρου Ιωάννου, *ΗΧ* 14 (1939).

Λάιος, Γεώργιος, Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821. Ιστορικά δοκουμέντα από τα αυστριακά αρχεία, Αθήνα 1958.
----------, Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα. Ανέκδοτα έγγραφα από τα αρχεία της Βιέννης, *ΔΙΕΕ* 12 (1958), 202-270.
----------, Ο εν Βιέννη εμπορικός οίκος «Αργέντη». Ανέκδοτα έγγραφα εκ των αρχείων της Βιέννης. Ανάτυπον εις μνήμην Κ .Ι. Αμάντου, Αθήνα 1960, 167-186.
----------, Die griechischen Zeitungen und Zeitschriften (1784 – 1821). Quellenmaterial, hauptsächlich aus den österreichischen Staatsarchiven gesammelt und zusammengestellt, στο Irmscher / Mineemi, Probleme der neugriechischen Literatur, 110-195.
----------, Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης 1814 – 1820 (Νέα Έγγραφα), *ΕΜΑΑ* 12 (1962), 166-223.
Λάμπρος, Σπυρίδων Π., Έρευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης, *ΝΕ* 17 (1923), 113-139, 223-231, 368-386. *ΝΕ* 18 (1924), 48-69, 276-291, 374-382. *ΝΕ* 19 (1925), 225-232. *ΝΕ* 20 (1926), 47-54, 182-192. *ΝΕ* 21 (1927), 43-52, 165-178, 381-388.
Legrand, Emile, Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων, μτφ. Σπ. Λάμπρος, Αθήνα 1996 (ανατύπωση της α΄ έκδοσης, Αθήνα 1891).

Μέρτζιος, Κων/νος Δ., Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947.

Μουλλάς, Παναγιώτης, Ένας Μακεδόνας απόδημος στην Κεντρική Ευρώπη. Η αυτοβιογραφία του Π. Ναούμ, *Εποχές* 15 (1964), 83-104 [επανέκδοση στο, του ιδίου, Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για το 19ο αιώνα, Αθήνα 1993].
Μπουμπουλίδης, Φαίδων, Ανέκδοτοι επιστολαί του Παν. Κοδρικά προς τον Δημ. Ποστολάκα, *ΕΕΦΣΠΑ* 21 (1970/71), 39-95.

Nödl, Carl (εκδ.), Die K. K. Haupt- und Residenzstadt Wien und das Kaiserreich Österreich 1800 – 1850. Fakten, Listen, Tabellen, Statistiken, Βιέννη1990.

Otruba, Gustav, Der Aussenhandel Österreichs unter besonderer Berücksichtigung Niederösterreichs nach der älteren amtlichen Handelsstatistik, Βιέννη 1950.
---------- κ.ά. (εκδ.), Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung Niederösterreichs von der industriellen Revolution bis zur Gegenwart. Ausgewählte Dokumente und statistische Materialien zur historischen Entwicklung und gegenwärtigen Struktur, τ. 2, Βιέννη 1957.

Παπαδέλλης, Ιγνάτιος Χ., Καταστατικόν της Ελληνικής κοινότητος της Αγίας Τριάδος Βιέννης, *Στάχυς* 14/15 (1968), 63-79.
Πέτρου, Σταμάτης, Γράμματα από το Άμστερνταμ, εισ. / επιμ. Φ. Ηλιού, Αθήνα 1976.
Pribram, Alfred – Francis, Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich, Βιέννη 1938.
Přibram, Karl, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. Auf Grund von Akten, τ. 1 (1740 – 1798), Λειψία 1907.

Schimmer, Karl August, Ausführliche Häuser-Chronik der inneren Stadt Wien, Βιέννη 1849
Σκουβαράς, Βαγγέλης, Ανέκδοτα αντικοραϊκά κείμενα, στο Κ. Θ. Δημαράς (εκδ.), Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραή, Αθήνα 1965, 259-358.
Statistik der Stadt Wien, Probeheft, Βιέννη 1857.
Statistik der Stadt Wien, 2. Heft, Βιέννη 1861.
Statistisches Jahrbuch, Βιέννη 1890.

Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, Βιέννη 1827 – 1871.

Valjavec, Fritz, Bartholomäus Kopitars Briefwechsel, 1. Teil: Kopitars mit Karl Georg Rumy, Μόναχο 1942 [=Südosteuropäische Arbeiten 30].
Von Seiner Majestät Kaiser Franz des zweyten, huldreichst verliehene Privilegien, denen in der K. K. Haupt = und Residenz = Stadt Wien ansässigen Griechen und Wallachen von der orientalischen Religion, K. K. Unterthanen, in Betreff ihres Gottesdienstes in der Pfarr-Kirche zur heiligen Dreyfaltigkeit am alten Fleischmarkt. Aus der k. k. privil. Buchruckerey der P. P. Mechitaristen, Βιέννη 1822.

Ψύλλας, Γεώργιος, Απομνημονεύματα του βίου μου, Αθήνα 1974 [=Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 8].

2. Εφημερίδες – Περιοδικά

Αργυροπούλου, Ρωξάνη / **Ταμπάκη**, Άννα (επιμ.), Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια, τ. Α΄-Γ΄, ΚΝΕ/ΕΙΕ Αθήνα 1983.

Ερμής ο Λόγιος ή Φιλολογικαί Αγγελίαι, 1811 – 1821 [συνολική επανέκδοση, Αθήνα 1988, πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, εισαγωγή Εμ. Ν. Φραγκίσκος].
Εφημερίς [....], Βιέννη 1791 – 1797, [ανατύπωση, Αθήνα 2000, εισαγωγή/επιμ. Λ. Βρανούσης].

Oesterreichischer Beobachter, 1824 – 1827.

3. Βιβλιογραφία μέχρι το 1850

Δάρβαρις, Δημήτριος Ν., Πρόχειρος Αριθμητική [...], Βιέννη 1803.
----------, Γραμματική Απλοελληνική [...], Βιέννη 1806.
Δημητρίου, Θωμάς ο Σιατιστεύς, Η Σκριττούρα Δόπια, ήτοι η τάξις των πραγματευτάδικων καταστίχων, Βιέννη 1794.
----------, Χειραγωγός έμπειρος εις τα της πραγματείας, Βιέννη 1809.
Δούκας, Νεόφυτος, Παραίνεσις προς τους εν Βιέννη φιλογενείς Έλληνας εις σύστασιν σχολείου Ελληνικού, Βιέννη 1810.
----------, Παραίνεσις Β΄., Βιέννη 1810.

Fischer, Franz, Lehrbuch des österreichischen Handelsrechtes, Βιέννη 1842.

Jäck, Jakob, Wien und dessen Umgebung, Βαϊμάρη 1822
Iken, Carl J. S., Hellenion. Über Kultur, Geschichte und Literatur der Neugriechen, Λειψία 1822.

Keeß, Stephan Edler v., Darstellung des Fabriks= und Gewerbswesens im österreichische Kaiserstaate. Vorzüglich in tecnologischer Beziehung, τ. I-II, Βιέννη 1823.
Kopetz, Gustav v., Allgemeine österreichische Gewerbs=Gesetzkunde, oder systematische Darstellung des gesetzlichen Verfassung der Manufakturs= und Handelsgewerbe in den deutschen, böhmischen, galizischen, italienischen und ungarischen Provinzen des österreichischen Staates, τ. Α΄-Β΄, Βιέννη 1829-1830.

Μποϊατζής, Μιχαήλ Γ., Γραμματική Ρωμανική, ήτοι μακεδονοβλαχική [...], Βιέννη 1813.
----------, Σύντομος Γραμματική της γραικικής γλώσσης, Βιέννη 1821.
Μπωζούρ Φελίξ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787 – 1797), μτφ. Ε. Γαρίδη / προλ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα 1974 (α΄ έκδοση, Παρίσι 1800).

Raffelsperger, Franz, Der Reisesecretär. Ein geographisches Posthandbuch für alle Reisende, Kaufleute, Post- und Geschäftsmänner, Βιέννη 1831.

Reinelt, Josef August, Reise nach dem Orient zur Erhebung merkantilischer Notizen für Österreich's Industrie, Βιέννη 1840.

Παλλατίδης, Αναστάσιος, Υπόμνημα ιστορικόν περί αρχής και προόδου και της σημερινής ακμής του εν Βιέννη Ελληνικού συνοικισμού, Βιέννη 1845.
Pezzl, Johann, Skizze von Wien, Βιέννη 1786, [ανατύπωση, Γκρατς 1923, επιμ. G. Guggitz / A. Schlosser].
----------, Neueste Beschreibung von Wien, Βιέννη 1822.

Sartori, Franz, Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaisertums nach seinen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen, τ. 1, Βιέννη 1830.

Φιλιππίδης Δανιήλ / **Κωνσταντάς** Γρηγόριος, Γεωγραφία Νεωτερική, Βιέννη 1791, [επανέκδοση, Αθήνα 1988, επιμ./πρόλογος Αικ. Κουμαριανού].

Walsh, Robert, Reise von Konstantinopel [...], τ. 1, 2, Δρέσδη / Λειψία 1828.
Wurzbach Konstant von, Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich, Βιέννη 1836-1891.

4. Βιβλιογραφία μετά το 1850

α. Ελληνόγλωσση

Αγγέλου, Άλκης, Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1988.
Αποστόλου, Ιωάννης, Ιστορία της Σιατίστης, Αθήνα 1929.
Αρς, Γ. Α., Η Αλβανία και η Ήπειρος κατά τα τέλη του 18ου αρχάς 19ου αι. Τα πασαλίκια της Δυτικής Αλβανίας επί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Μόσχα 1963.
Ασδραχάς, Σπύρος, (εκδ.), Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος – 19ος αιώνας), Αθήνα 1979.
Ασδραχάς, Σπύρος, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία, Αθήνα 1982.

Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε., Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1958.
----------, Ιστορία της Μακεδονίας 1354 – 1833, Θεσσαλονίκη 1969.
----------, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Δ΄.
Βεντούρα Λίνα, Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις, Αθήνα 1994.
Βλάμη Δέσποινα, Η οικογένεια των ελλήνων εμπόρων της διασποράς: μερικές παρατηρήσεις για την περίπτωση του Λιβόρνο, *Τα Ιστορικά* 24/25 (1996), 177-204.
----------, Το Φιορίνι, το Σιτάρι και η οδός του Κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750 – 1868, Αθήνα 2000.

Braudel, Fernand, Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας. Τόμος Α΄ «Ο ρόλος του περιγύρου», μτφ. Κλ. Μιτσοτάκη, Αθήνα 1993.

Γούδας, Αναστάσιος Ν., Βίοι Παράλληλοι των εκ της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, τ. 1-4, Αθήνα 1871.
Γούναρης, Βασίλης / **Κουκούδης**, Αστέρης, Από την Πίνδο έως την Ροδόπη: Αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων, *Ίστωρ* 10 (1997), 91-137.

Δελιαλής, Νικόλαος, Αναμνηστική εικονογραφημένη έκδοσις Π. Χαρίση μετά ιστορικών σημειώσεων περί των εν Ουγγαρία και Αυστρία ελληνικών κοινοτήτων, Κοζάνη 1935.
Δημάκης, Ιωάννης Δ., Ο Österreichischer Beobachter της Βιέννης και η ελληνική επανάστασις 1821-1827. Συμβολή εις την μελέτην του ευρωπαϊκού Αντί-Φιλλεληνισμού, Αθήνα 1977.
Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., Νεοελληνικός διαφωτισμός, Αθήνα 1983 (γ΄ έκδοση).
Δημητρόπουλος, Δημήτρης, Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: η περίπτωση του καθρέφτη, *Τα Ιστορικά* 24/25 (1996), 37-66.

Eggert, Klaus, Ο εν Βιέννη καθεδρικός ναός της Αγίας Τριάδος, *Στάχυς* 4/5 (1966), 35-60.
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Ιστορικό Χρονολόγιο 1841 – 2001, εποπτ. Γ. Νοταράς, Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2001.
Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης Κ., Από τους Καραγιάννηδες της Κοζάνης στους Κάραγιαν της Βιέννης, στο: Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν, Θεσσαλονίκη 1972, 9-30.
Εξερτζόγλου, Χάρης, Το ομογενειακό κεφάλαιο και οι επενδύσεις στην Ελλάδα, στο Γ. Β. Δερτιλής / Κ. Κωστής, Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος – 20ος αιώνας), Αθήνα / Κομοτηνή 1991, 379-384.

Ζακυθηνός, Διονύσιος, Ο Ελληνισμός της Διασποράς, *Παρνασσός* 13 (1971), 389-393.
Ζόμπαρτ, Βέρνερ, Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού, Αθήνα 1998 (α΄ έκδοση στα γερμανικά 1913).
Ζωγράφος, Δημήτριος, Ιστορία της ιδρύσεως της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1925.

Ηλιού, Φίλιππος, Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749 – 1821), *Ο Ερανιστής* 12 (1975), 101-179.
----------, Βιβλία με συνδρομητές (1749 – 1821). Νέα στοιχεία, *Ο Ερανιστής* 16 (1980), 285-295.
----------, Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863. Προσθήκες – Συμπληρώσεις, τετράδια εργασίας 4, Αθήνα 1983.
----------, Βιβλία με συνδρομητές. Από τα μετεπαναστατικά χρόνια μέχρι τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους, *Ο Ερανιστής* 22 (1999),172-240.

Θεοδώρου, Βάσω, Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870 – 1920), *Τα Ιστορικά* 7 (1987), 119-154.

Ι. Β., Ο Ελληνισμός εν Ουγγαρία, *Ελληνισμός* 3 (1900), 498-511.
Ιγγλέση, Βασιλική, Βορειοελλαδίτες έμποροι στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Σταύρος Ιωάννου, 1790 – 1820, Αθήνα 1998 (αδημ. διδ. διατριβή).

Καζάζης, Νεοκλής, Εθνική Κατήχησις, Αθήνα 1901.
Καλινδέρης, Μιχαήλ Α., Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1958.
----------, Ο Βαρώνος Κωνσταντίνος Δ. Βέλιος. 1772-1838. Η ζωή και η υπέρ του Έθνους προσφορά του, Θεσσαλονίκη 1973.
----------, Ο βίος της κοινότητος Βλάτσης επί Τουρκοκρατίας εις το πλαίσιον του δυτικομακεδονικού περιβάλλοντος, Θεσσαλονίκη 1982.
Καραβίδας, Κωνσταντίνος Δ., Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική, Αθήνα 1978 (ανατύπωση της έκδοσης του 1933).
Καρανάτσης, Κώστας, Οι ετήσιες αγορές στην Ήπειρο (17ος – 18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης, *Τα Ιστορικά* 21 (1994), 311-338.
----------, Νομός Ιωαννίνων: σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία, στο Κ. Καρανάτσης / Β. Νιτσιάκος / Μ. Αράπογλου (επιμ.), Γιάννενα, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων 1998.
Καρδάσης, Βασίλης, Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775 – 1861, Αθήνα 1998.
Κατσιαρδή, Όλγα, Ο Ρήγας Φεραίος. Νέα στοιχεία από τα αρχεία της Τεργέστης, *Μνήμων* 7 (1978/79), 150-174.
---------- - **Hering**, Όλγα, Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751 – 1830), τ. Α΄και Β΄, Αθήνα 1986.
----------, Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων. Το πανηγύρι στη Senigalia (18ος-αρχές 19ου αι.), Αθήνα 1989.
----------, Χριστόφορος Φιλητάς Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας, *Μνήμων* 12 (1989), 9-42.
----------, Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας; στο Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Αθήνα 1995, 153-177.
----------, Μετανάστευση και μεταφορά τεχνικών στην Κεντρική Ευρώπη (μέσα 18ου – αρχές 19ου αι.). Επίμετρο: Η αμπελακιώτικη συντροφιά (1805) (υπό εκτύπωση).
Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., Ιώσηπος Μοισιόδακας, Αθήνα 1985.
----------, Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη, Αθήνα 1990.
----------, Νεοελληνικός διαφωτισμός, Αθήνα 1996.
Κοκολάκης, Μιχάλης, Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση, και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913), Αθήνα 1993 (διδ. διατριβή).
Κοντογιάννης, Παντελής, Οι προστατευόμενοι, Αθήνα 1917.
Κούκκου, Ελένη. Ο Καποδίστριας και η παιδεία. Α΄ Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης, Αθήνα 1958.
Κουμαριανού, Αικατερίνη / **Δρούλια**, Λουκία / **Layton**, Ενγο, Το ελληνικό βιβλίο. 1476-1830, Αθήνα 1986.

Κρεμμυδάς, Βασίλης, Συγκυρία και εμπόριο στην Πελοπόννησο (1793 – 1821), Αθήνα 1980.

Λαδάς, Γεώργιος / **Χατζηδήμος**, Αθανάσιος Δ., Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795 (τόμος Α΄), 1796-1799 (τόμος Β΄), Αθήνα 1970.
Λαζάρου, Αχιλλέας Γ. Βαλκάνια και Βλάχοι, Αθήνα 1976.
Λάιος, Γεώργιος, Ο ελληνικός Τύπος της Βιέννης από του 1784 μέχρι του 1821, Αθήνα 1961.
----------, Σίμων Σίνας, Αθήνα 1972.
----------, Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος – 19ος αι.), Θεσσαλονίκη 1982.
Λάμπρος, Σπυρίδων Π., Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού, Αθήνα 1912.
Λεονταρίτης, Γεώργιος Α., Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1455 – 1850), Αθήνα 1981 (ανατύπωση της α΄έκδοσης, 1972).
Λιάτα, Ευτυχία, Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος – 19ος αι., Αθήνα 1996.
Λιούφης, Παναγιώτης Ν., Ιστορία της Κοζάνης, Αθήνα 1924.
Λουκάτος, Σπυρίδων, Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά τ[illegible] Τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια, *ΔΙΕΕ* 15 (1961), 287-350.
Λούκος, Χρήστος, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών, Ηράκλειο 2000.
Λυριτζής Γεώργιος, Θ., Αι μακεδονικαί κοινότητες της Αυστροουγγαρίας επί Τουρκοκρατίας, Κοζάνη 1952.

Μαγκριώτης, Δημήτριος, Η Ελληνική παροικία του Λονδίνου: δημογραφία, *Τα Ιστορικά* 6 (1986), 349-368.
Μακεδόνος, Ο Ελληνισμός εν Αυστρία και Ουγγαρία, *Ελληνισμός* 4 (1901), 162-165.
Μάξιμος, Σεραφείμ, Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού, Αθήνα 1973 (γ΄ έκδοση).
Μαρτινιανός, Ιωακείμ, Η Μοσχόπολις 1330 – 1930, επιμ. Στ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1957.
Mehlan, Arno, Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία, στο Ασδραχάς, Οικονομική δομή, 367-407.
Μοσκώφ, Κωστής, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα (1803 – 1909). Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Θεσ\νίκη 1972.
Mutafčieva, Vera, Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.), μτφ. Ουρ. Αστρινάκη / Ευ. Μπαλτά, Αθήνα 1999 (α΄ έκδοση, Σόφια 1962).
Μουτσόπουλος, Νικόλαος Κ., Καστοριά. Τα αρχοντικά, Αθήνα 1962.

Νάτσινας, Θεόδωρος, Μακεδόνες πραματευτάδες εις τας χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας, Θεσσαλονίκη 1939.
Νικολαΐδου, Ελένη Ι., Συμβολή στην ιστορία τεσσάρων ελληνικών κοινοτήτων της Αυστρουγγαρίας (Zemun, Novi Sad, Orsova, Temesvar), *Δωδώνη* 9 (1980), 323-373.
Νικολόπουλος, Ηλίας, Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα θεσσαλικά Αμπελάκια, Αθήνα 1988.

Ξανθοπούλου – Κυριακού, Άρτεμη, Η ελληνική Κοινότητα της Βενετίας (1797 – 1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα, Θεσσαλονίκη 1978.

Παπαγεωργίου, Γεώργιος, Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος – 20ος αι.), Αθήνα 1980.

----------, Ο εκσυγχρονισμός του έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου – αρχές 19ου αι.). Ένα μαθηματάριο εμπορίου του Αθανασίου Ψαλίδα, Αθήνα 1990.

Παπαγεωργίου, Στέφανος Π., Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς, Αθήνα 1990.

Παπαδριανός, Ιωάννης Α., Ευφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς, στο: Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν, Θεσσαλονίκη 1972, 109-133.

----------, Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος- 19ος αι.), Θεσσαλονίκη 1988.

----------, Εγκαταστάσεις Κοζανιτών στις Νοτιοσλαβικές Χώρες, 18ος – 20ος αιώνας, στο: «Η Κοζάνη και η περιοχή της», Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου 1993, Κοζάνη 1997, 407-421.

Πατρινέλης, Χ.Γ., Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Μάρκου Πούλιου 1798, *Ελληνικά* 48 (1998), 113-129.

Πεντάζου, Ιουλία, Ο Θεόδωρος Μανούσης. Καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837 – 1858), *Μνήμων* 17 (1995), 69-106.

Πηδώνια, Κομνηνή, Ελληνικά Παλαιότυπα του Ελληνικού Σχολείου και των Ελληνικών Ορθόδοξων Εκκλησιών της Βιέννης, τετράδια εργασίας 11, Αθήνα 1987.

Πικραμένου, Δήμητρα Σκ. / **Ζαμπάφτη**, Ιωάννα, Ελληνική Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη – Β. Μέξα (1800 – 1863), Πίνακες εκδοτών και τόπων εκδόσεως, Αθήνα 1971.

Πρωτοψάλτης, Εμμανουήλ, Γ., Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας, Αθήνα 1959 [=Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 4],

Ράπτης, Κώστας Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789 – 1914: Προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας, *Μνήμων* 20 (1998), 211-243.

Ρωμανός, Μιχαήλ Ν., Απόψεις και θέσεις για το όνομα, την καταγωγή και γλώσσα των Κουτσοβλάχων, Αθήνα 1983.

Σβορώνος, Νικόλαος Γ., Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 18ο αιώνα, Αθήνα 1996 (α΄ έκδοση, 1956 στα γαλλικά).

Σειρηνίδου, Βάσω, Η εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βιέννη, 1780-1820, Αθήνα 1998 (διπλωμ. εργ.).

----------, Η εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βιέννη (1780-1820): οργάνωση του χώρου και ταυτότητες, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981, Πρακτικά του Α΄Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998), Αθήνα 1999, τ. Β΄, 237-245.

----------, Κοσμοπολιτισμός, Μοναρχία και πολυεθνική πραγματικότητα. Η Βιέννη των Ελλήνων και του Ρήγα, *Μνήμων* 21 (1999), 189-200.
Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδόπουλου, Αθήνα 1990.
Σταματογιαννοπούλου, Μαρία, Βιοτεχνίες βαφής στην Αγιά και αγορές πρώτης ύλης (1780 – 1800), *Ερανιστής* 17 (1981), 130-145.
Στασινοπούλου, Μαρία Α., Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο τύπο, *Μνήμων* 12 (1989), 117-148
----------, Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα, Αφιέρωμα στον Πανεπιστημιακό Δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του, Αθήνα 1992, 169-200.
----------, Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της. Ο Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης, *Ο Ερανιστής* 21 (1997), 301-325.
Στρατή, Αγγελική, Οι τοιχογραφίες του αρχονταρικίου στην Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, *Μακεδονικά* 29 (1993/1994), 275-294.

Ταρνανίδης, Ιωάννης Χ., Το πρόβλημα της μητροπόλεως Καρλοβικίων κατά τον ΙΗ΄αιώνα και ο Jovan Rajić (1721-1801), Θεσσαλονίκη 1972
Τσούρκα - Παπαστάθη, Δέσποινα, Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπιού Τρανσυλβανίας 1636- 1848. Οργάνωση και Δίκαιο, Θεσσαλονίκη 1994.
Τωμαδάκης, Νικόλαος Β., Η συμβολή των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού εις τον αγώνα της ελευθερίας, Αθήνα 1953.

Φορμόζης, Πέτρος Ε. Οι χωροδιακές εκδόσεις της εκκλησιαστικής μουσικής σε ευρωπαϊκή μουσική γραφή των Ιωάννου Χ. Ν. Χαβιαρά – Β. Randhartinger και Ανθίμου Νικολαΐδου – Gottfried Preyer στις δύο ελληνικές εκκλησίες της Βιέννης, *Στάχυς* 8/9 (1967), 34-81.
Füves, Ödön, Οι Έλληνες της Ουγγαρίας, Θεσσαλονίκη 1965.

Χαρλαύτη Τζελίνα, Εμπόριο και ναυτιλία το 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η «χιώτικη» φάση 1830-1860, *Μνήμων* 15 (1993), 69-127.
Χασιώτης, Ιωάννης Κ., Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς, Θεσσαλονίκη 1993.
Χατζηιωάννου, Μαρία – Χριστίνα, Ο εμπορικός οίκος Γερούση (1823-1870). Από την οθωμανική αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος, Αθήνα 1989 (αδημ. διδ. διατριβή).
----------, Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας, Αθήνα 2000.
Χατζηιωσήφ, Χρήστος, Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα, *Πολίτης* 62 (1983), 28-34.

Ψυρούκης, Νίκος, Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο, Αθήνα 1974.

Wace, Alan J.B. / **Thompson**, Maurice S., Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Β. Πίνδου, Θεσσαλονίκη 1989 (α΄ έκδοση στα αγγλικά,1914).

β. Ξενόγλωσση

Ács, Zoltan, Marchands grecs en Hongrie aux 17e- 18e siècles. Études Historiques Hongroises 1990, publiées à l'occasion du 17e Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, Βουδαπέστη 1990, τ.2 «Ethnicity and Society in Hungary», 41- 58.

Aengenvoort, Anne, Migration – Siedlungsbildung – Akkulturation. Die Auswanderung Nordwestdeutscher nach Ohio, 1830-1914, Στουτγάρδη 1999.

Albrecht, Georg, Soziologie der geographischen Mobilität: zugleich ein Beispiel zur Soziologie des sozialen Wandels, Στουτγάρδη 1972.

Alexander, John G., Brigandage and public order in the Morea (1685-1806), Αθήνα 1985.

Andel, Brigitte, Adelsverleihungen für Wirtschaftsbetriebende während der Regierungszeit M. Theresias, Βιέννη 1969 (διδ. διατριβή).

Anderson, Benedict, Imagined Communities. Reflections on the Origin and the Spread of Nationalism, Λονδίνο 1983.

Angiolini, Franco / **Roche**, Daniel (εκδ.), Cultures et formations négotiantes dans l' Europe moderne, Παρίσι 1995.

Ariès, Philippe, Geschichte der Kindheit, Μόναχο 1998 (12η έκδοση, γερμανική μετάφραση του γαλλικού πρωτότυπου, Παρίσι 1975).

Ariès, Philippe / **Duby**, Georges, (εκδ.), Geschichte des privaten Lebens, τ. 4, Φραγκφούρτη 1992 (γερμανική μετάφραση του γαλλικού πρωτότυπου, Παρίσι 1987).

Aydalot, Pierre, Dynamique spatiale et développment inégal, Παρίσι 1976.

Azelis, Agathoklis, Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 10 (1995), 73-83.

Baines, Dudley, Migration from Europe 1815-1930, Καίμπριτζ 1995.

Baltzarek, Franz, Die Geschichte der Wiener Börse, Βιέννη 1973.

Banik–Schweizer, Renate (εκδ.), Wien im Vormärz, Βιέννη / Μόναχο 1980.

----------/ **Pircher**, Walter, Zur Wohnsituation der Massen in Wien des Vormärz, στο Banik–Schweizer, Wien im Vormärz, 133-174.

----------, Berlin – Wien – Budapest. Zur sozialräumlichen Entwicklung der drei Hauptstädte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, στο Rausch, Die Städte Mitteleuropas, 139-154.

Bassaud, Michel / **Brulhardt**, Marie-Claude, Mobilité spatiale, Λαβώ 1980.

Beer, Adolf, Die Finanzen Oesterreichs im 19. Jahrhundert, Βιέννη 1973 (φωτοτυπική ανατύπωση της έκδοσης του 1876).

----------, Die orientalische Politik Österreichs seit 1774, Πράγα / Λειψία 1883.

----------, Die österreichische Handelspolitik im 19ten Jahrhundert, Βιέννη 1891.

----------, Die Zollpolitik und die Schaffung eines einheitlichen Zollgebietes unter Maria Theresia, Ίνσμπρουκ 1893.

----------, Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Joseph II, *AföG* 86, 3-204.
Berend, Iván / **Ránki**, György, Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Νέα Υόρκη 1974.
Berkner, Lutz K., The stem family and the developmental cycle of the peasant household. An eighteenth-century Austrian example, *AHR* 77 (1972), 398-418.
Bhabha, Homi, The Location of Culture, Λονδίνο 1994.
Bolognese–Leuchtmüller, Birgit, Bevölkerungsgeschichte und Bevölkerungspolitik im gesellschaftlichen Wandel seit Mitte des 18. Jahhunderts, Βιέννη 1978 (διατριβή επ' υφηγεσία).
Bonacich, Edna, A Theory of Middlemen Minorities, *ASR* 38 (1973), 583-594.
Braude, Benjamin / **Lewis**, Bernard, Christians and Jews in the Ottoman Empire, τ. Α΄ και Β΄, Νέα Υόρκη / Λονδίνο 1982.
Bratchel, Michael E., Italian Merchant Organisation and Business Relationships in Early Tudor London, *JEEH* 7 (1978), 5-32.
----------, Regulation and Group-Consciousness in the Later History of London's Italian Merchants, *JEEH* 9 (1980), 585-610.
Braudel, Fernand, Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, XVe – XVIIIe siècle, τ.2: Les jeux de l' Echange, Παρίσι 1979.
Bruckmüller, Ernst / **Stekl**, Hannes, Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich, στο Kocka, Bürgertum im 19. Jahrhundert, τ.1.,160-198.
----------κ.ά.,(εκδ.), Bürgertum in der Habsburgermonarchie, Βιέννη / Κολωνία 1990.
---------- κ. ά. (εκδ.), Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit, Βιέννη / Κολωνία, 1992.
----------, Wiener Bürger: Selbstverständniss und Kultur des Wiener Bürgertums vom Vormärz bis zum fin de siècle, στο του ιδίου κ. ά., Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit, 43-68.
Bur, Martha, Handelsgesellschaften-Organisationen der Kaufleute der Balkanländer in Ungarn im 17. 18. Jahrhundert, *BS* 25 (1984), 267- 307.
Burger, Hannelore, Passwesen und Staatsbürgerschaft, στο Heindl / Saurer, Grenze und Staat, 3-168.

Camariano, Nestor, Alexandre Mavrokordato. Le grand Drogman. Son activité diplomatique 1673-1709, Θεσσαλονίκη 1970.
Campbell, John K., Honour, Family and Patronage: a study of institution and moral values in a Greek mountain community, Νέα Υόρκη 1976
Caragiu – Marioţeanu, Matilda, Definition einer Volksgruppe. Glotta und Ethnos der Aromunen, *ÖOH* 13 (1971), 140-151.
Carrière, Charles, Négotiants Marseillais au XVIIIe siècle. Contribution à l' étude des économies maritimes, τ. 1-2, Aix en Provence 1973.
----------, Banques et Capitalisme Commerciale, Aix en Provence 1976.
Carter, Francis W., Dubrovnik (Ragusa). A classic City-State, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1972.
Cerman, Markus / **Oglivie**, S. C., (εκδ.), Protoindustrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter, Βιέννη 1994.
Chalupek, Günter, Der unvollendete Boom. Die Entwicklung der Wiener Wirtschaft in der Ära des Liberalismus, στο συλλογικό τόμο Wien in der liberalen Ära, Βιέννη 1978, 31-43.

Cicanci, Olga, L' activité commerciale de Kiriaki Polizu dans les Principautés Roumaines vers la fin de l'époque Phanariote. (D' après les archives de l'église grecque de Vienne), στο Συμπόσιον, Η Εποχή των Φαναριωτών. 21-25 Οκτ. 1970, Θεσσαλονίκη 1971, 401-411.
----------, Le rôle de Vienne dans les rapports économiques et culturels du Sud-Est européen avec le Centre d' Europe, *RESEE* 24 (1986), 3-16.
Cohen, Robert, The new helots. Migrants in the international division of labor, Άλντερσχοτ 1988.
Conze, Werner, (εκδ.), Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas, Στουτγάρδη 1976.
Curtin, Philip, Cross-Cultural Trade in World History, Καίμπριτζ 1984.
Czeike, Felix, Geschichte der Stadt Wien, Βιέννη 1981.
----------, Probleme Wiens in der Ringstrassenära, στο Rausch, Die Städte Mitteleuropas, 127-138.
----------, Historisches Lexikon Wien, τ. 1-5, Βιέννη 1995.

Da Silva, José G., Au coeur de l'économie marchande: Les monnaies et autres moyens de paiement et de credit, Actes du IIe Colloque International d' Histoire: "Économies méditerranéennes, équilibres et intercommunications, XIIIe – XIXe siècles", Αθήνα 1985, τ.1, 233-293.
DiVittorio, Antonio, Ragusa (Dubrovnik), Μιλάνο 1994.
Döcker, Ulrike, Bürgerlichkeit und Kultur- Bürgerlichkeit als Kultur. Eine Einführung, στο Bruckmüller κ. ά., Bürgertum in der Habsburgermonarchie, 95-104.
Dölger, Franz, Wien und Neugriechenland. Βιέννη 1943.[=Wiener Wissenschaftliche Vorträge und Rede].
Dudos, Michael, Die griechisch-orientalische Kirchen-Gemeinde zur Heiligen Dreifaltigkeit in Wien, Βιέννη 1920.

Ehmer, Joseph, Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien, Βιέννη 1980.
----------, Produktion und Reproduktion in der Wiener Manufakturperiode, στο Banik – Schweizer, Wien im Vormärz, 107-132.
----------, Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert, Φραγκφούρτη /Νέα Υόρκη 1994.
Eigner, Peter, Mechanismen urbaner Expansion am Beispiel der Wiener Stadtentwicklung, Geschichte der Stadt Wien, τ. 5, 625-756.
----------/ **Wagner**, Michael / **Weigl**, Andreas, Finanzplatz: Wien als Geld- und Kapitalmarkt, στο Geschichte der Stadt Wien, τ. 5, 911-997.
----------/----------, Erwerbstätigkeit und Einkommensungleichheit, στο Wirtschaftsgeschichte Österreichs,1131-1171.
Elias, Norbert, Über den Prozess der Zivilisation, Φραγκφούρτη 1969 (α΄ έκδοση 1936).
Enepekides, Polychronis K., Kopitar und die Griechen, *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 3 (1953), 53-70.
Esser, Hermann, Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten. Eine Handlungstheoretische Analyse, Ντάρμστατ 1980.

Faber, Eva, Neue Strassen – neue Welt: Innerösterreichische Kommerzialstrassen im 18. Jahrhundert, *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 9 (1994), 99-120.
Fajkmajer, Karl, Skizzen aus Alt Wien, Βιέννη /Λειψία 1913.
Faroqui, Suraiya, Crisis and Change, 1590 – 1699, στο Inalcik, Economic and Social History, 413-636.
Fischer, Gheron, Serben in Wien, στο Wir, 84-87.
Fossey, John M. (εκδ.), Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times, Άμστερνταμ 1991, τ. Β΄.
Frangakis – Syrett, Helen, The Commerce of Smyrna in the 18th century (1700 – 1820), Αθήνα 1992.
Freudenberger, Hermann, Industrialization in Bohemia and Moravia in the Eighteenth Century, *Journal of Central European Affairs* 19 (1960), 347-356.
Fritz, Georg, Geschichte der Wiener Schriftgiessereien seit Einführung der Buchdruckerkunst im Jahre 1482 bis zur Gegenwart, Βιέννη 1924.
Füves, Ödön, Die bekanntesten geadelten Griechen in Ungarn, *BS* 5 (1964), 303-308.

Gazi, Fotini-Efi, Spyridon Lambros (1851-1919): "Scientific" history in national perspective in nineteenth-century Greece, Φλωρεντία 1996 (αδημ. διδ. διατριβή).
Geschichte der Stadt Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien (εκδ.), τ. 1-5, Βιέννη 1985 – 1991.
Glass, David, Victor, (εκδ.), Population in History. Essays in historical demography, Λονδίνο 1965.
Glettler, Monika, Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt, Βιέννη / Μόναχο 1972.
Good, David, The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750 – 1914, Μπέρκλεϋ / Λονδίνο 1984.
Goubert, Pierre, Familles marchandes sous l' Ancien Régime: les Danse et les Motte de Beauvais, Παρίσι 1959.
Gross, Nachum, Industrialization in Austria in the Nineteenth Century, Μπέρκλεϋ 1966.
----------, The Industrial Revolution in the Habsburg Monarchy 1750 - 1814, στο C. Cipolla (εκδ.), The Fontana Economic History of Europe, Λονδίνο 1973, τ. 4, 229-238.
Gugitz, Gustav, Kuriosa aus dem alten Wien, *WGbl.* 9 (1954), 25-31.

Haase, Ernst, Geschichte der Leipziger Messen, Λειψία 1885.
Hadziiosif, Christos, La colonie grecque en Égypte, Παρίσι 1980 (αδημ. διδ. διατριβή).
Halm, Hans, Österreich und Neurussland, *JGO* 6 (1941), 275-493.
Hanisch, Ernst, Der kranke Mann an der Donau, Βιέννη κ.ά. 1978.
Hantsch, Hugo, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich, Βιέννη 1953.
Hareven, Tamara, The family as process: The historical study of the life cycle, *JSH* 7 (1974), 320-332.
Hassinger, Herbert, Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, στο F. Lütge (εκδ.), Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, Στουτγάρδη 1964, 65-78.

Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, Στουτγάρδη 1964, 65-78.
Hausen, Wilhelm, Aufgaben der historischen Kleidungsforschung, στο Wigelmann , Geschichte der Alltagskultur, 149-174.
Heindl, Waltraud / **Saurer**, Edith (εκδ.), Grenze und Staat, Paßwesen, Staatsbürgerschaft und Fremdgesetzgebung in der österreichischen Monarchie, Βιέννη / Κολωνία 2000.
Heppner, Harald (εκδ.), Der Weg führt über Österreich. Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtswesens von und nach Südosteuropa. (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart), Βιέννη 1999.
----------, Die grossen Wasserstrassen und ihre Bedeutung, στο Heppner, Der Weg führt über Österreich, 91-106.
Hering, Gunnar, Die griechische Handelsgesellschaft in Tokaj. Ihre innere Ordnung und ihre Auflösung 1801, *SOF* 46 (1987), 79- 93.
----------, (εκδ.), Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag, Φραγκφούρτη κ.α. 1993. [=Studien zur Geschichte Südosteuropas 10].
----------, Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde, στο Hering, Dimensionen griechischer Literatur,145-160.
----------, Die Juden von Saloniki, *SOF* 58 (1999), 23-39
Herzfeld, Maria v., Zur Orienthandelspolitik Österreichs unter Maria Theresia in der Zeit von 1740-1771, *AföG 108 (1920),* 215-343.
Hobsbawm, Eric, Nation and Nationalism since 1780. Program, Myth, Reality, Καίμπριτζ 1990.
Hoerder, Dirk / **Knauf**, Diethelm, Einleitung: Wanderungen in Europa und ihre Ausbreitung über die Welt, στο των ιδίων (εκδ.), Aufbruch in die Fremde, Βρέμη 1992.
Hoffmann–Nowotny, Hans-Joachim, Paradigmen und Paradigmenwechsel in der sozialwissenschaftlichen Wanderungsforschung. Versuch einer Skizze einer neuen Migrationstheorie, στο G. Jaritz / A. Müller (εκδ.), Migration in der Feudalgesellschaft, Φραγκφούρτη / N. Υόρκη 1988, 21-41.

Im Hof, Ulrich, Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung, Μόναχο 1982.
Inalcik, Halil, Bursa and the Commerce of the Levant, *JESHO* 3 (1960), 131-147.
----------, Capital Formation in the Ottoman Empire, *JEH* 19 (1969), 97-140.
----------, The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy, στο M. A. Cook (εκδ.), Studies in the Economic History of the Middle East, Λονδίνο 1970, 207-218.
----------, (εκδ.), An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914, Καίμπριτζ 1994.
----------, The Ottoman State: Economy and Society, 1300 – 1600, στο Inalcik, Economic and Social History, 9-409.
Irmscher, Johannes, Friedrich Thierschs philhellenische Anfänge, *Neo-Hellenika* 2 (1975), 160-180.
Islamoglu, Huri / **Keyder**, Caglar, Agenda for Ottoman History, *Review* 1 (1977), 31-55.
---------- / **Faroqui**, Suraiya, Crop Patterns and Agricultural Production

Jaritz, Gerhard, Die realienkundlichen Aussage der sogennanten "Wiener Testamentsbücher", στο Institut für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs (εκδ.), Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters, Βιέννη 1977, 171-190.
----------, Die Spätmittelalterliche Stadt in der Sachkulturforschung. Problematik – Möglichkeiten – Grenzen, στο Wiegelmann, Geschichte der Alltagskultur, 53-68.
----------, Österreichische Bürgertestamente als Quelle zur Erforschung städtischer Lebensformen des Spätmittelalters, *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 8 (1984), 249-264.
Jelavich, Barbara, History of the Balkan. Eighteenth and Nineteenth Centuries, Καίμπριτζ 1983.
Jenkins, Richard, Social Identity, Λονδίνο / Ν. Υόρκη 1995.
John, Michael / **Lichtblau**, Albert, Schmelztiegel Wien – Einst und Jetzt. Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten, Βιέννη / Κολωνία 1990.
Jones, Charles A., International Business in the 19th century. The Rise and Fall of a Cosmopolitan Bourgeoisie, Γουόρκεστερ 1987.

Kellenbenz, Hermann, The Rise of the European Economy, Λονδίνο 1976.
Kann, Robert A., The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy. 1848 – 1918, τ. Α΄ και Β΄, Νέα Υόρκη 1950.
Kasaba, Resat / **Keyder**, Caglar / **Tabak**, Faruk, Eastern Mediterranean Port-Cities and their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects and Nation-States, *Review* 10 (1986), 121-135.
----------, Was There a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-Century Western Anatolia?, *Review* 9 (1988), 215-228.
Kaschuba, Wolfgang, Deutsche Bürgerlichkeit nach 1800. Kultur als symbolische Praxis, στο Kocka, Bürgertum im 19. Jahrhundert, τ. 3, 9-25.
Kaser, Karl, Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535 – 1881), Γκρατς 1997 (β΄ έκδοση).
----------, Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats, Βιέννη / Κολωνία 1992.
Katsiardi – Hering, Olga, Griechen, Serben und Juden in Triest. Koexistenz oder Symbiose?, *Zibaldone* 15 (1993), 20-31.
----------, Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17. – 19. Jahrhundert, *ÖOH* 38 (1996), 171-188.
----------, L'impresa al di sopra di tutto: Parametri economici del martirio di Rigas, στο L. Marceselli – Lucas (επιμ.), Rigas Feraios: La Rivoluzione nella Grecia e i Balkani, Πρακτικά Συνεδρίου, Τεργέστη 1999, 59-81.
Keyder, Caglar / **Özveren**, Eyep / **Quataert**, Donald, Port Cities in the Ottoman Empire. Some Theoretical and Historical Perspectives, *Review* 16 (1993), 519-558.
Kiel, Machiel, Das türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands, στο Reinhart Lauer/Peter Schreiner (εκδ.), Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit, Γκαίτινγκεν 1996, 109-196.

Kitroeff, Alexander, The Transformation of Homeland – Diaspora Relations: The Greek case in the 19th – 20th centuries, στο Fossey, Proceedings, τ. 2, 233-250.
----------, The Idea of the Nation and the Diaspora, στο C. P. Ioannides (εκδ.), *Greeks in English-Speaking Countries. Culture, Identity, Politics*, Νέα Υόρκη / Αθήνα κ.α., 1992, 277-285.
Kitromilides, Paschalis M., Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the culture and political thought of South-Eastern Europe, Χάμσαϊρ 1994.
Klein, Peter, "Little London": British merchants in Rotterdam during the 17th and 18th centuries, στο D. C. Coleman / P. Mathias (εκδ.), Enterprise and History, Καίμπριτζ 1984, 116-134.
Klingenstein, Grete, Was bedeuten "Österreich" und "österreichisch" im 18. Jahrhundert? Eine begriffgeschichtliche Studie, *AföG* 136 (1995), 150-212.
Kocka, Jürgen, Familie, Unternehmer und Kapitalismus. An Beispielen aus der frühen deutschen Industrialisierung, *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 24 (1979), 99-135.
---------- (εκδ.), Bürgertum im 19. Jahrhundert, τ. 1-3, Μόναχο 1988.
----------(εκδ.), Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Eine Auswahl, τ. 1-3, Γκαίτινγκεν 1995.
Koimzoglu, Michail G., Geschichte der griechisch-orientalischen Kirchengemeinde "zum heiligen Georg" in Wien, Βιέννη 1912.
Komlosy, Andrea, Waldwiertler Textilstrasse. Reiseführer durch Geschichte und Gegenwart einer Region, Gross Siegharts κ.α 1990.
----------, Ökonomische Grenzen, στο Heindl / Saurer, Grenze und Staat, 807-876.
Komanovits, Renate, Der Wirtschaftsadel unter Kaiser Franz II (I.) in der Zeit von 1792 bis 1815, Βιέννη 1974 (αδημ. διδακτ. διατριβή).
Konecny, Elvira, Die Familie Dumba und ihre Bedeutung für Wien und Österreich, Βιέννη 1986.
Koumarianou, Aikaterini, Die griechische Vorrevolutionäre Presse. Wien – Paris (1784-1821), Αθήνα 1995.
Kremnitz, Georg, Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Institutionelle gesellschaftliche und individuelle Aspekte. Ein einführender Überblick, Βιέννη 1990.

Landau, Helene, Die Entwicklung des Warenhandels in Österreich, (ανάτυπο από το *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* 15) Βιέννη / Λειψία 1906.
Lane, Frederic C., Profits from Power. Readings in Protection Rent and violence-controlling enterprises, Νέα Υόρκη 1977.
Lanier, Amelie, Die Geschichte des Bank- und Handelhauses Sina, Φραγκφούρτη 1998.
Laslett, Peter / **Wall**, Robert, Household and Family in Past Time, Καίμπριτζ 1972.
Leth, Maria, Westeuropäische Manufakturisten und Fabrikanten in Wien in der 2.Hälfte des 18. Jahrhunderts, Βιέννη 1933 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή).
Lichtenberger, Elisabeth, Die Wiener Altstadt. Von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City, Βιέννη 1977.

----------, Wien – Das sozialökologische Modell einer barocken Residenz um die Mitte des 18. Jahrhunderts, στο Rausch, Städtische Kultur in der Barockzeit, 235-262.
Lucassen, Jan / **Lucassen**, Leo, Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives, Βέρνη / Βερολίνο 1997.
Lutter, Christina / **Reisenleitner**, Markus, Cultural Studies. Eine Einführung, Βιέννη 1998.

Mantran, Robert, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, Παρίσι 1962.
Marschalk, Peter, Deutsche Überseewanderung im 19. Jahrhundert. Ein Beitrag zur soziologischen Theorie der Bevölkerung, Στουτγάρδη 1973.
Matis, Herbert, Die Manufaktur und frühe Fabrik im Viertel unter dem Wiener Wald. Eine Untersuchung der grossbetrieblichen Anfänge vom Zeitalter des Merkantilismus bis 1848, Βιέννη 1964 (διδ. διατριβή).
----------, Der österreichische Unternehmer, στο K. H. Manegold (εκδ.), Wissenschaft – Wirtschaft – Technik, Μόναχο 1969, 293-297.
----------, Gründerzeit, Börsenkrach und Wirtschaftskrise in der Habsburgermonarchie, Βιέννη α.χ., (διατριβή επ' υφηγεσία).
---------- (εκδ.), Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, Βερολίνο 1981.
Mattl – Wurm, Sylvia, Wien vom Barock bis zur Aufklärung, Βιέννη 1999.
Mayer, Anton, Wiens Buchdruckergeschichte, τ.2 (1682 – 1882), Βιέννη 1887.
Mc Gowan, Bruce, Economic Life in Ottoman Europe, Καίμπριτζ 1981.
----------, The Age of Ayans, 1699-1812, στο Inalcik, Economic and Social History, 639-758.
Mehlan, Arno, Mittel- und Westeuropa und die Balkanjahresmärkte zur Türkenzeit, *SODF* 3 (1938), 69-120.
----------, Der Bazaar auf dem Balkan, *SOF* 5 (1940), 832-863.
Meissner, Renate, Zur Bedeutung der Diaspora für die Enstehung der nationalen Bewegung der Griechen: Die griechische Kolonie in Wien von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis 1821. Wissenschaftliche Hausarbeit im Rahmen der ersten Staatsprüfung für das Amt des Studienrats, Βερολίνο 1980 (αδημοσίευτη παν/μιακή εργασία).
Mentschl, Joseph / **Otruba**, Gustav, Altösterreichische Unternehmer, Βιέννη 1969.
----------, Unternehmertypen des Merkantilzeitalters, στο Matis, Von der Glückseligkeit des Staates, 341-354.
Mikoletzky, Hans – Leo, Schweizer Händler und Bankiers in Österreich vom 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag, Γκρατς – Βιέννη 1965, 149-181.
Miller, Kate, A., Class, Culture and Immigrant Group Identity in the U.S: The Case of Irish-American Identity, στο Yans-McLaughlin, Immigration Reconsidered, 96-129.
Millo, Anna, Das Triestiner Bürgertum. Kollektives Verhalten, politische Beteiligung, Kulturelle Identität, στο Bruckmüller κ.ά., Durch Arbeit, , Besitz, Wissen und Gerechtigkeit, 69-81.
Minoglou – Pepelasis, Ioanna – **Louri**, Helen, Diaspora Entrepreneurial Networks in the Black Sea and Greece, 1870-1917, *JEEH* 26 (1997), 69-104.

----------, The Greek Merchant House of the Russian Black Sea: A Nineteenth-Centry Example of a Traders' Coalition, *IJMH* 10 (1998), 61-104.
----------, Ethnic Minority Groups in International Banking: Greek Diaspora Banks of Constantinople and Ottoman State Finances, c. 1840-1881, *Athens University of Business and Economics, Discussion Paper* No 140, Αθήνα 2002.
Mitterauer, Michael, Auswirkungen von Urbanisierung und Frühindustrialisierung auf die Familienverfassung an Beispielen des österreichischen Raums, στο Conze, Sozialgeschichte der Familie, 54-59.
Morawska, Eva, The Sociology and Historiography of Immigration, στο Yans – McLaughlin, Immigration Reconsidered, 189-193.
----------, In Defense of the Assimilation Model, *JAEH* 13 (1994), 76-87.
Mosse, Werner, Adel und Bürgertum im Europa des 19. Jahrhunderts. Eine vergleichende Betrachtung, στο Kocka, Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich, τ.3. 9-47.
Mutavčieva, Vera, L' institution de l' ayanlik pendant les dernières décennies du XVIIIe siècle, *Études Balkaniques* 2-3 (1965), 233-247.

Nassiri, Regina, "Der Triester Handelstand – der belebende Geist und die Seele Triests...". Das Triestiner Wirtschaftsbuergertum um 1900; Eine Analyse von Verlassenschaftsakten, Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrads, Βιέννη 1994 (αδημ. διπλωμ. εργ.).
Netta, Gheron, Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen, Ζυρίχη 1920.

Otruba, Gustav, Industrietopographie Niederösterreichs vom Zeitalter des Merkantilismus bis zum ersten Weltkrieg, Βιέννη 1956.
----------, Englische Fabrikanten und Maschinisten zur Zeit Maria Theresias und Josephs II in Österreich, *Tradition* 2 (1967), 365-377.
----------, Die Wirtschaftspolitik Marias Theresias und Josephs II, στο Matis, Von der Glückseligkeit des Staates, 77-103.

Page- Moch, Leslie, Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650, Indiana University Press 1992.
Papacostea- Danielopolu, A., L`Organisation de la companie grecque de Braşov (1777- 1850), *BS* 14 (1973), 313- 323
Papastathis, Charalambos, Un document inédit de 1726-1727 sur le conflit Hellèno – Serbe concernant la chapelle Grecque à Vienne, *BS* 24 (1983), 581-607.
Parenzan, Eva, Auf dem Weg zur Wohnkultur, στο συλλογικό τόμο: Wien 1815 – 1848: Bürgersinn und Aufbegehren. Die Zeit des Biedermeier und Vormärz, Βιέννη 1986,109-138.
Parnreiter, Christof, Migration und Arbeitsteilung, Βιέννη 1994.
Pascaleva, Virginia, Contribution aux relations commerciales des provinces de l' Empire Ottoman avec les états européens au cours du XVIIIe et la première moitie du XIXe s., *Études Historiques* 4 (1968), 265-298.
----------, Shipping and Trade on the lower Danube in the 18th and 19th centuries, Southeast European maritime commerce and naval policies from the

mid- eighteenth century to 1914. Proceedings of the 17th Conference on War and Society in East – Central Europe, Θεσσαλονίκη 1988,131-152.
----------, Wien und die bulgarischen Kaufleute im 18. und 19. Jahrhundert, *ÖOH* 38 (1996),107 –115.
Patera, Andreas, Die Rolle der Habsburgermonarchie für den Postverkehr zwischen dem Balkan und dem übrigen Europa, στο Heppner, Der Weg führt über Österreich, 27- 89.
Peez, Alexander, Die griechischen Kaufleute in Wien, Separat Abdruck aus der "Neuen Freien Presse", Βιέννη 1888.
Peez, Carl v., Alte serbische Handelsbeziehungen zu Wien, *MIföG* 36 (1915), 498-510.
Pemmer, Hans, Der Friedhof zu St. Marx in Wien. Seine Toten, seine Grabdenkmäler, Βιέννη 1959.
Petmezas, Sokratis D., Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The case of Eastern Thessaly, *JEEH* 19 (1990), 575-601.
Petropulos, Elias Les juifs de Salonique. In Memoriam. The Jews of Salonica, Παρίσι, 1983
Peyfuss, Max Demeter, Die Aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Oesterreich – Ungarns, Βιέννη κ.α. 1974.
----------, Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien. Soziale und nationale Differenzierungen im Spiegel der Privilegien für die griechisch-orthodoxe Kirche zur heiligen Dreifaltigkeit, *ÖOH* 17 (1975), 258-268.
----------, / **Konecny**, Elvira, Der Weg der Familie Dumba von Mazedonien nach Wien, *MIföG* 58 (1980), 313-327.
----------, Die Leser griechischer, serbischer und rumänischer historischer Bücher um 1800. Ein Vergleich von Subskribentenlisten, *RESEE* 23 (1985), 333-345.
----------, Ein Vuk-Autograph von 1825, *Festschrift für Wolfgang Gesemann*, τ. 3, Neuried 1986.
----------, Die Druckerei von Moschopolis 1731-1769. Buchdruck und Heiligenvereherung im Erzbistum Achrida, Βιέννη / Κολωνία 1989. [= Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 13].
----------, Eine griechische Kaffeehausrunde in Wien im Jahre 1837, στο Hering, Dimensionen griechischer Literatur, 161-175.
Pilbeam, Pamela M, The middle classes in Europe, 1789 – 1914 (France, Germany, Italy and Russia), Λονδίνο 1990.
Plöchl, Wilibald M., Die orthodoxe Kirche in der habsburgischen Donaumonarchie (1526 – 1918), *BS* 13 (1972), 17-39.
----------, Die Wiener Orthodoxen Griechen, Βιέννη 1982.
Prinziger, Michaela, Global oder griechisch?, *Standard Album*, 6 Οκτωβρίου 2001, 1-2.
Probate Inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development, *A.A.G. BIJDRAGEN* 23 (1980).
Putz, Franz, Die österreichische Wirtschaftsaristokratie von 1815 – 1859, Βιέννη 1975 (αδημ. διδακτ. διατριβή).

Quataert, Donald, The Age of Reforms, στο Inalcik, Economic and Social History, 761-943.

Radonić, Jovan / **Kostić**, Mita, Serbische Privilegien von 1690 – 1792, Βελιγράδι 1954.
Raptis, Konstantinos, Kaufleute im alten Österreich 1848-1900. Ihre Beziehungen zur Verwaltung und Ihre Stellung in wirtschafts, gesellschafts- und öffentlichem Leben, Βιέννη 1996.
Rausch, Wilhem (εκδ.), Städtische Kultur in der Barockzeit, Λιντς 1982.
----------, Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert, Λιντς 1983.
Reinalter, Helmut (εκδ.), Freimaurer und Geheimbünde, Φραγκφούρτη 1983.
----------, Der Josephinismus, Φραγκφούρτη / Βιέννη 1993.
Ricaldone, Luisa, Italiener in Wien, στο Wir, 49-56.
Rosenblit, Marsha L., Die Juden Wiens 1867 – 1914. Assimilation und Identität, Βιέννη / Κολωνία / Γκρατς 1989.
Rosesntrauch, Hazel, Buchhandel, Staatsreform und neue Öffntlichkeit. Einige Bemerkungen zu der Frage, ob der Nachdruck der Literatur, dem Staat und dem allgemeinen Besten schade oder nütze, *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 3 (1986), 49-64.

Sandgruber, Roman, Indikatoren des Lebenstandards in Wien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, στο Banik – Schweizer, Wien im Vormärz, 57-74.
Scheffer, Eggon, Das Bankwesen in Österreich, Βιέννη 1924.
Schmidtbauer, Peter, Zur Familienstruktur der Griechen in Wien, *WGBl.*, 35 (1980), 150-160.
Schumann, Dirk, Bayerns Unternehmer in Gesellschaft und Staat, 1834 – 1914, Γκαίτινγκεν 1992.
Seirinidou, Vasso, Griechen in Wien im 18. Jahrhundert. Soziale Identitäten im Alltag, *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts,* 12 (1997), 7-18.
Shammas, Carol, The determinants of personal wealth in seventeenth-century England and America, *JEH* 37 (1977), 675-689.
Sieder, Reinhart / **Mitterauer**, Michael, The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results, στο R. Wall (εκδ.), Family Forms in Historic Europe, Καίμπριτζ 1983, 309-345.
----------, Sieder Reinhart, Sozialgeschichte der Familie, Φραγκφούρτη 1987.
Silber, Erika, Beiträge zur Sozialstruktur Wiens im Vormärz. Eine sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Arbeit Aufgrund der magistratischen Verlassenschaftsakten des Jahres 1840, Βιέννη 1977 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή).
Slokar, Johann, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I, Βιέννη 1914.
Smith, G. P.-L., (εκδ.), The General Crisis of the 17th Century, Λονδίνο 1978.
Sombart, Werner, Der moderne Kapitalismus, Μόναχο / Λειψία 1924.
Spiesz, Anton, Die orthodoxen Handelsleute aus dem Balkan in der Slowakei, *BS* 9 (1968), 381-428.
Spiliotis, Susanne – Sophia, Transterritorialität und Nationale Abgrenzung, Μόναχο 1998
Spyridonakis, B. G., Essays on the Historical Geography of the Greek World during the Turkokratia, Θεσσαλονίκη 1977.

Staikos, Konstantinos Sp., Die in Wien gedruckten griechischen Bücher, Αθήνα 1995.
Stassinopoulou, Maria A., Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michai Koumas als Historiograph, Φραγκφούρτη κ. α. 1992. [=Studien zur Geschichte Südosteuropas 9].
----------, Griechen in Wien, στο Wir, 39-43.
Stimmer, Kurt, Leopoldstadt, Βιέννη 1978
Stoianovich, Traian, Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, *JEH* 13 (1953), 398-411.
----------, The Conquering Balkan Orthodox Merchant, *JEH* 20 (1960), 234-313.
Sturdza, Mihail – Dimitri, Dictionnaire historique et généalogique des Grands Familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople, Παρίσι 1983
Szücz, Jenő, Nation und Geschichte. Studien, Βουδαπέστη 1981.
----------, Die drei historischen Regionen Europas, Φραγκφούρτη 1990 (α΄ έκδοση στα ουγγρικά, 1983).

Tarnanidès, Jean, Étude comparée des Journaux EPHEMÉRIS et SERBSKIJA NOVINI, édités à Vienne par les frères Marcidès Pouliou, pendant les années 1791 – 1797, *BS* 17 (1976), 115-122.
Tietze, Hans, Die Juden Wiens. Geschichte, Wirtschaft, Kultur, Βιέννη 1987 (α΄ έκδοση 1933).
Till, Rudolf, Geschichte der spanischen Juden in Wien, *Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* 5/6 (1945), 108-123.
Tilly, Charles, Migration in Modern European History, στο W.H. McNeil / R.S. Adams (εκδ.), Human Migration. Patterns and Policies, Indiana University Press 1978, 48-72.
----------, Transplanted Networks, στο Yans – McLaughlin, Immigration Reconsidered, 79-95.
Tölölyan, Khachig, Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment, *Diaspora* 5 (1996), 3-35.
Tomadakis, Nicolaos, Les communautés hélleniques en Autriche, Festschrift zur Feier des Zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, Βιέννη 1952, τ. 2, 452-461.
Tremel, Ferdinand, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs, Βιέννη 1969.
Turczynski, Emanuel, Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos, Μόναχο 1959.
----------, Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen und die griechischen Zeitungen, στο Irmscher/Mineemi, Probleme der neugriechischen Literatur, 55-109.
----------, Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung, Ντύσελντορφ 1976. [=Geschichte und Gesellschaft 11].

Vakalopoulos, Apostolos E., Die Tätigkeit der Vereine "Philomousos Hetairia" und "Hetairia ton Philikon" im Hinblick auf die geistigen Auseinandersetzungen im vorrevolutionären Griechenland, *SOF* 16 (1957), 53-69.

----------, La retraite des populations grecques vers des regions éloignées et montagneuses pendant la domination turque, *BS* 4 (1963), 265-276.
Van Dülmen, Richard, Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit, τ.1 "Das Haus und seine Menschen (16.-18. Jahrhundert)", Μόναχο 1990.
Vodrazka, Karl, Der Postdienst der Ersten Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft 1834 – 1845, στο 150 Jahre DDSG. Früher Postdienst, Βιέννη 1979.
Volkov, Schulamit, Die Verbürgerlichung der Juden in Deutschland. Eigenart und Paradigma, στο Kocka, Bürgertum im 19. Jahrhundert (Μόναχο 1988), τ.3, 347-365.
Vuk Stefanović Karadžić, *ÖOH* 29 (1987) Sonderheft.

Wagner, Michael, Zwischen zwei Staatsbankroten. Die Wiener Finanzmarkt im 18. Jahrhundert, *WGBl.* 32 (1977), 113-143.
Wallerstein, Immanuel, The Modern World System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the 16th century, Νέα Υόρκη 1974.
----------, The Modern World System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600 – 1750, Νέα Υόρκη 1980.
----------, Der historische Kapitalismus, (γερμανική έκδοση) Βερολίνο 1984.
----------, The Modern World System III. The Second Era of Great Expansion and the Capitalist World Economy, 1730 – 1840, Νέα Υόρκη 1989.
Wendelin, Harald, Schub- und Heimatrecht, στο Heindl / Sauer, Grenze und Staat, 175-343.
Wiegelmann, Günter (εκδ.), Geschichte der Alltagskultur, Μύνστερ 1980.
Wir. Zur Geschichte und Gegenwart der Zuwanderung nach Wien. 217. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, Βιέννη 1996.
Wohrab, Hertha / **Czeike**, Felix, Die Wiener Häusernummer und Strassentafeln, *WGBl.* 27 (1972), 332-353.
Wolf, Anton, Historische Skizzen aus Österreich – Ungarn, Βιέννη 1883.
Woodhouse, Chrisptopher Montague, Capodistria and the Philike Hetairia (1814 – 1821), *Neo-Hellenica* 2 (1975), 69-97.

Yans – Mc Laughlin, Virginia (εκδ.), Immigration Reconsidered. History, Sociology and Politics, Οξφόρδη / N. Υόρκη 1990.